

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: ЕТНОІСТОРИЧНИЙ,
МОВНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ
ВИМІРИ**

**Матеріали
III Міжнародної наукової конференції, присвяченої
70-й річниці героїчної оборони Одеси**

(м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.)

**Одеса–2011
“ВМВ”**

ББК 63.5:81.2:86.3 (2Укр)

УДК 94:39:81.2:314.127.7 (477)

Збірка наукових праць присвячена історії етносів та народів Півдня України, проблемам української термінології та термінографії, українській культурі та духовності сусідніх етнокультур, історії православ'я та долі інших конфесій в регіоні, міжнародним та міжрегіональним зв'язкам. До збірки також увійшли матеріали “круглого столу”, присвяченого 70-й річниці героїчної оборони Одеси.

Видання розраховане на вчених-істориків, краєзнавців, мовознавців, вчителів, студентів та усіх, хто цікавиться історією та духовністю народів Півдня України.

Відповідальний редактор:

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Бажан О. Г., кандидат історичних наук, доцент

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор

Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор

Тригуб О. П., доктор історичних наук, професор

Урсу Д. П., доктор історичних наук, професор

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор

Редактори-упорядники:

Гогуленко О. П., Дзинглюк О. С.,

Мирошниченко М. І., Фесан М. В.

Рецензенти:

Жарких Е. А., доктор філософських наук, професор

Красюк О. І., доктор історичних наук, професор

Редакція висловлює вдячність Народному депутату України С. Р. Гриневецькому, генеральному директору Морського інженерного бюро Г. В. Єгорову, начальнику КП «Горсвет» О. В. Прокопцю, ПП «Кравченко» (Т. В. Кравченко, Л. П. Кравченко), директору ТОВ «Магістраль-Юг-Одесса» А. А. Саакяну, адвокатам А. В. Дергачовій та М. В. Хрульову, а також Сербіну Євгену Сергійовичу за розуміння проблем науковців та фінансову підтримку наукової конференції і цього видання.

Позиція редакції не завжди збігається з думкою авторів. Усі права застережені. Передруки та переклади можливі за згодою авторів.

Друкується за рекомендацією Вченої ради Одеського національного морського університету. Протокол №8 від 30 березня 2011 р.

© Одеський національний морський університет, 2011

ОБОРОНА ОДЕСИ: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ ("Круглий стіл")

УДК94 "1939/1945" (477.7)

ПЕРЕМІЩЕННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ НА СХІД НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ

І.Г. ВЕТРОВ,

канд. іст. наук, доцент,
заступник директора Інституту історичної освіти,
Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова
(Україна)

Плануючи агресію проти СРСР, керівництво Німеччини та її союзники не розглядали питання про організацію виробництва на об'єктах важкої індустрії. Гітлер вважав, що завойовані на сході землі мають стати, насамперед, надійним резервуаром сировини, матеріалів для підприємств III Райху, а також продуктів харчування, сільськогосподарського збіжжя і практично дармових робочих рук. Очевидно, давалося в знаки і зверхнє ставлення до технологій, організації виробничого процесу та якості продукції, яку випускала радянська промисловість. Мала місце також явна недооцінка мобілізаційних можливостей економіки СРСР, здатність його господарських структур до своєчасного маневрування, зміни асортименту, темпів мілітаризації, виробничі дисципліни тощо. І вже, напевно мало хто з "архітекторів" планів "Барбаросса" й "Ост" міг передбачити спроможність радянських планів у стислі терміни здійснити евакуацію виробничих потужностей і фахівців у недосяжні райони СРСР й налагодити там повноцінний виробничий цикл [1, с. 5].

Надзвичайно несприятливий розвиток подій на фронтах змусив радянський уряд вдаватися до надзвичайних кроків задля збереження економічного й оборонного потенціалу держави. Водночас вирішувалося ще одне завдання: не залишити ворогу жодного цеху чи підприємства, на якому він зміг би налагодити виробництво.

З метою забезпечення організованого вивезення промислового устаткування на схід 24 червня 1941 р. при РНК СРСР було створено Раду з евакуації на чолі з Л. Кагановичем. 27 червня з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР "Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів та цінного майна", а 5 липня – постанова "Про порядок евакуації населення у воєнний час". Вже порядок ухвалення цих директив засвідчує пріоритети евакуаційної політики: в першу чергу "нагорі" думали про матеріальні цінності, а вже потім – про людей. 26 червня сформована республіканська урядова Комісія з евакуації на чолі з заступником РНК УРСР Д. Жилою.

І тільки 30 червня 1941 р. союзний уряд ухвалив мобілізований план на III квартал, що містив корективи, спричинені війною. Вони полягали, в першу чергу, в тому, що об'єкти переорієнтовували виробництво на воєнні потреби. Якщо у мирний час зміна номенклатури продукції потребувала багатомісячних

бюрократичних узгоджень, тривалого налагодження й випробування нових технологічних ліній, то влітку 1941 р. підходи до організації, виробництва різко змінилися. Власне, саме в цей час творчий підхід до справи й ентузіазм виробничників стали не ідеологізованим, а реальним виявом радянського патріотизму, про який сьогодні згадують все рідше.

Водночас, перебудова економіки на воєнні рейки продемонструвала й слабкі сторони, соціалістичного способу господарювання: страх перед покаранням за виявлену ініціативу в разі невдачі, брак ініціативи, дублювання управлінських функцій партійними і господарськими органами, нерозпорядливість тощо. Нові завдання викликали розгубленість у деяких керівників виробництва, адже доводилося водночас перепрофілювати підприємства та готуватися до можливої евакуації.

Черговість переміщення промислових об'єктів у східні райони визначалося не тільки їх значенням для "оборони", а й ступенем складності демонтажу, вантаження й транспортування, довгого шляху до нового місця призначення тощо. Для прикладу, рішення про вивезення до Магнітогорська броньового стану Маріупольського заводу ім. Ілліча вийшло 5 липня, коли безпосередньої загрози з боку противника ще не існувало. У серпні евакуація охопила всі інші металургійні гіганти Півдня республіки.

Значні труднощі довелося долати колективу найбільшого в Європі металургійного об'єкта – Запоріжсталі, дирекція якого не зуміла належним чином організувати роботи. Непорозуміння з місцевими властями, невдалі технологічні рішення, дефіцит транспортних засобів, тощо порушували графік робіт, не давши змоги вивезти все, що передбачалося. Незважаючи на все, до Магнітогорська відбуло 9,6 тис. вагонів найціннішого обладнання. Крім того, до вересня 1941 р. заводчани відвантажили напівфабрикатів та готової продукції на 40 млн. крб., евакуювали 1,8 тис. робітників та інженерно-технічного персоналу разом з родинами [2, с. 17].

Під жахливими бомбардуваннями відбувся демонтаж електрометалургійного заводу "Дніпроспецсталь" (Запоріжжя). Заступник голови Ради з евакуації М. Первухін згадував: "Зупинивши німецькі війська на правому березі Дніпра, ми створили можливість для евакуації всього основного устаткування найважливіших заводів Запоріжжя та інших промислових пунктів Лівобережжя. Півтора місяця тривав демонтаж та відправка на Схід устаткування. Робітники не покидали підприємств, ночували у цехах. "Вивезли цінне з усіх заводів Запоріжжя. Залізничні ешелони формувалися вночі у темряві вирушали з заводів. Вдень це робити було неможливо: заважала ворожа авіація та артилерія" [3, с. 485].

Згідно з рішенням Ради з евакуації у середині вересня 1941 р. необхідно було розгорнути евакуацію маріупольських заводів "Азовсталь", трубопрокатний ім. К. Маркса та інших. У той же час продовжувались роботи на металургійному заводі ім. Ілліча. На схід відбуло обладнання броньованого й листового станів. Та все ж дві третини виробничих потужностей залишилось на території підприємства і його довелося знищити чи привести у стан непридатності.

Можна лише здогадуватися, чому у збірнику документів і матеріалів “Одеська область у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945 рр.” не знайшлося місця для жодного матеріалу, що розкривав би процес вивезення обладнання та спеціалістів промислових підприємств (про це побіжно згадується у доповіді про роботу Одеського обкому КП(б)У в період оборони міста) [4 с. 53].

Тим часом керівництво області й підприємств робили все можливе для того, щоб не втратити жодного дня для виробництва воєнної продукції та підготовки й евакуації. Насамперед демонтажу й вивезенню підлягали підприємства важкої індустрії, зокрема, верстатобудівний завод ім. Леніна, крекінг-завод, суднобудівний завод №2 Управління Чорноморського пароплавства, заводи сільськогосподарського машинобудування ім. Жовтневої революції. До Киргизстану відправили устаткування і матеріали джгутової та швейної фабрик, на Поволжя – 186 машин відомої всій країні швейної фабрики ім. К. Цеткін. Після 13 серпня з Одеси вивезли 150 підприємств та установ.

Втрата залізниць диктувала необхідність використання морських комунікацій переміщення цінних вантажів. Суднами Чорноморсько – Азовського пароплавства з УРСР вивезено 60 великих підприємств (15% загальної кількості евакуйованих об’єктів індустрії [5, с. 103]. Навіть тоді, коли Одеса була вже обложеною, на трьох доках і теплоході до Миколаєва переправлено 84 паровози, 29 тендерів та 44 вагони з майном [6, с. 70]. Всього з міста евакуйовано 150 підприємств (понад 190 тис. т.), з них 139 тис. т. морським шляхом [7, с. 283].

На переміщення майна й устаткування промислових підприємств Миколаєва негативно вплинули суб’єктивні чинники.

Попри те, що розпорядження Наркомату суднобудівної промисловості про евакуацію заводу ім. 61-го комунара надійшло 8 липня 1941 р., виконувати його не поспішали. Ворог був ще далеко і багатьом керівникам області здавалося, що часу для цього не забракне. Тільки в другій половині липня до Астрахані, визначеної базою передислокації суднобудівних об’єктів, рушили обладнання і фахівці заводів ім. 61-го комунара та ім. А.Марті (Чорноморського суднобудівного). 11 серпня в Одесі відбулася нарада у штабі Приморської армії, в якій взяли участь командарм генерал І. Тюленєв, член військради Л.Корнієць, керівники області, міста й підприємств. Було ухвалене рішення про відбуксирування з акваторії заводу ім. 61-го комунара недобудованих кораблів до Севастополя. Деякі судна, як теплохід „Поліна Осипенко” під час бомбардування німецькою авіацією зазнав ушкоджень та сів на мілину.

У ході використання евакуаційних робіт далеко не все керівники виявили силу духу, відповідальність та дисциплінованість. 12 серпня на заводі ім. 61-го комунара перший заступник наркома суднобудівної промисловості А. Редькін провів нараду, на якій закликав припинити паніку, прояви боягузтва й виїзд керівного складу, натомість продовжити демонтаж і вивезення обладнання. Та коли він відбув до Севастополя, вже в другій половині дня припинилось надходження вагонів, а більшість працівників не вийшли до роботи. Наступного дня роботи припинялися зовсім і головний інженер та головний енергетик 10 токовими шашками висадили в повітря працюючі кисневу, електричну станції,

головну котельню, машинну станцію та інші цехи. Автомобіль з керівництвом підприємства на виїзді з міста відібрав загороджувальний загін (таким чином функціонерів різних рівнів примушували до кінця виконувати свої обов'язки).

Трьома ешелонами (118 вагонів) останньої декади липня вивезли обладнання Первомайського машинобудівельного й сталеварного заводу ім. 25 жовтня разом з технічною документацією. Оскільки рішення уряду про евакуацію Миколаївського кораблебудівного інституту надійшло з запізненням (лише 15 серпня), колектив установи зробив це самотужки та зі значними втратами. Вдалося вивезти 35 т устаткування, 2 тис. ктн, 108 осіб викладачів та співробітників з родинами [9, с. 55-63].

За даними німецької розвідки з району Миколаєва від 13 серпня 1941 року з території заводу № 198 (Чорноморський суднобудівний) до Маріуполя відбуксировано повністю збудований 1 крейсер (10 тис. т.), 2 малих крейсери (по 5 тис. т.), з яких 1 мав бути зданий 1941 року, а другий – 1942 р., три підводних човни (2 з них мали вступити в дію у 1941 р.), 1 канонірський човен. У донесенні містилася пропозиція знищити караван ще на шляху до відкритого моря, а також детальна інформація про спорудження різних типів суден та необхідність якомога швидшого використання суднобудівних заходів після оволодіння Миколаєвом [10, с. 386].

20 липня колектив Херсонського суднобудівного й судноремонтного заводу розпочав демонтаж устаткування, що перебазовувалося до Тюмені. Супроводжували вантаж близько 600 фахівців разом з родинами. Недобудовані судна довелося передати Чорноморському пароплавству [3, с. 486]. Винахідливість та гідну поваги витривалість продемонстрували робітники, техніки й інженери Херсонського нафтопереробного заводу. Завдяки тимчасово прокладеній колії їм вдалося до 1 серпня 1941 р. переправити обладнання й апаратуру до Сизрані.

Центральні органи в своїх директивних документах скеровували місцеву адміністрацію і дирекцію заводів та фабрик на знищення та пошкодження всього, що не вдалося вивезти. Тактика “випаленої землі” використовувалася в багатьох війнах, однак цього разу вона набула гігантських масштабів і мала надзвичайно негативні наслідки не тільки для окупантів, а й для населення захоплених ними територій, позбавивши його до засобів існування. Крім того, у віддаленій перспективі Україні довелося долати величезні труднощі в процесі відбудови, оскільки розміри руйнувань і збитків, (які здебільшого “списувалися” на агресорів), на довго загальмували розвиток республіки і згубно вплинули на матеріальний добробут її мешканців. Німецька господарська група “Південь” у звіті за період з 15 до 30 листопада 1941 р. повідомляла у Берлін, що в захоплених областях на схід від Дніпра було виявлено планомірні руйнування на шахтах, металургійних та коксохімічних заводах [11, арк.21-22]. Подібна ситуація спостерігалась і на промислових підприємствах інших галузей.

Звичайно, евакуаційна епопея супроводжувалась численними “вузькими місцями”, неузгодженістю дій, невивіреними, запізнілими рішеннями тощо. Та все ж, у кінцевому підсумку, перебазування підприємств УРСР, зокрема, важкої

індустрії дало можливість створити альтернативні центри ВПК на Уралі та в Кузбасі й вивести обороноздатність країни на рівень, що забезпечив перемогу на ворогом. Про це слід пам'ятати всім нині сущим, хто свідомо применшує внесок народу України в цю спільну справу.

Література:

1. Муковський І. Т., Дубина О.К., Лисенко О. Є., Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни. – К., 1999.
2. Митрофанова А. В. Рабочий класс Советского Союза в первый период войны (1941 – 1945 г.).-М., 1960.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000.
4. Одесская область в Великой отечественной войне. 1941-1945 гг. Док. и материалы. – Одесса, 1970.
5. Салата О.О. Значення економіки України у створенні оборонного потенціалу СРСР у період оборонних боїв(22 червня - грудень 1941 р.) – К., 2005.
6. Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах – Т. 7.- К., 1977.
7. СОВЕТСКАЯ УКРАИНА в ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941- 1945. ДОКУМ. и МАТЕРИАЛЫ в ТРЕХ ТОМАХ.- Т.1., К., 1980.
8. Малярчук А.А. Верфь на Ингуле.- Ленинград, 1989.
9. КОНДРАШОВ В.Ф.,ХАЄЦЬКИЙ О.П. ЕВАКУАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ, ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ.//У кн.: МИКОЛАЇВЩИНА в роки ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1944.- К. 2004.
10. Шитюк М. М. Архіви Німеччини про окупацію і відступ німецьких військ з Миколаївщини .- У кн.: Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941- 1944.- К., 2004.
11. 6. Центральный державный архив вищих органів влади та управління . - Ф. 2, оп. 7, спр. 359.

УДК 355.432.1

ВІЙСЬКОВІ ПЛАНИ ТА РЕАЛІЇ: ПІВДЕНЬ – 1941 р.

В.М. ГРИЦЮК,

канд. іст. наук,

старший науковий співробітник,

Національний університет оборони України

(Україна)

Чим далі в глиб історії відходять трагічні дні початкового періоду Великої Вітчизняної війни, тим більше відкривається широкому загалу громадськості потаємних сторінок. Цим подіям, в тому числі і на Півдні України, присвячена значна наукова спадщина. Однак історія все ще зберігає “білі плями”. Ретельний аналіз літератури з означеної проблематики засвідчив наявність доволі детальної історіографії бойових дій 1941 року, проте автори рідко звертаються до порівняльного аналізу довоєнних планів сторін і їх реалізації на початку війни. У запропонованій історичній розвідці здійснена спроба висвітлити саме цю грань минулого.

З початком Другої світової війни й окупації Польщі відбулось безпосереднє зіткнення двох сил, які прагнули до встановлення своїх порядків у всьому світі. Підписання 23 серпня 1939 року пакта про ненапад, таємних

протоколів до нього про розподіл сфер впливу, договору від 28 вересня про дружбу і кордони між СРСР та нацистською Німеччиною лише відтермінували початок війни між ними. Проте обидві сторони з цього приводу не мали ілюзій. Процеси планування та підготовчі заходи радянсько-німецької війни розпочались і проходили майже паралельно, хоча й були оповиті завісою таємничості.

Плани. Конкретну розробку плану війни проти СРСР і безпосереднє проведення підготовчих заходів німці розпочали з червня 1940 р. 21 липня 1940 р. А. Гітлер наказав головнокомандувачеві Сухопутних військ підготувати план військової кампанії проти Радянського Союзу [1, с.58–62]. Два основних варіанти плану були розіграні на воєнно-стратегічній грі у штабі оперативного керівництва Верховного командування, яка тривала 28 листопада – 7 грудня 1940 р [2, с.42]. Більш успішний варіант був покладений в основу документа, що іменувався на початку “план Фриц” і був підписаний Гітлером 18 грудня 1940 р. у вигляді директиви № 21, яка стала основною у комплексі документів планування війни проти СРСР, відомого під найменуванням “план Барбаросса” [3, с. 208–214].

У Радянському Союзі Головна військова рада ще 21 листопада 1939 р., враховуючи зміни у воєнно-політичній ситуації в Європі та початок Другої світової війни, внесла суттєві зміни в плани військового будівництва на третю п'ятирічку (1938–1942 рр.). В середині 1940 р. був підготовлений перший варіант плану стратегічного розгортання на Заході, який у подальшому зазнав уточнень і переробок [4, с.208–214]. Слід зазначити, що під час планування підготовки і застосування збройних сил, військово-політичне керівництво країни враховувало недостатній рівень боєздатності військ. Про це свідчать, зокрема, результати роботи комісії щодо прийому Наркомату оборони СРСР С. Тимошенко від К. Ворошилова у травні 1940 р. [5, с.193–209].

На виконання рішень Головної військової ради від 16 серпня 1940 р. 18 вересня 1940 р. до ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів надійшли “Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на заході і сході на 1940 – 1941 рр.”, підписані наркомом оборони Маршалом Радянського Союзу С. Тимошенко і начальником Генерального штабу генералом армії К. Мерецковим [4, с.52].

5 жовтня 1940 р. документ обговорювався з керівниками партії й уряду. Під час розгляду “Міркувань” наркомом оборони були надані вказівки, відповідно до яких він і начальник Генштабу 14 жовтня 1940 р. надали до ЦК ВКП(б) допрацьовані пропозиції. На відміну від доповідної записки від 18 вересня 1940 р., у цьому документі планувалося на Заході основне угруповання мати в складі Південно-Західного фронту. Паралельно з цим потрібно було прискорити реалізацію низки заходів щодо зміцнення воєнної могутності Радянського Союзу та його Збройних сил [6, с. 101–103].

На західних кордонах СРСР передбачалося розгортання чотирьох фронтів: Північного, Північно-Західного, Західного і Південно-Західного, на формування управлінь яких виділявся основний склад штабів Ленінградського, Прибалтійського особливого, Західного особливого і Київського особливого

військових округів. Штаб Одеського військового округу виділяв зі свого складу управління 9-ї армії, яка входила до Південно-Західного фронту. В подальшому ці положення неодноразово уточнювались, разом із тим усі основні документи того часу передбачали підготовку Червоної армії до ведення наступальних дій. Вважалось, що війна буде розпочата з відбиття удару противника. У початковій фазі війни радянська авіація мала захопити панування в повітрі і завдати ударів по районах зосередження військ противника та його стратегічних об'єктах у тилу. Стрілецьким військам армій прикриття призначалося стримати наступ ворога, а механізованим корпусам – завдати контрудари по основних угрупованнях і створити умови для рішучого наступу. Ворог мав бути розбитий на чужій території і малою кров'ю. Основним видом воєнних дій вважався стратегічний наступ, що складався з фронтових наступальних операцій. Вони могли розгортатися на фронті до 300 км і в глибину до 250 км з темпом наступу 10–15 км на добу [7, с.103–161]. Головний удар війська Південно-Західного фронту мали завдати в напрямку Люблін, Краків, у подальшому розвивати успіх у напрямку Бреслау. Другий удар планувався з Буковини у південному напрямку, де зустрічним ударом військ Південного фронту передбачалось оточити війська супротивника на території Румунії

Керівництво Радянського Союзу вже через 11 діб після затвердження плану “Барбаросса” довідалось про його зміст. Наркомат оборони та Генеральний штаб мали достовірні дані про хід стратегічного розгортання Вермахту, створення трьох груп армій тощо [4, с.80].

Розроблені оперативні плани війни з Німеччиною було вирішено перевірити в ході воєнно-стратегічних ігор і командно-штабних навчань. Дві двосторонні оперативно-стратегічні гри пройшли в Генеральному штабі 2 – 6 та 8 – 12 січня 1941 р. Вони в цілому підтвердили позиції радянського військового керівництва й одночасно дозволили виявити ряд проблемних питань. Після проведення цих ігор начальником Генерального штабу був призначений Г. Жуков, М. Ватутін – його заступником, командувачем Київського особливого військового округу став М. Кирпонос, очільником Одеського військового округу залишався Я. Черевиченко [8, с.126–141].

Розвіддонесення з початку 1941 року ставали все тривожнішими. До 20 квітня стало відомо про зосередження на східному напрямку більш як 90 німецьких дивізій та про інші конкретні заходи щодо підготовки Німеччини та її союзників до війни [9, л.225-227]. За цих умов Генеральний штаб отримав дозвіл на проведення з лютого комплексу заходів, спрямованих на підготовку до війни. Прискорювались процеси оперативного планування, оргштатні заходи, програми переозброєння, оперативне обладнання ТВД, приховане відмобілізування військ і висування армій резерву Головного Командування в райони оперативного призначення тощо [4, с.80].

На підставі директив НКО в Генеральному штабі й у штабах військових округів і флотів були розроблені плани прикриття округів і флотів, однак їхня розробка закінчилася лише незадовго до війни. Одеський військовий округ директиву №503874 отримав 6 травня. Для оборони державного кордону від Ліпкан до гирла р. Дунай, а також узбережжя

Чорного моря до Одеси включно на ділянці загальною довжиною до 650 км розгортали 35-й і 14-й стрілецькі корпуси і 9-а кавалерійська дивізія 2-го кавалерійського корпусу, всього 6 дивізій. Для оборони Криму призначався 9-й стрілецький корпус, що мав дві стрілецькі й одну кавалерійську дивізії. 18-й механізований корпус, 2-й кавалерійський корпус (одна кавалерійська дивізія), 116-у і 150-у стрілецькі дивізії планувалося використовувати для завдання ударів у смугах дій 35-го і 14-го корпусів. У резерві командувача округу залишалось управління 48-го стрілецького корпусу і 74-а стрілецька дивізія. Узбережжя Чорного моря від Одеси до Керченської протоки війська округу повинні були обороняти разом із Чорноморським флотом, зокрема, його Одеською і Севастопольською військово-морськими базами, Очаківським і Керченським секторами берегової оборони [8, с.150-153].

У той час, коли розроблявся план прикриття, супротивник уже закінчував стратегічне зосередження поблизу кордонів УРСР, й інформація про це надходила як у штаби округів, так і в Генеральний штаб. Проте можливість раптових дій ворога в планах не враховувалася. Недосконалість “Плану оборони державного кордону 1941 р.” відзначалася вже в процесі його розробки. Військова рада Одеського округу у своїй доповіді від 20 червня 1941 р. наголошувала, що супротивник у смузі округу вже до 1 червня 1941 р. мав подвійну, а на окремих ділянках – потрійну перевагу в піхоті, артилерії і танках. Найпотужніші угруповання супротивник зосередив на ділянках Липкани – Яси (до 12 дивізій) і Бирлад – Галац (до 8 дивізій). Аналізуючи угруповання військ противника, автори доповіді припускали, що противник завдаватиме удару у стик Київського й Одеського військових округів, причому головний удар варто очікувати на бельцькому напрямі, щоб найкоротшим шляхом оволодіти рубежем р. Дністер і надалі розвивати удар у північному і північно-східному напрямках по тилах Київського округу. У зв’язку з цим військрада Одеського округу просила підсилити війська прикриття і пропонувала на воєнний час у його смузі розгорнути дві армії, а штабу ОдВО вже в мирний час надати статус фронтового управління. Крім того, формулювались пропозиції щодо проведення наступальної операції в Румунії на двох операційних напрямках. Передбачалося у взаємодії з Чернівецькою армійською групою КОВО оточити та знищити румуно-німецькі війська в Буковині [10, л.1-6]. Не очікуючи затвердження цих пропозицій, штаб ОдВО віддав вказівки командирам корпусів на відпрацювання своїх часткових планів початкового періоду війни [8, с.152].

Пропозиції військової ради Одеського округу були взяті до уваги і 21 червня постановою Політбюро ЦК ВКП(б) створювався Південний фронт. Однак формування управління Південного фронту покладалось на Московський військовий округ, а не на Одеський. Таке рішення не відповідало обстановці, що складалася, і було явно невдалим. До складу Південного фронту вирішили ввести, крім 9-ї армії і 9-го окремого стрілецького корпусу, також 18-у армію, управління якої виділяв Харківський округ. До 18-ї армії входили 17-й стрілецький корпус (96, 60, 164-а стрілецькі дивізії) і 16-й механізований корпус (15-а і 39-а танкові і

240-а моторизована дивізія) з 12-ї армії Київського округу.

Ще з 15 травня було наказано завантажити боєкомплект у бронетехніку, з 27 травня – розпочати будівництво КП фронтів, з 14 червня ОдВО виділяв зі свого складу і направляв у Тирасполь армійське управління, з 19 червня із управління КОВО виділялось управління Південно-Західного фронту та направлялось у м. Тернопіль (Тернопіль) [6, с.160].

6 червня були підняті за тривоною частини 48-го стрілецького корпусу генерал-майора Р. Малиновського. Нічними прихованими маршами під виглядом навчань до 15 червня вони перегрупувались з Кіровограда в літні табори поблизу міста Бельці. Того ж дня був скасований польовий вихід артилерії окружних з'єднань і частин на Новомосковський полігон і затримане відправлення зенітної артилерії на полігон Бугаза. 18 червня скасована планова польова поїздка командувача округу. Близько 23 години 21 червня 1941 р. начальник штабу Одеського військового округу М. Захаров з КП у Тирасполі передав розпорядження усім військам округу підняти за бойовою тривоною і вийти з населених пунктів, частинам прикриття зайняти свої райони, авіації до світанку розосередитись по польових аеродромах [8, с.155–159]. Подальші події підтвердили доцільність цих запобіжних заходів.

Реалії. Україні судилося одній із перших серед радянських республік пізнати всі жахи гітлерівської навали. В передсвітанкову пору 22 червня 1941 р. світ ще не знав про початок найкривавішої і найзгубнішої з усіх воєн, а на українських теренах уже лилася кров. Бомбардувальники Люфтваффе завдали ударів по радянських містах. Загальна глибина дій авіації досягла 300–400 км.

На Півдні о 3-й годині 15 хвилин ворожа авіація бомбардувала Очаків і Севастополь. З 3.30 до 4.30 були завдані авіаційні удари по радянських стаціонарних аеродромах. У результаті своєчасного перебазування авіації на польові аеродроми втрати літаків унаслідок першого удару були незначними – 12 одиниць. За перший день війни у повітряних боях було збито 20 румунських літаків. З 3.30 почалась артилерійський обстріл і спроби супротивника форсувати Прут, які були відбиті радянськими військами. На р. Прут радянською стороною утримувалось декілька мостів. З 24 червня у Вінниці розгорталось управління Південним фронтом, командувачем якого був призначений І. Тюленев. Про його створення штаб ОдВО не знав і довідався про це тільки після телефонного дзвінка командувача [8, с.160-167].

До 30 червня, коли на напрямку головного удару противника у смузі Південно-Західного фронту прикордонне бойовище завершувалося [11, с.27–30], у смузі Південного фронту румунські війська, що очікували завершення розгортання німецької 11А, вели розвідку боєм з метою захоплення плацдармів на східному березі р. Прут. Їм удалося захопити й утримати лише один важливий в оперативному відношенні плацдарм у районі Скулян. Відсутність тут у червні великомасштабних бойових дій дозволила радянському командуванню підготуватися до відбиття вторгнення головних сил супротивника й зустріти його наступ, який почався з 2 липня, більш організовано. Головний удар супротивника, що наступав у загальному напрямку на Могилів-Подільський, Жмеринку, прийняла на себе 9 армія. 3 липня

супротивнику вдалося захопити плацдарми на лівому березі р. Прут в районі Яс, звідки він розгорнув наступ на північний схід і за шість днів просунувся до 60 км. Темп і глибина наступу німецьких і румунських військ на Могилів-Подільському напрямку порівняно з іншими ділянками фронту були невисокими [12, с.277-311].

Станом на 9 липня війська правого крила південного фронту вели оборонні дії на фронті Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, західніше Кишинєва. Лівифлангові дивізії 9 армії, взаємодіючи з Дунайською військовою флотилією, продовжували оборону рубежів по р. Прут і Дунай [13, с.64-77]. З метою покращення управління військами 9 липня було створене управління Південно-Західного напрямку, якому підпорядкували Південно-Західний і Південний фронти. Головнокомандувачем Південно-Західного напрямку був призначений Маршал Радянського Союзу С. Будьонний, членом Військової Ради – М. Хрущов.

Оточення в районі Умані на початку серпня та розгром 6-ї і 12-ї армій ускладнив обстановку на півдні [14, с.22-54]. Вихід супротивника в район Первомайська створив загрозу захоплення інших військ Південного фронту. З огляду на це, головнокомандувач військ Південно-Західного напрямку звернувся до Ставки з проханням про відведення військ Південного фронту за р. Інгул. Ставка відхилила це прохання і наказала до 10 серпня відвести війська на рубіж: східний берег Дністровського лиману до Біляївки, далі на північний схід через Березівку, Вознесенськ, Кіровоград, Чигирин (Директива Ставки ВГК № 00729 від 5.8.1941 р.) [15, с.96–97]. Однак, не зумівши зупинити супротивника на жодному із зазначених рубежів, війська ПФ у складних умовах змушені були відходити. 18-а і 9-а армії до 19 серпня переправилися через Дніпро на ділянці Нікополь – Херсон, утримавши на правому березі плацдарми в районах Каховки і Херсона.

У ході серпневого відступу військ ПФ Ставка ВГК наказала Одесу не здавати й обороняти до останнього, залучаючи для цього і Чорноморський флот. Створена за наказом Ставки 10 серпня окрема Приморська армія відійшла до Одеси й організувала разом із Чорноморським флотом оборону міста. Німецьке командування, потребуючи сил для наступу на Лівобережній Україні й у Криму, наказало 4-й румунській армії оволодіти Одесою в короткий термін. Супротивник мав перевагу в силах і засобах більшу, ніж у п'ять разів. Але радянські війська, виявляючи відвагу, мужність і героїзм, відбили всі атаки ворога і завдали йому значних втрат. Коли супротивник підійшов до Криму і виникла загроза його захоплення, а Одеса залишилася далеко в тилу ворожих військ і підтримка зв'язку з її захисниками стала проблематичною, Ставка вирішила евакуювати Одесу (Директива Ставки ВГК № 002454 від 29.9.1941 р.) [15, с.220-221] і перекинути Приморську армію для захисту Криму. Армія потай від супротивника на кораблях Чорноморського флоту без втрат до 16 жовтня була переправлена в Крим.

Героїчною обороною Одеси сухопутні з'єднання і флот скували більш, ніж на два місяці, 18 румунських дивізій. Цим вони надали істотну допомогу військам ПФ при відході за Дніпро й у наступних боях. Збереження Одеси як

військово-морської бази сприяло також підтримці вигідного оперативного режиму у всій північно-західній частині Чорного моря. Наявність флоту з кількісною перевагою в корабельному складі на морі, стала однією з найголовніших умов успішної оборони Одеси.

Передвоєнні погляди на майбутню війну радянського військово-політичного керівництва та планування бойових дій у головних підходах були правильними. Проте окремі прорахунки й помилки зумовили невдачі початкового періоду війни. Радянські війська боролися за умов, коли німецьке командування захопило ініціативу, авіація супротивника панувала в повітрі. Це стало причиною винятково напруженої боротьби й складності в управлінні військами. Неготовність військ прикордонних військових округів до відбиття ударів супротивника виявилася найважливішою причиною, що визначила не вигідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

Література:

1. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939 – 1942 гг. – М. : Воениздат. – Т.2. : От запланированного вторжения в Англию до начала восточной кампании (1.7 1940–21.6 1941) / [под ред. Д. Прозектора].– 1969. – 628 с.
2. Португальский Р. Маршал Конев. Мастер окруженный / Ричард Португальский – М.: Яуза; Эксмо, 2007. – 320 с.
3. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах. Кн.1 / О.Є. Лисенко, В.В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін. – К.: Наукова думка, 2010.
4. 1941 год – уроки и выводы / В.П. Неласов, А.А. Кудрявцев, А.С. Якушевский и др. – М.: Воениздат, 1992. – 197 с.
5. Акт о приеме Наркомата Оборона Союза ССР тов. Тимошенко С.К. от тов. Ворошилова К.Е. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4. – С. 193–209.
6. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 984 с.
7. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – М.: Воениздат, 1962. – Т. 1. – 1962. – 752 с.
8. Захаров М. В. Накануне великих испытаний. – М. : Воениздат, 1968. – 256 с.
9. Центтальный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі ЦАМО РФ). – Ф. 37977. – Оп. 2. – Д. 328. – Л. 225–227.
10. ЦАМО РФ. – Ф. 138. – Оп. 12940. – Д. 17. – Л. 1–6.
11. В. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.
12. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 36 (22 июня – 11 июля 1941 года). – М.: Воениздат, 1958. – 362 с.
13. Грецов М.Д. На юго-западном направлении (июнь – ноябрь 1941 года). – М., 1965. – 400 с.
14. Мошанский И.Б. Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября. – М.: Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008. – 208 с.
15. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. / Под ред. А. Н. Грылева. – Вып. 1 (июнь – декабрь 1943 года) – М.: Воениздат, 1968. – 508 с.

**СОЦІАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО НАСЕЛЕННЯ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ ОКУПАЦІЇ
ТА У ПОСТОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД (1941-1945 рр.)**

О.С. ДЗИНГЛЮК,

старший викладач,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Одним із головних чинників для створення насиченої історичної картини зазначеного періоду є вивчення соціальних можливостей підокупаційного та постокупаційного населення регіону.

Певний внесок щодо теоретизації з різних проблем соціальної історії зробила російська дослідниця Л. Репіна [1, с.130], деякі закономірності впливу війни на психологічний і моральний стан різних верств сформулювала О. Сенявська [2, с.73]. Одним із перших, хто заклав наріжні методологічні основи соціальної історії в українській історіографії є М. Коваль [3, с.4-17]. Про трагічні наслідки воєнних лихоліть для молодого покоління країни зазначав М. Головка [4, с.547].

Проте, вивчення повсякдення молодого населення Одеської області в роки окупації та постокупаційний період залишаються ще не вивченими.

Метою пропонованої статті є спроба на основі архівних джерел, спогадів очевидців проаналізувати соціальні можливості у зазначений період найбільш незахищеної верстви – дітей, підлітків, юнаків та дівчат.

Їх повсякдення в окупаційний період характеризується, насамперед, тяжкою роботою, страхом про вивезення до Німеччини, втратою рідних, голодом, неповноцінним шкільним навчанням, а найчастіше, повною його відсутністю, про що свідчать спогади дванадцяти-п'ятнадцятилітніх підлітків про цей період їхнього життя: “прокляті фашистські окопи дали свій знак: майже півроку не виходили рани з ніг...”, “... я пережила, мабуть, найбільш за всіх на світі. Три роки світу не бачила, думала, що не дочекаюсь, не переживу...” [5, арк. 1, 3,10].

Каторжна праця – головна ознака життя молодого населення того періоду. Вони виконували будь-яку роботу: працювали в полі, на заводах, фабриках, рили окопи, пиляли дерева, пасли худобу тощо. Майже вся робота виконувалась примусово, за мізерну платню або скудні пайки, часто дитяча праця зовсім не оплачувалася.

У багатьох районах Одеської області окупаційна влада створювала трудові табори для молоді, які юнаки та дівчата іронічно називали “будинками відпочинку”. Функцію таких “будинків відпочинку” виконували колишні хліви, в яких знаходилася худоба. Годували малих робітників цвілим просяним хлібом, води зовсім не давали. Робота полягала в будівництві доріг і мостів, навантажуванні на вагонетки землі, іншій надтяжкій праці. Очевидно, мало хто

довго витримував такі знущання: одні через хворобу опинялися в лікарнях, потім доліковувалися самотужки, інші ставали втікачами.

Не забували окупанти і про молоду робочу силу, яка залишалася вдома, не потрапила до таборів. Кожного дня жандарми з нагаями ходили по хатах і виганяли хлопців та дівчат на окопи, на будівництво доріг, польові роботи.

У місті ситуація не була кращою. Більшість малих городян, як і їх батьків, жила у злиднях. До створеної румунами біржі праці багато хто боявся й не хотів звертатись, оскільки звідти всіх відправляли на земляні та інші роботи. Юнаки просто наймалися чорноробітниками. За спогадами В. Бекерського, якому у 1941 році було 15 років, “праця чорноробітника в майстернях якщо і не була каторжною, то дуже наближувалася до цього” [6, с.23]. Дехто підторговував на базарі. Вдавалися і до хитрощів, наприклад, молоді одесити, які вступали на курси з вивчення румунської, звільнялися від працевинності.

Незважаючи на те, що працювали всі – дорослі і діти, селяни і мешканці міста, по всій території регіону у більшості родин панував голод. Однією з причин цього було те, що ще до окупації міста та його околиць, починаючи з 8 серпня, коли Одесу оголосили у стані облоги, з міста розпочалося вивезення морем обладнання заводів, продуктів харчування. Те, що не встигли евакуювати, радянська влада намагалася знищити, тому вже у листопаді 1941 року багато одеських родин залишалось без продуктів. Батьки відправляли дітей до приміських селищ на пошуки картоплі, що залишилась на полях. Для багатьох підмерзла, м’яка, зморщена, солодка картопля стала найсмачнішою стравою. В. Бекерський згадував, що його родина по декілька днів нічого не їла через брак грошей та їжі [7, с.399].

Мешканці міста вважали, що на селі легше прогодуватися за допомогою присадибного господарства, проте окупаційна політика була нищівною й безжалісною для всіх верств. Злодіяння загарбників зафіксовано у багатьох документах, залишилися вони й у дитячій пам’яті. Так, п’ятикласник Добрянської середньої школи згадував, що “румуні зайшли до одного діда й почали з горища забирати увесь хліб. Старий, якому було майже 80 років, почав просити їх, щоб лишили хоча б квасолю, але румун загелькотав, як індик, і кинув старого з горища” [8, арк. 44].

Проводячи таку жорстоку політику, загарбники дотримувалися головного свого правила – легко управляти безграмотними, приниженими масами. Тому питання освіти, насамперед, початкової та середньої, для окупаційної адміністрації майже не поставало, особливо для сільського населення. За спогадами учнів Одеської області, окупаційна влада спочатку відкривала школи у приміщеннях довоєнних шкіл, проте через короткий час вони припиняли свою роботу. В одному селі діти провчилися п’ять днів, дітям іншого села “пощастило” більше – заняття тривали три місяці. Однак, і цей мінімум навчанням назвати не можна: “... викладав змії проклятий, румун. Він, хто підкаже, бив – як ударить лінійкою, так і не пригадаєш нічого...”, “... до школи приїхав викладач німецької, який почав бити учнів лінійкою і крутити їм вуха... під час цього навчання я від шкільних переживань захворіла” [9, арк.7, 16, 21, 84].

Для міських дітей ситуація з навчанням була дещо кращою. Так, на початку 1942 року в Одесі відкрився ліцей при університеті [10, с.36]; у березні 1943 року у будівлі колишньої Маріїнської жіночої гімназії прийняв 400 дітей теоретичний змішаний (вчилися і хлопці, і дівчата) російський ліцей, у якому працювала їдальня. В ній 57 учнів, які більш за всіх потребували матеріальної допомоги, снідали безкоштовно [11]. Відкривалися приватні школи, в яких, як правило, вчилися румунські, німецькі, молдавські діти.

Усі кроки окупаційної влади щодо освітнього питання припинилися у листопаді 1943 року, коли до піддирекції освіти надійшла службова записка директора дирекції культури про закриття у Трансністрії всіх шкіл. У ній зазначалося, що "... всі навчальні і середні школи в Трансністрії, крім румунських, закриваються до нових розпоряджень. Викладацький склад спрямувати у розпорядження районів і сіл для використання їх на адміністративній і господарській роботі" [12, с.170]. Цей факт ще раз підтверджує загарбницький, експлуатаційний характер окупаційної влади.

Отже, в умовах війни соціальні можливості, самореалізація дітей, юнацтва були вкрай обмеженими законами окупаційної влади.

З другої половини березня 1944 року розпочалось визволення радянськими військами території Одеської області від німецько-румунських окупантів. На звільнених землях залишалось цивільне населення, яке здебільшого складалося з жінок, дітей, підлітків, людей похилого віку, інвалідів-фронтовиків. Головним їх завданням було відбудова й відродження економічного життя області, підвищення соціального рівня, проте найголовніше, кожний намагався вижити.

Сирітство, безпритульність, безграмотність, хвороби, голод – такі соціальні характеристики існування молодого населення області у зазначений період. Наприклад, Ширяївською райрадою наголошувалося, що керівники багатьох колгоспів району припускали безвідповідальність і бездушне ставлення до дітей-сиріт, які знаходилися на вихованні в колгоспах. У господарстві "Шлях до соціалізму" діти жили надголодь, у колгоспі "8 березня" діти спали на підлозі, не мали змінної білизни, верхній одяг був розірваний [13, арк. 187].

Влітку 1944 року створювалися комісії щодо боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством. Такі комісії мали негайно розпочати облік дітей і сиріт, застосувати заходи ліквідації негативних наслідків війни. До таких заходів належали: 1) заборона перебування дітей і підлітків до 16 років у кіно, театрі, інших розважальних програм після 20 годин; 2) зобов'язання адміністрації кіно закінчувати вечірні сеанси не пізніше 20 годин; 3) заборона індивідуального продажу квитків до кіно, театру дітям і підліткам до 16 років протягом усього тижня, за винятком днів неділі, свят, і днів у зимові і весняні канікули; 4) дозвіл відвідування дітям і підліткам кіно, театру в організованому порядку в супроводі педагога; 5) заборона допуску дітей і підлітків до 16 років на кінокартини та вистави, не передбачені за репертуаром для дітей; 6) заборона дітям до 16 років перебування на вулицях після 10 годин вечора без супроводу дорослих; 7) заборона дітям до 16 років торгувати

цигарками, сірниками та іншими речами; 8) заборона торговельним організаціям продавати дітям і підліткам спиртні напої, тютюнові вироби, сірники. За порушення правил поведінки дітьми в місцях громадського користування батьки та опікуни підлягали штрафу в адміністративному порядку в межах до 100 крб. або притягувались до судової відповідальності [14, арк. 152]. Такі суворі заходи стали певним підґрунтям для забезпечення порядку в області.

Водночас в області почали створюватися дитячі спортивні секції, художні групи, гуртки самодіяльності. Ці заходи також були спрямовані на боротьбу з хуліганством, впливом вуличного виховання на неповнолітніх. Так, рішенням Долинської райради від 15 липня 1944 року завідувач лісництвом зобов'язувався забезпечити необхідною кількістю лісоматеріалу для обладнання спортивних майданчиків при школах району, а 15 серпня майданчики вже чекали на своїх маленьких відвідувачів [15, арк.87]; Котовською райрадою у жовтні цього ж року було виділено 3600 крб. на проведення районної олімпіади дитячої самодіяльності [16, арк. 24].

Державними органами вживалися й інші заходи з ліквідації бездоглядності. На території області створювалася мережа прийомників-розподільників, дитячих будинків, за якими закріплювалися житлові будинки, земельні ділянки. Висновки перевірок цих закладів були невтішними: більшість дитбудинків погано забезпечувалась меблями, одягом і взуттям; медичний догляд за мешканцями цих закладів організовано незадовільно, кадрами вихователів забезпечено недостатньо [17, арк.96]. На селі паралельно зі створенням дитбудинків райрадами, правліннями колгоспів практикувалось розміщення дітей-сиріт у родинах колгоспників. Керівництвом господарств організувалось загальне харчування для таких дітей, прикріплювалася колгоспниця, яка готувала їжу для них [18, арк.136].

22 травня 1944 р. постановою РНК УРСР №525 Одеську облраду зобов'язали провести заходи щодо оздоровлення 1500 дітей [19, арк.155]. У свою чергу Одеська облрада зобов'язала усі організації, установи, заклади оздоровити всіх дітей фронтовиків безкоштовно. Реагування керівників організацій на постанову було різним. Так, на заводі №2 перебувало на обліку 66 дітей фронтовиків, їх оздоровлення відбувалось у піонертаборі за кошти, зібрані під час проведення місячника надання допомоги дітям; у держуніверситеті на обліку було 65 дітей фронтовиків, оздоровили тільки частину дітей через брак коштів [20, арк. 70].

На початку 1945 року в обласному центрі поширеним стало явище усиновлення та опіки (понад двісті заяв) над маленькими одеситами, які залишилися без піклування батьків через схожі для того часу обставини: мати померла, батько на фронті чи загинув [21, арк. 118, 141, 146, 154, 287, 344]. Були випадки, коли від дитини відмовлялися через скрутне становище: “Я, Пілка Степан Петрович, є інвалідом другої групи й виховувати сина не маю можливості.” [22, арк. 370]. Проте війна не змогла зробити байдужими до чужого лиха, особливо до дитячої незахищеності, більшу частину дорослого населення. Усиновлювали дітей представники різних верств: лікарі, викладачі,

службовці, робітники. Їх заяви розглядалися спеціально створеними комісіями, представники яких перевіряли житлові умови, працездатність, заробітну платню усиновлювачів, наприклад: "...т. Ланге працює науковим співробітником з місячним окладом 600 крб., чоловік працює юрисконсультком облвідділу "Гастроном" з окладом 400 крб. Орендують самостійну квартиру", "...родина складається з п'яти осіб: мати військовослужбовця, двоє дітей і дві сестри військовослужбовця. Одна вчиться у медінституті, інша працює продавцем" [23, арк.22], "Стрекозов К. дітей не має, працює завідувачем відділення гінекології першого пологового будинку з окладом 860 крб.; має самостійну квартиру" [24, арк.145]. Більшість заяв такого змісту підтримувалась, і діти ставали новими членами одеських родин.

Для дітей фронтовиків, дітей-сиріт відкривались їдальні, метою яких було один раз на день хоча б мінімально нагодувати дитячий контингент. Приміщення таких їдалень склалися з кількох кімнат, кухні та підсобного приміщення. Вікна забивали фанерою, тому взимку в їдальнях було завжди холодно. Обіди видавалися дітям додому, склалися вони з одного блюда, оскільки їдальні для дітей забезпечувались одноманітними продуктами: крупою, олією, борошном. Вартість таких обідів складала 70 копійок. Тільки у Воднотранспортному районі Одеси 880 дітей мали таку підтримку. Громадське харчування учнів у міських школах райцентрів області не було організовано.

Одержували діти-сироти пайки, одноразову грошову допомогу (800 карбованців). Виконкоми райрад організували місячники надання допомоги дітям фронтовиків і дітям-сиротам. Тільки за період з 23 лютого до 23 березня 1945 року виконкомом Воднотранспортного району м. Одеси було створено грошовий фонд у сумі 550 000 крб.; зібрано 150 кг борошна, 100 кг інших продуктів, 280 кг мила; виділено 49 стипендій школярам дітям фронтовиків, які добре вчилися [25, арк.159], а майстернею порту було виготовлено 50 пар дитячого взуття [26, арк.221].

Влітку 1944 року виконавчою владою було проведено по всіх населених пунктах області перепис дітей шкільного віку, за яким виявили 205 тисяч 85 дітей віком від семи до сімнадцяти років [27, арк.145].

Піднімались з руїн школи. В області з першого вересня 1944 року розпочали роботу 1292 початкові школи, неповні середні і середні школи та 6 шкіл для дітей із фізичними вадами [28, арк. 190].

Відвідування шкіл учнями складало близько 60% [29, арк.187]. Однією з причин невідвідування дітьми шкіл був злидений стан родин (у негоду діти не могли піти до школи через елементарний брак взуття, одягу).

Область потребувала значної кількості представників робітничих спеціальностей, тому створювалися школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), курси обласного будівельно-монтажного управління (ОБМУ), ремісничі училища. Прошло декілька хвиль мобілізації юнаків та дівчат області віком від 14 до 16 років до шкіл ФЗН. Цей захід був спрямований на зменшення кількості безпритульної, безробітної молоді. Між іншим, юнаки та дівчата мали можливість одержати хоч якийсь притулок, здобути спеціальність, отримати, хоч і невеликі, кошти на існування. Вже з самого початку кампанії голів

сільських рад зобов'язували за рахунок колгоспів забезпечити мобілізовану молодь верхнім одягом, взуттям, двома комплектами білизни, продуктами харчування на період слідування до шкіл, надати засоби пересування [30, арк. 54].

Таким чином, умови повсякденного життя дітей, юнаків та дівчат області в обидва періоди (окупаційний та постокупаційний) характеризуються складністю виживання. Питання освіти, медичного догляду дітей, відпочинку для окупаційної влади майже не поставали. Молодь зазнала в роки окупації голод, приниження, страх, тяжку працю.

У постокупаційний період почали своє відродження шкільна, медична мережі, що позитивно вплинуло на дитяче життя, хоч існували певні перешкоди, пов'язані з тяжким становищем області. Незважаючи на пільги діти стали мало захищеним прошарком населення, що часто залишався без підтримки влади, прості мешканці області брали на себе функції держави, пов'язані із захистом малих співгромадян. У повоєнний час перед населенням Одеської області гостро постала проблема масової дитячої безпритульності, внаслідок чого створювались дитбудинки, дитячі приймальники, схвалювалось владою усиновлення та опіка над дітьми-сиротами. Дитячі долі повністю залежали від рівня життя дорослого населення, тому із підняттям області з економічних, соціокультурних руйнувань зростали соціальні можливості населення, а, отже, і його молодого прошарку.

Література:

1. Репина Л.П. Социальная история в историографии XX столетия: курс лекций/ Л.П. Репина. – М.: РАН, Ин-т всеобщей истории; Саратов. госуд. унив. им. Н. Т. Чернышевского, 2001. - 130 с.
2. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: Монографія. – К.: Олан, 2004. – С. 73.
3. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни в історичній долі воєнного та повоєнного поколінь народу України // Друга світова війна і Україна: матер. наук. конф.; 27–28 квіт. 2006 р. – К.: НАН України, 1996. – С. 4–17.
4. Там само. – С. 547.
5. ДАОО. Ф. Р. – 2233, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 3, 10.
6. Бекерский В.И. Мир и война. Т. 1. – Одесса, 2007. – С. 23.
7. Там само. – С. 399.
8. Там само. – 2233, оп. 1, спр. 1, арк. 44.
9. Там само. – 2233, оп. 1, спр. 3, арк. 7, 16, 21, 84.
10. Бекерский В.И. Мир и война. Т. 2. – Одесса, 2008. – С. 36.
11. Молва. – 1943. – 13 марта.
12. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945. Сб. документов и материалов. – Одесса: Маяк, 1970. – С. 170.
13. ДАОО. Ф. Р. – 2162, оп. 3, спр. 4, арк. 187.
14. ДАОО. Ф. Р. – 7355, оп. 1, спр. 1, арк. 152.
15. Там само. – 7355, оп. 1, спр. 1, арк. 87.
16. ДАОО. Ф. Р. – 5726, оп. 1, спр. 1, арк. 24.
17. ДАОО. Ф. Р. – 1103, оп. 11, спр. 11, арк. 96.
18. ДАОО. Ф. Р. – 7011, оп. 1, спр. 4, арк. 136.
19. ДАОО. Ф. Р. – 2000, оп. 3, спр. 23, арк. 155.
20. ДАОО. Ф. Р. – 5884, оп. 1, спр. 16, арк. 70.
21. Там само. – 5884, оп. 1, спр. 16, арк. 118, 141, 146, 154, 287, 344.

22. Там само. – арк. 370.
23. ДАОО. Ф. Р. – 5884, оп. 1, спр. 8, арк. 22.
24. Там само. – 5884, оп. 1, спр. 6, арк. 145.
25. Там само. – арк. 159.
26. Там само. – арк. 221.
27. ДАОО. Ф. Р. – 7011, оп. 1, спр. 4, арк. 145.
28. ДАОО. Ф. Р. – 1856, оп. 2, спр. 1, арк. 190.
29. ДАОО. Ф. Р. – 2162, оп. 3, спр. 4, арк. 187.
30. ДАОО. Ф. Р. – 5726, оп. 1, спр. 1, арк. 54.

УДК94 “1939/1945” (477.7)

НЕИЗВЕСТНЫЕ ПОДВИГИ ЮНЫХ ПАТРИОТОВ

(на материалах юга Украины)

А.Н. КРАСЮК,

докт. истор. наук, проф., академик,
*Международная академия духовного единства народов мира
(Украина)*

“Чапаев не сдавался и я не сдамся”. Эти слова перед неминуемой смертью бросил фашистам командир “Партизанской искры” Парфентий Гречанный. Он сопротивлялся до последнего дыхания, отстреливался до последнего патрона. Молодой патриот, любивший жизнь, свою Украину, погиб от пуль жандармов. И таких юных героев как Парфентий, были сотни и тысячи. Они действовали в годы оккупации всюду, и везде, где убивали людей и мародерствовали оккупанты.

Беспредельной смелостью прославились члены подпольной организации “Партизанская искра”. Её организаторами стали директор школы с. Крымка Первомайского района В.С.Моргуненко, комсомольцы П.К.Гречанный, Д.Г.Дьяченко и другие. Личное участие В.С.Моргуненко в деятельности подпольной организации явилось определяющим. Об этом свидетельствует секретный документ Сигуранцы от 31 марта 1943 года, в котором говорится: “Последние факты обнаружения “Партизанской искры” в уезде приводят к выводу, что основным элементом воспитания молодежи в революционном и коммунистическом духе являются коммунисты и учителя” [1, л. 62].

2 января 1942 года недалеко от с. Крымки состоялось первое заседание молодых патриотов, на котором сформировался подпольный комитет. Комитет имел свой штамп – “Партизанская искра” и Красное Знамя, хранившееся у Парфентия Гречанного и Тамары Холод [2].

Члены “Партизанской искры” были тесно связаны с населением сел Крымки, Катеринки, Кумеры, Каменной балки, Степковки, Ново-Андреевки, Большеврадиевки. Через связных “Партизанская искра”, установила контакты с партизанами Савранских лесов и подпольным партийным комитетом северных районов Одесской области [3, с.420].

Большую роль в установлении связей с подпольем и партизанами с. Ново-Андреевки, с. Врадиевки сыграла Даша Дьяченко. Именно она и ее подпольщики организовали побег из лагеря военнопленных группы советских офицеров и солдат [4, л.22].

Зная, что советские самолеты сбрасывают листовки и газеты, молодые подпольщики под видом прогулок уходили далеко от села, собирали их и распространяли среди населения сел и хуторов. Перепечатанные на машинке, написанные от руки листовки звали к борьбе: “Товарищи комсомольцы и все наши друзья! Не слушайте фашистскую брехню, не покоряйтесь фашистам. Убивайте немецких офицеров, старост, полицейских... Идите в партизаны” [5, л.112].

Среди членов подпольной организации распространялась рукописная газета “Партизанская искра”, которую редактировал Иван Герасименко.

Одним из наиболее значительных боевых дел “Партизанской искры” против оккупантов было нападение в ночь с 17 на 18 февраля 1943 года молодых патриотов на жандармский пост, где содержались под стражей их друзья [6, л.22]. В результате операции патриоты освободили двух подпольщиков, при этом они убили жандарма.

Юные патриоты “Партизанской искры” смогли добыть оружие. В секретном документе начальника 3-й дивизии охраны полковника Бедеску, найденного в архивах тогдашнего жандармского управления Румынии, сообщалось: “Совершенно секретно... При обыске найдено и отобрано три радиоприёмника, 4 русских и 1 румынская граната, более 1000 винтовочных патронов, русский пулемет “Максим”, Красное Знамя и много различного политического материала коммунистического характера” [7].

Вследствие недостаточного опыта конспиративной работы в условиях оккупационного режима в руки жандармов попали рядовые члены ищровцев и ее руководители: В.С. Моргуненко, Д.Г. Дьяченко, в феврале 1943 года 25 юных подпольщиков и В.С. Моргуненко были расстреляны [8, с.371].

П.К. Гречанный избежал ареста. Он продолжительное время находился в лесу, нередко ночью и днём появлялся в селе Крымка, чтобы выяснить положение, раздобыть продуктов. В одной такой вылазке он был окружен жандармами [9, с.65]. Стараясь вырваться, он выкрикивал в адрес преследуемых жандармов: “Чапаев не сдавался, и я не сдамся!”. Долго отстреливался из пистолета, а последний патрон истратил на себя, но живым не сдался в руки преследователей [10, л.84].

Мужественно отдавали свои жизни и те, кто попал в фашистский застенок Тираспольской тюрьмы. Среди них находились Даша Дьяченко и Тамара Холод, активные участницы группы “Партизанская искра”, созданной в первые дни оккупации села Крымка.

Небольшой домик Тамары Холод стал явкой и местом хранения листовок, печати, Красного Знамени, изготовленных руками самих ребят. Во дворе под стогом сена хранилось оружие и имущество организации.

Руководители “Партизанской искры” Владимир Степанович Моргуненко, Парфентий Гречанный и Дмитрий Попик поручали Тамаре и более ответственные задания: распространять листовки, она являлась связной. Для борьбы против смельчаков оккупационные власти мобилизовали всю агентуру полиции, жандармерии и Сигуранцы на ликвидацию партизан, подпольщиков и поимку их руководителей. Начались облавы, обыски, аресты. В списки

подозреваемых Тамара попала 21 февраля 1942 года, а на следующий день ее арестовали [11, л.112].

Девушку доставили в жандармерию г. Первомайска, а затем в составе других “опасных преступников” этапом отправили в Тираспольскую тюрьму.

В одиночной сырой камере Тамара Холод заболела туберкулезом. Фашисты пытали, избивали ее, неделями лишали самого необходимого: воды, хлеба.

Но ни пытки, ни издевательства не смогли сломить дух отважной патриотки. На допросе она молчала.

За несколько дней до освобождения города Тирасполя Красной Армией 2 апреля 1944 года фашисты вывели Тамару и еще четырех участников “Партизанской искры”, среди которых находилась и Даша Дьяченко, и расстреляли.

Советское правительство высоко оценило героический подвиг молодых партизан. За мужество и отвагу, проявленную в борьбе с немецко-фашистскими оккупантами Указом Президиума Верховного Совета СССР В.С. Моргуненко, П.К. Гречанному, Д.Г. Дьяченко посмертно присвоено звание Героя Советского Союза. 47 участников “Партизанской искры” награждены орденами и медалями СССР [12]. Среди них Тамара Холод – посмертно она награждена орденом Отечественной войны первой степени. Награду вручили ее матери.

Неувядаемой славой в борьбе с фашистами покрыли себя комсомольцы и молодежь оккупированной Одессы. Они действовали бесстрашно и дерзко в составе диверсионного отряда В.А. Молодцова-Бадаева [13], базировавшегося в одесских катакомбах, нередко выполняла самые опасные задания комсомольская группа во главе с комсоргом Иваном Неизвестным [14, с.5], состоящая из 20 юношей и девушек.

На самых ответственных участках подпольной борьбы и в боевых операциях мужественно и умело действовали комсомольцы Семен Яськов, Анна Грозд, Евгений Глушко, Иван Неизвестный, Харитон Лебенсон, Михаил Дрезин, Илья Заславский, Надежда Николайчук, Саша Хорошенко, Яша Гордиенко [15, л.32]. Яше в то время исполнилось 16 лет. Являясь связным между Нерубайскими катакомбами и Одессой, командир В.А. Молодцов поручал Яше наблюдение за движением вражеских эшелонов. Под видом чистильщика обуви он ежедневно и в разных местах появлялся на вокзале, товарной, у перегонов. И вот однажды, находясь в вечерней “вылазке”, Яша узнает о прибытии в Одессу поезда особого назначения из Бухареста с 300 румынскими чиновниками. Для уничтожения поезда по приказу В.А. Молодцова была сформирована диверсионная группа, которая 17 ноября 1941 года подготовила встречу “дорогих гостей”. При подходе к городу поезд пустили под откос [16, л.32].

В феврале 1942 года с помощью провокатора удалось арестовать руководителя отряда В.А. Молодцова и нескольких членов отряда, в том числе Яшу Гордиенко [17, л.35]. Несколько месяцев он провел в застенках Сигуранцы.

30 июля 1942 года юного связного в группе с другими участниками сопротивления В.А. Молодцовым, Т.У. Межигурской, Т.К. Шестаковой

расстреляли. Когда его со связанными проволокой руками выводили на расстрел, он запел. Заключение тюрмы слушали его последнюю песню: “Смело, товарищи, в ногу, духом окрепнем в борьбе!”.

Яша Гордиенко погиб как герой. Указом Президиума Верховного Совета СССР Я.Я. Гордиенко был посмертно награжден партизанской медалью и орденом Отечественной войны I степени.

Оставшиеся на свободе участники диверсионного отряда продолжали дело своих товарищей, вели активную борьбу против румынских захватчиков. Среди них комсорг Иван Неизвестный, Леонид Черный, уничтожившие до 30 румынских солдат. Позже Иван погиб в неравной схватке с врагом; Александр Хорошенко осужден к пожизненной каторге. На судилище Саша вел себя мужественно и на вопросы фашистов произносил только одну фразу: “Не знаю. За нас отомстят”. Не добившись от Александра Хорошенко ни слова, фашисты расстреляли его.

В отряде В.А. Молодцова рядом с юными патриотами всегда находились люди старшего поколения – наставники и воспитатели. Своим личным примером они создавали атмосферу отцовского доверия, теплоты, воспитывали чувство долга и веры в победу.

О преданности идеалам партизанской борьбы, об отцовской заботе к молодым свидетельствует письмо коммуниста Ф.Т.Петренко [18, л.5] своему сыну: “Вовочка, к тебе папкина просьба: будь непримирим и безжалостен к тем, кто против украинского народа и советской власти. Это враги твоего папки, а, следовательно, и твои ... Будь верным народу и Родине” [19, с.344].

О широком размахе подпольной молодёжной борьбы в тылу врага свидетельствует деятельность созданной в январе 1942 года в Одессе подпольной патриотической организации, которую возглавляли комсомольцы Людмила и Леонид Бачинские. Эта организация являлась достаточно крупной. В нее входили 16-летние юноши и девушки одесских школ.

Первым делом юные подпольщики составили текст присяги и на одном из своих заседаний торжественно дали клятву – беспощадно уничтожать оккупантов. По поручению руководителя подпольной организации “За Родину” И.С. Соловьева, Людмила Бачинская вместе с Леонидом и подругами раздобыли красный материал. Батюшка одной из церквей выделил парчовую ткань, и ребята изготовили Красное Знамя для партизанского отряда. Затем добыли радиоприемник у дежурного румынского офицера. Вся работа с радиоприемником велась на чердаке дома по улице Пироговской. Иметь радиоприемник было опасно, но подпольщики слушали сообщения из Москвы. С января 1942 года такие передачи стали регулярными. Сводки Совинформбюро, переписанные от руки и напечатанные на машинке, распространялись по городу [20, л.10, 83].

Для юных подпольщиков каждая весточка с Большой земли имела огромную ценность, так как румынские оккупанты распространяли среди населения самые чудовищные слухи.

Постепенно организация росла. К концу 1942 года в ее составе насчитывалось более 20 человек. Сформировали 4 звена по 4-6 человек в

каждом. Командирами звеньев были назначены Людмила Бачинская, Александр Белинский, Ульян Воровский и Глеб Черногорюк [21, л.84]. С образованием такой структуры деятельность молодых подпольщиков заметно активизировалась. Наряду с распространением листовок, сводок Совинформбюро, комсомольцы часто совершали мелкие диверсии: засыпали в буксы вагонов песок, на станции Одесса-Главная отключили шланги тормозов на вагонах железной дороги. А в марте 1942 г. подожгли около “Чумки” элеватор. Акты возмездия проводились по нарушению телефонной связи, выведению из строя линий электропередачи [22, л.102]. Каждое звено старалось действовать самостоятельно. Леонид Бачинский работал со своими ребятами на складах авиабазы в районе 3-4-й станции Большого Фонтана, где они устроились грузчиками, другие работали штукатурами в мастерских по ремонту оружия, находившихся в помещении института имени Филатова, Людмила Бачинская, Лидия Антониус и Жанна Касьянова приносили ребятам обед, а когда удавалось, возвращались домой с патронами в сумках.

В ноябре 1943 года большинство членов подпольной организации “За Родину”, в том числе и группу Леонида Бачинского арестовали. 31 марта 1944 года, за десять дней до освобождения Одессы, Леонид Бачинский, Александр Починок, Евгений Масюк, Владимир Скульский, были арестованы. Из-под ареста удалось бежать лишь И.С. Соловьеву.

Из девятнадцати членов организации, осужденных оккупантами, из тюрьмы вернулись после освобождения Одессы семеро: Людмила Бачинская, Лидия Антониус, Григорий Антониус, Жанна Касьянова, Ульян Воровский, Владимир Новицкий, Вадим Бачинский [23].

Пухлые папки с грифом “Совершенно секретно”, составляющие материалы по делу участников подпольной комсомольско-молодежной организации, действовавшей в оккупированном Измаиле, приоткрыли еще одну героическую страницу борьбы юных патриотов.

В конце 1941 года на видных местах Измаила неожиданно появились листовки. В одной из них молодые патриоты писали: “Комсомольцы и комсомолки! Поднимайтесь духом!...Скиньте кровавую рубашку, которую надели на нас фашисты... Организуйтесь в партизанские отряды! Любите свою Родину, как любил ее Ленин... Да здравствует Красная Армия – освободительница!” [24, л.164-167].

14 декабря 1941 года состоялось первое собрание молодых патриотов, решивших бороться с оккупантами. Вскоре в организацию вступил комсомолец Евгений Дмитриев. Он пробрался на Измаильщину вместе с секретарем подпольного обкома партии К.П. Добрянским, который подробно рассказал Евгению, что необходимо делать в тылу врага [25, л.171]. Федор Максименко специально был оставлен обкомом комсомола для организации подполья. Встретившись с ним в Измаиле, Николай Пынтя, Евгений Дмитриев и Федор Максименко развернули деятельность по вовлечению юношей и девушек в подпольную борьбу.

К началу мая 1942 года в организацию входило уже 23 человека [26, л. 196]. В основном это были учащиеся школы №1. О деятельности подпольщиков

стало известно агентам Сигуранцы. “По городу Кишиневу ходят усиленно слухи о том, что на вверенной Вам территории действует подпольная молодежная организация. Прошу Вас разъяснить положение дела о распространении прокламаций по городу Измаилу и прислать одну из прокламаций для изучения” [27, л.54], – писал главный инспектор полиции из Кишинева. Когда тайная полиция нашла след, началась неусыпная слежка за патриотами. В организацию внедрили провокатора под кличкой Блэнду (что означало в переводе с румынского “смирный”), и Сигуранца смогла контролировать действия подпольщиков и систематически доносить в Кишинев и Бухарест “Обращаю Ваше внимание, доносил он, на то обстоятельство, что в коммунистической организации имеется динамит и оружие подрывного характера. Необходимо изъять и обезвредить” [28, л.66]. Комсомольско-молодежная группа запланировала акцию возмездия по уничтожению румынского диктатора Антонеску, который должен был прибыть в Измаил 10 мая 1942 года и выступить с речью в центре города. Патриоты должны планировали взорвать трибуну, с которой Антонеску должен был произнести речь.

В ночь на 5 мая 1942 года члены подпольной группы – 20 человек – были арестованы, а затем переданы военно-полевому суду. Все ее руководители и активные участники: Николай Пынтя, братья Евгений и Александр Дмитриевы, Федор Максименко, Николай Печененко и другие были приговорены к пожизненной каторге.

Литература:

1. Государственный архив Николаевской области (ГАНО), ф. р. – 2178, оп. 1, д. 34, л. 62.
2. Південна правда, 1964, 22 листопада «Шлях у безсмертя».
3. Вольский С., Слуцкий В. Очерки Одесской партийной организации в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. – Одесса: Маяк, 1964. – С. 420.
4. Государственный архив Одесской области (ГАОО), ф. 11, оп. 45, д. 17, л. 22.
5. ГАОО, ф. 11, оп. 45, д. 17/1, л. 112.
6. Данные в документах комиссии ошибочно было указано – «в ночь с 18 на 19 февраля 1943 года».
7. Південна правда, 1964, 22 листопада.
8. Історія Ленінської Комуністичної Спілки молоді України. – Киев: Молодь, 1968. – С. 371.
9. Тронько П.Т. Бессмертие юных. – М.: Молодая гвардия, 1958. – С. 65.
10. ГАОО, ф. 11, оп. 45, д. 17, л. 84.
11. ГАОО, ф. 11, оп. 45, д. 17, л. 112.
12. Південна правда, 1958, 2 липня.
13. Кличка В.А. Молодцова – Павел Бадаев.
14. Марцишек Г.И. Мы на своей земле. – Одесса, 1959. – С. 5.
15. Там же, д. 35, л. 32.
16. ГАОО, ф. 11, оп. 45, д. 35, л. 32.
17. Там же, д. 35, л. 35.
18. ГАОО, ф. 92, оп. 2, д. 5, л. 5. Ф.Т. Петренко – второй секретарь Воднотранспортного подпольного райкома.
19. Вольский С.А. В Одесских катакомбах. – М., 1965. – С. 344.
20. ГАОО, ф. 11, оп. 45, д. 44, л. 10, 83.
21. ГАОО, ф. 11, оп. 45 д. 44, л. 84.

22. Там же, л. 102.
23. Вечерняя Одесса, 1984, 29 марта.
24. Филиал Одесского областного госархива в г. Измаиле, ф. 1212, оп. 1, д. 557, л. 164 – 167. Далее филиал ООГА.
12. Там же, л. 171.
13. Филиал в г. Измаиле, ф. 1212, оп. 1, д. 577, л. 196.
14. Там же, л. 54.
15. Там же, л. 66.

УДК 94 (47).084.8(470.61)

“МЫ СОШЛИ В ОДЕССКОМ ПОРТУ...”: К. СИМОНОВ ОБ ОБОРОНЕ ОДЕССЫ В 1941 ГОДУ¹

Е.Ф. КРИНКО,

докт. ист. наук, проф.,

Институт социально-экономических и гуманитарных исследований

Южного научного центра Российской академии наук

(Российская Федерация)

Оборона Одессы в 1941 г. нашла свое отражение в различных исторических источниках, выступающих необходимой документальной основой для изучения одной из самых успешных и героических боевых операций начального периода Великой Отечественной войны. В силу сложившейся историографической традиции исследователи анализируют данные события, в большинстве случаев, опираясь на официальные документы, а также мемуары их участников и очевидцев. Значительно меньше используются дневники: в советское время их вообще не принято было вести, а бойцам и командирам Красной армии прямо запрещалось.

В данной связи представляет определенный интерес книга известного советского писателя, а в рассматриваемый период времени – военного корреспондента “Красной звезды” Константина Михайловича Симонова “Разные дни войны”, первый том которой посвящен событиям 1941 г. Симонов хорошо понимал ценность писательских дневников как важнейших свидетельств эпохи. Отвечая на вопросы Американского Телеграфного Агентства, он писал: “Что касается писателей, то, по моему мнению, сразу же, как закончится война, им нужно будет привести в порядок свои дневники. Чтобы они не писали во время войны и как бы их за это хвалили читатели, все равно на первый же день после окончания войны самым существенным, что они сделали на войне за войну, окажутся именно их дневники” [3, с.4].

Жанр указанной работы определен именно как “дневник писателя”, однако она не является первичной записью событий, очевидцем которых был автор. Непосредственно на фронте Симонов вел записи в блокнотах, а затем

¹ Исследование подготовлено в рамках проекта «Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти Юга России» Подпрограммы фундаментальных исследований «Проблемы социально-экономического и этнополитического развития южного макрорегиона» Программы Президиума РАН «Фундаментальные проблемы пространственного развития Российской Федерации: междисциплинарный синтез» на 2009–2011 гг.

уже переносил их в дневник в более спокойной обстановке. Кроме записок, сделанных в перерывах между поездками на фронт, в книге присутствуют и тексты, написанные по памяти вскоре по окончании войны, фрагменты переписки военного и послевоенного времени, военных корреспонденций, наконец, послевоенные воспоминания и размышления, основанные на знакомстве с архивными и другими материалами. В частности, в связи с обороной Одессы упоминаются “Отчет Черноморского флота по обороне Одессы”, боевые донесения Одесского оборонительного района и другие оперативные документы, политдонесения, опубликованные мемуары вице-адмирала И.И. Азарова [1], послевоенная беседа К.М. Симонова с И.Е. Петровым [3, с.247-248, 271-275, 279]. Тем не менее, автор подчеркивает, что его книга – “не мемуары профессионального военного и не труд историка, а именно дневник писателя, своими глазами видевшего какую-то частицу событий Великой Отечественной войны” [3, с. 4-5].

При анализе данного источника необходимо учитывать, что К.М. Симонов, окончив перед войной курсы военных корреспондентов при Военно-политической академии имени В.И. Ленина, получил воинское звание интенданта 2-го ранга, приравнивавшееся к майору. Хотя настоящая писательская слава пришла к нему позже, к началу войны он опубликовал ряд стихотворений и крупных произведений, а пьесу “Парень из нашего города” ставили многие театры страны. Сопроводительные документы К.М. Симонову подписал сам начальник Главного политуправления РККА, заместитель наркома обороны СССР армейский комиссар 1-го ранга Л.З. Мехлис. Все это вместе с двумя шпалами в петлицах и известностью молодого, но успешного писателя определяло достаточно высокий статус Симонова в глазах окружающих. На фронте он встречался и беседовал преимущественно с представителями командно-начальствующего и политического состава, рядовые бойцы и младшие командиры упоминаются в дневнике значительно реже.

Сама поездка в Одессу была вызвана стремлением подготовить для “Красной звезды” цикл статей и фотографий “От Черного до Баренцева моря”. Одессу выбрали как крайнюю южную точку, с которой и началась реализация замысла, оставшегося в итоге незавершенным. Вместе с К.М. Симоновым отправился фотокорреспондент Я.Н. Халип. Они выехали из Москвы на редакторской “эмке” (ГАЗ-М-1) 14 августа, в Одессу попали 22 августа, в самый разгар боев за город. Именно на эти дни, 20–21 августа пришелся пик наступления противника на город.

В своих записях Симонов критикует корреспондентов, приезжавших на фронт на “четверть часа”, чтобы, записав рассказы очевидцев, вернуться в безопасное место: “мы неверно поступаем, когда даже не из трусости, а порою из-за газетной торопливости приезжаем, берем то, что нам нужно, вскакиваем на машину и едем обратно, и все это за десять минут. А люди, которые месяцами не вылезают с передовой, не упрекая нас вслух, в душе бесконечно обижаются на это” [3, с.263]. Дневник свидетельствует, что командировки автора на фронт могли длиться несколько дней, а то и недель: больше не позволяла редакция газеты, для которой постоянно требовались новые

репортажи. Командировка в Одессу оказалась не самой длительной: получив известие о вводе советских войск в Иран (25 августа 1941 г.), корреспонденты решили отправиться туда, чтобы сделать репортаж, а затем вернуться в Одессу. Но поездка в Иран не состоялась, а пребывание в осажденной Одессе завершилось раньше, чем планировалось, о чем Симонов впоследствии сожалел.

Необходимо отметить, что “Разные дни войны” являются не единственным произведением Симонова, посвященным обороне Одессы. Об этих событиях рассказывали его очерки и корреспонденции в “Красной звезде” и “Известиях”, а также стихи. Часть записей так и осталась неопубликованной. Командировка в Одессу в августе 1941 г. была не первым, и не последним ее посещением, но, очевидно, одним из самых запоминающихся, а дневник писателя содержит наиболее полный рассказ об осажденном городе.

В дневнике описан хаос летних месяцев 1941 г., связанных с быстрым отступлением советских войск. Перед отъездом из Москвы в редакции Симонову сообщили, что штаб Южного фронта переехал из Одессы в Николаев, а прибыв в Днепропетровск, корреспонденты выяснили, что он находился уже в Запорожье. Обстановка менялась так быстро, что автору “трудно было что-нибудь понять в положении, сложившемся тогда на Южном фронте” [3, с.235]. И, судя по всему, не ему одному. Комиссар штаба Южного фронта направил корреспондентов в Одессу через Мариуполь, где размещался штаб Азовской военной флотилии, сообщив, что оттуда в осажденный город ходили суда. Проехав 150 км на юго-восток, корреспонденты смогли убедиться в том, что во взаимодействии армии и флота существовали серьезные проблемы: суда в Одессу ходили через Севастополь, а не через Мариуполь. В послевоенных записях Симонов оправдывал комиссара штаба, находившегося в 350 км от осажденной Одессы. Однако сам этот факт красноречиво свидетельствует о том, что штаб Южного фронта не только не мог управлять оставшимися в Одессе войсками, но и вообще не имел представлений о том, что в ней происходило, и как до нее можно было добраться [3, с.241].

В Севастополе корреспонденты, оставив машину, сели на тральщик “Делегат”, переоборудованный из грузовой моторной шхуны, как и значительная часть других транспортных и вспомогательных судов, мобилизованных в условиях военного времени, и, наконец, добрались до Одессы. “Мы сошли в Одесском порту...”, – этой фразой начинается двенадцатая глава, полностью посвященная данным событиям [3, с.256]. Однако оборона Одессы и ее судьба не раз затрагивается и в других главах.

Так, в предыдущей главе Симонов отмечает противоречия в отношениях между командованием Южного фронта и руководителями осажденной Одессы: в штабе фронта положительно оценивали 9-ю армию, “потому что она, отойдя от Одессы, быстро проскочила через Николаев и теперь собирала свои вышедшие из окружения части”. В Одессе, по его словам, “чихвостили” ту же самую 9-ю армию, которая, “по словам людей, оставшихся в окружении в Одессе, не только с ходу проскочила двести километров, но и утащила за собой еще одну дивизию Приморской армии” [3, с.234]. Вскользь автор упоминает и о

противоречиях между сухопутным и морским начальством. В частности, они касались вопроса об эвакуации, которую штаб Приморской армии начал планировать 17 августа, однако командование Черноморского флота запретило любой вывоз из Одессы лиц, способных носить оружие.

Поэтому полностью оправданным стало создание 19 августа Одесского оборонительного района, в состав которого вошли части Приморской армии, официально переставшей подчиняться штабу Южного фронта. Во главе его был назначен контр-адмирал Г.В. Жуков. Командующий Приморской армией генерал-лейтенант Г.П. Софронов стал заместителем командующего Одесским оборонительным районом. Симонов образно и точно характеризует новую схему управления войсками и флотом: “отныне Одесса со всеми оборонявшимися ее войсками становилась, если так можно выразиться, сухопутным бастионом Черноморского флота” [3, с.241-242].

Действительно, впервые в годы Великой Отечественной войны было создано единое централизованное руководство морскими, сухопутными, а также воздушными силами в рамках одного города. Достаточно логичным было подчинение Одесского оборонительного района командованию Черноморского флота, позволившее не только значительно лучше решать вопросы обеспечения всей группировки, но и привлекать силы и средства флота (морскую авиацию, корабельную артиллерию, морскую пехоту) для поддержки сухопутных войск. Немаловажное значение также имело объединение усилий фронта и тыла, широкое привлечение населения к защите города. Все это в совокупности и позволило Одессе успешно обороняться на протяжении трех месяцев, а затем успешно эвакуировать Приморскую армию в Крым.

В своем дневнике Симонов не ставит задачи разобраться о том, кто был прав, а кто виноват в разногласиях армейского и флотского начальства: “Вряд ли есть нужда спорить сейчас о том, кто в те дни в Одессе проявил больше, а кто меньше мужества. Как показали последующие события, незаурядную стойкость при обороне Одессы проявили все – и Приморская армия, и моряки” [3, с. 247]. Современные исследователи более строго оценивают действия советских военачальников, отмечая, что само решение о создании Одесского оборонительного района Ставка Верховного Главнокомандования приняла “после ряда малоэффективных мер по организации обороны в самом ее начале” [2, с. 22].

Содержащиеся в дневнике зарисовки создают противоречивый облик прифронтового города: с одной стороны, его пустынные улицы были перегорожены баррикадами, с другой, продолжали ходить трамваи, работать магазины, около которых стояли не особенно многолюдные очереди [3, с. 256]. Симонов отмечает малочисленность войск, оборонявших Одессу: 25-я и 95-я кадровые стрелковые дивизии, созданный в городе полк морской пехоты, полк НКВД и несколько наспех созданных частей, включая 1-ю кавалерийскую дивизию из бывших котовцев и буденовцев. Черноморский флот оказывал посильную помощь, в дневнике описано прибытие двух батальонов моряков, которых уже через два или три часа должны были переобмундировать в полевую форму, чтобы они не демаскировали себя черными бушлатами, и

бросить в бой [3, с. 257, 283]. Советской группировке в Одессе противостояли 17 пехотных дивизий и 7 бригад противника.

Оборонительные позиции располагались недалеко от города, и отправившись в штаб 25-й стрелковой дивизии, корреспонденты легко проскочили его, попав прямо на передовую [3, с. 259]. Раненые уже через час-два попадали в госпитали, переполненные вследствие жарких боев. Поскольку части пополнялись за счет населения, родственники быстро узнавали о том, что ранен муж или брат. Все это превращало город в одну боевую семью.

Не обошел вниманием Симонов и вопрос о боевой технике и вооружении войск, оборонявших Одессу. В дневнике описывается “танк”, представлявший собой тягач “Комсомолец” с бронированными сиденьями [3, с. 265]. Вследствие нехватки бронетехники в осажденной Одессе было произведено около 50 самодельных танков на основе обычных тракторов, обшитых котловой сталью, вооруженных пулеметами и артиллерийскими орудиями и названных НИ-1 – “На испуг”. В советской историографии получило распространение мнение о том, что других танков в Одессе просто не было, с чем не согласны современные исследователи, отмечающие, что их полагалось иметь по штату в стрелковых дивизиях РККА [4]. Симонов также указывает, что в обороне Одессы участвовали легкие танки БТ-5 и БТ-7, на которые в Январских мастерских (Одесском машиностроительном заводе им. Январского восстания) устанавливали дополнительные листы брони (это их несколько утяжеляло, но оправдывало себя в бою), а также устаревшие Т-26 [3, с.283-284]. В цехах после эвакуации основного оборудования остались в основном старые горны и станки, на которых работали старики-коренные одесситы, не пожелавшие расставаться с родным городом.

Впрочем, с появлением первых статей в “Красной звезде” и “Известиях” об обороне Одессы, в которых упоминалось о ремонте танков, производстве минометов и гранат, для Симонова оказались связаны неприятные последствия. Вскоре после публикаций городские предприятия подверглись бомбардировке противника, и в политотделе Приморской армии прямо связали эти факты между собой [3, с. 311].

В ходе поездки Симонов сталкивался с разными людьми, включая и взятых в плен военнослужащих румынской армии. Кто-то участников обороны Одессы лишь кратко упоминается в дневниках, другим уделено значительно больше места. Наиболее удачными представляются характеристика старшего политрука Н.А. Балашова, комиссара 287-го стрелкового полка [3, с.262-263], а также генерал-майора И.Е. Петрова [3, с. 268–269], в момент встречи – командира 25-й стрелковой дивизии, а затем командующего Приморской армией. С первого раза Петров, знакомство с которым продолжилось, вызвал уважение и откровенную симпатию автора, впоследствии неизменно высоко отзывавшегося о его полководческих и личных качествах вне зависимости от того, как складывалась фронтовая судьба генерала.

Бытовым подробностям в описаниях командировки в Одессу уделено немного места. Автор указал, что жить корреспондентам пришлось в классной комнате в доме, где до войны располагался какой-то институт. Откровенно

упоминаються і распитая в першу ніч перебування в Одесі бутылка коньяка із захвачених з собою припасів, і выставлена на стіл бутылка виноградної водки з помідорами в гостях у Балашова. Подібні “штрихи”, впрочем, і інші описання і висновки автора, дозволяють краще зрозуміти особливості фронтової життя, наповненої не тільки подвигами, але і рішенням повсякденних будничних завдань. Знайшли відображення на сторінках щоденника і характерні риси одеситів. Так, Симонов вказує, що повітряні тривоги в місті з одеським юмором прозивали “Уб” – “уже бомбили” [3, с. 285].

Остра спостережливість автора, майстерство володіння словом і вираження почуттів, спробованих багатьма учасниками Великої Вітчизняної війни, дозволяють вважати ці записи цінним історичним джерелом.

Література:

1. Азаров І.І. Осаджена Одеса. М.: Воєніздат, 1962. 212 с.
2. Киселев І.В. Взаємодія Червоної Армії і Чорноморського флоту в ході бойових дій в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. - Автореф. дисс. канд. іст. наук. Майкоп, 2009. - 34 с.
3. Симонов К. Різні дні війни. Щоденник письменника. Т. 1. 1941 рік. М.: Известия, 1981. 527 с.
4. Черкасов А. А. Окупація Одеси. Рік 1941. Очерки. Одеса: Optimum, 2007. – 270 с.

УДК93/94:908:355.44(477.7)

ВІДЛУННЯ ОБОРОНИ ОДЕСИ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ “ВІЙСЬКОВО- ІСТОРИЧНОГО ЦЕНТРУ “ПАМ’ЯТЬ І СЛАВА”)

П. О. МІНАЄВ,

студент ЮФ,

член громадської організації

“Військово-історичного центру “Пам’ять і Слава”

В. В. ЛЕВЧЕНКО

канд. іст. наук, ст. викл.,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Час невблаганно віддаляє в минуле роки Другої світової війни, яка за своєю глибиною, трагізмом і героїзмом набула епохального значення. Певною мірою це обумовлено й тим, що донині живі учасники війни, носії історичної пам’яті про неї – ті, хто воював зі зброєю в руках, навчався, працював, відбудовував країну. Пам’ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, що відтворює підвалини його самодостатності й самобутності. У цьому контексті важливе місце посідає пошукова діяльність матеріальних залишків війни й неврахованих військових поховань багатьох громадських організацій, що, по-перше, дозволяє доторкнутися до подій війни й відчути її жахливі моменти, а, по-друге, виховує морально-етичні та історично-патріотичні якості молодого покоління.

Одним із таких громадських об’єднань є “Військово-історичний центр

(ВІЦ) “Пам’ять і Слава” в м. Одеса, зареєстрований 2007 р. Він здійснює пошукову роботу згідно дозволу Державної служби з питань національної культурної спадщини Міністерства культури і туризму України. Представники центру займаються пошуковою роботою, краєзнавчою та науково-дослідною діяльністю з метою вивчення історії України періоду Другої світової війни. Одним з пріоритетних напрямків діяльності є пошук неврахованих військових поховань, одиночних і братських могил, встановлення імен загиблих, даних зниклих безвісти і військовополонених та повідомлення інформації їх родичам. Пошукова робота проводиться під наглядом провідного співробітника Інституту археології НАН України, доктора історичних наук Л. Н. Суховія [1]. Члени центру тісно співпрацюють з обласним управлінням охорони об’єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації, регіональним представником Державного комітету України у справах ветеранів в Одеській області, обласним відділенням пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”, краєзнавчими та шкільними музеями, місцевими районними державними адміністраціями і військовими комітетами, козацькими і ветеранськими організаціями тощо.

За три роки існування “ВІЦ “Пам’ять і Слава” його представниками було розроблено трирічні обласні пошукові програми польових досліджень: “На рубежах 25-ї Чапаївської и 95-ї Молдавської стрілкових дивізій”, “4-го гвардійського Кубанського кавалерійського корпусу в звільненні Одещини”, “Моряки в обороні та звільненні Одещини”, а також декілька районних програм.

Програми польових досліджень стали продовженням розпочатих 2007 р. пошуків на рубежах Південного сектору Одеського оборонного району 1941 р., де билися воїни 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії та доданих до неї інших військових частин і підрозділів під час оборони Одеси від наступу німецько-румунських окупантів. Розкопки перших окопів виявили останки двох радянських бійців, у яких були знайдені медальйони-пенали. В одному з них записка з відомостями через воду, що проникла, повністю зітліла. В іншому медальйоні досить добре збереглася записка, яка містила відомості про Никітенка Петра Дорофійовича, 1909 р. н., призваного Каясулінським районним військкоматом Грозненської області. Подальший пошук в електронній узагальненій базі даних “Мемориал” МО РФ дозволив уточнити відомості про цього червоноармійця, уродженця с. Великий Челгаш Ставропольського краю. Він був призваний в серпні 1941 р. та вважався зниклим безвісти. Серед документів бази даних “Мемориал” було знайдено “Список воєннослужащих, связь с которыми прекратилась в период Великой Отечественной войны, по Каясулинскому району Грозненской области”. Вивчення цього списку, що складається з прізвищ 23 воїнів, зниклих безвісти, дало можливість виявити ще кількох призовників початку серпня 1941 р. з Каясулінського військкомату, які могли опинитися разом з Петром Никітенком у тому ж маршовому поповненні, направленому до Одеси для оборони, й загинути при її захисті. Серед них імена червоноармійців, які представляли російський і чеченський народи: Землянський Григорій Пилипович, 1910 р. н., останній лист його родичі

отримали з Одеси 13 жовтня 1941 р.; Запорожець Сергій Харитонович, 1902 року народження, писав своїм родичам з госпіталю в Одесі; Беке Осман, 1910 року народження, останній його лист написаний 20 серпня 1941 р.; Таняриков Джумаладін, 1908 р. н., який написав останній лист 14 серпня 1941 р.

Відсутність відомостей про цих воїнів у бойових донесеннях про втрати 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії підтверджують, що військово поповнення, яке прибувало на морських транспортах з “великої землі”, вступало в бій відразу ж після прибуття, без розподілу до військових частин. Таке явище було поширене в момент напружених боїв у дні оборони Одеси, які припали на останній тиждень серпня 1941 р. Таку ж долю, ймовірно, розділили маршові поповнення з інших областей СРСР. Сучасні дослідники найбільше згадують про маршову роту з Донецької області, що складалася, в основному, з шахтарів, спрямованої в східний сектор на допомогу морякам 412-ї берегової батареї. Загиблі в першому бою шахтарі теж не були внесені до донесення про бойові втрати [1]. На жаль, доля багатьох воїнів оборони Одеси залишається безіменною до сьогодні.

За три роки існування ВІЦ “Пам’ять і Слава” його представниками було проведено дев’ять “Вахт Пам’яті”:

1) 28 квітня – 10 травня 2008 р. в Дальницькому лісі Овідіопільського району, знайдені та перепоховані 8 бійців;

2) 14-23 червня 2008 р. в селі Мирне Біляївського району, знайдені та перепоховані 5 бійців;

3) 1-11 квітня 2009 р. в Дальницькому лісі Овідіопільського району, знайдені та перепоховані 33 бійці;

4) 18 серпня – 30 вересня 2009 р. в селищі міського типу Чорноморське Комінтернівського району, знайдені та перепоховані 34 бійці;

5) 24 жовтня – 7 листопада 2009 р. в селах Великий Дальник і Червоний Переселенець Біляївського району, знайдені та перепоховані 33 бійці;

6) 26 березня – 8 квітня 2010 р. в селі Троїцьке Біляївського району та місті Біляївка, знайдені та перепоховані 13 бійців;

7) 17-30 квітня 2010 р. в селищі міського типу Чорноморське Комінтернівського району, знайдені та перепоховані 14 бійців;

8) 6-20 серпня 2010 р. разом з пошуковими організаціями 10 країн колишнього СРСР в селищі міського типу Чорноморське Комінтернівського району, знайдені та перепоховані 7 бійців;

9) 1-10 листопада 2010 р. в селі Великий Дальник Біляївського району, знайдені та перепоховані 49 бійців.

У рамках Марафону пам’яті-2010 “Мы помним!” в період від 6 до 20 серпня 2010 р. була проведена “Вахта Пам’яті”, приурочена до початку Героїчної оборони міста. Місцем розкопок представників ВІЦ “Пам’ять і Слава” став Комінтернівський район Одеської області, де в серпні-вересні 1941 р. проходили запеклі бої південного рубежу оборони (околиці сіл Сербка, Красносьолка, колишній хутір Шицли, район Квадрати тощо). Пошуки велися на позиціях першого, другого і третього полку морської піхоти, які вели бої на всьому розташуванні “міжліманья”, а саме в районі населених пунктів Щіцли,

Булдинка, Чабанка тощо. За 14 днів Вахти були знайдені останки 7 бійців Червоної Армії та безліч предметів як особистого користування солдатів, так і знахідок з їх бойового арсеналу. Останки бійців були поховані 18 вересня 2010 р. на Меморіалі захисників Одеси в смт. Чорноморське (412-я батарея оборони Одеси), а матеріальні знахідки передані в користування Одеському історико-краєзнавчому музею. Всього за літню Вахту було знайдено десяток касок радянських солдат, декілька фляг, останків амуніції, боєкомплекти і снаряди, також було знайдено велику кількість снарядів і вибухових предметів, які згодом були утилізовані співробітниками МНС України. Більшість предметів було передано музеям.

Під час осінньої “Вахти Пам’яті” 2010 р., яка проходила в селі Великий Дальник, було знайдено останки 33 бійців Радянської армії. Їх тіла пролежали в землі 65 років. Датування останків приблизно – жовтень 1941 р. Тут, на околиці села Великий Дальник, в той перший військовий рік йшли жорстокі бої. Це був південний сектор Одеської оборони. Захищала його 25 Чапаївська дивізія, перша кавалерійська дивізія і окремі загони моряків з Севастополя – залишки Григор’ївського десанту. Так, в одній братській могилі опинились 32 піхотинці й один моряк. Завдяки зусиллям членів “Військово-історичного центру “Пам’ять і Слава” відбулося перепоховання радянських воїнів.

Всього за час існування “Військово-історичного центру “Пам’ять і Слава” було проведено дев’ять “Вахт Пам’яті”, внаслідок яких знайдені та перепоховані 196 бійців Червоної армії, з яких 10 іменних, виявлено майже тисячу імен загиблих на території Одеської області, що не були внесені до “Книги Пам’яті Одеської області”, понад восьми тисяч матеріальних знахідок в якості експонатів передано в музеї шкіл. Продовжується робота з виявлення безвісти зниклих, уточнення і виявлення нових імен на безіменних похованнях.

“Військово-історичний центр “Пам’ять і Слава” продовжує вести розпочаті в 2007 р. пошукові польові роботи в районах Одеської області в рамках чотирьох обласних і декількох районних пошукових програм. Особливо відповідальні польові дослідження мають бути в районі боїв 412-ї берегової батареї, де намічено завершення меморіального комплексу.

Нинішній 2011 рік – рік 70-річчя оборони Одеси, але віддати належне усім загиблим воїнам ми не в змозі, адже до сьогоднішнього дня в усіх республіках колишнього СРСР не увічнені тисячі імен загиблих воїнів, які брали участь в цій військовій операції та Другій світовій війні взагалі. Отже, однією з проблем залишається ускладнення підрахунків кількості людських втрат.

Не стала винятком і Одеська область. Тут і воїни 1941 р., останки яких до сих пір лежать в окопах та інших бойових і санітарних похованнях, й забуті могили радянських військовополонених і мирних громадян – жертв румунсько-німецьких окупантів, і безіменні могили воїнів-визволителів 1944 р. У нашій області враховано 484 братських та 223 одиночних військових могили, в яких покояться 16195 воїнів (з них 3257 невідомих). Крім того, в межах Одеси на 12 кладовищах та 5 окремих місцях в 274 братських та 868 одиночних могилах покоїться прах майже 3,5 тисячі воїнів (з них більше 300 безіменних). Але ці

відомості далеко не повні.

У зв'язку з цим існує чимало питань, які потребують кропіткої роботи з документами, опрацювання значних статистичних масивів, уточнення даних. Відсутність вичерпних статистичних матеріалів змушує вітчизняних істориків використовувати альтернативні дані, що наведені в серії “Книга Пам'яті України” по кожній області. Сподіваємось, що імена кожного загиблого воїна будуть увічнені.

Щодня відходять у вічність учасники та свідки війни. Тому ми – сучасне молоде покоління, вважаємо терміновою справою нагромадження інформаційної бази шляхом інтерв'ю з ними. Таким чином історики отримують ще одне унікальне джерело для вивчення подій воєнної доби. Ми сподіваємось на допомогу інших земляків, що мають в своєму розпорядженні відомості про місця поховання воїнів і партизан на Одещині. На нашу думку, поки не віддані належні військові почесні кожному загиблому воїну Другої світової війни, доти не буде поставлена крапка в цій трагічній події ХХ століття.

Література:

1. Суховой А. и Л. “Память и слава”: поиск продолжается // Вечерняя Одесса. – 2010. – 20 апреля.

УДК 93/94:355.01:339.986:172.4(477.7) “1939/1945”

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ СЕКТОР ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

О.Є. ЛИСЕНКО,

докт. істор. наук, професор,
завідувач відділу Інституту історії НАН України
(Україна)

Південний та південно-західний регіони України виявилися в епіцентрі подій вже з самого початку Другої світової війни. Призовний контингент південних областей (Одеський військовий округ) та особовий склад скомплектованих переважно з мешканців України з'єднань (18-ї, 168-ї дивізії, 8-ї армії та 54-ї стрілецьких дивізій 9-ї армії) взяв участь у “Зимовій війні” проти Фінляндії (жовтень 1939 р. – березень 1940 р.) Понад 40 тис. наших співвітчизників (з усіх 71214 чол.) полягли в снігах Суомі, десятки тисяч залишилися скаліченими фізично й морально [1, с. 55-57].

Наступне випробування не змусило чекати на себе довго. Після т. зв. “визвольного походу” в Західну Україну і Західну Білорусію перед Червоною армією було поставлене завдання оволодіти територією Бессарабії та Північної Буковини. І хоча в цьому випадку події розгорталися за сценарієм, що суттєво відрізнявся від “Золотого вересня” 1939 р., Кремль досяг своєї мети тими ж силовими методами. У складі Південного фронту радянсько-румунський кордон перетнуло багато військовослужбовців з Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Одеської областей. Попри те, що ця акція зовні здійснювалась в

рамках дипломатичних домовленостей (хай і ультимативних), румунські військово-політичні кола різко негативно сприйняли диктат Радянського Союзу. Саме на цьому фоні формувалися реваншистські настрої в Румунії. За інформацію радянської розвідки румунські офіцери висловлювали сподівання на те, що після переможного закінчення війни на Західному фронті Німеччина допоможе Румунії не тільки повернути втрачені території, а й “захопити всю Україну” [2, с. 95].

Аби мати якомога чіткіше уявлення про сутність військово-політичних, економічних та соціокультурних заходів німецького та румунського керівництва в роки окупації України, слід звернутися до їх планів. У непідписаній (а, отже, неофіційній) пам’ятці-меморандумі № 1 від 2 квітня 1941 р., яка перебувала в досьє А. Розенберга, йдеться про плани щодо території СРСР, яку мали розчленувати після швидкоплинної воєнної компанії. В Україні припускалося власне національне життя “аж до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати німецький життєвий простір на Сході” [3, с. 96].

У травні 1941 р. апарат Розенберга підготував проект адміністративного поділу територій, які планувалося захопити. Один з чотирьох комісаріатів – “Україна” – мав складатися з 8 генеральних комісаріатів – Київ, Львів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Ростов, Саратов, Крим.

До початку нападу на СРСР ці плани кількаразово зазнавали істотних змін. Зокрема, розглядалася можливість передачі певних територій союзникам III Райху – Румунії та Фінляндії.

Прагнучи прив’язати румунське керівництво до нацистської расової доктрини, Гітлер в розмові з Антонеску наголошував: “Моя місія, якщо мені вдасться – знищити слов’ян. У майбутній Європі повинні бути дві раси: німецька й латинська. Ці дві раси повинні спільно працювати в Росії для того, щоб зменшити кількість слов’ян. До Росії не можна підходити з юридичними чи політичними формулюваннями, оскільки російське питання значно небезпечніше, ніж це здається, і ми повинні застосовувати колонізаторські та біологічні засоби для знищенні слов’ян” [4, с. 217].

На відміну від німецького керівництва лідери Румунії дещо по-іншому бачили шляхи вирішення “слов’янської проблеми”. Конкуренцію з ним передбачалося виграти шляхом витіснення слов’янського елемента на схід і протекціоністської політики щодо представників румунського етносу на землях, які планувалося завоювати. Разом з тим Антонеску послідовно проводив лінію на “остаточне розв’язання єврейського питання”, про що свідчать неспростовні документи [5, с. 20-31]. Про те, що це був не якийсь епізод, пов’язаний з поведінкою населення на окупованих землях, а, так би мовити, “цілісний”, “комплексний” підхід, переконують антиєврейські акції на території самої Румунії.

Одним з дискусійних питань залишається статус губернаторства “Трансністрія”. Полеміка виходить далеко за межі схоластичних інтелектуальних вправ, оскільки має не лише суто наукове, а й суспільно-

політичне значення. В одній зі статей О. Новосьолова окреслено вузлові точки дискусії й подано аргументи окремих румунських, молдавських, українських вчених, які займаються цією тематикою [6, с.9-19]. В інтерпретаціях румунських вчених простежується певний смисловий люфт, різні критерії оцінки режиму, встановленого в “Трансністрії”. Так, В.-Ф. Добринеску не вважає захоплення цієї території анексією на тій підставі, що губернатором краю призначили цивільну особу. Вказуючи на відмінності в організації управління в губернаторстві “Трансністрія” і на території Бессарабії та Буковини, дослідники доводять “тимчасовий” характер окупації цього регіону. Якщо Добринеску стверджує, що кондукетор не розглядав Трансністрію як компенсацію за втрачену Трансільванію [7, с.204], то І.Георге обстоює діаметрально протилежну точку зору [8, с. 204].

Констатуючи, що Трансністрія є українською територією, чверть населення якої становили етнічні румуни, інший румунський історик К. Киристеску висловлює переконання в тому, що тут було встановлено режим “військової окупації” [9, с. 54].

В сучасній українській історіографії також не існує знаменника в оцінці статусу “Трансністрії”. Очевидно, причиною цього стала відсутність спеціальної дискусії з цього питання, яка могла б сприяти окресленню більш-менш чіткої номенклатури критеріїв. Донині ж одні фахівці вважають пріоритетними чинниками правове поле, в якому організовувалося життя в цьому губернаторстві (П. Рекотов) [10, с. 95, 96], інші – німецьку політику в регіоні (А. Русак) [11, с. 51]. Деякі науковці вважають наріжним каменем факт формального входження до складу королівства губернаторств “Бессарабія” і “Буковина” й відсутність такого кроку щодо “Трансністрії”. О. Новосьолов вбачає правовий стрижень, що визначав статус цього губернаторства, в румунсько-німецькій угоді “Тетеряну-Хауфе” [6, с. 14–15].

Таким чином, історіографічна ситуація в цьому сегменті досліджень настійно диктує необхідність комплексного підходу і врахування всіх компонентів – дипломатичних, політичних, військових, економічних, соціокультурних, ментальних, – що дозволить вийти на аргументовані інтерпретації й теоретичні концепти.

На цих напрацюваннях виглядає перспективним і продуктивним напрямом прикладання пошукових зусиль компаративна характеристика різних за окупації України і створених тут адміністративно-територіальних одиниць. На переконання Л. Бондаря і В. Щетнікова, цей тематичний сегмент досить добре забезпечений джерелами [12, с. 20-27].

До слова, це стосується й інших тематичних нім. Адже лише в Державному архіві Одеської області налічується 988 фондів, у яких зберігається понад 52,6 тис. справ [13, с. 15].

В українській літературі дуже мало публікацій, у яких відображено бойові дії румунських військ на території України, та й ті, що є, використовують переважно румунську літературу [14]. Архівні ж джерела в силу відомих причин залишаються малодоступними.

У безпосередньому зв'язку з цією темою перебуває морально-

психологічний стан військовослужбовців армій різних держав, задіяних на цьому театрі бойових дій, а також цивільного населення на всіх етапах війни. Цей аспект пов'язаний з алгоритмом функціонування органів радянської влади всіх рівнів, партійних структур та окремих функціонерів, особливо в початковій фазі агресії. Адже саме події на фронті та дії влади безпосередньо впливали на поведінку й настрої людей. Як відомо, частина вищої номенклатури Миколаївської області, дізнавшись про загрозу захоплення міста, виїхала в невідомому напрямі. Це спричинило паніку серед місцевих жителів. Щоправда, відчуття тривоги в обласному центрі з'явилося ще тоді, коли до нього стали прибувати перші біженці з Бессарабії та Одещини. А вже 11 серпня, як свідчить очевидець тих подій Д. Траєр, у Миколаєві спостерігався безлад і хаос, а ситуація в цілому видавалася некерованою.

У тому ж Миколаєві та Маріуполі десятки тисяч людей самозречено копали кілометри протитанкових ровів. Але все виявилось марним, оскільки ті, хто керував справою, виявилися некомпетентними у фортифікації. Це спричинило велике розчарування і негативні настрої населення [15, с.122, 144, 145].

Війна викликала суттєву корекцію моделей поведінки людей, актуалізувала стратегії виживання, пошук нових ціннісних орієнтирів. У цьому сенсі нового забарвлення набула діяльність релігійних інституцій. Завдяки зусиллям М. Михайлуци здійснено реконструкцію православного життя на Одещині і в “Трансністрії”, політики радянської та румунської властей у регіоні щодо церкви, схарактеризовано особливості цієї сфери у краї [16]. Надалі слід очікувати публікації з історії інших конференцій, що існували тут у роки війни.

Специфіка режиму зберігання, доступу та використання документів, у яких віддзеркалюється діяльність радянських, німецьких, румунських та інших спецслужб, перешкоджає повноцінному відтворенню цієї сторінки протистояння. Натомість на “невидимому фронті” розгорталися події, які істотно впливали на весь хід бойових дій на Східному фронті. Німецькі й румунські спецслужби продемонстрували високу результативність у 1941–1943 рр., особливо в диверсійних акціях початкового етапу війни, виявленні опозиційних елементів, знешкодженні підпільної мережі й партизанського руху в регіоні. Радянські розвідувальні й контррозвідувальні органи вправно працювали на таких напрямках, як встановлення детальної картини того, що відбувалося на окупованій противником території, накопичення інформації для армійського командування, дезорієнтація й дезінформація, агентурно-оперативна робота. Керівники Абверу зізнавалися, що радянська контррозвідка організована дуже добре: практично всі німецькі агенти потрапляли в її поле зору, затримувалися, а частина – перевірено вилучалась і виконувала спеціальні завдання з дезінформації противника.

Нині вже дещо відомо про оперативні ігри спецслужб Німеччини й Радянського Союзу, що вважається “вищим пілотажем” контррозвідувальної діяльності. Стосовно предмета нинішньої дискусії слід згадати епізод за участю СМЕРШ під час підготовки й проведення Яссько-Кишинівської наступальної операції. Радянські розвідники здобули надзвичайно важливу інформацію про

плани і реальні сили противника, організацію оборони, а контррозвідники зуміли дезінформувати його про дії радянської сторони, яка, нібито, мала намір завдати відволікаючих ударів на флангах, а основний – спрямувати на Кишинів. У поєднанні з рішучими діями радянських військ це дозволило притиснути і взяти в кільце 24 дивізії, розробити 18 з них. Наслідком цієї катастрофи став вихід Румунії з коаліції та оголошення нею війни Німеччині.

Хочеться сподіватися, що з часом ми дізнаємося й про інші вдалі й не зовсім успішні дії радянських спецслужб на південному крилі Східного фронту.

На окрему увагу заслуговує функціонування контррозвідувальних служб партизанських загонів, налагодження агентурної роботи за лінією фронту, координація зусиль партизанських і армійських розвідувальних і контррозвідувальних структур на Півдні. Як відомо, згідно з наказом Ставки Верховного Головнокомандування № 0073 від 19 квітня 1943 р. в партизанських з'єднаннях запроваджувалися посади заступників командирів з розвідки (вони ж одночасно керували агентурним апаратом з контррозвідувального захисту – розвідниками-агентуристами, контр розвідувальною агентурою та військовими розвідниками) [17, с.95; 18, с.47–49].

На зайнятих німецькими, румунськими та іншими військами території Півдня України основне вістря радянські спецслужби спрямували на протидію окупаційному апарату й “новому порядку”. Після звільнення цих територій вони бралися за “зрадників батьківщини”, колаборантів, воєнних злочинців, “антирадянський елемент” та інші категорії громадян, які так чи інакше скомпрометували себе в очах радянської влади в період окупації.

В архівах СБ України існує багато документів про діяльність радянських спецслужб у південних областях республіки в 1944-1945 рр. Значно менше (подекуди й зовсім відсутні) такі документи за 1941 рік. Брак інформації в центральному апараті НКВС СРСР про роботу органів держбезпеки південної області республіки відомий дослідник цієї проблематики О. Бажан пояснює стрімким наступом військ агресорів, відсутністю належного зв'язку з місцевими підрозділами спецслужб. З цим важко не погодитися. Але це не означає, що таких джерел немає зовсім. Очевидно, частину з них було знищено в ході відступу та евакуації. Та все ж якась частина, ймовірно, перебуває у місцевих архівах, у це – т.ч. справи nereабілітованих [19, с.10].

Адже органи НКВС і НКДБ свою діяльність не припиняли. Вони виявляли дезертирів, тих, хто поширював поразницькі настрої, вів “антирадянську агітацію”, дезертирів, саботажників та диверсантів. Так, у книзі “Реабілітовані історією. Херсонська область” наводяться дані про громадян, репресованих з різних причин. Скажімо, М. Лебідь, 1919 р. н.з с. Дарівка Білозерського району був затриманий 25 вересня 1941 за “поразницькі настрої й антирадянську агітацію” і за вироком ВТ військ НКВС розстріляний 2 жовтня (реабілітований 27 серпня 1993 р.).

Німців за національністю Алоїзія Амана й Пилипа Бахмана, які мешкали відповідно в с. Мар'янівка (Високопільський район) та колгоспі ім. Геккерта (Фріц-Геккертовський район) заарештували в один день, 1 серпня 1941 р. за звинуваченням: участь “антирадянській фашистській організації”. До суду їх не

притягували, а у зв'язку з наближенням німецьких військ розстріляли 15 серпня в Цюрупинську [20, с. 266, 468].

Подібних випадків багато й вони реконструюються в системну практику “вилучення шкідливого, антирадянського елемента”, а стосовно етнічних німців – у цілеспрямовану акцію підризу потенційної соціальної бази окупантів, “п'ятої колони”.

Одним з напрямів діяльності радянської агентури стала оперативна розробка українського націоналістичного середовища. У 1941-1942 р. вона встановила існування 57 організацій самостійницького спрямування. Щоправда, на початковій фазі війни оунівці не те, що не приховувала, а навіть афішували свою діяльність, прагнучи, коли не опанувати ситуацію на місцях, то, принаймні, засвідчити свою готовність взяти владу до своїх рук. Вже після репресій кінця 1941 р. легальні пропагандистські та організаційні заходи і бандерівської і мельниківської ОУН згортаються. Та навіть зазнавши втрат, українські націоналісти продовжують боротьбу в підпіллі. Втім, і на нелегальному становищі вони залишаються об'єктом пильної уваги німецьких, румунських і радянських спецслужб. Так, в Одесі агентура спецслужби в радянському підпіллі здійснювала розробку “Сателіти” (у полі зору виявилось 60 мельниківців) та “Одеські покидьки” на 50 членів бандерівської мережі. На підставі одержаної оперативним шляхом інформації після повернення радянської влади органи держбезпеки виявляли і затримували оунівців, які залишались у визволених районах для подальшої боротьби [21, с. 236, 237; 22, с. 344, 345].

Як правило, радянські спецслужби діяли проти ОУН досить успішно. Однак траплялися випадки, коли далекосяжні задуми не вдавалося втілити в життя у повному обсязі. Один з таких епізодів наводить Д. Веденєєв. У виявлених ним документах ідеться про операцію НКДБ УРСР під керівництвом С. Каріна-Даниленка зі створення легендарного “Проводу ОУН на Східноукраїнських землях”, який, нібито, охоплював своїм впливом Білоцерківський, Дніпропетровський, Криворізький, Миколаївський “окружні проводи”. Гра вибудовувалася з розрахунку на встановлення контактів з підпільною мережею в Західній Україні й просуванням у його середовище радянської агентури з метою “розкладу” й ліквідації. Але Служба безпеки ОУН зуміла розпізнати наміри супротивника, викрити й перевербувати засланих емісарів та повести власну гру з чекістами [23, с. 296].

Навіть побіжно окреслені сюжети переконують у тому, що дослідницьке поле залишається надзвичайно широким і обіцяє ретельним науковцям чимало цікавих знахідок.

Нинішня ситуація в суспільстві покладає на вчених додаткові зобов'язання, адже як сама історична пам'ять, так і політика держави у сфері пам'яті у поєднанні електоральними технологіями різних політичних партій та громадських об'єднань значною мірою відштовхуються від фундаментального історичного знання. Зробити так, аби максимально дистанціювати його від ідеологічних впливів, є завданням тих, хто зараховує себе до цеху професійних істориків.

Література:

1. Полягли в снігах Суомі. – К., 2004.
2. Россия, XX век. Документы. 1941 год. – Кн. 1. – М., 1999.
3. Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
4. Цит за: Левит И.Э. Вступление Румынии в войну против Советского Союза // Крестовый поход на / Россию. – М., 2005.
5. Див.: Назария С., Чобу Е. Ответственность Румынского государства за Холокост на территории Молдавии и Украины. В кн.: Забытый агрессор. Румынская оккупация Молдавии и Транснистрии. – М., 2010.
6. Новоселов Александр. Румынская оккупация Транснистрии: вопросы политического статуса. В кн.: Забытый агрессор...
7. Dobrinescu V. Fl. Bessarabia in anii celui de al doilea razboi mondial (1939–1947). Iasi, 1995.
8. Gheorge I. Un dictator neferecit-maresalul Antonescu: Calea Romaniei spre Statul satelit. Bucuresti, 1996.
9. Kristesku C. Romania in al doilea razboi mondial. Vol. 1. Bucurest, 1995.
10. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944) / УІЖ. – 1997. - № 3.
11. Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941–1945. – К., 1998.
12. Бондар Л.Б., Щетников В.П. Проблема визначення регіональної специфіки окупаційних зон в Україні в роки Другої світової війни: джерелознавчий аспект. // Велич подвигу народного. Збірка наук. статей Міжнарод. конф., присв. 60-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. – Одеса, 2006.
13. Білоусова Л.Г. Документи з історії Другої світової війни та її наслідків у державному архіві Одеської області // Велич подвигу...
14. Новосьолов О.В. Політика Румунії, щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці 2008 – 20 с. *Його ж.* Участь румунських військ у бойових операціях на території України (1941–1944) // Велич подвигу народного...
15. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в Україні у перший період Великої Вітчизняної війни. – Вінниця, 2004.
16. Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944). – Одеса, 2006.
17. Боярский Б.И. Партизанская в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М., 1991. – Ч.1.
18. Андрианов В.Н. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990.
19. Бажан О.Г. Репресивна діяльність органів НКДБ УРСР в Одеській області в роки Другої світової війни. // Велич подвигу народного.
20. Реабілітовані історією. Херсонська область. – Херсон, 2005.
21. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. – М. 1985. – Т. 1.
22. Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Сборник документов и материалов. – М., 1964.
23. Веденєєв Д.В. Радянські спецслужби в роки Другої світової війни. У кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – К., 2011. – Кн. 2.

ЕГО ЗВАЛИ ЖУКОВ...

(Имя Гавриила Васильевича Жукова в истории Великой Отечественной войны, как организатора обороны Одессы)

В.А. МИХАЙЛОВ,

Председатель Всеукраинского союза писателей-маринистов,

С.А. СМОЛЯННИКОВ,

Секретарь Всеукраинского союза писателей-маринистов,

Члены Национального союза журналистов

(Украина)

В преддверии 70-летия Дня Всенародной Памяти и Скорби, которым, по праву, станет день 22 июня 2011-го, изучая и исследуя исторические персоналии той страшной поры – ушедшего семидесятилетия, среди выдающихся полководцев и флотоводцев Великой Отечественной хочется всегда выделить наиболее значимые фигуры стратегов Великой Победы. И когда на память приходят их имена, всегда вспоминается маршал Жуков, имя которого олицетворяется с Героической обороной и Великой Победой. Но как-то в тени оказался еще один Жуков, не менее прославленный, однако, как это часто бывает, забытый потомками, но только не в Одессе, поскольку речь пойдет о вице-адмирале Жукове Гаврииле Васильевиче...

В советской военной энциклопедии указано: *“Жуков Гавриил Васильевич, 1899-1957. На флоте с 1918 года. Участник Гражданской и Великой Отечественной войн, советский военно-морской деятель, вице-адмирал. В 1925 году окончил Высшие специальные курсы командного состава РККФ. С марта 1940 года командир Одесской военно-морской базы. Во время Великой Отечественной войны, с 19 августа 1941 года командующий Одесским оборонительным районом. После эвакуации в октябре 1941 года войск, оборонявших Одессу, служил заместителем командующего Черноморским флотом по обороне Севастополя, являлся командиром Туапсинской военно-морской базы... Жуков награжден 3 орденами Ленина, 4 орденами Красного Знамени, орденом Нахимова 1-й степени, медалями. Именем Г. В. Жукова названы морской тральщик и переулочек в Одессе”*[14; л. 241].

Неискушенному в вопросах истории военно-морского искусства читателю может показаться, что Гавриил Васильевич, был, вроде как, “на вторых ролях”, а фактически, от неутомимой и грамотной деятельности этого человека зависела судьба Великой Отечественной войны на всем Черноморском фланге Южного фронта. И это не пустые слова.

Когда мы впервые занялись вопросом раскрытия правды “Трагедии Херсонеса” о последних днях обороны Севастополя в июле 1942-го, то учли воспоминания комбата знаменитой 35-й батареи Алексея Лещенко: *“... Гавриил Васильевич Жуков, по опыту обороны Одессы, не столько приказал, сколько порекомендовал строить сухопутные рубежи обороны глубокоэшелонированного расположения, как намного впереди самой батареи,*

так и в районе основного массива батареи. Придет время и ты, комбат, поймешь, что только эти рубежи будут сдерживать последний натиск... Так оно и случилось в последние дни июня” [15; л.46]. Вот тогда нас и заинтересовала личность тогда еще контр-адмирала Гавриила Васильевича, ведь во всех источниках главное внимание его имени, как организатора обороны, ассоциировалось исключительно с Одессой. Ведь в монографии Ванеева Г.И. четко указано, что: “... заместителем командующего Черноморским флотом по обороне Севастополя с 21 октября 1941-го был контр-адмирал Жуков Г.В.” [4; л.76]. Почему мы акцентируем на этом внимание? Сложно спорить с маститыми авторами, не вправе мы “давать оценки” тому же Владимиру Васильевичу Карпову, сказавшему “Не было в истории войны ни одного, равного Ивану Петрову по умелой организации обороны, душой которой он был и в Одессе, и в Севастополе, и на Кавказе”, но он сам же в “Полководце” написал: “19 августа поступила директива Ставки о создании Одесского оборонительного района с подчинением его Черноморскому флоту. Командующим оборонительным районом был назначен командир военно-морской базы контр-адмирал Гавриил Васильевич Жуков. Таким образом, Приморская армия переходила под начало моряков, хотя оставалась основной и главной силой сухопутной обороны. Моряки и сухопутчики - после некоторых недоразумений на первом этапе - нашли в себе мужество понять необходимость свершившегося и сосредоточить свои силы на главном: на защите Одессы. В дальнейшем работа их протекала дружно и слаженно. Иначе и не могло быть – руководители обороны Одессы были опытные военачальники, коммунисты, патриоты. Генералу Петрову в дальнейшем пришлось много дней руководить боями вместе с контр-адмиралом Жуковым, чья биография тоже характерна для военачальника Советской Армии... С 1940 года командовал Одесской военно-морской базой. В дни боев за Одессу Жуков показал себя строгим, требовательным и авторитетным командиром” [9; л.81].

Но, прежде чем перейти к главному вопросу – раскрытию сути подвига Гавриила Васильевича, так и не ставшего Героем Советского Союза, хочется все-таки сказать несколько слов о сложной и драматической биографии нашего героя.

Гавриил Васильевич родился 12 (24) марта 1899-го в селе украинских переселенцев Березовый Гай, ныне Волжского района Куйбышевской области. История свидетельствует, что он добровольцем пошел в Красную Армию, а уже в двадцатилетнем возрасте стал орденосцем, что говорит о мужестве и отваге. Далее – учеба в Ленинградском военно-морском училище с 1922-го по 1925-й и служба на кораблях Балтийского флота. Вахтенный начальник, помощник командира эсминца, помощник, затем старший помощник командира крейсера. В 1936-м он с группой советских военных моряков в Испании, откуда вернулся с орденом Ленина на груди и был назначен командиром новейшего крейсера “Максим Горький”. Трудно сказать, каким было бы дальнейшее восхождение нашего героя, но события 1937-1938 годов отразились и на его биографии, когда в марте 1939-го он стал командиром отряда, но не боевых, а учебных кораблей

Балтийского флота (и над ним витал дух “неблагонадежного”). И снова война – советско-финляндская, когда емугодились навыки, приобретенные в Испании – организация укрепрайонов военно-морских баз. Может быть поэтому, сразу после окончания “зимней” войны, уже контр-адмирал Жуков получает назначение на должность коменданта Северо-Западного укрепрайона Черноморского флота (от Днестровского лимана до устья Днестра) и, практически сразу же, был назначен командиром Одесской военно-морской базы. Его заслуги в обороне Одессы, Севастополя и Кавказа известны лишь в отрывочном плане, о некоторых из них следует рассказать в полном объеме. После войны – Балтика, Тихоокеанский флот и возвращение на родной Черноморский флот начальником Черноморского военно-морского училища, которое он возглавлял всего три года. Умер Гавриил Васильевич в Одессе 8 января 1957-го. Но, уже тогда, еще не став городом-героем, Одесса не забыла своего героя, похоронив его на Аллее Героев.

Вот и вместились в “...надцать” строк биография поистине легендарного человека.

Как и все остальные флотоводцы и командиры Военно-Морского флота Союза ССР, четыре утра 22 июня 1941-го командир Одесской военно-морской базой контр-адмирал Жуков встретил на КП ВМБ, поскольку, согласно известных мемуаров Николая Герасимовича Кузнецова (трилогия “Накануне”, “На флотах боевая тревога” и “Курсом к победе”), флот войну встретил в полной боевой готовности, хотя и были просчеты в виде всеобщей работы Херсонесского маяка, являющегося ориентиром для вражеских бомбардировщиков [15; л.25]. Но в Одессе, которая не являлась главной базой ЧФ, все указания были четко выполнены, в т.ч. и по линии Черноморского пароходства.

Отход во второй половине июля 1941-го советских войск за Днестр, дальнейшее отступление их в начале августа, прорыв немецко-фашистских войск севернее Тирасполя создали непосредственную угрозу Одесской военно-морской базе со стороны суши. До 10 августа войска Приморской армии вели бои на дальних подступах к Одессе, а затем отошли на передовой рубеж обороны города.

Но, как и в повторяющейся истории, “сперва как фарс, а затем как трагедия”, в очередной раз оборону крупного морского узла пришлось обеспечивать на сухопутных рубежах. Но командовать созданным 19 августа Одесским оборонительным районом (ООР) Ставка доверила моряку – контр-адмиралу Жукову, и “Жемчужина у моря” очень быстро исполнила команду: “Одесса! В ружье!”. Жуков, в ответ на призыв Ставки “Одессу не сдавать и оборонять до последней возможности”, обратился ко всему населению города – все и вся на защиту Одессы. И надо знать Одессу и ее жителей, чтобы убедиться, с каким чувством ответственности и чисто одесским юмором они включились в оборону, используя все и вся. К примеру, известный “одесский танк”, созданный на базе трактора и получивший наименование “НИ” (“На испуг”), или использование трамвая, как боевого средства [1; л.15].

Мало кто знает о том, что по просьбе Жукова одного (т.е. Гавриила

Васильевича), другой Жуков (т.е. Георгий Константинович) передал для ООРа дивизион “Раисы Сергеевны”, так, еще до привычного слуху названия “Катюша”, называли эти грозные машины. Мы тоже сомневались в этом: все-таки Одесса в полном кольце, а за утрату “Катюши” или оставление ее врагу была персональная ответственность, понятно какая, пока не ознакомились с содержанием замечательного исторического сборника “73 героических дня”, в котором последовательно показаны события каждого из 73 дней героической эпопеи и применения “Катюш” [18; л.135].

Как моряк, Гавриил Васильевич прекрасно понимал, что все южные приморские города богаты своими фруктами, овощами, рыбой. Но в Одессе, как тогда, так, видимо, и сегодня, была одна серьезная проблема – вода... Не минула ее “сия чаша”, когда водозаборные станции оказались в руках врага. О тех днях снят фильм “Жажда” режиссера Евгения Ташкова. Как главный организатор обороны Одессы, Жуков прекрасно понимал, что без воды город не выстоит и пошел на риск, отправив в тыл врага морские десантно-разведывательные отряды. Сегодня историки уже получили возможность ознакомиться с материалами тех трагических десантов, поэтому мы не будем подробно на них останавливаться. Просто хотим, чтобы люди знали не только о прославленном Григорьевском десанте, но и о группах спецподразделений морских разведчиков под командованием Цибульского и Вaleyко. Эти спецотряды практически все погибли, но свою задачу выполнили. А касательно десанта у Григорьевки, стоит вспомнить, как десантники захватили дальнобойную батарею противника, освободили села и дали Одессе живительную струю.

Благодаря поддержке Севастополя и налаженного подвоза боеприпасов морем, Одесса готова была сражаться так, как приказывала Ставка.

Все силы руководства ООР, бойцов и жителей Одессы были направлены на то, чтобы город отстоять. Но обстановка на фронте резко изменилась и пришел неожиданный приказ, как ответ на запрос командования ООР выслать дополнительное подкрепление. Лучше об этом сказано у члена военного совета ООР Ильи Ильича Азарова в его книге “Фарватерами мужества”: *“Я взял со стола телеграмму, адресованную Жукову и Азарову: “Завтра Одессу придут Левченко, Жуковский. Передадут вам важное решение, которое исключит совершенно ваши запросы. Октябрьский”. ... В решении Ставки было сказано “...В связи с угрозой потери Крымского полуострова, представляющего главную базу Черноморского флота, и ввиду того, что в настоящее время армия не в состоянии одновременно оборонять Крымский полуостров и Одесский оборонительный район, Ставка Верховного Главнокомандования решила эвакуировать ООР и за счет его войск усилить оборону Крымского полуострова...”* [2; л.105 - 106].

Эвакуация – это не только то, что в умах некоторых связано с паникой. Эвакуация – это и успех в проведении самой операции, и сохранение самого главного – войск и сил флота. Вот это и стало главной задачей Жукова и военного совета ООР. Трудно сейчас сказать, кому первому пришла в голову идея ввести противника в заблуждение, но “умелая” утечка информации о том,

что Одесса готовится к зимней обороне, достигла своей цели. Плюс к этому, были проведены на флангах атаки крупными силами, что отбросило противника на 4-5 километров. И когда, начиная с 7 августа, пошел в Одессу транспорт, противник ожидал новых атак, видя в прибывающих судах усиление живой силой и техникой. Во исполнение директивы, 16 октября скрытно была завершена посадка и погрузка войск и техники на суда. 35 000 человек с оружием и боевой техникой вышли курсом на Севастополь под прикрытием боевых кораблей. Подводя итоги обороны Одессы, газета “Правда” писала: “Вся советская страна, весь мир с восхищением следили за мужественной борьбой защитников Одессы. Они ушли из города, не запятнав своей чести, сохранив свою боеспособность, готовые к новым боям с фашистскими ордами. И на каком бы фронте ни сражались защитники Одессы – всюду будут они служить примером доблести, мужества, героизма” [19; л.95 - 96].

Уже в послевоенное время немецкими историками было сказано: *“Оборона Одессы во всех отношениях была очень удачно организована русскими. Подвозу довольствия и позднее эвакуации морским путем мешала лишь немецкая авиация. Одесса месяцами сковывала большую часть румынской армии и мешала ей, таким образом, оказать помощь в их наступлении на Крым и дальше на восток. Своевременная эвакуация Одессы показала, что русские не боялись в случае необходимости проводить операции, которые могли повлиять на их престиж”*. Оборона Одессы под руководством Жукова стала тем успехом, который давал веру в победу, а имя Жукова стало легендарным на флоте...

Література:

1. Агапитов Роман. “Бронетрамвай – оружие победы”. Историко-документальный очерк. Н.Новгород.: 2005. – 25;
2. Азаров И.И. “Непобежденные”. М.: “Воениздат”, 1965. – 420 с;
3. “Битва за Кавказ. 1942-1943”. Историко-документальный сборник. Краснодар: “Кубань”, 2005. – 480;
4. Ванеев Г.И. “Черноморцы в Великой Отечественной войне”. М.: “Военное издательство”, 1978. - 382 с;
5. “Военно-Морской флот. Командный и начальствующий состав Черноморского флота”. Справочник. СПб.: 1996. – 160 с;
6. Жуков Г.К. “Воспоминания и размышления”. Мемуары. М.: “ОЛМА – ПРЕСС”, переиздание, 2002. Т.2. – 415 с;
7. “История Советского военно-морского флота”. Сборник (под редакцией Г.М. Егорова). М.: “Военное издательство”, 1975. – 560 с;
8. Калинин М.И. “Великая победа. Речи и статьи”. М.: “Госполитиздат”, 1950. – 560 с;
9. Карпов В.В. “Полководец”. М.: “Художественная литература”, 1990. Т.1 – 520 с;
10. Крылов Н.И. “Не померкнет никогда”. Симферополь.: “Таврия”, 2005. – 280 с;
11. В. Лешенко, С. Смоляников “Верность заветному камню храня. Повесть об отце”. Исторический сборник. К.: “Альфа”, 2010. – 244 с;
12. Манштейн (Эрих фон) “Утерянные победы”. Серия: Военно-историческая библиотека. М.: “Издательство АСТ”, 1999. – 780 с;
13. Неменко А.В. “Севастополь. Отцы-командиры”. Одесса: “Odyssey”, 2005. – 320 с;
14. Советская военная энциклопедия – СВЭ. М.: “Воениздат”, 1965. Т.1 – 645 с;
15. С. Смоляников, В. Михайлов “Веду бой ... за правду”. Исторический сборник о судьбе последних защитниках Севастополя. К.: 2008. – 240 с;
16. С. Смоляников, В. Михайлов “Заветный утес бессмертия, памяти и скорби”. О

- защитниках Севастополя на 35-й батарее. К.: 2007. – 220 с;
17. С. Смолянников, В. Михайлов “Тайны “Ялты – 45” или странички тайной войны Черноморского флота”. Исторический сборник по материалам одноименной научной конференции. К.: 2010. – 64 с.;
18. “73 героических дня”. Историко-документальный сборник. Одесса: “Морской транспорт”, 1985. – 320 с.;
19. “Черноморский Флот в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.”. М.: “Военное издательство”, 1975. – 414 с.

УДК:93/94:355.44(477.7)

МІФИ ТА ПРАВДА ПРО “73 ГЕРОЇЧНІ ДНІ”

М.І. МИХАЙЛУЦА,

докт. іст. наук, проф.,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Постановка саме таким чином проблеми у запропонованій статті не ставить під сумнів значимості і героїки тих днів. Навпаки, і скоріш за все, цей відрізок часу від 5 серпня до 16 жовтня 1941 р. відбився у такому надлюдському (за надламом сил, зусиль і емоцій) жертводайному пориві людей, які самовіддано захищали місто Одесу, що збагнути його і сьогодні тяжко. Проте певною мірою нами навмисно провокативно зазначена назва повідомлення, щоб гостріше зацентувати увагу читача на окремих міфах в історії оборони Одеси, якими дехто послуговується й донині. Перш за все нами рухало бажання пошуку Правди у минулому, хоча, часом, це й не вдячна справа для її здобувача, однак ця умова конче необхідна для істинності самої Істини.

Організація, підготовка і безпосереднє здійснення такого складного воєнно-організаційного дійства, як оборона міста Одеси, знайшло відображення у чисельній літературі і публікаціях ще з самого початку розв’язання радянсько-німецької війни [1]. Однак, не маючи солідного джерельного забезпечення і через свою надмірну заідеологізованість, ці матеріали виконували скорше пропагандистську роль. Повертаючись до праць відомих одеських вчених 1960-80-х рр., (з декотрими доводилося працювати на одній кафедрі) [2], вкотре прискіпливо зосереджуєш увагу на тому, що міфологізація зберігається у багатьох аспектах й до сьогодні. А в умовах ідеологічної поляризації суспільства фальсифікація та перекручування історичних подій і фактів сягає надмірних масштабів. На початку зазначимо, що розбіжність у надуманість сюжетів сягає від “вирішальної” ролі бригадного комісара Л. Брежнева у розробці плану оборони Одеси до економічних переваг соціалізму, який переміг фашистські армії на Чорному морі. Спробуємо окреслити хоча б деякі міфологізовані моменти історії оборони Одеси.

Заслуговують на нашу увагу, перш за все, такі важливі й визначальні моменти історії різноманітних патріотичних рухів, що були розповсюджені серед громади міста Одеси на початку війни як, наприклад:

1. Враховуючи вельми заідеологізоване виховання одеситів у повоєнні роки, довгий час підтримувався дослідниками витворений ще у перші дні війни

міф про важливість і значимість керівної ролі ВКП(б)-КП(б)У в організації оборони міста. Десятки солідних видань повторювали тезу про те, що одеські комуністи у числі перших йшли на фронт, Одеська партійна організація чи не повністю була мобілізована. *“В авангарді захисників Одеси йшли комуністи, <...> які полум’яним більшовицьким словом і особистим прикладом надихали радянських людей на священну війну”*[3, с.256]. Однак не все тут відповідає дійсності. У липні 1941 р. в Одеській міській організації нараховувалось 21192 члени партії, а на фронт пішло лише половина партійців (близько 12 тис.), близько 55%. Решта – як висококваліфіковані спеціалісти евакуювалися з підприємствами в глибокий тил, а значне число відсиджувалось у тилу або просто втекли. Та власне їхня чисельність справи під Одесою докорінно не змінила б. Ситуацію звісно спасли десятки тисяч простих солдат, червонофлотців та просто одеситів, які жертвно й героїчно захищали місто. Повертаючись до втікачів з партквитком члена КП(б)У в кишені, наведемо архівний документ, який доповнює реальну ситуацію: *“Поряд з тим, що комуністи Одеської партійної організації деруться на фронтах Вітчизняної війни, знайшлися члени партії, які боячись за свою шкіру, вчинили як зрадники – втекли з міста, кинувши свої обов’язки. На жовтень 1941 р. таких партноменклатурників, переважно керівників обласних, міських та районних установ і підприємств було 278”*[4]. В умовах воєнного часу дезертирами займалися органи облпрокуратури. Семеро на той час було вже заарештовано і піддано трибуналу.

2. Наступний міф: *“Завдяки перевагам соціалістичної економіки країна, попри великі труднощі, могла систематично забезпечувати захисників Одеси озброєнням, боєприпасами – всім необхідним для стійкої оборони”*[5, с. 253].

Погоджуючись із тезою про великі економічні труднощі, які спричинила розв’язана війна (до речі, розв’язана не тільки нацистським керівництвом Німеччини при підтримці мілітаризованих монополій!), підкреслимо, що сталінським урядом та Ставкою верховного головнокомандування лише періодично здійснювалась допомога захисникам Одеси, як це було, наприклад, 7 вересня, коли кілька транспортів доставили до Одеси, окрім поповнення, 120 мінометів, 150 станкових і 200 ручних кулеметів, 5 тис. гвинтівок, 300 автоматів і патрони [6, с. 30]. А на загаль увесь тягар оборони, забезпечення військ усім необхідним для неї, ліг на плечі одеситів. Де ж та “систематичність” і головне “все те необхідне для стійкої оборони”? Коли у блокованому із суші місту навіть вода за картками видавалася, одесити (від викладачів-хіміків держуніверситету до робітників “Январки” та “Заводу ім. Жовтневої революції”) виготовляли із підручних засобів озброєння та боєприпаси. Так, 134 види воєнної продукції випускалося упродовж 73-х днів, а саме, обшиті залізом паровози – 5 штук, 55 броньованих тракторів, 1262 мінометів (переважно пристроїв, що стріляли цвяхами) та 965 вогнеметів [7, с. 112] тощо. Десятки тисяч пляшок із запалювальною сумішшю випустив завод шампанських вин. Хіба це можна вважати забезпеченням “усім необхідним для стійкої оборони”!? Стурбованість командування під Одесою підтверджує запис у журналі бойових дій Приморської армії, датований 23 серпня 1941 р. – “У частинах армії великий

брак гвинтівок, кулеметів, мін, снарядів <...>. Навчені резерви вичерпалися повністю, ненавчених залишилося 400 чоловік...” [8, с. 82-83].

3. У продовження зазначеного, наведемо ще один міфологізований месидж: *“Оборона Одеси мала велике морально-політичне значення. Виходячи з цього зазначимо, що вважаючи одеський напрямок стратегічно важливим, Ставка на чолі з Й.Сталіним і керівництво Південно-Західного напрямку (маршал СРСР С.М.Будьонний), однак, не забезпечувало оборонців Одеси усім необхідним, лише надсилаючи накази “Одесу не здавати и тримати до останньої можливості...”*. Місто, як відомо, захищали війська Приморської армії (25-а, 95-а с.д., 1-а кав.д., 26-й п.п. НКВС, 138-й зап. с.п. і п'ять батальйонів Тираспольського укріпрайону), яка була ушестеро менше наступаючого ворога. Загальна смуга оборони (розтягнутість фронту) була настільки значною для тих військ, які трималися, що здійснювати суцільну оборону було неможливо. Про складність ситуації свідчить, наприклад, незначна кількість артилерії, яка на початку оборони становила разом лише 365 одиниць, що аж ніяк не забезпечувало середньої щільності: на один км фронту припадало лише 3-4 гармати.

Отже, оборона Одеси, здійснювалася будь-якою ціною і передусім задля морально-політичного сенсу. Звідси колосальні втрати радянських військ, часом невинуваті. Центральне командування не забезпечувало фронт достатніми підрозділами. Бої під Одесою наприкінці серпня 1941 р. були настільки кровопролитними, що втрати батальйонів і полків РСЧА становили до 40% особового складу, а в полках морської піхоти й ще менше. Ситуація була вкрай катастрофічною. Тоді ж увесь тягар оборони й ліг на плечі одеситів, як писав С.А.Вольський та інші: *“Воїни оборонного району і населення оточеного міста показали приклад мужності і героїзму, самопожертви і непохитної стійкості у боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни”* [9, с. 253]. Між іншим, населення оточеного міста, через брак кадрової армії і прорахунки Й.Сталіна й почало формувати народне ополчення! До лав ополченських формувань міста стало загалом 55 тис.! Ось тут також виявляється певний історичний дисонанс. Бо якби така сила була у військового командування Одеського укріпрайону, то Одесу румунські дивізії, враховуючи слабкість бойового духу їхніх вояків, ніколи б не взяли.

Однак ополченці, на превеликий жаль, не були достатньо озброєними. Виявилися переважно прикладом морально-психологічного єднання народу, що для сталінського керівництва було вкрай важливим. Тому, безпосередньо бойове своє призначення виконали лише ті ополченські підрозділи, які було включено до складу кадрових частин, як це сталося з Дивізією народного ополчення – 421 с.д., у складі якої воювало від 5 до 7 тисяч “бійців від верстату”. Решта ж добровольців хоч і були зафіксовані як патріоти-ополченці, однак не мали можливості зі зброєю в руках захищати Одесу-маму. Забезпеченість гвинтівками цих частин була мінімальною. Наприклад, Овідіопольський батальйон народного ополчення (450 бійців) був озброєний гвинтівками і автоматичною зброєю лише на 30% [10, с.82]. Слабко озброєними були й наспіх сформовані (часом за кілька днів) винищувальні батальйони, у декотрих

підрозділах на 450 чоловік вогнепальної зброї приходилося всього 12 одиниць [11, арк. 87].

Отже, з плином часу правдива, вільна від ідеологічних нашарувань історія оборони міста-героя Одеси ще не написана. Десятки видань, присвячених одному з найгероїчних періодів Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, були лише часткою у висвітленні правди про самопожертву людей, які попри тяжкі умови, надривали свої жили, поклали своє життя заради своєї і інших свободи.

Література:

1. Петров И.Е. Оборона Одессы. – Правда. – 1941. – 25 сентября; Бочаров Л.П. 69 дней героической обороны Одессы. – Правда. – 1941. – 19 октября; Сосновский И.А. Героическая оборона Одессы // Исторический журнал. – 1942. – № 1-2; Кардашов А., Крисюк М. На защиту родного города. – М.: ЦК ВЛКСМ, 1949; Борисов А.Д. Одесса – город-герой. – М.: Воениздат, 1954; Штернштейн Я.М. Морские ворота Украины. – Одесса: Одес. обл. изд-во, 1958; Евстигнеев В.Н. 90 героических дней. – М.: Наука, 1964; и др.
2. Азаров И.И. Осажденная Одесса. – М.: Воениздат, 1966; Очерки истории Одесской областной организации / [Г.В.Ангелов, Е.Д.Артеменко, В.Б.Бабенко и др.; Редкол.: Г.Д.Максименко (отв. ред. и др.). – Одесса: Маяк, 1981. – 539; Вольський С.А. Величний подвиг. – К.: Політвидав України, 1967. – 231 с.; 73 героических дня (Хроника обороны Одессы в 1941 году) / С.А.Вольский (руков. авт. кол), Н.А.Кравцов и др. – Одесса: Маяк, 1974. – 275 с.
3. 73 героических дня (Хроника обороны Одессы в 1941 году) / С.А.Вольский (руков. авт. кол), Н.А.Кравцов и др. – Одесса: Маяк, 1974. – 275 с.;
4. ДАОО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1822, арк. 4;
5. 73 героических дня... – С. 253;
6. Они сражались за Родину. Сборник воспоминаний под общей редакцией Л.И. Ременного и В.Е. Соколова. – Одесса, 1998. – 204 с.
7. Див.: Вольський С.А. Назв. праця. – С. 112;
8. Крилов Н.И. Не померкнет никогда. – М.: Воениздат, 1969;
9. 73 героических дня... – С. 253;
10. Вольський С.А. Назв. Праця. – С. 82;
11. ДАОО. – Ф. 4980, оп. 1, спр. 597.

УДК 93/94:908:35544 (477.7)

ВОЗДУШНЫЕ БОИ НАД ОДЕССОЙ (ЛЕЙТЕНАНТ МИХАИЛ ШИЛОВ

Л.Ю. КИСЛЮК,

студент ФМП,

Н.И. МИХАЙЛУЦА,

докт. ист. наук, проф.,

Одесский национальный морской университет

(Украина)

Летом 41-го на подступах к Одессе велись ожесточённые бои. Ее обороняли сотни тысяч солдат и простых граждан, каждый из них имел свои планы на жизнь, свои мечты и надежды. Однако не суждено было им прожить долгую жизнь и воплотить свои мечты. Всему виной была война, которая внезапно пришла и разрушила судьбы людей.

Одним из совсем еще юных, полных жизни людей был младший лейтенант 69-го истребительного полка Михаил Ильич Шилов.

“Шилов Михаил Ильич родился 2 сентября 1921 г. в деревне Кобяки Ивановской области. Русский. Член ВЛКСМ. Окончил семилетнюю школу в селе Филосово. По путевке комсомола был направлен в летную школу в городе Великие Луки [1, с.80]. По окончании школы М. Шилов поступил в 1-е Чкаловское военное авиационное училище. И уже в октябре 1939-го, когда в Европе шла война, восемнадцатилетний юноша получил звание младшего лейтенанта-пилота.

Самостоятельная служба для Шилова началась в 42-м истребительном авиационном полку. За полтора года до начала войны Михаил Шилов был переведен в 69-й истребительный авиаполк, к тому времени уже базировавшийся в Одессе.

Любимец полка. Несмотря на свой юный возраст Михаил Шилов, пользовался большим авторитетом среди своих однополчан. Старшие по званию офицеры видели в нём огромный потенциал. Его уважали за простоту нрава, оптимизм и упорство, благодаря которому Михаил быстро осваивал сложные боевые приёмы, которые не раз спасали его жизнь и жизни его однополчан.

“Прибывшего в 69-й авиаполк Михаила Шилова определили в четвертую ночную эскадрилью. Он был одним из молодых по возрасту летчиков, но так настойчиво стремился совершенствовать навыки, что уже к лету сорокового года стал одним из лучших воздушных снайперов полка.

В один из майских дней сорок 1941-го ему пришлось вылететь на учебный бой с опытным пилотом полка – комиссаром эскадрильи Ф. Н. Дубковским. С земли видели, как молодой летчик смело пошел навстречу “противнику и завязал с ним “бой. Стараясь зайти в хвост самолету Дубковского, Шилов набрал высоту и пошел на него в атаку. Но “противник” ушел от удара и в свою очередь с боевого разворота атаковал Шилова. Тот увернулся, а затем вновь ринулся и попытался взять Дубковского на прицел. И так несколько раз, пока не убедился, что Дубковский все же “поймал его первым. “Молодому летчику Шилову, – отметил на разборе командир, – сегодня не удалось одолеть комиссара Дубковского, но он показал знание маневра, техники воздушного боя, а главное – проявил настойчивое стремление к победе...[1, с. 81]. Этот поступок показал его готовность действовать профессионально молниеносно, упорно доводя начатое дело до конца.

В то лето к М. Шилову, с первыми успехами в овладении летными высотами пришла и радость первой любви. Он строил планы на будущее, радовался мирным, счастливым дням... Но война, внезапно опалившая своим дыханием родную землю, нарушила мир и покой.

“Многие из ветеранов полка вспоминают М. Шилова как мастера крутого пикирования и превосходного снайпера. Он умел выводить самолет из пике в самый последний момент, каким-то особым чутьем определяя критическое расстояние, отделявшее его от земли. В эти секунды снизу обычно с тревогой следили, как группа Шилова выходила из пикирования и как затем в самый нужный момент наносила разящий удар по цели.

“Я всегда вижу и чувствую землю, – объяснял Михаил командиру полка, – и прекращаю штурмовку только тогда, когда убеждаюсь, что враг накрыт”. Особенно яростно штурмовал Михаил зенитки, видя в них главное препятствие выполнению штурмовок позиций противника. Вывести из строя зенитную батарею было делом сложным и опасным. Однако Шилов смело шел на ее огонь и часто добивался успеха. Его дерзновенность и порождала к нему любовь всего полка.

Особенно привлекали в нем отзывчивость, душевный такт, добрый нрав. Техники знали его как человека, который бережно относится к своему самолету и уважительно к их труду.

Часто бывало так. Вернувшись с задания, Михаил не торопясь вылезал из кабины, снимал парашют, укладывал его на плоскость самолета, благодарил их за то, что “мотор работает как часы”, оружейников – за безотказные действия вооружения, а потом начинал описывать подробности боя.

В его рассказах о боевых вылетах всегда звучала хвала самолету, о котором Шилов говорил как о живом существе. Он восхищался верткостью и легкостью машины в воздухе – качествами, которые всегда помогали ему в трудных ситуациях.

В общем-то, он имел основания восхищаться своим “ишачком под №9. К 20 сентября он совершил на нем свыше 160 полетов, уничтожил вместе с Череватенко орудие вражеской дальнобойной артиллерии, обстреливавшей аэродром. Часто он оказывался в труднейших ситуациях. Прилетал с поврежденными плоскостями и фюзеляжем, но всегда верный “ишачок” не подводил, дотягивал до своего аэродрома [1, с. 81-82].

“В воскресенье 21 сентября, в день его рождения, Михаил Шилов трижды вылетал на боевые задания. В третьем полете в составе девяти И-16 и трех ИЛ-2 Шилов штурмовал пехоту противника и минометные батареи в долине. При выходе из восьмой атаки наши самолеты вели бой с восемью ПЗЛ-24. Три самолета противника были в том бою подбиты нашими истребителями. Один из них упал в район Лилиенталя “и горел свечой, – по выражению Рыкачева, – в честь именинника, два других со снижением ушли в западном направлении [1, с. 81].

Шилову едва исполнилось двадцать лет. И, казалось бы, жизнь только начинается, но война была неумолима, и в этот последний в своей жизни день рождения Михаил Шилов, подчиняясь её законам, сражался с врагом своей Отчизны, с врагом, посягнувшим на его молодость и счастье.

В тот день Михаил Шилов участвовал в успешном штурмовом налете 69-го авиаполка на аэродромы Баден и Зельц. А через день, когда 69-м полком было совершено 94 самолетовылета [2, с. 196] его не стало... “23 сентября 1941 года <...> одиннадцать И-16 и два ИЛ-2, получив задачу нанести удар по скоплению войск противника в районе Выгоды, штурмовали пехоту противника, были обстреляны сильным огнем ЗА и ЗП, – зафиксировано в оперативной сводке штаба полка, – вели бой с десятью ПЗЛ-24 и пятью Ме-109. Лейтенант Шилов погиб...”

Скупые строчки боевого донесения, к сожалению, не передают мужества

и отваги. Попробуем реконструировать события, основываясь на рассказах летчиков: Сначала М. Шилов отвлек на себя “мессеров». <...> Пять фашистских машин устремились за ним. Связав их боем, Шилов дал возможность остальным нашим истребителям нанести еще удар по станции и эшелонам на ее путях.

В неравном бою, М. Шилов искусно пользовался маневренными возможностями своего И-16. В какой-то момент он резко сбавил газ и перевел свой “ястребок” на скольжение, чтобы увернуться от наседавшей пятерки “мессеров. Погнавшийся за ним Ме-109 проскочил мимо на большой скорости, и Шилов меткой очередью зажег его. Оставшаяся четверка Ме-109 продолжила преследовать Шилова, стараясь зайти ему в хвост. Одному из вражеских летчиков удалось это сделать. Три “мессершмидта” кружились с Шиловым в карусели, а четвертый подобрался снизу и дал по И-16 длинную очередь...

Наши летчики видели, как самолет Михаила, потеряв управление, начал резко снижаться, а затем перешел в беспорядочное падение. Когда Шилову все же удалось вывести истребитель в планирование, у его товарищей появилась надежда на то, что он дотянет до своей территории. Но осознавая, что до аэродрома ему не долететь, летчик направил свою горящую машину на эшелон вражеской техники.

Так погиб Михаил Шилов, мужественно и самоотверженно сражавшийся с врагом. В день гибели, 23 сентября, Михаил Шилов был представлен к званию Героя Советского Союза [2, с. 197].

В начале 1942 года на имя Ильи Кузьмича Шилова в Вычугу пришло письмо, подписанное командиром 9-го гвардейского авиаполка гвардии подполковником Л. Л. Шестаковым: “Ваш сын, Михаил Ильич Шилов, – писал Шестаков, – пал смертью героя при защите Одессы. Этот город, давший нашему народу таких людей, как лейтенант Шмидт, матрос Матюшенко с броненосца “Потемкин” <...> и другие, в один ряд с этими славными именами поставил имя Вашего сына – Героя Советского Союза Михаила Ильича Шилова. Для нас он всегда останется примером исключительной отваги и мужества, беззаветной преданности своему воинскому долгу[1, с. 84].

Вместе с тем войны самоотверженно сражались ради счастья и благополучия своих близких, не задумываясь ни о званиях, ни об орденах. Как нельзя лучше по этому поводу выразился однополчанин М. Шилова капитан А. А. Елохин в беседе с журналистом:

“<...> Поменьше громких слов: героизм, героический подвиг и всякое такое. Обыкновенная работа. Вы пишете статьи, мы сбиваем вражеские самолеты. Каждый выполняет свой долг. А на войне все подвергаются опасности. Я бы, например, не о героизме писал, а скорее – о мастерстве. Оно и в бою помогает разить врага, и от опасности спасает...

Погиб М. Шилов под Одессой, над территорией села Выгода. В память о его поступке центральная улица названа именем Героя. Благодарное население установило памятник защитникам Одессы, в числе которых числится и Михаил Шилов. Отраден тот факт, что память героев Великой Отечественной войны чтит не только старшее поколение, но и современная молодёжь.

Литература:

1. Зильманович Д.Я. На Крыльях Родины: Документальные очерки. - Алма-Ата: Жалин, 1985. - С. / Раздел II / Герои Советского Союза.
2. 73 героических дня (Хроника обороны Одессы в 1941 году) / С.А.Вольский (руков.), Н.А.Кривцов и др. - Одесса: Маяк, 1974. - С. 196-197.
3. Череватенко А.Т. Небо Одессы, 1941-й. (Литературная запись А.Г.Ключника) / Изд. 3-е, перераб. и доп. - Одесса: Маяк, 1978. - 176 с.

УДК [930.22 (477.7)] “1939/1945”

ДОКУМЕНТИ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Н.Г. КАШЕВАРОВА,

канд. іст. наук,

*Інститут історії України НАН України
(Україна)*

На початку ХХІ ст., в умовах тривалого процесу активної розбудови незалежності України, в історії нашої держави й досі існує ціла низка напрямів наукових досліджень, що багато років поспіль не втрачають свого значення та актуальності, оскільки вони пов'язані з подіями, що мали вирішальне значення для життя українського народу та нашої країни. Один з таких напрямів – це дослідження історії України періоду Другої світової війни. В рамках цього напрямку вагоме місце посідає діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга (далі – ОШР або Штаб), нацистської організації, відомої конфіскаціями культурних цінностей під час Другої світової війни на території більшості країн Європи, окупованих Третім рейхом. ОШР був створений за ініціативи Альфреда Розенберга – відомого нацистського політика та ідеолога НСДАП, що 1933 р. став головою Зовнішньополітичного відомства НСДАП, 1934 р. був призначений Уповноваженим фюрера з питань нагляду за ідейним та духовним навчанням і вихованням у партії, а 1941 році очолив Рейхсміністерство у справах окупованих східних територій [1]. Хронологічні межі діяльності Штабу охоплюють 1940–1945 рр. Останні декілька десятиліть аспекти роботи Штабу, пов'язані з культурними цінностями: їх конфіскацією, вивезенням, проблемами реституції, були в центрі уваги дослідників [2]. Хоча не менш актуальними залишаються питання, що висвітлюють ідеологічне підґрунтя діяльності цієї організації, а також архівознавчої реконструкції загального документального масиву, створеного в результаті діяльності ОШР, та його джерелознавчого аналізу. Цей масив загалом, за попередніми приблизними оцінками, нараховує близько ста тисяч документів та багато років вже перебуває у розпорошеному стані – дві найбільші його частини зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), у ф. 3676, ф. 3674 та ф. КМФ-8 [3]; у Федеральному архіві в Берліні (ф. NS 30, декілька справ ф. NS 8), більш малочисельна – у Російському державному військовому архіві (ф. 1401-К) [4]. Окремі документи зберігаються

у архівосховищах інших країн світу, переважно у країнах Європи та у США.

Структура ОШР включала Управління штабу в Берліні з кількома відділами, головні робочі групи (далі – ГРГ), до складу яких входили робочі групи (далі – РГ), зондеркоманди (“особливі команди”), спеціальні мобільні команди. Окреме місце посідали зондерштаби (“особливі штаби”), що формувалися окремими службами Розенберга як Уповноваженого фюрера з питань нагляду за ідейним та духовним навчанням і вихованням у НСДАП відповідно до напрямків діяльності (наука, образотворче мистецтво, прадавня та давня історія, музика, фольклористика тощо) [5, с.455–459]. Керував Штабом Герхард Утікаль.

У колі головних завдань Штабу відповідно до ідеологічного підґрунтя його діяльності [6, арк. 2] було також поповнення конфіскованими матеріалами, а саме зібраннями бібліотек, архівів, музеїв, наукових установ, навчальних закладів тощо, Східної бібліотеки Розенберга та бібліотеки Вищої школи (майбутнього партійного університету) та її наукових інституцій, забезпечення поточних потреб вермахту, НСДАП, цивільних установ, нацистських навчальних закладів, у інформації щодо “східного простору” [7, арк. 163–166].

Територія України, передана в управління до рейхскомісара України, входила до зони діяльності Головної робочої групи “Україна”, зондеркоманди при головних робочих групах мали працювати на територіях, дотичних до рейхскомісаріату “Україна”, що ще перебували під владою німецької військової адміністрації або країн-союзників (наприклад, Румунія). До ГРГ “Україна”, починаючи з жовтня 1941 р, в період нацистської окупації входило декілька робочих груп, що формувалися за територіальним принципом та неодноразово реорганізовувалися.

Окреме місце у цій структурі належить робочим групам, що працювали на Півдні України. Цей регіон, основу якого складають сучасні Одеська, Миколаївська та Херсонська області, і до якого подекуди включають півострів Крим, мав важливе значення як для ГРГ “Україна”, так і для ОШР в цілому. У листопаді 1941 року наказом керівника Головної робочої групи “України” Франца Зайбота була створена робоча група “Південна Україна” на чолі з Гансом-Іоахімом Рудольфом та місцем перебування спочатку у Миколаєві, а через декілька днів місцеперебування робочої групи було переведене до Херсона [8, арк. 177]. У лютому 1942 р. була створена окрема робоча група “Крим”. Керівником її був призначений Герберт Шмідт, територія діяльності охоплювала весь півострів Крим та Керченський півострів [9, арк. 158]. Представники ОШР організували робочі відрядження для роботи в м. Одеса, що було окуповане румунськими військами та входило до складу Трансністрії, у міста узбережжя Азовського моря (Маріуполь, Бердянськ тощо).

У результаті у складі загального документального масиву Штабу відклався комплекс документів, що не лише висвітлює діяльність цих груп у сфері конфіскації культурних цінностей установ Півдня України, а є також джерелом інформації щодо повсякденності окупації. Його ґрунтовний комплексний джерелознавчий аналіз досі, як і багатьох інших у складі загального архіву ОШР, не здійснений, не в останню чергу через його великий

обсяг, поверхнево упорядкований стан та ту обставину, що документи Штабу, практично всі німецькомовні, перебували у закритому доступі фактично до початку 1990-х років.

У цьому комплексі умовно виокремлюються декілька груп документів різного рівня та інформативної цінності, що можна класифікувати за різними ознаками: за належністю, за видом документу, за змістом.

Перша група документів досить малочисельна, стандартна для всіх підрозділів Штабу, але важлива. Це матеріали Управління штабу – розпорядження та накази щодо формування, реорганізації, місцезнаходження структур Штабу, а також щодо призначення керівного складу. Як правило, вони друкувалися у інформаційному бюлетені Штабу “Розпорядження та повідомлення” [10, арк. 1–120, 131–140, 176–186, 226–234, 252–259; 11, арк. 208–415], у вигляді окремих документів, що розсилалися головним робочим групам, розосереджені подокументно серед інших документів Штабу.

Друга група представляє собою основний та найбільш інформативний комплекс документів Штабу, що висвітлюють історію Півдня України періоду Другої світової війни, її складають документи робочих груп “Південна Україна” (з РГ Херсона) та “Крим” (з РГ Сімферополя) у складі документації ГРГ “Україна”, якій вони підпорядковувалися. Його доповнюють організаційні документи ГРГ “Україна” та листування з Управлінням штабу в Берліні, з підрозділами самої головної робочої групи та її персональним складом, а також особові справи співробітників цих груп, що є джерелами другого порядку. Чисельно її основу складають звіти і донесення співробітників самої ГРГ “Україна”, представників зондерштабів, що працювали при групі, а також співробітників зондеркоманд, що, в основному, виконували завдання у містах Приазов’я та Півдня Росії (Маріуполь, Бердянськ, Ростов-на-Дону, Краснодар тощо). Ними було оглянуто декілька десятків наукових та освітніх установ Одеси, Херсона, Миколаєва, Сімферополя, Маріуполя та інших міст, серед яких були бібліотеки, архіви, музеї, навчально-освітні заклади та установи Академії наук УРСР, в числі яких були обсерваторія та науково-дослідні станції. В архівах Півдня України співробітників ОШР цікавили метричні книги німецьких общин та документи щодо історичної німецької колонізації регіону, у Криму, серед іншого – матеріали щодо татарського народу. Складені після огляду звіти, донесення та інформаційні довідки зазвичай містили наступну інформацію: назва установи та керівник (за наявності), історія установи, чи не була вивезена в евакуацію, фізичний стан, як будівель установи, її зібрань, так й обладнання (за наявності). Щодо навчального закладу могла бути вказана інформація щодо викладацького складу, студентів, специфіки його роботи. Обов’язково зазначалися перспективи відновлення подальшої роботи установи або їхня відсутність, можливості використання матеріально-технічної бази тощо. При цьому комплексними джерелами, що мають значну виступають інформаційну цінність для дослідження історії Півдня України періоду Другої світової війни мають також донесення співробітників зондерштабів, що входять до вищезазначеної групи матеріалів Штабу. В цьому регіоні працювали представники зондерштабів “Наука” [12], “Прадавня та давня історія”,

“Бібліотеки”. Але конфіскованими оголошувалися не всі зібрання, оскільки безпосередньо конфіскаціями мали займатися представники робочих груп, а не зондерштабів, одним із перших завдань останніх було встановити наявність зібрань, їхній стан, визначити цінність та перспективи використання. В цілому, основна кількість вищезазначених документів розосереджена по різних справах ф. 3676 у ЦДАВО України. Серед них, наприклад, Одеса представлена у справах у 52 та 80 першого опису; Миколаїв – у справах 52 та 75 першого опису; Херсон – у справах 50, 52, 79, 81, 228 першого опису; Маріуполь – у справі 225 першого опису та справі 31 другого опису; Мелітополь – у справі 225 першого опису; Бердянськ – у справі 225 першого опису; Сімферополь – у справах 30, 44, 81–85, 104, 221, 225, 228, першого опису; Симеїз – у справі 52; Ялта – у справах 52 та 225 першого опису, Алушка – у справах 51, 52, 85, 225 першого опису, у справі 444 четвертого опису. Додатково окремі матеріали Штабу щодо цих міст можна знайти у справах 272 та 275 першого опису колекції мікрофільмів КМФ-8.

Згідно з документами цих справ протягом весни 1942 – осені 1943 р. серед інших були оглянуті наступні установи: в Одесі – Міська бібліотека, зібрання окремих факультетів Одеського університету та консерваторії, Історичний музей, Обласний архів, низка інститутів, серед яких Педагогічний інститут, Інститут інженерів комунального управління, Інститут інженерів водного транспорту, Інститут інженерів зв’язку, Інститут кооперативної торгівлі тощо [13, арк. 1–29; 14, к. 1259–1270]; у Херсоні – низка бібліотек, серед яких – Центральна міська бібліотека, бібліотека у Палаці праці, бібліотека Сільськогосподарського інституту, Міський архів, Центральний кіноархів, Музей давньої історії тощо [15, арк. 1–29; 16]; у Миколаєві – Міська публічна (народна) бібліотека, Бібліотека для дітей, бібліотека Педагогічного інституту, Історичний музей, Історичний архів, міський архів, Музей зображальних мистецтв, освітні установи (Інститут підвищення кваліфікації інженерів, Педагогічний інститут, Суднобудівний інститут та ін.) [17, арк. 194–249; 18, к. 1004–1024]; у Сімферополі – бібліотеки вищих навчальних закладів (Медицинського інституту, Педагогічного інституту), Історичний архів, Центральна бібліотека, музей тощо [19, арк. 1–10; 20, арк. 1 – 6; 21, арк. 33–34; 22, арк. 252–262; 23, арк. 167–181]; у Мелітополі – Краєзнавчий музей, районний та історичний архіви, збірний пункт-сховище для бібліотечних зібрань Мелітополя, що походили з різних установ (близько 60 тис. книг) [24, арк. 1–15]; у Маріуполі – Центральна міська бібліотека з її філіалами, Бібліотека для дітей, книжкові зібрання різних установ, міський архів та музей [25, арк. 49–57]; в Асканії-Новій – бібліотека, в основу якої було покладене особисте зібрання засновника заповідника – барона Фридриха фон Фальц-Файна [26, к. 1407–1415; 27, арк. 436–440].

Останню групу документів складала аналітико-інформаційні матеріали, що називалися “розробками”: статті з преси, аналітичні довідки та тематичні донесення, наукові та фахові праці, як місцевих вчених та спеціалістів, так і німців, що мали відношення до Півдня України. Ця група більш мало чисельна та значно відрізняється за своїм складом від попередніх груп. Тематично вони

торкаються, в основному, питань з історії цього регіону та народів, що його населяють, наприклад, історії татарського народу, німецьких поселенців у Таврії [28, арк. 230; 29, арк. 1–6; 30, арк. 1–16; 31, арк. 13–32]. На жаль, самі тексти цих робіт майже не збереглися, за поодинокими виключеннями, але тематику можна реконструювати згідно з переліками робіт, що досліджувалися. Облік цих робіт та контроль за їхнім виконанням здійснювалися при ГРГ “Україна” та Управлінні штабу.

Отже, вищезгаданий та у загальних рисах охарактеризований комплекс документів є досить інформативним джерелом та непростий за своїм складом. Він потребує глибокого джерелознавчого аналізу, систематизації, крім іншого також й оприлюднення окремих документів шляхом здійснення археографічної публікації. Він заслуговує на подальше вивчення та використання разом з іншими джерелами, як вітчизняного, так і зарубіжного походження, не лише вченими, що досліджують історію Півдня України періоду Другої світової війни, діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, а також спеціалістами в галузі музейної та бібліотечної справи, дослідниками історії діяльності наукових установ, навчальних закладів Півдня України та історії повсякденності.

Література:

1. Piper, E. Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe / Ernst Piper. – München : Karl Blessing Verlag. – 2005. – 831 S.
2. Adunka, E. Der Raub der Bücher: Plünderungen in der NS-Zeit und Restitution nach 1945 / Evelin Adunka. – Wien, 2002. – 309 S.; “Betr.: Sicherstellung”; NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg.). – Bremen, 1998. – 264 S.; Grimsted, P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Kennedy Grimsted; Ukrainian Research Institute Harvard University; Harvard Papers in Ukrainian Studies. – Cambridge; Massachusetts : Harvard University Press, 2001. – 749 p.; Manasse, P. Verschleppte Archive und Bibliotheken: die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges / Peter Manasse; übert. in Dt. Georg A. Pippig. – St. Ingbert, 1997. – 157 S.; Картотека "Z" Оперативного штаба "Рейхсляйтер Розенберг": Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белорусии 1941–1942 / подгот. к изд. М. А. Бойцов, Т. А. Васильева. – М, 1998. – 352 с. та ін.
3. Детальний склад фонду 3676 у ЦДАВО України див. у виданні: Кашеварова, Н. Г. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Г. Кашеварова, Н. Малолетова. – К., 2006. – 578 с.
4. Картотека "Z" Оперативного штаба "Рейхсляйтер Розенберг": Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белорусии 1941–1942 / подгот. к изд. М. А. Бойцов, Т. А. Васильева. – М, 1998. – 352 с.
5. Кашеварова, Н. Г. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Г. Кашеварова, Н. Малолетова. – К., 2006.
6. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26а.
7. Там само, спр. 59.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само, спр. 26а
11. Там само, спр. 59.

12. Кашеварова, Н. Г. Деятельность зондерштаба “Наука” Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943) / Н. Г. Кашеварова // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. / редкол. А. С. Онищенко (пред.) [и др.]. – К. : НБУВ, 2005. – Вып. 3. – С. 298–316.
13. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52.
14. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, д. 275, р. 94.
15. Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 52.
16. Там само, спр. 80.
17. Там само, спр. 225.
18. Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, д. 275, р. 94.
19. Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 81.
20. Там само, спр. 84.
21. Там само, спр. 85.
22. Там само, спр. 221.
23. Там само, спр. 228.
24. Там само, спр. 225.
25. Там само.
26. Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, д. 275, р. 94.
27. Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 75.
28. Там само, спр. 22.
29. Там само, спр. 82.
30. Там само, спр. 83.
31. Там само, спр. 85.

УДК 94 (477.75) 1941/1945

УСТРІЙ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ КРИМУ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941-1944)

О.В. РОМАНЬКО,

докт. іст. наук, доц.,
*Кримський державний медичний університет
(Україна)*

Однією з особливостей німецького окупаційного режиму на території СРСР було те, що він тільки в теорії представляв єдиний інститут. Насправді, цей режим складався з двох, практично автономних, гілок влади: цивільної адміністрації, представленої органами Міністерства у справах окупованих східних областей і різних воєнних інстанцій. Не був, в даному випадку, винятком і Крим, окупаційна адміністрація на території якого складалася таким чином.

Невдовзі після військового нападу на СРСР канцлер Третього рейху Адольф Гітлер підписав (17 липня 1941 р.) указ про створення у складі рейхскомісаріату “Україна” генерального округу (адміністративно-територіальної одиниці) “Крим” (*Generalbezirk Krim*). Формально генеральний округ був утворений 1 вересня цього ж року й мав охоплювати території, що на карті СРСР відносилися до Херсонської та Запорізької областей УРСР і Кримської АРСР із загальною площею близько 23 тис. км² і загальною чисельністю населення 662 тис. осіб. Центр округу повинен був розміщуватися

в м. Сімферополь. Найвищим органом цивільної адміністрації мав бути генеральний комісаріат, очолюваний генеральним комісаром (ним був призначений Альфред Фрауенфельд, цю посаду він займав до 1944 р.) [1].

Генеральний округ було поділено на 14 округів (*Kreisgebiete*; кожен з них об'єднував по 2-3 райони, що були зазначені на карті СРСР). В округах планувалося створити окружні комісаріати на чолі з окружними комісарами. Адміністративними центрами округів були визначені: Цурюпінськ, Каховка, Генічеськ, Акимовка, Мелітополь, Джанкой, Євпаторія, Курман-Кемельчи (нині Красногвардійське), Ічки (нині Советський), Сімферополь, Судак, Керч, Ялта і Севастополь. У 4 містах генерального округу – Мелітополі, Сімферополі, Керчі та Севастополі – планувалося створити міські комісаріати (*Stadtkommissariat*), керівники яких користувалися б правами окружних комісарів [2].

Проте фактично генеральний округ “Крим” так і не був остаточно створений. Причиною цього стало те, що до літа 1942 року його територія являла собою ближній тил військ Вермахту. Тому до своїх Альфред Фрауенфельд зміг приступити тільки 1 вересня 1942 року і то лише на частині із запланованої території генерального округу. Зокрема, 9 округів (власне Крим) так і не перейшли під юрисдикцію генерального комісаріату, а територія півострову в цілому вважалася такою, що була під подвійним управлінням – цивільним (номінально) і військовим (фактично). У зв'язку з цим адміністративний центр генерального округу був перенесений в м. Мелітополь, ‘сама адміністративна одиниця отримала назву генеральний округ “Таврія” (*Generalbezirk Taurien*) [3].

Упродовж усього періоду окупації реальна влада на Кримському півострові належала командувачеві місцевих частин Вермахту (*Befehlshaber Krim*), який стояв на чолі апарату військової адміністрації і був підпорядкований командувачеві групою армій “А” (з квітня 1944 р. – група армій “Південна Україна”). У різні роки цю посаду займали: генерал піхоти Франц Маттенклотт (серпень 1942 – квітень 1943 р.), генерал піхоти Хельге Аулеб (квітень – липень 1943 р.), генерал-майор Фрідріх Кехлінг (липень – листопад 1943 р.), генерал-полковник Ервін Йенеке (листопад 1943 – травень 1944 р.) і генерал піхоти Карл Альмендінгер (травень 1944) [4].

З метою здійснення всіх необхідних владних функцій у Криму при посаді командувача частин Вермахту був створений штаб. Останній складався з кількох відділів, головними з них були: оперативний, розвідувальний і адміністративний. Оперативний відділ займався управлінням усіма військами окупаційного угруповання на півострові (це були німецькі, румунські і словацькі польові частини і з'єднання). Розвідувальний відділ опікувався підрозділами Абверу (німецької військової розвідки). Адміністративний відділ керував військово-адміністративними органами, що склалися з польових (*Feldkommandantur*) і місцевих (*Ortskommandantur*) комендатур, наділених усією повнотою влади на закріпленій за ними території. Польові комендатури створювалися, зазвичай, в межах 1-2 районів. Їм підпорядковувалися місцеві комендатури – в містах, районних центрах, крупних вузлах залізних і шосейних доріг і місцях дислокації військових гарнізонів. Усі комендатури мали

виконувати дві функції: охоронну (“забезпечення спокою” в окупованих районах і охорона тилів Вермахту) та управлінську (створення органів місцевого управління та керівництво, і контроль за ними, а також “мобілізація резервів” для ведення війни). До кожної комендатури прикріплювалися підрозділи армійської служби порядку, що були представлені таємною польовою поліцією і польовою жандармерією й виконували в зоні юрисдикції військової адміністрації, відповідно, слідчі і каральні функції. Всього за період з 1941 до 1944 року в Криму діяло 4 польових і 23 місцевих комендатури [5].

У липні – листопаді 1943 року на території Криму діяла ще одна військово-адміністративна служба. Вона була створена після початку боїв за Таманський півострів з метою охорони тилу військ, що вели воєнні дії. Влада її керівників розповсюджувалася, окрім території Кубані, також і на Керченський півострів. У результаті, військову адміністрацію тут очолював командувач військами Вермахту Керченської дороги (*Befehlshaber der Straße Kertsch*) генерал-лейтенант Вальтер Лухт. Його владні повноваження ніяк не залежали від військової адміністрації на решті території Криму і мали такий само, як і у останньої, статус. У листопаді – грудні 1943 року після евакуації Кубанського плацдарму і звільнення військами Червоної армії Керченського півострова, цей пост був ліквідований, а персонал адміністрації переведений в інші подібні структури [6].

З часом кожна з гілок окупаційної влади почала залучати до співпраці населення Криму. Зокрема, одразу ж після встановлення на тій чи іншій території німецької військової або цивільної адміністрації там створювалися органи так звані місцевого самоврядування – сільські, районні й міські управління. Їх очолювали, відповідно: старости, начальники районних і начальники міських управлінь. Вони, у свою чергу, підпорядковувалися відповідним німецьким чиновникам: окружним або міським комісарам, якщо це була цивільна адміністрація, а коли органи самоврядування створювалися в зоні дії військової адміністрації, то їх керівники підпорядковувалися шефам польових або місцевих комендатур. У політичному відношенні місцеве самоврядування було повністю безправним [7].

Для налагодження системи адміністративного управління в Криму активно використовувався фактор багатонаціонального складу тамтешнього населення. Паралельно структурам самоврядування створювалися представницькі органи – так звані національні комітети. Узимку 1941 і протягом 1942 року на півострові з'явилися татарські, вірменські, болгарські, українські й інші комітети. Через ці інституції національні групи могли відстоювати перед окупаційною владою свої культурні, релігійні та економічні інтереси і водночас через них окупаційна влада чинила бажаний для себе вплив на членів цих груп. Діяльність комітетів повністю підпорядковувалася і контролювалася поліцією безпеки і СД [8].

Фінансування місцевого самоврядування відбувалося за рахунок зібраних з населення податків. Керівниками цих органів могли бути представники будь-якої національної групи, що населяла відповідну територію. Національні комітети утримувалися виключно на кошти від діяльності підвідомчих

культурних установ (зокрема, театрів і музичних ансамблів), а також за рахунок добровільних пожертвувань. Будь-якою підприємницькою діяльністю членам комітетів було заборонено займатися, а їх членом міг бути лише представник певного етносу [9].

Ні вірменська, ні російська, ні українська, ні інша, окрім татар, національна група на території Криму не змогла отримати для свого комітету вагомого політичного статусу. Татарські ж національні комітети отримали від німців більше повноважень, ніж решта всіх комітетів узятих разом. Так, незважаючи на повну заборону політичної діяльності, лідери кримськотатарських націоналістів вели з окупаційною владою переговори про проголошення в Криму татарської держави і створення власної національної армії [10].

У січні 1944 року генерал-полковник Ервін Йенеке наказав розпочати підготовку до створення в Криму місцевого земельного уряду (*Landesregierung*). Він мав складатися з представників трьох основних етносів, які населяли півострів: росіян, українців і татар. Основою уряду повинні були стати органи місцевого самоврядування і деякі національні комітети. До компетенції земельного уряду при загальному нагляді з боку німецької військової адміністрації, планувалося передати: адміністративне керівництво органами цивільної влади, а також командування частинами допоміжної поліції, добродійність і судочинство та питання, що стосуються релігії і освіти. До березня 1944 року вся місцева адміністрація була, в основному, переформована згідно з цим планом. Однак цей уряд так і не приступив до роботи, оскільки в квітні-травні 1944 року Крим був повністю звільнений Червоною армією [11].

Таким чином, слід зазначити, що німецький окупаційний режим на території Криму був досить складною адміністративною системою, що, природно, наклало свій відбиток на всю подальшу окупаційну політику нацистів.

Література:

1. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg: In 9 bd. – Stuttgart – München, 1979-2007. – Bd. 5. – Halbbd. 2. – S. 45; Personen Lexikon / Hrsg. v. H. Weiß. – Wien, 2003. – S. 130.
2. Frauenfeld A. Und trage keine Reu': vom Wiener Gauleiter zum Generalkommissar Krim. – Leoni am Starnberger See, 1978. – S. 215-224.
3. Personen Lexikon... – S. 129-130.
4. Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945: In 17 bd. – Frankfurt-am-Main – Osnabrück, 1965-2002. – Bd. 1. – S. 23-25.
5. Tessin G. Op. cit. – Bd. 5. – S. 42; Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945. – М., 2002. – С. 208.
6. Романько О.В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941 – 1944). – Симферополь, 2009. – С. 35-36.
7. Російський державний архів соціально-політичної історії, Москва, Російська Федерація, ф. 69, оп. 1, спр. 623, арк. 122.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим, Симферополь, Україна (далі – ДААРК), ф. Р-1458, оп. 1, спр. 2, арк. 4, 28а.
9. ДААРК, ф. П – 151, оп. 1, спр. 388, арк. 10-11.
10. Романько О.В. Зазнач. праця. – Симферополь, 2009. – С. 82-91
11. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Deutschland, RH 20. Armeeoberkommandos. Bd. 7:

УДК 94 (477.74-25) “1906–1945”

**ОДЕСЬКА ПІХОТНА ШКОЛА – ПЕРШИЙ ВІЙСЬКОВИЙ
КРОК У ЖИТТІ ПОДОЛЯНИНА, ГЕНЕРАЛА АРМІЇ ІВАНА
ЧЕРНЯХІВСЬКОГО**

А.В. РОГОЗОВСЬКА,

студентка,

І.М. РОМАНЮК,

док. іст. наук, проф.,

*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
(Україна)*

Історія кожної країни налічує низку відомих непересічних постатей, які залишили по собі помітний слід. Історія України у цьому відношенні не є винятком. Коли гортаєш сторінки минулого, все більше стає очевидним, що історію нашої держави творили особистості, міць і сила духу яких не залишає байдужими багатьох із нас. У висвітленні ролі особистості в історії, історичних подій, явищ велику роль відіграють регіональні дослідження, що дають змогу осягнути історію країни від окремого до загального явища.

Значну кількість досліджень має історико-географічний регіон України – Поділля. Його благодатна земля не лише часто ставала ареною бойових дій, але й породжувала відомих усьому світу людей.

Не безслідно для подольян минуло ХХ століття, з його світовими війнами, голодоморами, епідеміями. Населення свято шанує своє минуле, свою історію, своїх Героїв. Як не дивно, але однією із найшанованіших постатей на Поділлі є людина, яка багато зробила для перемоги над німецьким фашизмом, генерал армії, командувач фронту, Двічі Герой Радянського Союзу Іван Данилович Черняхівський, юність якого минула на Поділлі.

Про військовий шлях, бойові операції, нагороди І.Д. Черняхівського свого часу написали військові історики та дослідники, серед яких М. Алексєєв [1], О. Мойсєєв [5], А. Шапіров [9], але в жодній праці радянського періоду не висвітлено життя Івана Даниловича до того часу, як він потрапив до військових лав і що стало початком у його військових заслугах. Тому дана стаття являє собою короткий біографічний нарис життя І.Д. Черняхівського не лише як талановитого військового діяча, а й як непересічного українця, життя якого було пов'язане із Вінниччиною та Одесою, з якої почався військовий шлях полководця.

Народився Іван Данилович Черняхівський 29 червня 1906 року в селі Оксанино Черкаської області в родині звичайних селян. Дитинство його до восьмирічного віку проходило саме в цьому селі, де і розросталася родина. Через економічні негаразди батьки Івана Даниловича 1914 року переїзять до села Вербова (околичне село біля Вапнярки) Томашпільського району на Вінниччині, де він проживає разом із батьками 9 років до 1923 року [2, с.21]. Родина Черняхівського жила у хаті під чорною соломою, як і всі селяни

Вербової. Батько Данило Черняхівський працював конюхом, а мати виховувала трьох синів і трьох дочок.

Із 1914 до 1919 року майбутній Герой Радянського Союзу навчався у Вапнярській залізничній школі № 62 (сьогодні Вапнярська ЗОШ №1). До 1917 року школа вважалась училищем із 5-річним строком навчання, а 1917 року школа перетворилась на 4-річку, яка проіснувала до 1923 року. Навчаючись у школі, Іван з перших класів був старанним учнем, захоплювався фізикою, математикою, технікою, різними механізмами. З товаришами любив організовувати різні ігри, поводився, як ініціативний організатор, був винахідливим. Серед особистих рис характеру вчителі відзначали в хлопця відчуття справедливості, вірності, надійності. Ще з дитинства брався виконувати батьківську роботу, допомагав матері по господарству, а коли був вільний від навчання та обов'язків, які сам на себе покладав, ніколи не нудьгував, а завжди в колі друзів грав у ним самим придумані ігри [4, с.2].

1919 рік став переломним в житті не лише родини Черняхівських, але й усіх жителів села Вербова, оскільки епідемія тифу, яка спалахнула і швидко поширювалась, забрала багато життів, в тому числі життя обох батьків Івана Черняхівського [5, с.168]. Тому з 1919 року 13-річний хлопчак змушений був пасти сільських корів, допомагати по господарству. Напевне, нікому б тоді й на думку не спало, що Ясик (так прозвали в селі Вербова Івана Черняхівського) стане всесвітньо відомим полководцем. Рано втративши батьків, Іван змушений був добувати собі шматок хліба самостійно. Допитливий розум і вроджені організаторські здібності зажили йому слави лідера. На думку юного Черняхівського зважали як однолітки, так і старші хлопці.

Незабаром Іван Данилович влаштувався підручним слюсаря в залізничній майстерні на станції Вапнярка (1920). А у віці п'ятнадцяти років він обійняв досить відповідальну посаду провідника вантажів на ділянці залізниці Вапнярка-Одеса [6, с.59]. 1921-1922 рр. Україна пережила перший голодомор. Іван, рятуючись від голоду, перебирається до Новоросійська, де влаштовується робітником на 1-й державний цементний завод "Пролетар". Юнак освоює спочатку професію верстатного бондаря, а потім – шофера. Енергія і ділові якості не залишаються поза увагою партійного керівництва підприємства, тому згодом Івана Черняхівського було обрано членом комітету заводської комсомольської організації [4, с.2].

Сьогодні неможливо встановити, яким чином Черняхівський прийняв рішення присвятити себе армійській службі. Та факт залишається фактом: у серпні 1924 року, попередньо додавши собі рік, Іван за комсомольською путівкою вступив до Одеської піхотної школи [7, с.79]. Саме Одеса стане початком у військовій кар'єрі І.Д.Черняхівського. Тут юнак, відвідуючи піхотну школу, знайде перших армійських друзів, зв'язок з якими підтримуватиме ще довгий час. Саме в цьому місті він відчує життя військового і зробить свій остаточний вибір, який стане доленосним.

Рік навчання в Одеській піхотній школі не минув безслідно. За відмінні успіхи та дисциплінованість курсанта відправляють на навчання до Києва на другий курс артилерійської школи. Мабуть, відчуваючи необхідність (задля

просування по службі), І.Черняхівський 1928 року вступає до ВКП (б). Цього ж року доля знову повертає полководця на рідну Вінниччину, де він отримує призначення на посаду командира взводу 17-го корпусного артилерійського полку, який дислокувався у самій Вінниці [3, с.4]. Три наступні роки, проведені у місті, не були марними, оскільки вже 1929 року І.Черняхівський стає політруком батареї.

Навесні 1931 року полководець залишає Вінницю, вступає до Військово-технічної академії, яку закінчує з відзнакою, і стає начальником штабу 2-го танкового батальйону 8-ї механізованої бригади. У 32 роки Іван Данилович став командиром полку.

У тридцять шість років він очолив Західний (незабаром перейменований у 3-й Білоруський) фронт, ставши наймолодшим командувачем фронту за всю історію Червоної армії. Велику роль у становленні Черняхівського як генерала відіграли Олександр Василевський і Георгій Жуков. Саме після тривалих консультацій із вищезгаданими воєначальниками навесні 1944 року Йосип Сталін прийняв рішення про призначення Івана Черняхівського командувачем Західного фронту [10, с.129].

Сталін давно вже придивлявся до молодого талановитого командарма – героя Дніпра, нестримного, спритного і, головне, розумного генерал-лейтенанта Івана Черняхівського. Командарм ініціативно й результативно діяв під час звільнення Воронежа, Курська, України і заслужив схвальні оцінки своїх начальників. Командувач Центрального фронту генерал армії Костянтин Рокоссовський напише: “Особливо сміливий генерал, із великою ініціативою” [12, с.204]. А 5 березня 1944 року Верховний Головнокомандувач одержав телеграму від командувача 1-го Українського фронту маршала Радянського Союзу Георгія Жукова такого змісту: “Тов. Сталіну. За своїми знаннями та вмінням керувати військами, командувач 60-ї Армії генерал-лейтенант Черняхівський цілком заслуговує на звання генерал-полковника. Порівняно з Москаленком, Гречком і Рибалком стоїть набагато вище. Просимо присвоїти тов. Черняхівському звання генерал-полковника” [9, с.2]. За місяць по тому генерал-полковник І.Черняхівський очолив Західний фронт...

Іван Черняхівський, як ніхто інший, відповідав сталінській моделі загальновійськового командира: військові університети Іван Данилович почав проходити в Одеській піхотній школі, потім була Київська артилерійська школа, 1931-32 роки був слухачем Ленінградської військово-технічної академії, пізніше закінчив із дипломом першого ступеня Військову академію механізації і моторизації РСЧА. Загалом за п’ять років він пройшов шлях від старшого лейтенанта до генерала.

Перед звільненням Воронежа І.Черняхівський зустрівся зі своїм колишнім начальником К.Рокоссовським: “Знайомлячись із військами 60-ї армії, переданої нам із Воронезького фронту, я уважно придивлявся до генерала І.Черняхівського. Це був чудовий командувач. Молодий, культурний, життєрадісний. Дивна людина! Було видно, що в армії його дуже люблять. Це відразу впадає в око. Якщо до командарма підходять доповідати не з тремтінням у голосі, а з посмішкою, розумієш, що він багато чого досяг. Командири всіх

рангів гостро відчують ставлення старшого начальника, і, напевне, мрія кожного з нас – поставити себе так, щоб люди з радістю виконували всі твої розпорядження. Ось цього Черняхівський досяг” [12, с.206].

Те, як загинув Черняхівський, у літературі описано досить докладно. Проте Олександр Філь наголошує, що після спілкування з сином полководця, генерал-майором Олегом Івановичем Черняхівським, виявив нові обставини смерті генерала. Йдеться про таємне зникнення командувача 3-ї армії генерала Горбатова з місця командного пункту неподалік міста Мельзак у Східній Пруссії. Коли авто з Черняхівським поверталось із пункту тією ж дорогою, воно потрапляє під раптовий артилерійський обстріл. Величезний осколок снаряда пролетів між солдатом-охоронцем і ад’ютантом командувача підполковником Олексієм Комаровим, пройшов наскрізь поміж лопатками Івана Даниловича. До госпіталю живим генерала вже не довели.

Трагічна подія сталась за 80 днів до перемоги над Німеччиною і за крок від звання Маршала Радянського Союзу, оскільки наказ залишалося лише підписати.

Поховання генерала армії І.Черняхівського відбулося 20 лютого 1945 року у Вільнюсі на центральній площі. В Москві в цей день прогрімало двадцять чотири залпи зі ста двадцяти чотирьох гармат. Коли Литва проголосила про відновлення своєї незалежності, вона зажадала прибрати пам’ятник і прах Черняхівського. Останки великого сина українського народу були перевезені до Москви та віддані землі на Новодівичому цвинтарі. З одного боку, таке рішення є правильним, адже в Москві мешкає родина І.Д.Черняхівського: дружина Анастасія Черняхівська (дівооче прізвище Добрянська), дочка Неоніла та син Олег. Проте, з іншого боку, пригнічує той факт, що на рідній землі, в Україні, поруч із прахом батьків поховати генерала ніхто не здогадався...

Але слава про І.Д. Черняхівського живе. Вона торкається життя навіть тих, хто про нього не знає, адже багато міст носять ім’я Героя, йому встановлено не один пам’ятник. Один із них є і в місті, з якого почалось військове життя генерала. Саме в Одесі було зведено 1984 року пам’ятник І.Д.Черняхівському (сьогодні вул. І.Д.Черняхівського, територія загальноосвітньої школи № 50). В Москві, Нижньому Новгороді, Великому Новгороді, Тулі, Новоросійську, Липецьку, Новосибірську, Кемерово, Видному, Санкт-Петербурзі, Смоленську, Калінінграді, Володимирі, Уфі, Владивостоці, Хабаровську, Пермі, Житомирі, Кривому Розі, Курську, Іркутську, Воронежі, Пінську, Балашисі, Тулуні, Броварах, Керчі, Києві, Макієвці, Мінську, Вітебську, Петрозаводську та інших містах на честь І.Д.Черняхівського названі вулиці, що свідчить про невмирущу славу Двічі Героя Радянського Союзу – Івана Даниловича Черняхівського.

Література:

1. Алексеев Н. Очерки о Великой Отечественной войне. – М., 1975. – 347 с.;
2. Герої Радянського Союзу Томашпільщини/ Момот В.Ф., Шленськова К.В. – Томашпіль. – 2008. – 34 с.
3. Дьяконов Б. Безсмертя полководця // Вінницька правда. – 1985. – 18 лютого. – С. 4.
4. Історія Вапнярської ЗОШ № 1// <http://smt-vapnjarka.at.ua./publ/>.
5. Мойсеев О. Немеркнуча слава героїв. – К.: Молодь. – 1975. – 278 с.;

6. Шапіров А. Черняхівський. – К.: Радянський письменник. – 1977. – 233 с.
7. Овеянные славой имена: Герои Советского Союза, уроженцы Винниччины. – Одесса: Маяк. – 1989. – 189 с.
8. Томашпільщина. Ювілейний збірник/ Сікал О.Р. – Вінниця: Книга-Вега. – 2008. – 200 с. іл.
9. Філь О. Український Ганнібал // <http://poatup.brama.com>.
10. Шапіров А. Вказана праця. – С. 129.
11. <http://w.w.w.viche.info/journal/>
12. Рокоссовский К. К. Солдатский долг. — М.: Воениздат, 1988. – С. 204.

УДК 7.54 (045)

ПРИМОРСЬКА АРМІЯ ПІД ЧАС ОБОРОНИ ОДЕСИ 1941 р.: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ

В.А. САВЧЕНКО,

канд. іст. наук, доц.,

*Одеський державний університет Внутрішніх Справ
(Україна)*

Сімдесята річниця героїчної оборони Одеси змушує нас знову звертатися до героїчної епохи Великої Вітчизняної та спробувати відійти від фальсифікацій та ідеологічних штампів, що заважали у дослідженні подій оборони Одеси. Радянська історіографія грішила схематизмом, коли румунські агресори, з легкістю, замінювалися на фашистських (або німецьких), а реальні чи уявні герої обов'язково затверджувалися у “вищих інстанціях”. У той же час, українські історики, в останні 20 років, не приділяли подіям оборони Одеси та діям Південного фронту належної уваги. Дослідників часто підводила вузькість джерельної бази, а деякі історичні книги виявлялися тільки повторенням мемуарів генерала М. Крилова [1]. Відомо, що радянські історики “принципово” не використовували документи ворожої сторони – румунських і німецьких архівів, українські історики, за рідкісним винятком, так само намагалися писати історію оборони Одеси без використання румунських архівів. Ми маємо деякі виключення з цього правила у працях, які так чи інакше торкаються подій 1941 р. на радянсько-румунському фронті: М. Михайлуци, О. Новосьолова, В. Щетнікова, які використовують у своїх роботах великий пласт матеріалів з архівів Румунії та Молдови.

Велика частина документів, пов'язаних із обороною Одеси та Приморською армією загинула в 1942 р. під час захоплення німецьким військом Севастополя. У ЦАМО РФ (Москва) в основному відклалися документи, що стосуються директив вищого командування – командуванню Приморської армії і реляції та зведення командування Приморської Армії - вищому командуванню. Київські архіви і Одеський обласний архів містять тільки фрагментарні документи, пов'язані із обороною Одеси, в них майже не має документів Приморської армії. Виходячи із зазначених проблем низка тактичних операцій Приморської армії, від яких залежав успіх всієї оборони, не знайшла свого відображення в історичних працях.

На сьогодні ми більше знаємо про бойові дії артилерії, авіації,

Чорноморського флоту, під час оборони Одеси, ніж про бойову “роботу” дивізій Приморської армії: 95-ї, 25-ї, 421-ї (група Монахова), 157-ї с.д., 2-й кав. дивізії. У дослідженні операцій цих дивізій історична наука часто-густо поступається доробку краєзнавців та військово-історичним пошуковцям-аматорам. В історичній науці, ще існує чимало маловивчених сюжетів, пов'язаних із обороною 25-ї Чапаєвської стр. дивізією, обороною позицій полку морської піхоти Осипова, обороною Іллінської ділянки фронту. А тактичні успіхи румунських військ: прорив радянського фронту в околицях Чабанки (серпень 1941), та під Гніляково (поч. жовтня 1941) взагалі замовчувався вітчизняними істориками.

Який же чином можливо розширити джерелознавчу базу дослідження ролі Приморської армії в обороні Одеси? Існує кілька шляхів відтворення більш повної картини подій, але ці шляхи потребують пильного критичного аналізу. Необхідно осмислити величезний фактичний матеріал, накопичений румунськими істориками, щодо бойових дій супротивника Приморської армії – з'єднань 4-ї румунської армії. Завдання майбутніх дослідників – зняти ідеологічні нашарування, критично ставлячись до завищених та фантастичних даних про перемоги і трофеї 4-ї румунської армії і румунської військової авіації під час змагань із Приморською армією. Необхідно пам'ятати, що документи румунської армії значно перебільшують як кількість збитих радянських літаків, так і кількість полонених радянських військових. Ті ж тенденції характерні і для частини мемуарів і доповідей керівництва Приморської армії про кількість підбитих румунських танків під Одесою та вбитих солдат. Це було розраховано на тимчасовий пропагандистський ефект і не дає дослідникам відтворити реальну картину оборони Одеси.

Разом із розширенням архівної мемуарно-документальної бази необхідно по-новому поглянути на пласт спогадів учасників і очевидців, на мемуарну літературу. Нові дослідження історичних подій тісно пов'язані з відходом від сухого офіціозу та з поглибленим вивченням повсякденності, з вивченням мікроісторичних подій, що впливали на глобальні історичні зрушення. У цьому напрямку мемуарна література, при всій своїй суб'єктивності, стає важливим джерелом для вивчення невідомих та маловідомих бойових операцій Приморської армії.

Радянські та українські дослідники до останнього часу майже не звертали уваги на румунські мемуари та спогади, які стосувалися “облоги Одеси”. Винятки становлять лише цитати із мемуарів Е. Манштейна і Ф. Гальдера. Розглядаючи можливості подальшого дослідження дій Приморської армії під час оборони Одеси необхідно зупинитись на величезному масиві матеріалів спогадів як рядових учасників оборони, так і генералів та вищого офіцерського складу, які сконцентровані у фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею (ОГКМ), фондах Одеського військово-історичного музею (ОВІМ), фондах Меморіалу 411-ї берегової батареї, в народних і шкільних музеях Одеси, Біляївського, Овідіопольського, Роздільнянського, Комінтернівського районів Одеської області. Ці матеріали ще чекають своїх дослідників.

Треба зупинитися на деяких документах фондів ОГІКМ, як на важливих джерелах з історії Приморської армії етапу оборони Одеси. Фонд музею містить унікальні матеріали, в яких висвітлені бойові дії одеської кавалерійської дивізії (спогади командирів полків Ф. С. Блінова, М. П. Лахторенко та інш) [2. Д. ІУ.-12]. У цих спогадах дається інформація про особливості формування дивізії, про національний склад полків та про перші операції дивізії 5-10 серпня 1941 р., про які немає інших відомостей, крім мемуарів.

Про перші дні оборони міста залишили свої спогади: політінструктор Південного фронту Н. В. Краснопольський, полковники Г. Ф. Коненко. Цікаву інформацію про оборону Тираспольського укріпрайону, про участь кулеметників укріпрайону в обороні у складі Приморської армії наводить Г. М. Коченов [2. Д. ІУ - 1; Д. ІУ - 6]. Про організацію частин одеського ополчення залишив спогади полковник І. І. Бочаров, про бойові дії панцерних потягів Приморської армії - майор В. Р. Вишинський [2. Д. – ІУ. 7255].

Цікавим, але забутим джерелом, є повна Стенограма конференції “Оборона Одеси” у трьох томах, що зберігається у фондах ОГІКМ, стенограма містить виступи, спогади і дискусії керівників оборони Г. Софронова, Т. Коломійця, А. Хренова, В. Воробйова, В. Сахарова, Ф. Блінова тощо [3]. У фондах ОГІКМ зберігаються й унікальні журнали бойових дій полків 25-й стр. дивізії (від липня до серед вересні 1941) та 2-го батальйону 1-го морського полку, які дають нам уявлення про конкретні бойові дії Приморської армії, про бойові втрати та проблеми з якими стикалися захисники Одеси [2. Д. ІУ. – 2; Д. 12079, Д. 1913].

Фонди ОВІМ зберігають спомини про оборону Одеси генерала Т. Коломійця, полковників Д. Піскунова та І. Парникова тощо [4].

Цінним, але контроверсійним джерелом, є фрагменти щоденника командувача Приморської генерала Г. П. Софронова. У цьому документі генерал виправдовує свої помилки, особливо рішення зняти з рубежів оборони Одеси частину війська для оборони Миколаєва та Очакова, виправдовує свій конфлікт із Г. В. Жуковим і одеським партійним керівництвом. Сторінки щоденника малюють живі, реальні відносини в керівництві оборони міста, дає уявлення про непрості, часто-густо конфліктні відносини командувача Приморської армією із командувачем Одеського району оборони Г. В. Жуковим. Цей конфлікт “військових” і “моряків” загрожував стати фатальним для оборони Одеси (як це трапилося в Миколаєві та Херсоні), однак Г. П. Софронов знайшов у собі сили піднятися над особистими образами в ім'я боротьби з агресорами [2. ІУ. 4 - 2].

Унікальні та детальні спогади капітана, комбата 26-го прикордонного полку НКВС О. Шейкіна дають складну і суперечливу картину оборони Одеси на ділянках 1-го полку морської піхоти, 26-го прикордонного полку, на Іллінський ділянці оборони (між Куяльницьким і Хаджибеївським лиманами) у серпні 1941 р. Із спогадів О. Шейкіна зрозумілі причини та особливості відступу 1-го морського полку Осипова 16-22 серпня 1941 р., про героїчний прорив моторизованої групи 26-го прикордонного полку, який врятував рештки полку Осипова від знищення. Необхідно відзначити, що у спогадах О. Шейкіна знаходимо опис невідомих боїв у районі Іллінка, ролі в них частин ополчення.

Спогади О. Шейкіна містять у собі матеріали, що не увійшли в історичний обіг [2. Д. ІУ - 13].

Можна констатувати, що поки що не існує фундаментальної монографії, що відбивала б всю гостроту та особливості героїчного подвигу захисників Одеси, перебіг операцій Приморської армії. Наше завдання – залучити до пошуків спогади ветеранів, спонукати ветеранів до написання власних спогадів, що стануть важливим джерелом для історичних досліджень.

Література:

1. Крылов Н. И. Не померкнет никогда. - М., 1984.
2. Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею.
3. Фонды Одесского військово-історичного музею штабу ПОК.
4. Стенограмма конференции «Оборона Одессы». Т.3 – Одесса, 1962.

ASPECTE PRIVIND REPATRIEREA ETNICILOR GERMANI DIN SUDUL BASARABIEI (BUGEAC) LA SFÂRȘITUL ANULUI 1940 (Вопросы, касающиеся репатриации этнических немцев из южной Бессарабии (Буджака) в конце 1940 года)

Arthur TULUȘ,

Lect. univ., dr.

*Universitatea „Dunărea de Jos” Galați,
(România)*

Modificările de frontieră datorate războiului sau altor mijloace de presiune aduc spre dezbatere o amplă problemă, cea a refugiaților. Aceștia reprezintă o masă de oameni dislocați, siliți de împrejurări să-și părăsească domiciliul și, în cele mai multe cazuri, toată averea. Europa a fost confruntată în toată perioada interbelică, în condițiile impunerii unor regimuri totalitare și al agravării relațiilor internaționale, totul culminând cu declanșarea celui de-al doilea război mondial, mai întâi la nivel teoretic, și, ulterior, practic, cu fenomenul mutațiilor de populații, toate datorate unei idei, nu neapărat generoasă pentru refugiați, privind puritatea etnică.

Colonizarea Basarabiei cu etnici germani a făcut parte dintr-un plan mai vechi și, totodată, mai general al țărilor, plan ce prevedea atragerea de coloniști pentru a exploata și consolida regiunile de hotar ale Rusiei. Primele așezări formate de coloniștii germani au apărut în 1764 în regiunea inferioară a râului Volga. Ulterior, în decursul timpului, s-au format comunități germane și în alte regiuni ale imperiului țarist: în Crimeea, Stavropol, Krasnodar, Habarovsk, în Ucraina, Azerbaidjan, Georgia, Basarabia etc [4, 91]. Germanii așezați în Basarabia au constituit unul dintre ultimile valuri de colonizare ale acestui grup etnic, ei populând, începând din 1812 [este anul din care Basarabia intră în componența Rusiei], țărmul Mării Negre. Majoritatea celor așezați aici proveneau din sud-vestul Germaniei, din Principatul Varșoviei și din Prusia. Datorită sărăciei sau altor motive de natură politică și religioasă, aceștia își părăsesc patria și se stabilesc între 1814 și 1842, în special, în sudul Basarabiei (Bugeac), fiind atrași de promisiunile țarului Alexandru I. Din cele aproximativ două mii de familii stabilite inițial, cifrate la circa 10 mii de persoane, se pare că o treime au murit imediat sau chiar în prima iarnă, din cauza drumului greu și al condițiilor precare de viață. Situația s-a îmbunătățit abia din 1818, după înființarea

unui comitet de susținere socială [19, 25-30]. Germanii au primit înlesniri speciale pentru a se așeza în sudul Basarabiei. Ei erau scutiți de impozite și prestații pe timp de zece ani; primeau un împrumut de la stat tot pe aceeași perioadă; li se dădea un ajutor bănesc zilnic pentru hrană din momentul așezării în Basarabia până la obținerea primei recolte; erau scutiți de orice prestație militară; le era asigurată deplina libertate a cultului. Multe dintre satele coloniștilor căpătau numele localităților în care trupele rusești îl învinseseră pe Napoleon: Borodino, Tarutino, Maloiaroslaveț, Krasnoe, Kulm, Leipzig, Katzbach [17].

Ulterior, comunitatea germană din Basarabia s-a consolidat, ajungând să reprezinte în perioada interbelică aproximativ 3% din totalul populației provinciei dintre Nistru și Prut (estimată la 2,8 milioane locuitori), conform datelor furnizate de recensământul general al populației României din anul 1930 [15, XXIV-XXXV].

La baza repatrierii etnicilor germani în Reich, din România, Cehoslovacia, Polonia ș.a.m.d., un rol important l-a avut propaganda și ideologia nazistă care avea la bază doctrina raselor, preluată și dezvoltată de teoreticienii regimului și prelucrată apoi de dreptul german. Potrivit acesteia, națiunea sau comunitatea națională (*Volksgemeinschaft*) nu mai reprezenta totalitatea persoanelor supuse autorității statului ca în concepția individualistă liberală, ci o comunitate de sânge (*Blutgemeinschaft*) ce cuprindea toți indivizii de *sânge german* (subl. ns), chiar dacă ei se găseau în afara frontierelor Germaniei, sub cetățenia altui stat [2, 107; 12, 32]. Lozinca *ein Volk, ein Reich, ein Führer* a caracterizat politica statului german față de minoritățile germane din Europa centrală și de est. Un prim efect concret, l-a constituit elaborarea la 26 iunie 1935, în Germania, a legii asupra serviciului militar obligatoriu al muncii, care stabilea că toți tinerii germani, bărbați și femei, cu vârsta de la 18 la 25 de ani, inclusiv cei din afara granițelor țării care aveau cetățenie străină, trebuiau să presteze muncă obligatorie „în folosul statului național-socialist” [3, 130].

Se știe că ideologia rasistă a național-socialismului a avut rădăcinile în naționalismul german. Potrivit acesteia, problema germanilor din afara Germaniei trebuia soluționată fie prin extinderea Reich-ului asupra teritoriilor locuite de acești minoritari, fie prin repatrierea lor, în cazul României ultima formulă fiind mai atractivă pentru forurile de decizie naziste [20, 82].

În privința germanilor din România, zvonul privind iminenta evacuare a lor, s-a răspândit în urma discursului rostit de Hitler în Reichstag, la 6 octombrie 1939 [2, 107], deci, după încheierea Pactului Ribbentrop-Molotov (23 august 1939). Führer-ul anunța noua politică de repatriere în Reich a etnicilor germani din estul și sud-estul continentului, politică care a fost îmbrățișată, mai ales, de către germanii din Bucovina și Basarabia, cuprinși de teama unei agresiuni sovietice asupra României. Reacția generală a minorității germane în ansamblu a fost descrisă ca fiind una de „consternare” și „mare neliniște” [2, 107]. S-a văzut ulterior că temerile acestora s-au dovedit a fi întemeiate, în condițiile în care acceptarea ultimatumului sovietic la 28 iunie 1940 a determinat cedarea Basarabiei și a nordului Bucovinei Uniunii Sovietice [5, 41-100], peste 130.000 de etnici germani, după unele surse, trezindu-se, contrar voinței lor, înglobați în interiorul statului comunist [2, 107]. Interesul Berlinului față de conaționalii săi din teritoriile cedate de România statului sovietic a impus găsirea rapidă a unei soluții de repatriere a acestora în Germania.

Disponerea geografică a orașului Galați, aflat la intersecția unor importante rute înspre / dinspre Basarabia, precum și situația de port la Dunăre, în condițiile în care Germania își consolidase poziția de stat dunărean prin anexarea Austriei (martie 1938), a determinat ca portul Galați să fie unul dintre cele mai importante noduri în tranzitul spre Reich al etnicilor germani din Basarabia, dar și din alte regiuni rămase în continuare în componența României după ultimatumul sovietic din iunie 1940 – sudul Bucovinei și nordul Dobrogei.

În vara anului 1940 principala preocupare a Reich-ului german a constituit-o repatrierea urgentă a conaționalilor prinși în teritoriile românești cedate Uniunii Sovietice, interesul autorităților naziste fiind dictat de frica infestării comunității germane de aici cu ideologie comunistă, dar și datorită numărului destul de însemnat al acestora. De fapt, situația importanteii mase de etnici germani din Basarabia și din nordul Bucovinei a început să fie discutată cu mult înaintea evenimentelor de la sfârșitul lunii iunie 1940, atunci când aceste provincii au fost cedate Uniunii Sovietice. Practic, problemele comunității germane încep odată cu încheierea la 23 august 1939 a Pactului Ribbentrop-Molotov, mai exact a Protocolului adițional secret, prilej în care, „cu ocazia semnării Tratatului de neagresiune dintre Reichul german și Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste, plenipotențiarilor semnatari din partea celor două părți au discutat în cadrul unor convorbiri strict confidențiale problema delimitării sferelor lor respective de interes în Europa Răsăriteană” [21, 6]. Potrivit înțelegerii, la punctul 3 al Protocolului, „în privința Europei Sud-Estice, partea sovietică subliniază interesul pe care-l manifestă pentru Basarabia. Partea germană își declară totalul dezinteres politic față de aceste teritorii” [21, 7].

Discuțiile germano-sovietice, privitoare la teritoriile românești revendicate de Uniunea Sovietică la sfârșitul lunii iunie 1940, includ și Bucovina, regiune care nu a constituit obiect al cererilor Moscovei în momentul semnării Pactului Ribbentrop-Molotov. Pentru prima dată, Berlinul și-a arătat interesul, prin intermediul unui schimb de telegrame între ambasadorul german de la Moscova Schulenburg și ministrul german de externe Joachim von Ribbentrop, asupra „numărului mare de etnici germani (*Volksdeutsche*) ce trăiesc în Basarabia și Bucovina și al căror destin urmează să fie stipulat în vreun fel” [21, 8-9]. Cu această ocazie, la 25 iunie 1940, șeful diplomației germane a comunicat comisarului poporului pentru Afaceri Externe ale Uniunii Sovietice Veaceslav Molotov, prin intermediul lui Schulenburg, că „Germania rămâne fidelă acordurilor de la Moscova. De aceea ea nu manifestă niciun interes față de chestiunea Basarabiei. Însă, pe aceste teritorii trăiesc aproximativ 100.000 de etnici germani. (...) Guvernul Reich-ului își rezervă dreptul de a face guvernului sovietic, la momentul potrivit, anumite propuneri în chestiunea strămutării acestor <<*Volksdeutsche*>>, așa cum s-a procedat cu etnicii germani din Volânia. Pretențiile guvernului sovietic în ceea ce privește Bucovina constituie ceva nou. Bucovina a fost o provincie a Coroanei austriece și este dens populată de nemți. Destinul acestor etnici germani, deasemenea, constituie o grijă deosebită a Germaniei” [14, 346; 16, 246-249; 21, 11-12].

Potrivit istoricului Joseph Schechtmann, România a avut înainte de război o minoritate germană de 740.000 de persoane, fiind a patra țară cu etnici germani din Europa, după Cehoslovacia, Uniunea Sovietică și Polonia. Dintre aceștia, 320.900

locuiau în Transilvania, 225.000 în Banat, 81.000 în Basarabia, 75.500 în Bucovina și 12.500 în Dobrogea, ceilalți fiind dispersați în restul țării [18, 408]. Cea mai clară informație statistico-demografică privitoare la membrii acestui grup etnic a fost oferită de recensământul general al populației din 29 decembrie 1930, în urma căruia comunitatea germană din România era formată dintr-un număr de 745.421 persoane socotiți după naționalitatea declarată, respectiv de 760.687 persoane după limba maternă, fiind concentrați în câteva zone ale țării, sudul Basarabiei fiind o astfel de zonă [15, XXIV-XXXV].

Negocierile germano-sovietice privind repatrierea etnicilor germani din Basarabia și Bucovina de nord au început la Moscova la 25 iulie 1940 și s-au finalizat printr-un acord semnat la 5 septembrie același an [5, 110]. Potrivit acestuia, fiecare etnic german putea opta pentru plecare și, implicit, pentru dobândirea cetățeniei germane sau, respectiv, pentru rămânerea pe loc și obținerea cetățeniei sovietice [2, 108; 20, 84]. Deși, oficial repatrierea etnicilor germani urma a se face pe baza unei opțiuni personale, realitatea a fost cu totul alta, fapt ce reiese în urma analizei corespondenței purtate între Prefectura Covurlui și autoritățile centrale de la București. La rândul ei, Prefectura comunica la 20 iulie 1940 Comandanților Poliției Municipiului Galați, Portului și Corpului III Teritorial că refugiații germani „nu se mai pot întoarce în teritoriile ocupate și trebuie să se dirija spre comunitățile germane din interiorul țării” [8, 166]. Încă de la început observăm un fapt surprinzător, și anume că acești etnici germani din Basarabia și nordul Bucovinei, cetățeni români până la sfârșitul lunii iunie 1940, nu au primit dreptul de a opta pentru păstrarea cetățeniei române și de a avea posibilitatea să se așeze în România. Mai mult, evacuarea etnicilor germani din teritoriile cedate a început fără a avea la bază un tratat semnat între partea română și cea germană privind condițiile de repatriere și ale tranzitului pe teritoriul României. Abia la 22 octombrie 1940, s-a încheiat între partea română și cea germană un acord de strămutare a populației germane, care avea însă în vedere doar pe etnicii germani din unele teritorii rămase în componența statului român, precum sudul Bucovinei și Dobrogea [13, 145], fără a avea niciun fel de prevederi referitoare la foștii cetățeni români de etnie germană din teritoriile pierdute în favoarea Uniunii Sovietice. Peste zece zile, această Convenție a fost completată cu un act adițional. În articolul 10 al acestui act, autoritățile române au fost de acord ca detașamentul de repatriere german să instaleze la București, Gura Humorului și Constanța stații de emisie-recepție pe unde scurte, astfel ca, prin intermediul lor, detașamentele de repatriere să comunice cu Legația Germană din București și cu Berlinul [8, 191-192].

De fapt, potrivit unor surse germane, acordul româno-german (22 octombrie 1940) s-a încheiat în condițiile în care evacuarea etnicilor germani din Basarabia și din Bucovina de nord era finalizată sau pe cale de a se finaliza. Conform sursei respective, repatrierea etnicilor germani din Basarabia, în număr de 93.329 persoane, s-a desfășurat în perioada 23 septembrie – 23 octombrie 1940, iar a celor din Bucovina de nord, în total 43.641 persoane, între 26 septembrie și 14 octombrie același an. Din totalul populației germane au rămas pe loc în cele două provincii doar un număr de 5.504 persoane – 2.058 în Basarabia și 3.446 în nordul Bucovinei [11, 46E]. Date asemănătoare, privind numărul etnicilor germani repatriați din cele două

provincii, le întâlnim și la Joseph Schechtmann, Dimitrie Gherasim și Andreas Hillgruber – toți trei fiind de acord cu cifra de 93.548 repatriați germani din Basarabia, diferențe mici apărând în privința nordului Bucovinei. Primii doi au estimat un număr de 42.441 de etnici germani plecați din nordul Bucovinei [12, 80; 18, 184-186]. Ultimul, analizând datele oferite de Volksdeutsche Mittelstelle, preciza că au fost strămutați în Germania 93.548 germani din Basarabia și 43.538 din Bucovina de nord, majoritatea celor din Basarabia tranzitând lagărul de la Galați [13, 339-340]. Tot prin acest oraș dunărean s-au repatriat alți 15.000 de germani din nordul Dobrogei, 52.000 din sudul Bucovinei și 9.000 din alte zone ale țării [13, 145]. Germanii din nordul Bucovinei au fost evacuați pe calea ferată, prin estul Galiției, pe ruta Cernăuți – Premysl - Cracovia

În realitate, lipsa unui acord scris între partea română și cea germană nu a împiedicat cu nimic repatrierea populației de etnie germană, dislocată din regiunile cedate Uniunii Sovietice, prin România și, implicit, prin portul Galați. Prin poziția sa, orașul Galați a devenit punctul de intrare în România al etnicilor germani din Basarabia în drumul lor către Germania. Instituțiile portului erau alertate și știau, înainte de 12 august 1940, că prin acest punct vor fi transportați 80.000 de germani din Basarabia în Germania [6, 53]. Acțiunea era coordonată de „circa 850 membri ai formațiunilor național-socialiste germane S.S. și circa 5-600 membre ale corpului de asistență N.S.V.” ce au primit dreptul de „liberă circulație în toate porturile dunărene”, personal intrat în România în a doua jumătate a lunii august 1940 [6, 58].

Autoritățile germane au organizat trei lagăre de tranzit, unul la Galați și alte două în afara României la Prahovo și Zemun, lângă Belgrad. În vederea asigurării unor condiții umane, oficialitățile locale au luat măsuri în vederea încartuirii și aprovizionării coloniștilor germani care urmau a trece prin localitate. La 20 august 1940, Primăria Galați a cerut ajutorul Pompierilor Militari pentru „a preveni eventualele incendii izbucnite prin cazarea lor în corturi și gherete din scânduri pe locul aeroportului civil” [9, 1]. Aceeași Primărie comunica directorului Întreprinderilor Comunale că se puteau încartirui circa 10.000 persoane [9, 2]. La 27 august 1940, rezidentul regal al Ținutului Dunărea de Jos, Paul D. Goma, anunța telegrafic instituțiile subordonate că îi fusese adus la cunoștință de către Consulatul Reich-ului din localitate că germanii care locuiau în sudul Basarabiei urmau a fi repatriați prin România, cu începere de la 1 septembrie 1940, și că ei vor sta câteva zile în acest oraș. Cum repatrierea era estimată a dura aproximativ două luni, Consulatul german solicita autorităților locale să închirieze pentru intervalul menționat, începând de la 1 septembrie, patru pavilioane ce aparțineau orașului, rezidentul fiind de acord cu cererea Consulatului [10, 327; 20, 84].

Printre alte măsuri luate de Primărie amintim: punerea la dispoziția etnicilor germani a unui obor de animale și amplasarea unor indicatoare scrise în germană pe străzile pe care aceștia treceau [9, 7-8]. Mai mult decât atât, Prefectura Covurlui a luat pe cont propriu vânzarea cailor germanilor care se repatriau din sudul Basarabiei. Conform proceselor verbale din 19, 23, 26 și 30 octombrie 1940, autoritățile locale au primit 895 de cai [7, 65-66], obținând prin vânzarea lor suma de 6.503.726 de lei [7, 44].

Pentru desfășurarea în bune condiții a lucrărilor de repatriere, sudul Basarabiei

locuit cu germani a fost împărțit în patru regiuni, cuprinzând fiecare câte 30-40 de sate. În fiecare regiune a fost numită o comisie de către instituția Reich-ului care s-a ocupat cu aciunea de repatriere: „Volksdeutsche Mittelstelle” [12, 80]. Germanii basarabeni s-au deplasat cu trenurile sau autobuzele până la Reni sau Chilia, de unde au fost îmbarcați pe vase românești aparținând Direcției Navigației Fluviale Române (N.F.R.) pentru a ajunge la Galați [6, 53], fie au ajuns aici în caravane lungi de căruțe [2, 108-109]. Din lagărul de la Galați, refugiații au fost transportați pe Dunăre până în lagărele de primire de la Zemun și Prahovo, de unde și-au continuat drumul cu trenul, traversând Ungaria și sudul Austriei, până în regiunile poloneze anexate, grupuri mici fiind așezate și în nord-vestul Iugoslaviei sau în Germania Centrală [12, 80; 18, 192, 199, 202-204]. Transportul cu vase pe Dunăre, începând de la Galați, a fost realizat de Societatea germană de navigație pe Dunăre D.D.S.G. (Deutsche Dampfschiffahrt Gesellschaft), care a pus la dispoziție 28 de vapoare pentru transportul oamenilor și al bunurilor [2, 109].

Numărul refugiaților germani care au tranzitat Galațiul este semnificativ. În majoritatea cazurilor, ei nu au mai apucat să staționeze în oraș, repatrierea făcându-se prin intermediul transportului fluvial, deoarece s-a putut realiza la o scară mai mare și era mai puțin costisitor. La 22 august 1940, Primăria a comunicat Poliției Covurlui că în dana 4 a portului din Galați au fost amplasate cisterne cu apă pentru alimentarea celor 80.000 de germani care în curând urmează să fie evacuați din Basarabia [9, 3]. Numărul mare al germanilor care au tranzitat orașul reiese și din ordinul cu nr. 71.297/1940, emis de Ministerul Economiei Naționale, prin care se cerea autorităților locale ca zilnic să fie puse la dispoziția refugiaților germani ce vin pe Dunăre următoarele cantități de alimente: „900 kg carne, 3.000 kg pâine, 300 kg paste făinoase, 250 kg leguminoase sau 1.000 kg legume proaspăte, 300 kg slănină, 200 kg brânză, 400 litri lapte, 1.000 bucăți ouă plus alte alimente neperisabile” [9, 11].

Pe proprietățile familiilor germane emigrate în baza Convenției din 5 septembrie 1940, autoritățile sovietice au colonizat aproximativ 6.000 de familii de ucraineni și polonezi plus alte câteva sute de familii mutate de pe malul stâng al Nistrului [1, 12; 21, 105-106]. Mai târziu, germanii rămași în teritoriile cedate Uniunii Sovietice, care refuzaseră să se repatrieze la sfârșitul anului 1940, și care conform recensământului realizat de autoritățile române în iulie 1941 se cifrau la 2.058 de persoane în Basarabia și 3.446 în Bucovina de nord, au fost deportați de autoritățile sovietice la sfârșitul celui de-al doilea război mondial în zona asiatică a statului, împreună cu locuitori de alte naționalități, îndeosebi de etnie română [20,86].

În concluzie, orașul Galați a fost un important nod în tranzitul spre Reich al etnicilor germani care se repatriau. Orașul este folosit ca lagăr de primire, mai întâi, al germanilor din teritoriile cedate de România Uniunii Sovietice, îndeosebi din sudul Basarabiei, și ulterior, al altor conaționali, îndeosebi din nordul Dobrogei și din sudul Bucovinei. Din Galați, refugiații erau transportați pe Dunăre cu vase aparținând Societății germane de navigație (Deutsche Dampfschiffahrt Gesellschaft). Autoritățile portuare gălățene au asigurat condiții umane refugiaților germani prin măsuri vizând încartiruirea și aprovizionarea cu apă și alimente. Potrivit datelor furnizate de Volksdeutsche Mittelstelle, organizația care coordona repatrierea etnicilor germani, prin Galați au trecut peste 100.000 de refugiați germani, îndeosebi din sudul

Basarabiei, dar și din nordul Dobrogei sau din sudul Bucovinei.

Aspects regarding repatriation of German ethnics from southern Bessarabia (Bugeac) at the end of 1940

The geographically strategic position of Galati, as an important Danubian port, especially when Germany was also a Danubian country, made Galati an important node of the German population repatriated to their country. The city is used first as a concentration camp of the Germans from the territories given up to the Soviet Union, especially in the southern of Bessarabia, and then of the other inhabitants from the provinces which still belonged to Romania after the tragic year of 1940, especially from the southern of Bucovina and northern of Dobrogea. The refugees were transported from Galati on the Danube towards other concentration camp situated outside the Romanian territory in ships belonging to a German company. Harbor authorities of Galati provided good conditions to the German refugees, bringing them food and drinkable water. Moreover, the Romanian hospitality was obvious only if we mention that the City hall provided a fair of animals and installed signs written in German on the streets where they walked, and the other local authorities took care of the selling of the horses of those who came in carriages. According to the data provided by the Volksdeutsche Mittelstelle 100.000 German refugees passed by Galati harbour.

Bibliografie:

1. ANTONESCU, Ion, *Îndrumări administrative rezultate din inspecțiile făcute în Basarabia*, București, 1941.
2. BANCOȘ, Dorel, *Social și național în politica guvernului Ion Antonescu*, București, 2000.
3. BOLD, Emilian, CIUPERCĂ, Ion, *Ascensiunea nazismului (1919-1936). Cum a fost posibil?*, Iași, 1995.
4. CAȘU, Igor, *Considerații privind deportarea germanilor și evreilor sovietici în timpul și după cel de-al doilea război mondial*, în „Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova”, nr. 7, p. 91-96.
5. CONSTANTIN, Ion, *România, Marile Puteri și problema Basarabiei*, București, 1995.
6. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Galați, fond Căpitănia Portului Galați, dosar nr. 15/1940
7. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Galați, fond Prefectura județului Covurlui, dosar 20/1940.
8. *Ibidem*, dosar 39/1940.
9. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Galați, fond Primăria Galați, dosar 87/1940.
10. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Galați, fond Rezidența Ținutului Dunărea de Jos, dosar 133/1940.
11. *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, band III, *Das Schickal der Deutschen in Rumänien*, München, 1984.
12. GHERASIM, Dimitrie, *Schimbul de populații între state*, București, 1943.
13. HILLGRUBER, Andreas, *Hitler, regele Carol și mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române (1938-1944)*, București, 1994.
14. MORARU, Anton, *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria (1812-1993)*, Chișinău, 1995.
15. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II, București, 1938.
16. *România. Documente străine despre români*, Ediția a II-a, București, 1992.
17. RUSNAC, Mircea, *Colonizările în Basarabia țaristă*, în www.istoria.md.
18. SCHECHTMANN, Joseph, *European Population Transfers, 1939-1945*, New York, 1946.
19. SCHMIDT, Ute, *Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*, Postdam, 2008.
20. ȘANDRU, Dumitru, *Mișcări de populație în România (1940-1948)*, București, 2003.

21. ȘIȘCANU, Ion, VĂRATEC, Vitalie, *Pactul Ribbentrop-Molotov și consecințele lui pentru Basarabia. Culegere de documente*, Chișinău, 1991.

УДК 94(477.74):355.48"1941"

ОСАДА ОДЕССЫ В 1941 г.: ПО РУМЫНСКИМ ДОКУМЕНТАЛЬНЫМ ИСТОЧНИКАМ И НОВЕЙШЕЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Д.П. УРСУ,

докт. ист. наук, проф.,
*Одесский национальный университет
имени И.И. Мечникова
(Украина)*

Методология исторической науки учит, что поиск истины в дискуссиях о прошлом предполагает учет позиции всех спорящих сторон. Этот незыблемый принцип познания особенно важно соблюдать при анализе военных конфликтов, где всегда присутствуют минимум две точки зрения, зачастую противоположные. Как только вооруженное столкновение заканчивается, начинается “историографическая война”, которая длится десятки и сотни лет. Чтобы, наконец, обрести истину, беспристрастный ученый должен следовать правилу римского правосудия: “Audiatur et altera pars” (“Пусть будет услышана и другая сторона”). Профессиональный долг историка – не продолжать стрелять словами по бывшему врагу 70 лет спустя после боя, а исследовать события, оценивать их и осмыслить.

К сожалению, в советской военной историографии принцип всестороннего и объективного исследования всех точек зрения, всей совокупности источников постоянно нарушался. Поэтому зачастую прошлое представляло неполно, однобоко, односторонне. Если речь идет об обороне какого-либо города, то, естественно, всегда были и обороняющиеся, и осаждающие. Другими словами, существовала диалектическая взаимосвязь и взаимодействие двух борющихся начал – наступления и сопротивления ему.

Односторонность прежней литературы о битве за Одессу осенью 1941 г. хорошо прослеживается, прежде всего, по заглавию многочисленных публикаций. Первая книжка, вышедшая еще в 1945 г., называлась “Героическая Одесса”. Затем пошли следом “Оборона Одессы”, “Подвиг Одессы”, “Город-герой”, “Цитадель Черноморья”, “Сражающаяся Одесса”, а также книга с двусмысленным заглавием “Оборона, ставшая победой”. Таким образом, двуединый процесс – осада и оборона – разрывался на составные части и читателю преподносился только взгляд “с этой стороны линии фронта”.

Деформация исторической правды в этом эпохальном для судеб города вопросе объясняется несколькими причинами. Первая – идеологизация и политизация исторического познания вообще, военной истории – в особенности. Другая имеет социально-психологические истоки и коренится в определенной румынофобии общественного сознания. В среде, где доминируют многовековые милитаристские стереотипы, не ценят слабого союзника (румыны в трех войнах 1877-1878, 1916-1918 и 1944-1945 годов были союзниками

русских), не уважают слабого противника. Яркий пример подобного отношения преподнесла недавно популярная газета, объявившая румын виновниками поражения немцев под Сталинградом [1]. Она фактически лишь повторила голословные обвинения битых немецких генералов, пытавшихся свалить свои ошибки на партнера. Уместно вспомнить и о том, что последним российским фельдмаршалом стал румынский король Карл I, получивший это звание от императора Николая II в 1913 г. [2].

Размышляя о психологических комплексах, довлеющих как над советской, так и над румынской военно-исторической наукой, следует учитывать и такой немаловажный фактор. Уникальность судьбы румынской армии и особый трагизм ее генералитета во Второй мировой войне состоял в том, что они должны были внезапно, за одну ночь, повернуть оружие против своего “старшего брата” – вермахта. Ни Италия, вышедшая из войны годом ранее, ни Финляндия, не воевали против Германии, а венгры оставались верными союзниками до конца. Румынам же пришлось воевать три года вместе с немцами против русских (советских), а затем вместе с последними – против немцев и венгров. Отсюда вытекает сильнейшая психотравма, которая поразила не только вооруженные силы, но и все общество на многие десятилетия. К этому следует добавить горечь утраты за некогда румынскими провинциями, тяжесть репарационных платежей, ненависть по поводу насильственной советизации страны. Так что румынофобия, с одной стороны, симметрично встречает не менее сильные антирусские (теперь – и антиукраинские) настроения с другой. Все эти существенные моменты нельзя не учитывать при осмыслении и переосмыслении столь болезненной темы, как война.

Вышесказанное позволяет прийти к выводу о том, что полную и правдивую картину битвы за Одессу можно получить, если изучать ее в качестве динамической системы “осада-оборона”, следуя известным принципам диалектического познания, с учетом всего разнообразия документальных источников и концепций, а также румынской послевоенной историографии. Рассмотрение поставленной в настоящей работе проблемы уместно начать с периодизации основных характеристик и главных ученых трудов каждого периода.

В эволюции научной литературы можно выделить три периода. Первый начался с установлением коммунистической диктатуры в 1947 г. и длился до конца 1960-х годов. За этот период румынские военные историки не дали ничего оригинального, что касалось бы войны против СССР и осады Одессы, в частности. Они рабски копировали советские образы и повторяли все концепции и постулаты, выдвигаемые советской военной наукой. Для военной истории характерно полное отсутствие публикаций документальных источников, а редкие мемуары румынских генералов выходят за границы. Так, в Гейдельберге была напечатана книга генерала Н.Георге, военного атташе, затем посла при Гитлере (в 1952 г.), в Мадриде – генерала П.Кирноага (в 1965 г.) [3]. В эти же годы выходит специальная работа о боях за Одессу немецкого автора Р.Ферстмайера “Одесса 1941: битва за город и гавань”, остающаяся наиболее объективной по оценкам и выводам, которая, к сожалению, до сих пор

не переведена ни на русский, ни на румынский языки [4].

Второй этап охватывает 1970-1980-е годы, когда в стране установилась личная диктатура Н. Чаушеску. Для Румынии этих лет характерны две черты: национальный сталинизм во внутренней политике и антисоветизм – во внешней. В военно-исторической науке борются две тенденции; одна, вульгарно-марксистская, просоветская, робко пытается сохранить прежние ориентиры. Другая ищет в прошлом позитивные моменты, прежде всего в деятельности Антонеску. Войну против СССР делят на несколько этапов, причем первый – освобождение Северной Буковины и Бессарабии – ученые оценивают как справедливый, а взятие Одессы – как вынужденную меру. Встречаются и мнения о том, что переход через Днестр означал окончание войны освободительной и превращение ее в завоевательную, противоречащую национальным интересам. Военная история получила своего патрона в лице генерала Илие Чаушеску, брата диктатора. Изредка еще продолжают выходить книги, проникнутые идеями предыдущей эпохи, например, 2-томное издание “Во имя свободы и дружбы” (1970) об участии Румынии в антигитлеровской войне [5]. Однако вскоре всемогущий брат монополизирует всю военную науку и начинает выпускать собственные труды по теории и истории военного искусства, в том числе на английском языке, рассчитанные на зарубежного читателя [6]. Под руководством И. Чаушеску в 1980-е годы выпускаются многотомные труды по военной истории, написанные с иных, чем прежде, идейных позиций. Главные черты этой литературы суть таковы: апологетика национального прошлого, подчеркивание аннексионистского характера внешней политики России, слегка завуалированные антисоветские выпады. Под лозунгом ликвидации последствий пакта Молотова-Риббентропа нередко пропагандируются мысли о необходимости ревизии итогов Второй мировой войны. Вместе с тем в этих трудах много нового фактического материала, извлеченного из военных архивов. Среди наиболее весомых научных трудов следует отметить следующие издания: “Военная история румынского народа”, 4 тома (1984-1986); “Румыния в годы Первой мировой войны”, 2 тома (1987); “Румыния в годы Второй мировой войны”, 3 тома (1989). Дозированно и только в малотиражных компартийных изданиях печатаются документы о войне против СССР. Так, в альманахе “Страницы военной истории румынского народа” (1981) впервые опубликованы данные генштаба о потерях при осаде Одессы [7].

После демократической революции 1989 г. наступил новый период в развитии румынской военной истории. Он отличается идейно-теоретическим плюрализмом, доступностью документальных источников, высоким профессиональным стандартом согласно нормам и ценностям европейской науки. В идейном спектре различных течений историографии центральное место занимает академическое, умеренно-либеральное, которое выделяется глубиной проработки источников, взвешенностью выводов и обобщений. Существует также и праворадикальное течение, отражающее реваншистские настроения весьма влиятельных политических сил. Если говорить конкретно по теме настоящего исследования, то главный мессидж этой литературы

следующий: участие Румынии в войне против СССР спровоцировано захватом в 1940 г. Бессарабии и Северной Буковины, причем освобождение этих территорий румынской армией должно было закончиться в Одессе. И только логика коалиционной войны, сформулированная некогда Клаузевицем, заставила румын идти дальше и пережить сначала трагедию Сталинграда, а затем позор капитуляции.

Остановимся несколько подробнее на современном этапе развития румынской военно-исторической мысли. Прежде всего, следует выделить высококачественную публикацию важных документальных источников как общегосударственного, так и чисто военного характера. Среди них – стенограммы заседаний кабинета министров, переписка между Антонеску и Гитлером и протокольные записи их бесед, документация генерального штаба, оперативные директивы и приказы войскам на Восточном (советском) фронте. Большой интерес для исследователей представляют показания Антонеску на допросах и на суде; в них немало любопытных фактов относительно битвы за Одессу [8]. Среди мемуаров выделяются воспоминания генерала К.Сэнэтеску, бывшего в начальный период войны в штабе 4-ой армии, в том числе и при осаде Одессы. Затем он стал главным военным советником короля, готовил свержение Антонеску и стал премьер-министром нового правительства. Интересны также воспоминания короля Михая, записанные в виде интервью [9].

Среди общих трудов об участии Румынии во Второй мировой войне выделяются своей фундаментальностью книги маститого академика Дину Джуреску [10] и ведущего военного историка либерального направления Алесандру Дуцу. Последний опубликовал, самостоятельно или в соавторстве, более 25 монографий по всем аспектам Второй мировой войны. Касался он таких событий, как взятие Одессы, участие румынских войск в Сталинградской битве, в оборонительных сражениях на Кубани, в Крыму, в Яско-Кишиневской операции. Незаменимым источником фактического материала является подготовленный им энциклопедический справочник о вооруженных силах страны периода 1941-1945 гг. [11]. Солидные научные труды выпущены и по отдельным операциям румынской армии в Сталинграде, на Кубани и в Крыму [12].

Особое внимание в военно-исторической литературе послереволюционной Румынии проявляется к битве за Одессу. Этот интерес объясняется тем обстоятельством, что осада приморского города была единственной операцией, полностью спланированной и осуществленной румынской армией за все годы войны. Во всех остальных, как на Восточном фронте в 1941-1944 гг., так и на Западном в 1944–1945 гг., она была лишь младшим партнером более сильного союзника (немцев сначала, советских потом). Поэтому Одесса приобрела в румынской политической мифологии особый ореол, стала символом и источником национальной гордости. Для многих же военных историков – и поводом для весьма тенденциозных рассуждений. Рассмотрим вкратце несколько военно-исторических трудов, где преобладают одесские сюжеты. “Битва за Одессу” вынесена как подзаголовок к

работе Октавиана Бурчина о боевых действиях румынской армии на первом этапе Восточной войны (июнь-декабрь 1941 г.). “На Одессу” – так призывно назван второй том обширного труда А. Дуцу о 1421 днях Второй мировой. Наконец, четыре автора, среди них и упомянутый Бурчин, выпустили книгу “Маршал Антонеску в Одессе” с примечательным подзаголовком “Величие и горечь одной победы”. Особую ценность этой работы составляет публикация в приложении 78 документов, касающихся осады и взятия нашего города [13]. Нельзя сказать, чтобы эта книга соответствовала полностью канонам беспристрастной научной объективности. Тем не менее она богата фактическим материалом, извлеченным из опубликованных и неопубликованных документов, прессы того времени. Поэтому необходимо на ней остановиться подробнее.

Оставляя в стороне особые симпатии авторов к маршалу Антонеску, обратим внимание на некоторые факты, цифры и выводы, сильно отличающиеся от приводимых по истории Одессы в публикациях И.И.Азарова, А.В. Фадеева и С.А. Вольского, считающихся чуть ли не “классическими”. По данным румынского генштаба, в битву за Одессу были задействованы 18 дивизий и 4 отдельные бригады, а также 24 дивизиона тяжелой артиллерии и 6 разведывательных батальонов. Всего 340 тыс. солдат и офицеров. Кроме того, на заключительном этапе были привлечены германские войска: 7 батарей тяжелой артиллерии и 2 штурмовых батальона. Под Одессой действовали 170 румынских танков и 650 самолетов, а также эскадрилья немецких пикирующих бомбардировщиков. Румынская армия потеряла 90 тыс. солдат и офицеров, из них убитых около 18 тыс., пропавших без вести (очевидно, взятых в плен) – 9 тыс. Потери военной техники таковы: 58 самолетов (9% общего числа) и 19 танков (11%) [14].

Сравним эти цифры с теми, которые приводятся в советской литературе: “Советская историческая энциклопедия” (т.10, с.471) верно сообщает о 18 дивизиях, составляющих более 300 тыс. солдат и офицеров. Зато число потерь преувеличивает в два раза (свыше 160 тыс.). Что же касается военной техники, то предела фантазий нет: румыны будто бы потеряли около 200 самолетов и 100 танков [15]. Нельзя, однако, утверждать, что румынские историки в арифметике сильнее советских; они тоже допускают необъяснимые ошибки. Так, в одной и той же работе утверждается, что советские войска под Одессой потеряли 160-180 тыс. солдат и офицеров, а на другой странице говорится, что город защищали около 150 тыс. бойцов. Кроме того, историкам известно, что из Одессы морем эвакуированы еще 80 тыс. [16]. Пишут, что в плен было взято 60 тыс. красноармейцев да еще 6 тыс. за два дня эвакуации 15-16 октября, хотя далее приведены официальные данные о точном числе советских военнопленных – 6 367 чел., и ни одним больше [17].

Анализ документальных источников позволяет сделать вывод о том, что разницей в цифрах объясняется не только взаимной неосведомленностью из-за языкового барьера, но и низкой профессиональной культурой при работе с цифровым материалом. Были, разумеется, и другие причины, прежде всего, пропагандистского характера. Чего стоит, например, сообщение для печати румынского командования о том, что 28 августа 1941 г. авиация и ПВО сбили

над городом более 30 советских самолетов [18]. Подобные же, мягко говоря, фантастические новости о невиданных победах и героических подвигах печатали ежедневно одесские газеты [19].

Не отвлекаясь далее на второстепенные вопросы истории обороны Одессы, остановимся на главном – на значении этой битвы для исхода военной кампании 1941 года. Каноническая точка зрения советской стороны известна: 73 героических дня сковали 18 дивизий врага (300 тыс. солдат и офицеров), а посему эта операция положительным образом повлияла на весь ход боевых действий на южном направлении. Румынская же сторона приводит контраргументы: почему в сентябре надо было *сковать* такую массу войск, а в середине октября вопреки приказу “Одессу не сдавать!” изменило свое мнение и “расковало” 18 дивизий врага? Рассуждения общего характера румынские военные историки отвергают и приводят иной аргумент. А именно: неудача высадки десанта в районе Григорьевка-Чабанка и попытки прорыва осады с тем, чтобы освободить Николаев, Херсон и ударить в тыл 11-й германской армии у Перекопа. Это, в свою очередь, окончательно показало советским стратегам, что падение Одессы в скором времени неизбежно. И они приняли разумную и своевременную меру – эвакуация войск морем. Иначе защитников Одессы ждала трагическая судьба Севастополя. Как теперь известно, летом 1942 г. по приказу командования семь генералов и адмиралов скрылись из осажденного города в морской пучине на подводной лодке, оставив на произвол судьбы 90-тысячную армию.

С румынской точки зрения создание “одесского котла”, в которой очутились части разбитой сверхмощной 9-й армии с ее четырьмя танковыми дивизиями, а затем осада и взятие города означали большой успех. В этой операции были скованы значительные людские и материальные силы противника: порядка 6 дивизий солдат и офицеров, около 1000 самолетов и весь Черноморский флот. Это позволило немецко-румынским войскам продвинуться вперед на 450 км и достичь берегов Дона, занять Южную Украину и весь Крым, за исключением Севастополя [20].

Сегодня румынские историки признают, что взятие Одессы не было настоящей победой, это был лишь полууспех, оплаченный слишком дорогой ценой. С резкой критикой преступного бездействия правящей верхушки страны, не подготовившей армию к войне, выступил в декабре 1941 г. Антонеску. 4-я армия была возвращена на родину и демобилизована. Ее бывший командующий генерал Иосиф Якобич, ставший начальником генерального штаба, вступил в конфликт с Антонеску, требуя прекращения дальнейшего участия Румынии в войне. Его поддержала группа влиятельных генералов. Но бесперспективная война продолжалась, а ее исход для Румынии оказался плачевным...

Выводы из проведенного исследования будут краткими. Они еще раз подчеркивают настоятельную необходимость всестороннего сравнительного анализа источников различного происхождения. Ученый не может становиться рупором и адвокатом одной из противоборствующих сторон военного конфликта. Молодая украинская военная историография не отягощена шаблонами и стереотипами прошлого. Она может и должна смелее

использовать достижения военно-научной мысли соседних стран.

Литература:

1. Кустов М. Кто проиграл Сталинград? // Совершенно секретно. Спецвыпуск «Секреты истории». – 2010. – №06(20). Подобная же румынофобия и тенденциозность присущи книге известного в последние годы военного историка М.Мельтюхова «Освободительный поход Сталина: Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях» (М., 2006), которая не содержит ни одной свежей мысли. Она состоит из перепевов ленинско-троцкистской и сталинской пропаганды, обильно сдобренной цифрами и ссылками на военные архивы, чтобы создать видимость научной объективности.
2. Соловьев Б.И. Генерал-фельдмаршалы России. – Ростов, 2000. – С. 352-355.
3. Gheorghe I. Rumaniens Weg zum Satellitenstaat. – Heidelberg, 1952 (переиздана на румынском языке под заглавием «Диктатор-неудачник»); Chirnoaga P. Istoria politică si militară a războiului României contra Rusia sovietică. – Madrid, 1965.
4. Forstmeier R. Odessa 1941. Der Kampf um Stadt und Hafen und die Raumdung der Seefstung 15 august bis 16 oktober. – Freiburg, 1967.
5. In numele libertății și prieteniei. 2 vol. – Buc., 1970.
6. Ceaușescu I. Transylvania. An Ancient Romanian Land. – Buc., 1983; idem. Independence: A Fundamental Aim of the Romanian People. – Buc., 1987; idem. Romanian Military Doctrine, Past and Present. – Boulder (USA), 1988.
7. Istoria militară a poporului roman. 4 vol. – Buc., 1984-1986; România în anii primului război mondial. 2 vol. – Buc., 1987; România în anii celui de al doilea război mondial. 3 vol. – Buc., 1989; File din istoria militară a poporului roman. Vol. 5/6. – Buc., 1981.
8. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Autonescu. 2 vol. – Buc., 1997; Antonrscu – Hitler: Corespondența și întâlniri inedite 1940-1944. 2vol. – Buc., 1991; Istoria Statului Major General Român: Documente. – Buc., 1994; Duțu A., Dobre F. Campania din Est. În ordine de zi. 3 vol. – Buc., 1997; Procesul Mareșalului Antonescu: Documente. 2 vol. – Buc., 1995.
9. Sănătescu C. Jurnal. – Buc., 1994; Ciobanu M. Convorbiri cu Mihai I al României. – Buc., 1991, 1992, 1997. Воспоминания короля, данные в интервью журналисту М.Чобану, издавались неоднократно (последний раз в 2008 г.) Кстати, бывший король Румынии Михай был в 2005 г. награжден президентом РФ В.В.Путиным медалью «60 лет победы в Великой Отечественной войне» в знак признания его заслуг в общую победу над немецким фашизмом.
10. Giurescu D. România în al doilea război mondial. – Buc., 1999; Romania in World War II, 1941-1945. – Buc., 1997.
11. Duțu A., Dobre F. Drama generalilor români. – Buc., 1997; Duțu A. L'armée roumaine dans la deuxième guerre mondiale. – Buc., 1999; idem. 1940. Drama României. Rapt și umilința. – Buc., 2000; idem. Intre Wehrmacht și Armata Roșie. – Buc., 2000; Duțu A., Loghin L., Dobre F. Armata română în al doilea război mondial: Dicționar enciclopedic. – Buc., 1999.
12. Pandeia A., Pavelescu I., Ardeleanu E. Românii la Stalingrad. – Buc., 1992; Vasile-Ozunu M., Otu P. Infrânți și uitați: Românii în batalia de la Stalingrad. – Buc., 1999; Oroian T. Acțiunile militare desfășurate de armata română în Kuban și Crimeea. – Buc., 1996; Pandeia A., Ardeleanu E. Românii în Crimeea, 1941-1944. – Buc., 1995; Antonescu – Hitler: Caucazul și Crimeea, sânge românesc și german pe frontul de Est / J.Rotaru, L. Moise, V.Zodian, T. Oroian. – Buc., 1998.
13. Burcin O. Acțiunile militare desfășurate de armata română la flancul de sud al frontului germano-sovietic în anul 1941: Bătălia pentru Odessa. – Buc., 1993; Duțu A., Retegan M. România în război: 1421 zile de înclesare. Vol. 2: La Odessa. – Buc., 1993; Mareșalul Antonescu la Odessa: Grandoare și amărăciunea unei victorii / J.Rotaru, V.Zodian, O.Burcin, L.Moise. – Buc., 1999.
14. Romania in World War II. – P. 87; Maresalul Antonescu la Odessa. – P. 186. Для сравнения укажем, что под Сталинградом, где были задействованы две румынские армии, потери

- составили 155 тыс.чел. (Deletant D., România sub regimul communist. Ed. 2 – Buc., 2006. – P. 46).
15. Цифра в 160 тыс. румынских потерь при взятии Одессы некритически перекочевала и в новейшие публикации. См.: Черкасов А.А. Оборона Одессы. Страницы правды. – О., 2006. – С. 170. Еще более фантастическая цифра – 250 тыс.убитых под Одессой румын – запечатлелась в народной памяти. См.: Буковский В.Я. Горькая правда: Документально-исторический очерк: В 3 ч. Ч. 2. – О., 2006. – С. 391.
 16. Mareşalul Antonescu la Odessa. – P. 76, 55.
 17. *ibidem*. – P. 76, 186.
 18. *Ibidem*. – P. 131.
 19. Одесса в Великой Отечественной войне: Сб. документов и материалов: В 3 т. Т. 1. – О., 1947. Здесь собраны публикации одесских газет периода обороны города.
 20. Duțu A. Intre Wehrmacht și Armata Roșie. – P. 68.

УДК 94(477.74):351.74(=135.1)”1941”

**ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
КАНДИДАТОВ В РУМЫНСКУЮ МУНИЦИПАЛЬНУЮ ПОЛИЦИЮ
ОДЕССЫ (ДЕКАБРЬ 1941 г.)**

А.А. ЧЕРКАСОВ,

историк,

*Центр исторических исследований имени академика В.И. Липского
(Украина)*

События Великой Отечественной войны в наши дни постоянно находятся в центре внимания учёных и политологов, пытающихся дать ответ на причины, породившие ее, характер проходивших тогда боевых действий и факторы, приведшие к разгрому войск гитлеровской Германии. Не меньше интереса вызывает у исследователей, особенно в последние годы, происходящее на временно оккупированных фашистами и их сателлитами территориях Советского Союза. И о направленности проводимой здесь нацистами политики можно судить по заявлению Гитлера 30 марта 1941 г., в котором было сказано, что в войне против СССР “речь идет о борьбе на уничтожение” [1, с.82]. при этом, отношение гитлеровцев к его населению было выражено следующим тезисом: “Наш руководящий принцип должен заключаться в том, что эти народы имеют только одно единственное оправдание для своего существования – быть полезными для нас в экономическом отношении” [2, с. 84].

Подобных взглядов на захваченных территориях придерживался и союзник гитлеровской Германии в этой войне – королевская Румыния. И проведение их в жизнь было возложено, главным образом, на силовые подразделения Министерства внутренних дел Румынии и местную полицию, создание которой определялось декретом И.Антонеску № 10 от 19 августа 1941 г. тот документ, касаясь вопросов, связанных с установлением на территориях между Днестром и Южным Бугом, получивших название “Губернаторство Транснистрия”, гражданской администрации, также определял структуру и организацию местной полиции, деятельность которой должна была находиться под наблюдением румынской жандармерии [3, л.37]. В частности, основной административно-территориальной единицей этого региона становились

жудецы (уезды), где во главе стоял префект, в подчинении которого были местные отделения полиции и жандармерии. В свою очередь жудецы состояли из плас, возглавляемых прим-претором, в чьи обязанности входило руководство полицейскими участками мелких населенных пунктов [4, с.41-42].

16 октября 1941 г. румынские войска оккупируют Одессу, которая на следующий день, согласно Декрета И.Антонеску № 4, объявляется столицей Транснистрии, с созданием здесь муниципальных органов гражданской администрации [5, с. 58]. Примарем Одессы тогда был назначен Г.Пынтя, а для управления городским хозяйством было организовано 16 Дирекций [6, л. 11]. В тоже время, военным претором города во главе Главного жандармского инспектората становится подполковник Микаель Никулеску, а префектом полиции – полковник Теодор Давиду, в подчинении которого находилось 150 профессиональных румынских полицейских. На территории города было организовано десять полицейских участков, где были развернуты уголовные отделы и тайная полиция (сигуранца), следившая за настроением населения и солдат румынского гарнизона, а также занимавшейся борьбой с партизанами и советскими подпольно-диверсионными группами.

Первые полтора месяца правления городской муниципалитет при наведении “оккупационного порядка” в столице Транснистрии опирался в своей деятельности на 4-й (одесский) батальон жандармерии, численностью 1500 человек, и прикомандированные к нему 1-й и 7-й жандармские батальоны. Вместе с тем, эти силовые подразделения, а также Главный жандармский инспекторат и существующие тогда полицейские органы Одессы подчинялись непосредственно Губернатору Транснистрии и Министерству внутренних дел Румынии. И подобная ситуация явно “сковывала руки” местным властям в период становления оккупационной системы в городе [7, л.3-5]. При этом, с созданием 3 декабря 1941 г. “Одесской службы захвата и собирания трофеев”, главной задачей которой стало, фактическое разграбление материальных ценностей города, где началось расширение репрессий против еврейского населения, требовалось не только увеличение численности, но и создание карательных органов, которые находились бы непосредственно в ведении местного муниципалитета. И 1 декабря 1941 года Г.Пынтя подписал постановление № 11 о создании из числа местных жителей муниципальной полиции. А еще через 5 дней была создана Префектура одесской полиции, которая стала одной из структур муниципалитета и непосредственно подчинялась городскому голове Г.Пынти. Организационно это силовое подразделение имело в своем составе ряд отделов управления административной полиции (службу движения, персоналий и др.) и отвечало за претворение в жизнь решений городской оккупационной власти.

В ГАОО имеются материалы, отображающие деятельность румынских жандармских и полицейских органов в столице Транснистрии. В отдельное дело выделены документы периода создания муниципальной полиции, содержащие приказы румынских властей, переписку и прошения горожан, желающих поступить на службу в это силовое подразделение [8].

В частности, согласно приказа Городского головы Одессы Г.Пынтя № 11

от 1 декабря 1941 г., требования к желающим для поступления на службу в муниципальную полицию были следующие: кандидаты должны были быть горожанами в возрасте до 50 лет, не жаловаться на здоровье, иметь начальное образование и чин после увольнения из Красной Армии не ниже сержанта. При этом, для определения их благонадёжности и имущественного положения при жандармских отделах районных Преторий создавались специальные проверочные комиссии. Прошения принимались в районных отделах муниципальной Дирекции недвижимого имущества по следующим адресам: ул. А.Гитлера (Екатерининская), 22; ул. Спиридоновская, 5; ул. Театральная, 18; ул. Новорыбная, 2; ул. Прохоровская, 39; ул. Московская, 11 [9, л. 26].

Однако, как оказалось, в первую неделю после подписания городским головой постановления № 11, желающих поступить в муниципальную полицию было не много. Так, за первую неделю после подписания городским головой Одессы этого документа, по указанным в нем адресам было подано всего 6 прошений на службу, что может свидетельствовать о слабой информированности или нежелания местного населения знать о проводимых оккупационными властями законодательных актах. И доказательством этому служит то, что только после опубликования в этот день объявления в “Одесской газете” о наборе горожан на работу в этот силовой орган, количество желающих резко увеличилось. И уже к 22 декабря число прошений одесситов о приеме на службу полицейскими достигло 116. Особо показательным по количеству принятых подобных прошений стало 12 декабря 1941 г., когда в отделы недвижимого имущества, расположенные на Новорыбной и Прохоровской поступило сразу 43 прошения.

Вместе с тем, о причинах, побудивших определенную часть горожан пойти на службу оккупантам, их этническом и возрастном составе, социальном и семейном положении, а также предыдущем прохождении воинской службы и образовательном уровне говорят имеющиеся в ГАОО соответствующие прошения местных жителей. В частности, главной причиной для 83% желающих поступить в муниципальную полицию стала открытая неприязнь к Советской власти и стремление бороться с остающимися в городе “жидовско-большевистскими элементами”. Подобные мнение высказывали 93 подавших прошения, из которых 23 человека являлись бывшими военнослужащими русской царской армии, 31 – дезертировавшими военнослужащими Красной Армии, 22 – бывшими советскими гражданскими служащими среднего звена, 8 – находившиеся перед оккупацией в местах заключения, 7 – бывшими колхозниками и 2 – выпускниками одесских школ. Вместе с тем, для 23 горожан причиной, побудившей поступить на службу оккупантам стали материальные трудности. Хотя, об истинном желании большинства кандидатов попасть в муниципальную полицию судить довольно трудно. Ведь для подобных прошений существовали определенные шаблоны написания, в которых одним из требований румынских чиновников было указание о неприязни к Советской власти, без использования чего поданные документы просто не рассматривались.

Этнический состав желающих служить в муниципальной полиции

фактически отображает весь национальный спектр проживающего тогда в Одессе населения. Так, из общего числа подавших прошения в 1941 г. 48 человек по национальности были украинцами, 34 – русскими, 16 – молдаванами, 7 – болгарами, 4 – поляками и 3 – армянами, 2 – грека и 1 итальянец. Среди желающих оказать свои услуги румынским властям оказался и один еврей – Е.А. Г-р, являвшийся младшим лейтенантом Красной Армии и дезертировавший из района боевых действий еще в июле 1941 г. Все это время он скрывался у тещи, проживавшей в Одессе на ул. Гаванной 10, а начавшиеся с приходом в город румын репрессии против еврейского населения, видимо несколько не разочаровали его в действиях оккупантов.

Если говорить о возрастном составе желающих поступить в муниципальную полицию Одессы, то лиц старше 40 лет из них оказалось 13%, от 30 до 40 лет – 42%, от 20 до 30 лет – 39% и моложе 20 лет – 6%. Из них женатыми оказалось 68%. Особое место из данного числа кандидатов на румынскую службу занимают два одессита – В.И. Р-ий, 1885 года рождения, являвшийся полковником бывшей царской армии и выпускника одесской школы №116 А.В. Б-а, которому тогда исполнилось 17 лет. Не менее пестрым оказался и образовательный уровень кандидатов в полицейские. Из общего числа подавших прошения 67 % имели начальное образование, 22% неполное среднее, 7% – среднее и 4% – высшее [10, л. 40-191].

Таким образом, среднестатистический служащий муниципальной полиции Одессы в период ее оккупации румынскими войсками в годы Великой Отечественной войны, представлял собой лицо мужского пола, выражавшего открытую неприязнь к Советской власти, женатого, в возрасте от 20 до 40 лет, и имевшего начальное образование. При этом, в большинстве своем, это были бывшие военнослужащие, дезертировавшие из Красной Армии, средние и мелкие советские чиновники управленческого аппарата предприятий и бывшие военнослужащие старой царской армии.

Литература:

1. К вопросу о подготовке фашисткой Германии к войне против Советского Союза (Выдержки из служебного дневника Гальдера). – ВИЖ, 1959, № 2, с. 82.
2. Генеральный план «Ост». – ВИЖ, 1960, № 1, с. 84.
3. Архив МАЕ (Министерство иностранных дел Румынии), ф. URSS, д. 71. – Т.129. – Л.37.
4. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сборник документов и материалов. — Кишинёв: 1976 Т. 2. — 674 с.
5. Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria 1941 – 1944. – București, 2000. s. 58.
6. ГАОО. – Ф.Р - 2242, оп 4, д. 23, л. 11; Volk E. Transnistrien und Odessa (1941 – 1944), Regensburg, 1996. – P. 27.
7. ООГА. Ф, Р-2242, оп 4, д.5, л. 3-5. – ООГА.
8. ООГА. Ф, Р-2272, оп 1, д.4.
9. Там же, л. 26.
10. Там же, л. 40-191.

ПРОПАГАНДИСТЬКІ АКЦІЇ САМОСТІЙНИЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В.О.ШАЙКАН,

канд. іст. наук, доц.,

Криворізький економічний інститут

В.О.ШАЙКАН,

док. іст. наук, проф.,

Криворізький державний педагогічний університет

(Україна)

Питання діяльності ОУН на завершальному етапі війни й до сьогодні залишається актуальним, незважаючи на те, що радянські історики приділяли особливу увагу даній темі з середини ХХ ст. Не таємниця й те, що у певному ідеологічному контексті розроблявся саме вузький спектр, який стосувався відносин учасників українського самостійницького руху з військово-політичними чинниками Третього рейху. Закономірно виникає питання: чому саме так досліджувалася проблема, вирішення якої дало б відповіді на гострі питання, такі як діяльність військово-політичних структур у роки минулої війни, розстановка політичних сил того часу, характер міжнародних відносин, специфіка релігійного, соціально-економічного, культурного життя українського населення у роки минулої війни та інші. Адже своєчасні відповіді на ці питання змогли б зняти надзвичайну гостроту й заідеологізованість дискусій, що дісталися у спадок та не припиняються і у сучасному українському суспільстві довкола проблем Другої світової війни та повоєнного часу. Хоча, як на нашу думку, в цьому нічого дивного й немає. Ще з початку 30-х років розвиток історичної науки відбувався на основі спрощеного вульгаризованого марксизму, який зімкнувся з позитивізмом, здатним заземлюватися на емпіричному, конкретному, економічних факторах, маскуватися під матеріалізм і марксизм. Внаслідок цього була втрачена людина як суб'єкт історії, втрачено або умисно проігноровано суб'єктно-об'єктний підхід до історичної реальності як важливий складовий чинник парадигми марксизму. Формаційна історія, яка сьогодні давно вже не визнається світовою історіографією, тривалий час у Радянському Союзі існувала як історія соціологічних та політико-економічних абстракцій, в якій не було місця конкретній людині, з її психікою, суб'єктивним ставленням до суспільства, певним уявленням про своє місце у світі [1, с.32]. Людина як суб'єкт історії була "виштовхнута" з економічної проблематики радянської доби і розглядалася лише як "гвинтик" єдиного державного механізму. 20 років незалежності виявилися занадто невеликим часом, щоб кардинально змінити думку, підходи до вирішення наукових історичних проблем.

Визволення України від гітлерівських окупантів протягом 1943-1944 років призвело до серйозних змін у розстановці політичних сил, що не могло не позначитися й на зміні тактики боротьби українських самостійницьких формувань. Лідери самостійницького руху розуміли, що Німеччина та її сателіти самотужки вже не зможуть перемогти й повалити сталінсько-

більшовицький режим, а тому шукали нових форм боротьби, не відмовляючись від своєї стратегічної мети – відновлення української державності. Документи, якими сьогодні оперують історики і які опубліковані українськими ученими В. Сергійчуком, С. Кокіним, Д. Веденєєвим, В. Гриневичем та ін., свідчать про те, що на завершальному етапі війни ідея відродження самостійності української держави не втратила своєї актуальності в очах націоналістів. Наприкінці 1943 р. один із лідерів самостійників Т. Бульба-Боровець звернувся з листом до гітлерівського уряду, в якому закликав змінити ставлення до українського народу й дати можливість включитися у спільну боротьбу проти більшовизму. На думку Тараса Боровця, виконання таких умов, як визнання німцями української самостійної держави із законним Урядом УНР, доповнення цього уряду представниками всіх діючих в Україні політичних угруповань, звільнення з тюрми Степана Бандери та всіх політичних в'язнів і репресованих, надало б можливість українцям стати повноправними союзниками Німеччини. При позитивному ставленні до цих питань німців, Боровець пропонував негайно організувати зустріч його представників із представниками самостійників А. Ливицьким, А. Мельником, А. Шептицьким, С. Бандерою та іншими. Саме таке широке представництво, на думку Т. Боровця, мало переконати гітлерівців у серйозності намірів українських національно-визвольних сил.

Провідники бандерівського крила ОУН теж усвідомлювали складність боротьби з більшовизмом власними силами. Задля демонстрації масовості антибільшовицького руху і здобуття у майбутньому підтримки міжнародної спільноти, вони організували 20-21 листопада 1943 р. на підконтрольній території Першу конференцію поневолених народів сходу Європи та Азії. У роботі взяли участь 39 осіб, які представляли народи Радянського Союзу [2, с.54]. Незважаючи на зусилля ОУН (б), цей захід не мав широкомасштабних наслідків, залишився лише пропагандистським кроком. Намагання бандерівців надати антибільшовицькому рухові інтернаціональний характер зазнало невдачі. Документи свідчать, що на межі 1943-1944 рр. в ідеологічній роботі самостійницького руху відбулося поступове переміщення центру ваги від антинімецької пропаганди в бік антибільшовицької. Сьогодні до такої ж думки схиляється дослідник С. Кокін, наводячи маловідомий документ, складений Боровцем у Берліні 8 лютого 1944 р., в якому той пропонує об'єднати зусилля всіх поневолених більшовизмом народів задля утворення суверенних держав. У листівках, що оунівці поширили на території України й Білорусі, на підставі історичного досвіду ототожнювався більшовицький режим з імперськими амбіціями царської Росії.

Більший ухил самостійників до антибільшовицької пропаганди сприяв поширенню гітлерівцями чуток про співпрацю з ними націоналістів, що дійсно вводило в оману населення і підривало авторитет ОУН. Тому навесні 1944 р. Крайовий провід ОУН змушений був виступити з роз'ясненням своєї позиції перед членами організації і населенням, в якому, зокрема, йшлося про таке: «Німці і тепер є окупантами частини Західноукраїнських земель і застосовують на цих територіях усі методи збанкрутілої колонізаторської політики ... Німецькі чутки про спілку і співробітництво ... мають своєю метою

притупити серед народу пильність [3, с. 44-45]”.

Відчуття неминулої сутички з Червоною армією і більшовицькою ідеологією вимагало нових підходів у пропагандистській роботі, кращого знання й осмислення історії. Цим питанням була присвячена крайова конференція референтів пропаганди ОУН, яка відбулася в Галичині 14-18 червня 1944 р. Заслуговує на увагу маловідома доповідь А. Смиліва під назвою “Історичний шлях російського імперіалізму”. Доповідь була віддрукована та поширена серед пропагандистів. Автор оцінив Радянський Союз як “сталінсько-більшовицький імперіалізм” і бачив в ньому продовження білого російського імперіалізму, що мав 400-річну історію. В той самий час А. Смилів відрізняв російський народ від Російської імперії, від сталінсько-більшовицького режиму і підкреслював, що російський народ здатний на революційний підйом і в цьому сенсі може бути союзником України у боротьбі проти сталінізму [4, арк. 85].

Актуальною сьогодні є проблема співпраці українських націоналістів з вермахтом. Документи надають можливість стверджувати, що дійсно пропагандистським кроком самостійників на завершальному етапі війни була спроба ОУН відмежуватися від зв'язків з німцями. А те, що такі зв'язки мали місце, не викликає жодних сумнівів. І це знову ж таки підтверджується документами. Так, в одному з німецьких документів на ім'я шефа гестапо Мюллера, датованому квітнем 1944 р., читаємо: “Досягнуто угоди: УПА не буде нападати на німецькі частини. УПА буде постійно посилати своїх розвідників, переважно дівчат, в зайняті противником райони і буде доповідати результати розвідки у відділі розвідки /1с/ бойових частин” [5, арк.128]. І далі читаємо про це більш конкретно: “Задля запобігання виникнення перешкод в цьому важливому для нас співробітництві наказано: 1. Агенти УПА, які мають на руках посвідчення, підписані “капітан ФЕЛИКС”, або особи, що знаходяться на службі в УПА, затриманню не підлягають, належить пропускати їх разом зі зброєю. На вимогу агенти повинні найкоротшим шляхом терміново доправлятися до відділів 1 с бойової групи” [6, арк.128]. Навіть родичі одного з провідників ОУН Микола Лебеда, які були заарештовані гітлерівцями і утримувались в концтаборі “Равенсбрюк”, отримали певні пільги. Звичайно, це компроментувало лідерів ОУН і тому, як свідчив один із провідників ОУН (Б) Михайло Степаняк, у червні 1944 р. була скликана конференція, на якій утворено нову структуру – “Народно-Визвольну Революційну Організацію”, яка мала замінити стару назву – ОУН. До речі, це маловідомий навіть для істориків факт. Але, нова назва не змінювала внутрішнього змісту організації, але свідчила про усвідомлення певними колами керівництва ОУН уразливості своїх позицій. Цей крок знову загострив внутрішні, вже і без того напружені суперечності в керівництві ОУН (Б). Роман Шухевич був противником утворення Народно-Визвольної Революційної Організації, за це хотів віддати під суд “революційного трибуналу” провідників ОУН – Якова Бусела, Дмитра Клячківського (“Клима Савура”), Василя Кука (“Леміша”), Михайла Степаняка (“Сергія”) [7, с. 86].

Не припинялася конфронтація і між мельниківцями та бандерівцями. Так, з радянських донесень за квітень 1944 р. відомо, що “мельниківці діють за одне

з німцями, ведуть боротьбу з бандерівцями. Мельниківці і німці захищають поляків. Не пускають бандерівців на “акцію” проти поляків. 13 квітня 1944 р. їх не пустили на правий берег Буга. В результаті бою бандерівці втратили 150 осіб” [8, арк. 1-13]. Очевидно, у такий спосіб мельниківці намагалися зіграти роль миротворця в українсько-польських відносинах і здобути політичну підтримку поляків.

Визнавали бандерівців своїми ворогами й німці. В одному із донесень вони оцінювали сили УПА в Україні у 80 тисяч бійців і підкреслювали, що головним ворогом у Галичині бандерівці вважають німецьку адміністрацію і поляків.

Важливим елементом пропагандистської роботи серед бійців УПА і населення керівництво ОУН (Б) вважало пресу. З листопада 1944 р. на зміну журналу “До зброї” став видаватися журнал “Повстанець” (до травня 1945 р. вийшло 6 номерів). Головна ідея всіх публікацій – боротьба за самостійну українську державу. У журналі “Повстанець” була рубрика “Б’ємо загарбників”, цілковито присвячена хронології бойових дій відділів УПА. Підрахунки свідчать про те, що з 28 липня 1944 р. до 28 лютого 1945 р. УПА провела 146 бойових операцій, з яких 144 бойові операції були проведені проти підрозділів НКВС і Червоної армії, 2 – бої проти гітлерівців. За вказаний період відділами УПА було вбито близько 6,5 тисяч бійців і офіцерів НКВС і ще більше поранено. Викликає сумнів нерозуміння керівництва ОУН неспроможності УПА дрібними сутичками досягти перемоги над Червоною армією. Скоріше збройні акції носили пропагандистський характер та мали на меті привернути увагу до України світової спільноти, схилити її на свій бік, зробити союзницею і одним із важелів тиску на сталінське керівництво.

Продовжував видаватися журнал “Український перець”, у якому розміщувалися ідеологічно спрямовані карикатури, сатиричні малюнки на теми міжнародних і внутрішньополітичних подій, а головними персонажами журналу виступали Гітлер, Сталін та їх політичне оточення. Зрозуміло, що метою цих видань було посіяти серед населення України сумніви у можливості переможного для Радянського Союзу кінця війни та зміцнити віру повстанців у власних силах, можливості відновлення самостійної держави.

Великого поширення на завершальному етапі війни набули звернення і заклики самостійників-бандерівців до різних верств населення України, до кубанського козацтва, до української молоді. Населення попереджалося, що на зміну німецькій окупації йде більшовицька, з якою ОУН має намір боротися. У зверненнях містився заклик згуртуватися навколо ОУН, вступати до лав УПА, готуватися до Всенародної Революції. Але, на відміну від бандерівців, які зверталися до українського народу, мельниківці вважали доцільним залучати до боротьби широкі кола української еміграції, завданням якої вважали популяризацію ідеї українського національного визволення серед народів Європи, викриття злочинної природи більшовизму, який загрожує не тільки українському, а й іншим народам. У зверненнях до кубанського козацтва зовсім не було закликів до спільної боротьби, до повалення влади, адже пропагандистська мета полягала у доведенні прагнення українців до

незалежності і віри у неминучу перемогу.

До листопада 1944 р. Червона армія завершила звільнення України від гітлерівських окупантів, перейшла на території сусідніх держав, що призвело до ізоляції повстанських сил, ускладнювало здобуття зброї, боєприпасів, військової амуніції. Безперервні сутички з регулярними частинами НКВС і військовими підрозділами призводили до значних втрат, дошкуляли самотійникам і широкомасштабні провокації спецпідрозділів. Ситуація вимагала активізації пропагандистської роботи у стані противника. Тому серед документів УПА у цей період важливе місце відводилося зверненням до бійців Червоної армії, НКВС, винищувальних загонів. Повстанці роз'яснювали справедливий характер боротьби українського народу і попереджали про неминучість кари, що спіткає "більшовицьких злочинців".

На завершальному етапі війни один із лідерів ОУН Андрій Мельник 2 травня 1945 р. надіслав телеграму на адресу керівника конференції у Сан-Франциско Стеттініуса з нагоди утворення Організації Об'єднаних Націй і участі в ній делегата від уряду радянської України (Дмитра Мануїльського). Цей зовнішньополітичний крок мав на меті привернути увагу світової спільноти до українського питання і наголошував на тому, що представник радянської влади не може висловлюватися від імені всієї української нації, яка перебуває під більшовицьким пануванням, і вільно не може висловлювати свою думку [9, с. 480-481]. У той самий час у травні 1945 р. головний командир УПА Тарас Чуприка (Роман Шухевич), який представляв бандерівський рух, виступив із зверненням до бійців і командирів УПА у зв'язку із закінченням війни з Німеччиною, у якому наголошувалося на необхідності продовження боротьби з більшовицькою Росією, використання нових методів боротьби, пристосованими до нової обстановки [10, с. 116-117]. Знову масово поширювалися листівки-звернення до населення, вчителів, молоді із закликом не вступати до комсомольських організацій, не підтримувати заходів радянської влади. Всі ці заклики та звернення звучали як застереження від неминучої розплати за зраду.

Підводячи підсумок проведеного аналізу документів, можна стверджувати, що на завершальному етапі війни акції самотійницьких формувань в Україні здебільшого носили пропагандистський характер. Центр їх ваги поступово зміщувався у бік антибільшовицької пропаганди, що відкривало, у свою чергу, перед комуністичними ідеологами широкі перспективи контрпропагандистської роботи, ототожнення націоналістичної ідеології з нацистською, що в умовах беззаперечної перемоги Червоної армії, яка була головним чинником визволення України від гітлерівських окупантів, підривало віру і необхідність утворення самостійної української держави. Спроби лідерів самотійницьких формувань привернути увагу до українського питання світової спільноти не мали успіху і будь-яких політичних наслідків.

Література:

1. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал.- 1998 - № 5.- С.32.

2. Гриневич В, Гриневич Л., Колісник Р., Малецький М., Росоха С., Шанковський Л., Якимович Б. Історія українського війська (1917-1995)./ Упор. Я. Дашкевич. Консультанти: В. Назарчук, О Голько. Ред. М. Парцей.- Львів: Світ, 1996.
3. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація.(Частина 2)// Визвольний шлях. – Кн. 3.- Березень 2001.
4. ЦДАВОВУ. Ф.3836, оп.3, Спр.2.
5. ЦДАВОВУ.Ф.4628, оп. 1. Спр.11.
6. Там само.
7. Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – К. 2000.
8. ЦДАГОУ. Ф. 62., оп. 1. Спр.1641.
9. На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів / Зредагував К. Мельник, О. Лаш, В. Верига. – К.:Дніпро, 1994.
10. Звернення головного командира УПА Т. Чупринки (Ю.Шухевича) до бійців і командирів у зв'язку із закінченням Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995, № 3.

ІСТОРІЯ НАРОДІВ ТА ЕТНОСІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ЧАСИ ІМПЕРІЙ, ТОТАЛІТАРИЗМУ, ДЕМОКРАТІЇ

УДК 94(447)

З ІСТОРІЇ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ НА МИКОЛАЇВЩИНІ в 1950-1960-х рр.

О.Г. БАЖАН,

канд. іст. наук, доц.,

ст. наук. співр. Інституту історії України НАН

(Україна)

Після смерті Й.Сталіна у березні 1953 року нове керівництво КПРС на чолі з М. Хрущовим визнавало необхідність лібералізації наявного режиму, відмови від застосування масових політичних репресій. Розтривожена рішеннями XX з'їзду КПРС, який засудив “культ особи Сталіна” українська громадськість вимагала повної правди про злочини сталінізму. Окрім закликів виправити помилки в національному питанні, люди, що виступали на засіданнях первинних партійних організацій, гостро критикували недоліки в роботі міністерств, відомств, указували на формалізм у роботі, грубість, відірваність від мас деяких відповідальних працівників державного апарату.

Проводячи моніторинг розбурханого хрущовськими реформами та подіями в Угорщині українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 року кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових і культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Протягом жовтня-листопада 1956 року органи КДБ зафіксували 141 випадок публічних виступів, розмов на побутовому рівні, присвячених Угорській революції [1, ф.1, оп.11, спр.42, арк. 96-102].

Невдоволення зовнішньою політикою СРСР спостерігалось і серед

мешканців південного регіону України. 26 жовтня 1956 року у м. Миколаєві поблизу кораблебудівного інституту була знайдена листівка такого змісту: “Радянські громадяни! Зверніть увагу на агресивну політику радянського уряду на території Угорщини. На пролиті радянськими військами <...> братську кров громадян Угорщини, які спробували звільнитися від комуністичного гніту <...> Протестуйте проти кривавої розправи наших військ в Угорщині” [1, ф. 1, оп. 24, спр. 4250, арк. 364].

У ході превентивних заходів органів КДБ за ґратами опинився житель Миколаївської області Г. Є. Глущенко, якому було висунуто звинувачення в написанні 25 анонімних антирадянських листів на адресу різних державних установ [3, с.273].

Попри жорсткий пресинг, вчинений органами КДБ протягом тривалого часу, звести нанівець протидію акціям СРСР в Угорщині так і не вдалося. З різних регіонів України надходили повідомлення про окремі антирадянські виступи, факти розповсюдження листівок і прокламацій. Так, 30 січня 1958 р. у м. Миколаєві відбувся суд над В.Ф. Макаренком, який на початку осені 1957 року видрукував листівку, в якій критикував дії КПРС та уряду і схвально відгукувався про революцію в Угорщині [3, с.273].

У другій половині 1950-початку 1960 років зусилля органів державної безпеки були спрямовані на виявлення та нейтралізацію діяльності різноманітних націоналістичних груп, ліквідацію залишків націоналістичного підпілля. Унаслідок активних агентурно-оперативних заходів у вересні 1957 року в с. Балабанівка Жовтневого району Миколаївської області був заарештований уродженець Тернопільщини тракторист Йосип Семенович Андрушків. Слідчий відділ УКДБ при РМ УРСР по Миколаївській області інкримінував Й.Андрушківу те, що він упродовж липня-серпня 1957 р. систематично складав і поширював антирадянські листівки з націоналістичною символікою, в яких вихваляв лідера ОУН С. Бандеру та закликав до боротьби за самостійну Україну [4, спр. 11918-с, арк. 58].

Невдовзі справу було передано до Миколаївського обласного суду, який 13 листопада 1957 р. засудив Й.Андрушківа до 8 років ув'язнення у виправно-трудових таборах з позбавленням прав на 5 років (реабілітований у вересні 1997 р. на підставі ст. 1 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17.04.1991 р.).

Про форми і методи боротьби проти “українських націоналістів” у регіоні дає уявлення звіт начальника 3 відділку 2 відділу Управління КДБ при РМ УРСР по Миколаївській області підполковника Луцюка, надісланий 2 Управлінню КДБ при РМ УРСР 13 липня 1964 року. В ньому, зокрема, зазначалось: “В організації та проведенні роботи по лінії боротьби з українськими буржуазними націоналістами оперативний склад керувався наказом КДБ при РМ СРСР № 00384 от 27. XII.-1961 року, рішеннями Колегії КДБ при РМ УРСР від 22.1.1962 р. та 30 травня 1963 року № К-6/2 по Львівській області. У процесі виконання рішення, нами пророблена деяка робота по припиненню ворожої діяльності націоналістів. Припинена шляхом профілактики націоналістична діяльність 3-х груп на стадії формування, до

складу яких входило 15 осіб (КУХАРУК–Баштанка, ГУЛЯВСЬКИЙ–Снігурівка, ЧАПЛЯ–Вознесенськ). Проведена профілактика 13 одинаків, які висловлювали націоналістичні судження <...> Проведена документація фактів погроз про фізичну розправу над активом з боку колишнього націоналіста МЛИЧКА, який притягнутий до кримінальної відповідальності по лінії прокуратури” [1, ф.1, оп. 18, спр. 13, арк. 24-26. 30].

У руслі боротьби з підривною діяльністю буржуазних націоналістів у лютому 1964 року органами КДБ був заарештований і засуджений за ст. 62 КК УРСР до 10 років ув'язнення Володимир Гаврилович Вороненко, який серед в'язнів Миколаївської в'язниці проводив націоналістичну пропаганду, вербував їх у так звану “Народну партію України”, розробив програму партії та передав її на волю для проведення агітаційно-пропагандистської роботи [4, спр. 12650-с].

Іншим напрямком діяльності радянських спецслужб у “хрущовську відлигу” був контроль за молодіжним середовищем. Начальник 4 Управління КДБ при РМ УРСР підполковник Шульженко в листопаді 1957 року звертав увагу партійних органів на те, що “окремі представники націоналістично налаштованої інтелігенції, троцькісти та інші антирадянські елементи останнім часом намагаються підпорядкувати своєму впливу політично нестійку частину молоді та залучити її до антирадянської роботи... В результаті слабкої постановки виховної роботи в школах і деяких вищих навчальних закладах до останнього часу виникають різноманітні клуби, товариства й угруповання серед учнів і студентів, учасники яких під приводом критики недоліків, по суті, скочуються на антирадянські позиції і можуть бути використані ворожими елементами в їх злочинній діяльності”.

Упродовж 1957 – квітня 1958 рр. 3 відділом 4 Управління КДБ при РМ УРСР і 4 відділами УКДБ областей республіки було викрито 23 антирадянські молодіжні групи, серед учасників яких заарештовано 27 осіб та 75 осіб профілактовано. В зазначений період 2 антирадянські групи були викриті і в Миколаївській області [1, ф.1, оп. 11, спр. 42, арк. 356-358].

Уже на червень 1958 року Управління КДБ при РМ УРСР по Миколаївській області рапортувало про вживання профілактичних заходів стосовно групи студентів Миколаївського кораблебудівного інституту, які створили товариство “ВСХНИТ” (“Великие сыны хотят найти истину тайн”). Його учасниками були Федотов, Жила, Ракочий, Пермяков, Качалов та інші (усього – 11 осіб). Вони ставили собі за мету об'єднати студентів, які цікавляться різними науками, в товариство, де було б можливим без опіки комсомольських та інших громадських організацій висловлювати свої погляди [1, ф.1, оп.11, спр.38, арк.56-62]. Невдовзі діяльність цього “товариства” була піддана гострій критиці комсомольською організацією інституту. Жилу, Федотова і Пермякова було позбавлено студентського квитка, а організатора “товариства” Ракочія за “рекомендацією” КДБ засуджено до 3 років ВТТ [1, ф. 1, оп. 11, спр. 38, арк. 62].

Відбувалися гоніння на молодь і за так зване “преклоніння перед Заходом”. У доповіді начальника Управління КДБ при РМ СРСР у Миколаївській області полковника І.Сидорова вказувалося, що з боку окремих

осіб здійснюються спроби створення груп “стильної молоді” із учнів старших класів, училищ, а також окремих студентів інститутів. 1957 р. була проведена профілактика біля 80 осіб, серед яких були студент суднобудівного технікуму Дендерін і студентка педінституту Іванова, які були ініціаторами створення товариства “Блакитна куля”-любителів рок-н-ролу [1, ф. 1, оп. 18, спр. 12, арк. 46-56].

Як зазначають автори підручника “Історія радянських органів державної безпеки”, виключно важливе значення для працівників КДБ “в боротьбі з антирадянськими елементами із середовища церковників і сектантів” мав закритий лист ЦК КПРС від 24 грудня 1956 р. “Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах та припиненні вилазок антирадянських, ворожих елементів”. Керуючись вимогами, викладеними в закритому листі ЦК КПРС, секретними циркулярами центрального апарату КДБ при РМ УРСР, органи КДБ на Миколаївщині провели ряд успішних агентурно-оперативних заходів, спрямованих на викорінення релігійності в регіоні, ізоляції та блокуванні релігійно-інституційної інфраструктури в області.

Працівники КДБ разом з апаратом Уповноваженого у справах релігійних культів у Миколаївській області брали активну участь в обмеженні діяльності громад п’ятдесятників і їх впливу на різноманітніші категорії населення. У січні 1960 р. в обласному центрі відбувся судовий процес, на якому розглядалася антирадянська діяльність Волкова, Подрезова, Гончарова, Гупаленка і Кучера, які очолювали дві групи п’ятдесятників [1, ф. 1, оп. 18, спр. 12, арк. 46-57].

Черговий процес над п’ятдесятниками відбувся у квітні 1964 року. Перед судом у Доманівському районі Миколаївської області постали провідник групи п’ятидесятників І. Уманець і його дружина Є. Уманець [5, с. 521].

Тотальний контроль здійснювався не лише за конкретними діями й намірами окремих представників опозиційних сил, а й навіть над думками й настроями, що побутували серед населення. Зокрема, суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ у суспільному житті, діяльності керівних органів партії й держави, викладені в численних скаргах і заявах на адресу ЦК КПРС, президії Верховної Ради СРСР, Ради міністрів СРСР.

Як антирадянські документи кваліфіковані анонімні листи на адресу вищого політичного керівництва, посольств іноземних держав у СРСР конторника на залізничній станції Миколаїв О. П. Солоняра, який різко критикував внутрішню й зовнішню політику Радянської держави. У березні 1962 р. О.П.Солонярь був заарештований Управлінням КДБ при РМ по Миколаївській області, суд над яким відбувся наприкінці травня 1962 року (реабілітований 23 квітня 1992 р. відповідно до ст. 1 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17.04.1991 р.) [1, спр. 12581-с].

Половинчастість і непослідовність “хрущовської відлиги” спричинили в середині 1960-х років крутий поворот до неосталінізму, збільшення опозиційних настроїв серед різних верств населення, виникнення такого явища як дисидентство. Боротьба з інакомисленням, “антирадянським елементом” у 1960 – першій половині 1980-х років була покладена на новоутворене П’яте

управління КДБ при РМ СРСР та п'яти управління-відділи в територіальних органах держбезпеки. Завдяки зусиллям працівників цього відомства за “розповсюдження завідомо наклепницьких вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний устрій” (ст. 187-1) у 1967-1971 рр. в Україні було засуджено 137 громадян, з них у Миколаївській – 14 [2, ф. 1, оп. 25, спр. 546, арк. 78].

Об'єктом терору в зазначений період став студент сільськогосподарського технікуму М.Богач, який прагнув створити на Миколаївщині підпільне угруповання “Боротьба за громадську справедливість”. Організацію швидко викрили, а її організатора 1969 р. було засуджено терміном на 3 роки [6, с. 10].

Таким чином, політичні репресії другої половини 1950–1960-х років у Миколаївській області, хоча і поступалися перед репресіями 1930-х – початку 1950-х років, однак набували не менш потворних форм. “Лібералізований терор” було припинено лише з розгортанням демократичних процесів у СРСР в часи “горбачовської перебудови”.

Література:

1. Державний архів Служби безпеки України.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
3. 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953-1991. Аннотированный каталог. – М., 1999.
4. Державний архів Служби безпеки України, м. Миколаїв.
5. Войналович В. А. Парти́но-державна політика щод релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005.
6. Алексеева Л. История инакомыслия в ССР. Новейший период. – Вильнюс – М., 1992.

УДК 94(477.7) “19/20”

ТРАДИЦІЇ БОРОТЬБИ З “МАЗЕПИНСТВОМ” В ДОЛІ КОЗАЦТВА КІНЦЯ ХVІІІ СТ.

О.А. БАЧИНСЬКА,

докт. іст. наук, проф.,

*Одеський національний університет імені І.І.Мечникова
(Україна)*

В україно-російських і міжнародних відносинах у цілому особливим моментом стали часи гетьманування І. Мазепи. Внаслідок важливості даного питання і для історичних досліджень, і для вирішення різних політичних завдань, воно було і залишається досить актуальним, а історіографія теми величезна. Значна кількість дослідників, і це цілком зрозуміло, використовують похідні від прізвища І. Мазепи терміни на кшталт “мазепинство”, “мазепинці” для характеристики самостійницької діяльності української старшини і козаків. Одночасно з цим, до цих понять входить і “побоювання” російського уряду цієї старшини, а через це і відповідні заходи проти існування “мазепинства”. Пропонуємо розглянути основні моменти цих двох складових “традицій мазепинства” (дії української та протидії російської сторін) у нових для козацтва історичних умовах наприкінці ХVІІІ ст., коли після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. запорожці переходять на бік Османської імперії, а у

тогочасних російськомовних документах з'являється назва “турецькі запорожці”.

Подібна форма поведінки російського уряду спостерігалась і після зруйнування Старої Січі та влаштування козаків в Олешках: запорожців оголосили зрадниками і забороняли усіякі відносини української влади або місцевих жителів з ними. Навіть купцям, які виїздили торгувати в південні області, наказували обминати їхні території.

Стратегічною метою російської урядової політики стало припинити перебування запорожців на території Туреччини. Досягти цього можна було вирішенням декількох тактичних задач: не допустити поповнення чисельності запорожців і організацію Січі, повернути козаків до Росії. В зв'язку з цим природним було оголосити “запорожців невірними” і категорично заборонити вихід колишніх козаків та іншого населення з територій Запорожжя на рибні лови за російські кордони.

Одночасно з вищезазначеним, для того, щоб контролювати настрої запорожців і перешкоджати створенню Січі, російський уряд вдається до відомого й ”апробованого” раніше на сподвижниках І. Мазепи та їхніх родичах заходу – в Очаківську область, на Дністер і Дунай почали засилатися групи розвідників для вишукування “військових регулярних і нерегулярних частин рядових і нижніх чинів, селян казенного відомства й поміщицьких, козаків Війська Запорозького та малоросійських посполитих”. Російські дипломати активно розшукували їх. Для цього наймались спеціальні агенти. Так, російський посол в Константинополі направив генеральному консулу Росії в Молдові І.Северину “спеціальних людей, які можуть відшукувати наших дезертирів та інших, які переховувались в тутешній землі” (Придунайських землях – *О.Б.*). Зокрема, агентами Я. Беличем, М. Матвєєвим та І. Григор'євим протягом півроку затримано і відправлено до Росії 87 осіб [1, с. 320-328]. Ті з козаків, які вирішили скористатися пропозиціями уряду, намагались отримати землі в Новоросійській губернії.

Напередодні чергової війни з Османською імперією (1787-1791 рр.) уряд мав винайти новий спосіб впливу на задунайських запорожців та їх потенційне поповнення – колишніх запорожців в Росії. Таким заходом могли стати штучно відновленні козацькі формування. Так, за ініціативою Г.Потьомкіна, були створені Бузьке, Катеринославське та Чорноморське козацькі війська. Останнє намагались активно поповнювати за рахунок “турецьких запорожців”.

Принагідно відзначимо, що саме з кінця 1780-х років між османськими та російськими сторонами велася прямо таки боротьба за колишніх запорожців. Справа полягала в реалізації так званого “польського проекту”, що так не і був втілений в життя. З одного боку, Османська імперія збирала “турецьких запорожців” поблизу кордонів Речі Посполитої в Молдавії та Волощині, з іншого – подібні заходи вживав Г.Потьомкін зосереджуючи чорноморських козаків у межириччі Південного Бугу та Дністра.

Ставлення до козаків, які перейшли до Росії, залишалось неоднозначним – від прихильного до негативного (як до “мазепинців”). Свідченням останнього є, зокрема, те, що у 1791 р. М.Кутузову подали скаргу на плац-майора Сандерса,

який схопив на базарі в Ізмаїлі декілька козаків-чорноморців, “бив їх власноруч ... батогами і кішками”. При розслідуванні цієї справи полковим хорунжим Кияницею, Сандерс і його лаяв, “називаючи мазепинським духом й іншими шкідливими для його честі словами” [2, с. 104]. Подібне виявлялось й надалі. 1809 р. 55 задунайців, які перейшли на російській бік, керівництво армії не зарахувало до 9-го Чорноморського козацького полку, що дислокувався на Дунаї, мотивуючи це тим, що там “таких вже багато”, і їх відправили до Одеси, а потім на Кубань [3, 2 зв., 56 зв., 19, 28-29 зв.].

Ініціатива Г.Потьомкіна створювати козацькі війська поширювалась не лише на південноукраїнські землі. Він відзначився формуванням козацьких підрозділів на Лівобережній Україні та планував використати “козацький” потенціал Правобережної України (той час перебувала ще в складі Речі Посполитої). “Покозачивши” майже всі українські землі, створивши “Полк булави Великого Гетьмана”, поновивши посаду бунчукових товаришів, отримавши ознаки влади колишні гетьманські та запорозькі клейноди, Г.Потьомкін не зупинився на титулі “Великого Гетьмана козацьких Катеринославських і Чорноморських військ”, і, як підозрювали сучасники, мав намір отримати титул “Гетьмана обох берегів Дніпра”, стати “незалежним господарем” і таким чином “підігривав стару історію Мазепи” [4, с. 61-62, 79, 82-83, 96, 109].

Однак уряд на всі подібні заходи, і це природно, дивився як на тимчасові, розуміючи серйозність загрози повернення “старих часів”. У даному контексті досить показовою є відповідь генерального канцлера Російської імперії князя О. Безбородька у 1794 р. на пропозицію губернатора М. Рєпніна, якою перший був дуже стурбований. М. Рєпнін пропонував “сформуванню запорожців з колишніх Уманських, Білоцерківських та Побережних козаків, зробивши загальний виклик, а потім напустити їх на Польщу”. У відповіді О. Безбородька йшлося про наступне: 1790 р. козацькі частини формувалися через складність міжнародної ситуації – “ми були у війні зі шведами та турками, очікували її від Англії та Прусії”, а також через особливе ставлення Г. Потьомкіна до козаків. За його словами ситуація змінилась і було б тепер недоцільно “підбурювати власний народ, який ще пам’ятає часи Хмельницького та схильний до козацтва, ... створилася би військова нація і це тим більш небезпечно, що і Малоросія заразилася би відразу тим самим духом. Від чого трапилася би революція нового роду, через яку, ми принаймні будемо змушені відновляти гетьманство, дозволяти численні безглузді свободи і загалом, втрачати те, чим ми тихо і спокійно володіли би протягом століть” [5, с. 260-261]. Надалі було вирішено ніякого “виклику” не робити, в разі потреби (через складну ситуацію в Польщі – *О.Б.*) задовольнитися двома гренадерськими полками у складі армії графа П. Румянцева, а згодом, ті частини, що пов’язані з козацтвом “вивести самою віддаленою нижньою частиною Катеринославської губернії на Тамань та Кубанську сторону” [6, 261]. До речі, за висловом Катерини II і “турецьким запорожцям” було “саме там ... справжнє місце” [7, с. 124].

Під час створення одного з козацьких військ – Усть-Дунайського Буджацького, був задіяний знов таки вже “апробований” “мазепинський” захід.

Так, за свідченням згаданого задунайця Дмитра Капіноса, перед початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. до Січі пришли три ченці, відправили в січовій церкві службу та оголосили, що “Росія вступає у війну з турками і кинули у церкву прокляття, хто з запорожців не залишить турецького володіння і не повернеться до Росії, наважиться підняти зброю проти Росії буде проклятий”, після чого він з 30-ма запорожцями наступного дня на човнах прибули до Херсона, “інші запорожці залишились за Дунаєм та вступили на службу до турків у фортеці, й усі майже перебували при гарматах у турецькій армії” [8, с. 344-345].

Зауважимо на ще один цікавий аспект. Ліквідація Гетьманщини та зруйнування Запорозької Січі в кінці XVIII ст. призвели до того, що поступово нівелюється сприйняття і розмежування козаків колишньої Гетьманщини та запорожців. Відбувається це не лише в середині самої козацької верстви, але й в ставленні до них російської та турецької адміністрацій. В Османській імперії зникає термін “барабаші”, що вживався до “гетьманських козаків”, натомість залишається термін “поткали/буткали”, що ототожнювався спочатку з запорожцями [9, с. 338-350]. У Російській імперії це відбувається, зокрема, через невизначеність становища і сумісну службу в штучно створених козацьких формуваннях в українських землях, що давало можливість переносити “традиції мазепинства” на козацтво у цілому. Одним із чинників нівелювання різниці між цими козацькими категоріями було, в тому числі й обов’язкове одруження колишніх січовиків, які вступали у Чорноморське [10, с. 52-53] та інші козацькі війська, зокрема Дунайське [11, с. 15].

Таким чином, незважаючи на вжиті російським урядом офіційні та неофіційні заходи (в тому числі “апробовані” у боротьбі з прибічниками І.Мазепи), вони не вирішили поставленої мети і, навіть, жодної із задач – повернення турецьких запорожців та ефективної боротьби з ними. Більше того, більшість вищезгаданих заходів, вжитих для цього і для контролю над козацьким населенням, мали зворотний ефект – відновлювали сподівання і надії українського населення на відновлення “козацьких часів”, а, отже, і відроджували “традиції мазепинства”.

Література:

1. Бачинська О. Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва: стратегія, тактика, заходи //Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.4. – К., 2004.
2. Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса: Астропринт, 2002.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп.218. – Спр.3 (1810 р.).
4. Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса: Астропринт, 2002.
5. Григорович Н. Канцлер Александр Андреевич Безбородько в связи с событиями его времени. 1747-1787. – СПб., 1881. – Т.2.
6. Там само.
7. Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса: Астропринт, 2002.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф.245. – Оп.1. – Спр. 8, ч.1.

9. Серода О. Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року)// Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 8.
10. Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса: Астропринт, 2002. – С.52-53.
11. ДАОО. – Ф.1.– Оп.214. – Спр.2 за 1831 р.

УДК 94(477.75)(=511.113)+(=174):070”1917”

РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. І СТАНОВИЩЕ ПРИБАЛТІЙСЬКИХ НАРОДІВ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ “ЮЖНЫЕ ВЕДОМОСТИ”)

Т. С. ВІНЦОВСЬКИЙ,

канд. іст. наук, доц.,
*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Україна)*

Етнічний чинник революції 1917 р. де-факто тільки починає глибоко вивчатися, навіть попри існування чималої кількості публікацій, у тому числі монографічного характеру [1] (свідомо виносимо за дужки радянську історіографію, яка часто просто ігнорувала означений фактор революції, розглядаючи громадянське протистояння у рефлексії класової боротьби). Але при цьому спостерігається звична тенденція, що й при дослідженні інших сторінок даної епохи в межах Української національної революції – домінування “києвоцентризму”, за рамки якого історики й до сьогодні виходять поволі. Сказане стосується насамперед сюжетів, пов’язаних з вересневим Всеросійським з’їздом народів, представництвом найбільших етнічних меншин у Центральній Раді, розвитком національних партійних проектів (знову ж таки, передусім київських осередків) тощо. Проте за межами столиці України етнополітичні процеси теж активно розвивалися, маючи свою специфіку, особливо, якщо зважити на особливості дисперсії невеликих за чисельністю етнічних груп у різних губерніях тогочасної України, зокрема концентрації в одних регіонах й навпаки, відсутності у інших. Прикладом можуть слугувати прибалтійські громади Таврійської губернії, але оскільки в заголовку виділено джерелознавчий аспект сімферопольського часопису “Южные ведомости” [2], зосередимося винятково на естонцях та латишах, позаяк інші народи на сторінках видання в цей час не фігурували.

За словами відомого етнолога В.Наулка, поява естонських колоній на українських землях припадає на 1861-1879 рр., коли в Криму учасниками сектантського руху, очолюваного Ю.Лейнбергом, були засновані перші поселення, хоча у цій же статті нижче читаємо, що “село Краснодарівка започаткувалося у 1826 р. вихідцями з Тартуського, Ярвямаського і частково Таллінського округів” [3, с. 38]. Колоністи оселилися у Сімферопольському, Євпаторійському, Перекопському та Феодосійському повітах, й за даними Всеросійського перепису 1897 р. з 2227 естонців України 2210 мешкали саме в Таврійській губернії [4, с. 49].

Перша можлива згадка про естонців та латишів у 1917 р. містилася у номері часопису за 25 березня, де йшлося про бажання вірних євангельсько-лютеранської церкви скласти присягу на вірність Тимчасовому уряду [5]. Обережність припущення ґрунтується на відсутності будь-якої етнічної ідентифікації прихожан церкви, але водночас відомо про приналежність значної частини представників даних груп населення до вказаної гілки християнства. Церковна тематика на цьому по-суті вичерпується, бо маємо за увесь 1917 р. ще тільки одну згадку про богослужіння для сімферопольців латиського пастора Мюленбаха [6]. Щоправда протягом декількох тижнів з березня до травня редакція “Южных ведомостей” не змальовувала життя естонців та латишів, що, на нашу думку, може знайти пояснення радше у кволій самоорганізації цих громад, адже щодо культурно-політичного самовираження інших етнічних груп матеріали на шпальтах газети з’являлися регулярно. А щодо латишів вищеописані фрагменти так і залишилися єдиними.

Повернення естонців на сторінки видання відбулося наприкінці весни, коли у Сімферополі склалися списки виборців напередодні обрання міської думи за новою демократичною системою. Результати одноденного перепису мали встановити дійсну кількість дорослого населення міста, отже дати відповідь на запитання про “етнічне обличчя” губернського центру (без приміських населених пунктів). Проте оприлюднена статистика змальовувала рівень представництва винятково найбільших громад, тому прибалти були віднесені до категорії – решта, числом менше 470 осіб (не більше 1,3%) [7].

Самі вибори стимулювали естонське населення вперше за рік продемонструвати політичну активність, що знайшло відображення у бажанні виставити список кандидатів у гласні Сімферопольської міської думи. Щоправда окремого блоку сформувати не вдалося, як видається, якраз через низьку чисельність серед мешканців міста, відтак у переліку учасників виборчих перегонів бачимо під №10 “групу лиц немецко-эстонского общества”! [8], яке, таким чином, могло виникнути лише у проміжок часу між початком квітня – кінцем червня 1917 р. Список складався з 18 осіб, без вказаної етнічної приналежності, що суттєво ускладнює можливість відновлення імен активістів естонської громади міста. Окрім цього, йдучи за ономастичними особливостями, бачимо, що з поміж висунутих товариством достойників, могли зустрічатися представники інших народів, як, наприклад, №7 – В.М.Макурін, засновник бухгалтерських курсів, №10 – Я.А.Риков, інженер, №11 – І.І.Ясінський, старший нотаріус, №12 – Рефат Бей Кримтаєв, член повітової земської управи, №14 – В.П.Селінський, помічник присяжного повіреного, №17 – Ф.Я.Петров, купець [9]. Втім не варто виключати й зворотне щодо вказаних осіб, за нехарактерними, як для естонців чи німців, прізвищами яких могли приховуватися складні життєві долі, що вплинули на специфіку формування таких форм родинних і особистих відмінностей.

Під іншими номерами до блоку були включені: №1 – В.С.Налбандов, домовласник, №2 – Р.Ф.Леріх, директор міського банку, №3 – А.І.Арнак, почесний громадянин, №4 – Б.М.Гіммельфарб, присяжний повірений, №5 – Л.Я.Мантель, присяжний повірений, штабс-капітан, №6 – А.М.Ватель, голова

правління 1-го товариства взаємного кредиту, №8 – Н.Ф.Кокінас, купець, №9 – В.Ф.Кіблер, інженер-архітектор, №13 – И.М.Кейлін, провізор, №15 – А.Ф.Гейне, присяжний повірений, № 16 – В.Г.Вейденбаум, лікар, №18 – Г.А.Бенеш, робітник-токарь [10]. За підсумками підрахунку голосів означений блок спромігся отримати тільки одне місце в думі [11], яке відійшло до очільника списку В.Налбандова, відомого громадського діяча Криму з дореволюційних часів, крупного поміщика, власника маєтку “Каяш” Сімферопольського повіту, який делегувався від союзу німців-колоністів [12, с. 73].

Отже, жоден з кандидатів від естонської громади гласним не став, що підтверджувалося й наступними офіційними реляціями про етнічний склад новообраної думи. Вона складалася з 49 росіян, 15 євреїв, 7 татар, 3 вірмен, 2 німців і 2 караїмів [13]. Аналогічною для естонців була ситуація в Феодосії [14], Євпаторії [15], Армянську [16] та в інших містах. Не менш важливими є дані про кількість людей, що віддали свої голоси за список №10. Таких симпатиків виявилось 219 [17], що може в дуже загальних рисах допомогти отримати відповідь щодо чисельності естонців Сімферополя.

Окрім релігійних та політичних подій в житті прибалтійського народу, дописувачі “Южных ведомостей” звертали увагу на освітні потреби общини. Так, в одному з номерів повідомлялося про існування в Джанкої естонської громадської школи [18], але такі матеріали не мали регулярного характеру, як, зрештою, й інші, що могли відбивати життя балтійців. Зокрема, наступна, після 11 серпня, згадка датується аж 1 листопада 1917 р. У ній йдеться про зібрання представників кримських естонських колоній Таврійської губернії, які 29 жовтня, зібравшись у Сімферополі, насамперед розглядали питання участі в виборах до Всеросійських Установчих зборів. Редакція часопису ретельно не висвітлювала хід форуму, тому достеменно не відомо, які ставилися проблеми на обговорення, хто виступав, варіативність продукованих ідей тощо, окрім констатації, що “обсуждались еще вопросы политического, экономического и, главным образом, организационного характера”, під чим, власне, й розумілися виборчі перегони. Підсумок зборів підводився одним скупим рядком, у якому говорилося, що присутні постановили не виставляти окремого національного, партійного або професійного списку, а агітувати за блок Української партії соціалістів-революціонерів й селян-хліборобів [19].

Ще за місяць участь естонців у політичних перипетіях краю знайшла відображення в роботі Таврійського губернського з'їзду представників міських і земських самоврядувань, який відкрив свою роботу 20 листопада у Сімферополі. Естонська громада, поряд з німцями, українцями, євреями та кримськими татарами, просила виділити їй окреме представництво в новоутвореній владній установі – Таврійській губернській раді народних представників, про що згадувалося в нарисах “Немцы в Крыму” [20, с.76]. Врешті решт, після бурхливих дискусій, учасники з'їзду погодилися включити до складу ради 1 делегата від естонців [21], прізвище якого нам встановити не вдалося. Хоча в ході полеміки висувалася пропозиція про можливість розширити квоту до 2-х осіб [22], але вона не була підтримана. Припускаємо,

що цим єдиним представником міг стати Я. Темзе, який виступив від громади з прикінцевою промовою [23].

Таким чином констатуємо, що вивчення становища прибалтійських народів Таврійської губернії в революційну епоху перебуває в зародковому стані. Газета “Южные ведомости” є одним з тих нарративних джерел, які сприяють заповненню означеної лакуни, хоча й частково. З поміж усіх балтійських етносів у часописі фрагментарно висвітлювалося життя лише естонців (більшою мірою) та латишів (мінімально). Проаналізований редакційний матеріал дає змогу стверджувати, що таврійські естонці, не маючи достатньої кількості людських ресурсів, політичну активність демонстрували або в спілці з німецькою громадою, або підтримуючи українські національні партійні осередки, зокрема під час виборчих кампаній. Культурно-релігійні аспекти громади висвітлювалися спорадично й це не дозволяє робити більш-менш серйозні узагальнення.

Література:

1. Волкова С.А. Чехи на півдні України (друга половина XIX – перша третина XX століття). – Симферополь, 2006. – 160 с.; Котляр Ю. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931). – Миколаїв, 2008. – 156 с.; Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917 – 1920 рр.). – К., 2010. – 144 с. та інші.
2. Ідеологічна спрямованість, рубрикація та редакційна політика аналізувалися в статті Вінцовський Т. Початок революції 1917 року та питання про організацію влади в Таврійській губернії (за матеріалами газети „Южные ведомости”) // Південний архів. Історичні науки. Випуск XX. – Херсон, 2005. – С. 120-124.
3. Наулко В. Естонське населення на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №5. – С. 38.
4. Енциклопедія історії України. – К., 2005. – С. 49.
5. Южные ведомости. – 1917. – 25 марта.
6. Там само. – 4 августа.
7. Там само. – 30 мая.
8. Там само. – 8 июля.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само. – 18 июля.
12. Немцы в Крыму. Очерк истории и культуры. – Симферополь, 2000. – С. 73.
13. Южные ведомости. – 1917. – 19 июля.
14. Там само. – 13 июля.
15. Там само. – 19 июля.
16. Там само. – 22 августа.
17. Там само. – 18 июля.
18. Там само. – 11 августа.
19. Там само. – 1 ноября.
20. Немцы в Крыму. Очерк истории и культуры. – Симферополь, 2000. – С. 76.
21. Южные ведомости. – 1917. – 25 ноября.
22. Там само. – 23 ноября.
23. Там само. – 25 ноября.

ЧИНОВНИЦЬКИЙ СКЛАД ОДЕСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО СУДУ у І-й пол. ХІХ ст.

(за матеріалами "Полного собрания законов Российской империи")

С.І. ДЕГТЯРЬОВ,

канд. істор. наук, доц.,
Сумський державний університет
(Україна)

Одним з найважливіших південноукраїнських міст була Одеса. Це портове місто мало велике значення для імперської торгівлі, і у зв'язку з цим тут вкрай була необхідною така установа, яка б регулювала торговельні відносини та суперечки. Вже у 1803 р. можливість створення такої установи розглядалася на найвищому рівні. Але результатом такого розгляду став іменний указ Одеському градоначальнику Дюку де Рішельє від 1 травня 1803 р., де визнавалося, що "установление Коммерческой Расправы в Одессе было бы конечно вещь желательная, но трудность такового соображения в городе, населенном иностранцами всех наций, еще прочно не водворившимися, понуждает отложить меру сию до дальнего изследования..." [11, с.574]. Таким чином необхідна установа не була створена у цей час. Але це все ж сталося дещо пізніше. Через декілька років Одеса отримала т.зв. Комерційний суд.

Комерційні суди існували з 1808 до 1917 р. і служили для розгляду торговельних справ. Уперше пропозицію створити комерційний суд висловив Одеський градоначальник Дюк де Рішельє, який емігрував з Франції, де такі суди отримали широке розповсюдження. Комерційні суди Росії були створені за зразком торговельних судів Франції. На початок ХІХ ст. особливі комерційні суди були також створені у Бельгії, Голландії, Німеччині, Італії, Іспанії, Англії та інших державах.

Щодо комерційних судів, які функціонували на території Російської імперії, то їхня діяльність понад два десятиліття регулювалася законодавчими актами, прийнятими для кожного такого суду окремо. Лише у період правління Миколи І з'являється законодавча база, що регламентувала дії цих установ в цілому. Всі ці нормативні акти (йдеться лише про ті, що відносилися до першої половини ХІХ ст.) були опубліковані у першому та другому виданнях "Полного собрания законов Российской империи" (перше зібрання, починаючи з тому ХХVІІ, друге – з початку і до тому ХХVІ). За цими документами можна простежити еволюцію комерційних судів Російської імперії. У даній же роботі нами зроблена спроба простежити, як у першій половині ХІХ ст. законодавчо визначалися чиновницький склад, умови служби та оплата праці чиновників саме Одеського комерційного суду, який був першою такою установою у державі.

10 березня 1808 р. був прийнятий статут Одеського комерційного суду. Суд складався з председателя (голови), чотирьох членів та одного юриста-консультанта або секретаря. Голову, двох членів та юриста призначав уряд, а ще

двох членів затверджував градоначальник з числа чотирьох запропонованих одеським купецтвом кандидатів. Усі названі посадовці переобиралися кожні три роки. Обрані та затвержені служителі протягом служби користувалися всіма привілеями державної служби. При цьому вони отримували жалування, а членам, обраним від купецтва дозволялося займатися торгівлею. Членам, призначеним імператором торгувати заборонялося. Окрім названих чиновників у комерційному суді повинен бути прокурор та консультанти або т.зв. стряпчі. Прокурор здійснював нагляд за "соблюдением судебных обрядов" та "в случае медленности доносит Градоначальнику". Стряпчі займалися підготовкою документів у справах "отсутствующих и тех, кои сами в Суд явиться не могут, а дело свое им препоручить пожелают" [14, с.116-117]. Визначалися статутом і функції інших чиновників.

На початку 1810 р. компетенція прокурора Одеського комерційного суду була дещо розширена. На нього було покладено обов'язок наглядати за ходом справ у тих присутственних місцях (установах), де не було потрібних спеціально для цього контролерів. Ці установи повинні були знаходитися на території, підконтрольній Одеському градоначальству [8, с.49].

У 1820 р. Одеському комерційному суду було надане право, яким до цього користувалася лише вища губерньська судова інстанція – цивільна палата. Це було право укладати документи на купівлю, продаж, заклад тощо на необмежену суму коштів [9, с.491]. Того ж 1820 р. було запропоновано ввести посаду ще одного члена суду, обраного від купецтва. Державна рада не підтримала цю пропозицію [7, с.755-756].

13 лютого 1824 р. були затвержені додаткові статті до статуту Одеського комерційного суду. Стаття 15 цього документа стосувалася оплати праці стряпчих. Вони повинні були "с верителями своими делать о мере вознаграждения их [стряпчих – С.Д.] условия" і лише після цього могли виконувати покладену на них роботу. Статтею 28 визначалося, що якщо Сенат відміняв неправильні рішення членів комерційного суду, то останні не підлягали стягненню з них штрафів або якійсь іншій відповідальності, на відміну від чиновників інших державних установ [1, с.112, 113].

У цей же час було прийняте рішення виділити прокурору цього суду двох помічників – стряпчого та письмоводителя. Стряпчому призначалася плата 360 руб. на рік (таким чином він отримував таку ж платню, як і губерньські стряпчі Херсонської губернії), а письмоводителю – 250 руб. на рік [13, с.135]. 13 березня 1825 р. губерньським стряпчим Херсонської губернії було суттєво підвищене жалування. Новоросійський генерал-губернатор клопотав про таке ж підвищення й підпорядкованим прокурору Одеського комерційного суду стряпчому та письмоводителю. Указом від 29 вересня 1825 р. платня цим чиновникам була збільшена до 1210 руб. на рік стряпчому і до 600 руб – письмоводителю [5, с.500].

З 1808 р. на жалування чиновникам Одеського комерційного суду, канцелярські витрати і утримання цієї установи в цілому щорічно виділялося 10750 руб. Ці кошти надходили з державної скарбниці. Згідно зі штатом 1817 р. на утримання суду щорічно додавалося ще 8750 руб. Ця сума відраховувалася з

надходжень на користь Одеси від митних зборів, що стягувалися комерційним судом. Причому це було мито, що стягувалося виключно за укладання актів купівлі-продажу на мореходні човни. Але скоро надходження з актів на ці човни значно зменшилися. Тоді було вирішено затверджені у 1817 р. додаткові 8750 руб. відпускати з коштів прибутків м.Одеса, починаючи з 1 січня 1824 р. [10, с.516].

Восени 1827 р. в організації роботи Одеського комерційного суду відбуваються значні зміни. Уряд прийняв рішення про те, що всі чотири члени цього суду повинні обиратися з місцевого купецтва. Але при цьому їх тепер повинні були обирати не на три роки, як раніше, а на один [4, с.889].

З січня 1827 р. члени комерційного суду, обрані від купецтва отримували по 1 тис. руб. на рік. Після того, як з числа купців стали обиратися всі чотири члени і не на три роки, а всього на один, Одеська міська дума запропонувала відмінити їм жалування (гроші членам суду сплачувалися з числа саме міських прибутків). Але у цей час обсяги виробництва справ у суді значно збільшилися і коштів, що відпускалися на утримання установи, стало не вистачати. До грошей, які вже виділялися суду (10700 руб. на рік) треба було додатково призначити ще 6900 руб., "дабы назначить канцелярским служителям достаточное жалованье". Члени суду погодилися, щоб 4 тис. руб., що повинні були виділятися їм у якості жалування за 1828 р., були віднесені на рахунок зазначених 6900 руб. (жалування членам суду не було скасоване, не зважаючи на пропозицію Одеської міської думи, оскільки таке рішення повинно прийматися у Комітеті міністрів). З потрібних додатково 6900 руб. уряд погодився виділити на канцелярію комерційного суду лише 4 тис. руб., пожертвувані членами суду на 1828 р. Імператором при цьому було висловлене побажання, що якби "сии Члены и на будущее время сделали подобное пожертвование, то без затруднений можно дозволить употреблять оное также на содержание Канцелярии Коммерческого Суда" [6, с.1027].

14 травня 1832 р. з'являється "Высочайше утвержденное Учреждение Коммерческих Судов, и Устав их судопроизводства". Якщо раніше діяльність кожного комерційного суду регламентувалася спеціально прийнятими актами, то тепер з'явилися єдині правила функціонування таких установ. Ними визначалися й основні засади функціонування чиновників цих судів. Згідно з цим документом комерційні суди створювалися "везде, где важность и пространство спорных торговых дел требовать того могут". За Установленням до складу комерційного суду входили голова, його товариш та визначена кількість членів. Канцелярія складалася з секретарів, їхніх помічників, протоколістів, перекладачів та писарів. При канцелярії також числилися присяжні пристави і служителі. Також окремим розкладом при комерційному суді визначалися присяжні попечителі у справах фінансової неспроможності та присяжні стряпчі.

Голова суду та його товариш тепер займали свої посади безстроково. Члени обиралися міською громадою на терміни, визначені для засідателів губернських судових палат. Разом з членами обиралися також кандидати на їхні посади для зайняття цих місць у випадку смерті, хвороби чи необхідної

законної відсутності члена суду. Секретарів, їхніх помічників і приставів комерційних судів за пропозицією самих судів затверджували губернські правління. А протоколісти, перекладачі, писарі і присяжні служителі призначалися і звільнялися за рішенням суду. Усі зазначені посадові особи вважалися державними службовцями і мали право на чиновницьке чиновиробництво. Виконання функцій присяжними попечителями та стряпчими вважалося громадською службою.

Щодо оплати праці, то дане питання також регулювалося зазначеним Установленням. Так, голова комерційного суду, його товариш, секретарі та пристави отримували жалування згідно з визначеним штатом. Помічники секретарів, протоколісти, перекладачі і писарі отримували платню з коштів, що виділялися на утримання канцелярії. Присяжні попечителі користувалися прибутками, визначеними Статутом про торговельну неспроможність. А стряпчі отримували винагороду від своїх клієнтів за добровільною з ними домовленістю [2, с.268-271].

На початку 1851 р. Державною радою приймається ще одне рішення, що стосувалося служби чиновників комерційних справ, у тому числі одеського. Тепер голови та члени цих судів обиралися на свої посади терміном на чотири роки, а не безстроково, як це визначалося Установленням про комерційні суди 1832 р. Після цього місцеве купецтво могло клопотати про затвердження на цих посадах тих чиновників, які їх займали, на наступне чотириріччя або ж провести вибори і обрати нових. Якщо гідних кандидатур на зазначені посади не було, то призначалися чиновники від уряду (але теж на чотири роки) [3, с.4].

Можемо зазначити, що перша половина XIX ст. була періодом становлення комерційних судів у Російській імперії. А Одеський комерційний суд відіграв у цьому процесі чи не найважливішу роль, оскільки він був першою подібною установою у державі і фактично на ньому відпрацьовувалося особливе торговельне судочинство. У той час, коли всі державні установи мали становий характер, комерційні суди не мали станової прив'язки до осіб, які користувалися їх послугами. Щодо чиновницького складу комерційного суду, то він був неоднорідним у соціальному відношенні – тут служили представники дворянства, купецтва, міщанства. Різними були також умови служби та оплати праці, які залежали від займаної посади та покладених на чиновників обов'язків.

Література:

1. Высочайше утвержденные дополнительные статьи к Уставу Коммерческого Суда для Одессы // ПСЗ-1. - Т.XXXIX. - №29789.
2. Высочайше утвержденное Учреждение Коммерческих Судов, и Устав их судопроизводства // ПСЗ-2. - Т.VII. - №5360.
3. О выборе в Коммерческие Суды Одесский, Таганрогский, Керченский и Измаильский Председателей и Старших Членов чрез каждые четыре года // ПСЗ-2. - Т. XXVI. - №24786.
4. О дозволении Одесскому Коммерческому Суду иметь четырех Членов от купечества, с выбором оных на один год // ПСЗ-2. - Т.II. - №1459.
5. О жалованье Стряпчему и Письмоводителю при Прокуроре Одесского Коммерческого Суда // ПСЗ-1. - Т.XL. - №30511.

6. О жалованье Членам Одесского Коммерческого Суда и о прибавке суммы на Канцелярию оною // ПСЗ-2. - Т.III. - №2459.
7. О прибавке в Одесский Коммерческий Суд одного Члена из негоциантов, по выбору из купечества // ПСЗ-1. - Т.XXXVII. - №28667.
8. О присвоении власти Прокурору Одесского Коммерческого Суда наблюдать за течением дел в прочих Присутственных местах, особенных Контролеров неимеющих // ПСЗ-1. - Т.XXXI. - №24108.
9. О присвоении Одесскому Коммерческому Суду права, предоставленного Гражданским Палатам, совершать купчие, закладные и всякого рода сделки на неограниченные суммы // ПСЗ-1. - Т.XXXVII. - №28456.
10. О произвождении Коммерческому Суду в Одессе добавочной по Штату 1817 года суммы из Одесских городских доходов // ПСЗ-1. - Т.XXXIX. - №30051.
11. О распоряжениях по городу Одессе относительно учреждения там Коммерческой Расправы, двух ярмарок и ломбарда // ПСЗ-1. - Т.XXVII. - №20740.
12. О распространении на Таганрогский Коммерческий Суд правила, постановленного для Одесского Коммерческого Суда, относительно избрания в оный Членов // ПСЗ-2. - Т.III. - №1925.
13. Об определении в помощь Прокурору Одесского Коммерческого Суда одного Стряпчего и одного Письмоводителя // ПСЗ-1. - XXXIX. - №29800.
14. Устав Коммерческого Суда для Одессы // ПСЗ-1. - Т.XXX. - №22886.

УДК 94(092)(477.64)

ЗАРУБІЖНІ РЕСУРСИ СТАЛІНСЬКОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ: ПРИКЛАД ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ (кін. 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.)

О.О. ІГНАТУША,

аспірант,

Запорізький національний університет

(Україна)

Проблеми технологічних ресурсів та інтелектуальних джерел економічного розвитку, які стоять сьогодні перед українським суспільством, спонукають до вивчення історичного досвіду їх вирішення. На увагу заслуговує аналіз таких періодів і сюжетів історії, які показали яскраві приклади подолання економічних труднощів, досягнення видатних економічних результатів, складовою частиною яких було використання іноземних фахівців, технологій і досвіду. Тема іноземної співпраці, її мотивів, масштабів, змісту реалізації сторонами поставлених цілей, її значимості та суспільного резонансу ще недостатньо розроблена у вітчизняній історичній науці, про що доречно зауважував запорізький історик О.І. Латун [1, с. 86]. Більшість праць написані ще в радянську добу. Вони, як правило, мають популярний і пропагандистський характер і розкривають ці питання побіжно, а то й відверто упереджено. Вони оспівують міжнародну солідарність трудящих, не розкривають політичних чинників економічних зв'язків, замовчують мотиви взаємовигоди співпраці, применшують ефект, якого більшовицькій владі вдалося досягти завдяки залученню до реалізації своїх планів іноземних фахівців. Спробуємо неупереджено оцінити характер, зміст і ефективність такої співпраці на прикладі будівництва індустріальних об'єктів у місті Запоріжжя, яке було

одним із центрів більшовицької індустріалізації наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Для вирішення цих завдань будемо спиратися на архівні джерела, як опубліковані [2], так і опрацьовані нами в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 1. – ЦК КПУ), Російському державному архіві соціально-політичної історії (Ф. 85 – Г.К. Орджонікідзе), Державному архіві Запорізької області (Ф. Р-955 – Будівництво Дніпровського промислового комбінату (Дніпрокомбінатбуд), а також на періодичну пресу.

Причини міжнародної співпраці, на наш погляд, були об'єктивними. У них убачаємо: саму потребу індустріалізації, відсутність досвіду спорудження великих промислових об'єктів, відсталість вітчизняних технологій, відсутність потужної техніки. У той же час розвинені країни, передусім – країни Заходу, навпаки, були успішними і мали видатні досягнення у сфері промисловості.

Наказом Вищої ради народного господарства від 4 липня 1929 р. під грифом “не підлягає розголошенню” було введено в дію інструкцію “Про порядок залучення на службу і використання держпромисловістю СРСР працівників із-за кордону”. Роблячи політичне застереження, що господарські органи мають керуватися ідеєю першочергового використання праці вітчизняних працівників, вже 2-й пункт інструкції орієнтував на потребу «залучення із-за кордону на службу кваліфікованих спеціалістів для роботи з раціоналізації виробництва, для реконструктивних робіт, для новостворюваних виробництв, для підготовки нових спеціалістів, а також рядових працівників з тих спеціальностей, з яких існує нестача працівників у СРСР” [3, арк.103]. Очевидно, що потреба у такій інструкції була спричинена гострою потребою в іноземних спеціалістах і, водночас, прагненням їх ефективного залучення до виробництва.

Фактор привабливої економічної потужності капіталістичних держав, з якими ідеологічно змагалися більшовики, змусив партійно-державне керівництво СРСР піти на тимчасові поступки, так само, як це було із запровадженням нової економічної політики, яка була лише тимчасовим відступом перед дрібним капіталом.

Галузі співпраці визначала радянська сторона. Особливо помітною була партійно-державна ініціатива щодо такої співпраці на початку форсованої індустріалізації. 3 лютого 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У під час розгляду питання про будівництво мостів для Дніпрельстану визнало за доцільне розмістити замовлення “на заводах Союзу та зокрема Дніпропетровських заводах” [4, арк. 27, 29]. Жорстко обмежувалася кількість фахівців, які отримували дозвіл виїзду за кордон з діловими візитами. Потреба підприємств у таких візитах не відігравала вирішальної ролі. Так, відомо, що 23 січня 1928 р. Секретаріат ЦК КП(б)У дав дозвіл на закордонні відрядження двом групам. Одна планувала “ознайомитися зі станом рудовиробництва” в Америці, а інша – “з питаннями будівництва”. Але при цьому кількість відряджуваних осіб зменшили із 14 до 8 осіб [5, арк. 35].

Сам факт співпраці з окремими іноземними фірмами дозволяє зробити висновок про переваги ринкової економіки і політичного устрою держав, які

надавали можливість підприємцям своїх країн виходити на зовнішній ринок і співпрацювати заради економічної доцільності фірм, а відтак, і громадян своєї країни. Робимо висновок, що політичний режим в СРСР значно звужував сферу взаємовигідної економічної співпраці.

Пріоритетними галузями застосування іноземних технологій і фахівців в Україні виявилися базові для індустрії: будівельні технології, енергетика, металургія, машинобудування.

Не було належної вітчизняної техніки, яка б дозволяла вести роботу широким фронтом, швидко й на рівні світових стандартів. Ця проблема поставала настільки гострою, що вирішити її ставало неможливим навіть протягом кількох найближчих років. Друкований орган Наркомату важкої промисловості писав: “Низка найбільших металургійних будівництв перебуває під ударом саме через нестачу обладнання” [6].

З самого початку будівництва промислових об’єктів були задіяні технічні й технологічні ресурси іноземних машинобудівних заводів. Вже 1927 р. в Америці замовили електромотори, лебідки та інші пристрої п’ятнадцяти різних типів. Перша техніка із закордону в Запоріжжя пішла у жовтні 1927 р. [2, с. 71].

Важливими сторонами співпраці було постачання на будови індустрії обладнання, виконання монтажних робіт, експертиза якості, інженерні консультації.

Іноземні фірми-партнери співпрацювали спочатку з Дніпробудом, а пізніше – Дніпрокомбінатбудом і першими металургійними підприємствами Запоріжжя, зокрема – Алюмінієвим комбінатом.

Вже 1927 р. було укладено договір про технічне консультування спеціалістів під час спорудження Дніпровської гідроелектростанції з американською фірмою “Х.Л. Купер і К^о”. Надалі ця фірма виступала основним технічним консультантом спеціалістів будівництва. Її фахівці контролювали технологічні процеси, дотримання техніки безпеки, раціоналізацію виробництва, виправляли поточні технічні помилки. Вони ініціювали підготовку вітчизняних технічних кадрів, свідченням чого стало створення 1929 р. інспекції з бетону [7, арк. 169]. З початку будівництва і до 1 грудня 1930 р. діяв договір на технічне консультування з німецькою фірмою “Сіменс-Баууніон”. Працювала Чехословацька консультація, яку представляв інженер Вітковіцьких заводів Ліба. Згодом участь у будівництві в ролі консультантів узяли французи – працівники фірми АФК, яку представляв інженер Жан Жофрен. Вони продовжили роботу й після пуску Дніпрогесу – на спорудженні Алюмінієвого комбінату. 19 липня 1933 р. група фахівців цієї фірми прибула до Запоріжжя [8, арк. 7–8].

Серед фірм-партнерів будівництва на Запоріжжі були американські: “Дженерал електрик”, „Ньюпорт-Ньюс”, німецькі “Крупп”, “Цейс”, італійські – “Фіат”, “Лянча”, французькі – “Мокріше”, “Лагауз Глазман”, шведські – “Атлас Дізель”, “Сандвік” та ін. Закладалась основа для широкої міжнародної співпраці. Але, за визнанням начальника Дніпробуду О.В. Вінтера, основний „курс” узяли „на американські методи й американське обладнання”.

Радянських фахівців різних галузей приваблювали очевидні технологічні

досягнення американців. Передусім привабливою була енергетична сфера та гідробудування. Як зазначає сучасний російський дослідник Б.М. Шпотов, “Радянський Союз потребував індустріальних гігантів американського типу. Американська допомога використовувалась під час будівництва гідроелектростанцій, у нафтовій, гірничо-видобувній, вугільній, хімічній, металургійній, електротехнічній промисловості” [9, с. 18].

Це було цілком виправдано. На той час США були найбагатшою в економічному і фінансовому відношенні країною. Після першої світової війни вони перетворилися на світового кредитора з високорозвиненою промисловістю і технікою. Такі обставини стимулювали радянський уряд до встановлення політичних і торговельно-економічних зв'язків із США. Зацікавленість мала довготривалий і неперехідний характер.

Один із партійних керівників, згодом – другий секретар ЦК КП(б)У, – П. Постишев пояснював: “Розростання нашої промисловості йде вперед настільки швидкими темпами, що ... ми мусили вдатися до вербування кваліфікованих робітників-іноземців, у тому числі й інженерно-технічних працівників” [10].

Потреба у роботі іноземних спеціалістів зберігалася весь час радянської індустріалізації. 1937 р. один із організаторів промислового виробництва Л.С. Владимиров писав після тривалого закордонного відрядження: “Крім надсилання людей із Союзу (на стажування – *О.І.*) необхідно поповнити наші конструкторські лави сумлінними працівниками Америки” [11, арк. 9].

Цінні технологічні новації американців використовувались і в інших галузях. “До цього часу на нашому будівництві майже не використовується американський спосіб укладання цегли, хоча він, у цілому, кращий, аніж російський... Метод дозволяє реорганізувати трудовий процес і підвищити роль некваліфікованих робітників під час самого укладання”, – писав на Запоріжжі працівник, що хотів залишитися невідомим, у багатотиражній газеті “Пролетар Дніпробуду” [12]. Названі обставини звертали увагу радянської влади на капіталістичний світ не як на політичного ворога, а як на економічного партнера.

За опублікованими даними, з 1923 по 1933 рр. тільки по лінії Наркомату важкої промисловості було укладено 170 договорів про технічну допомогу, на зарубіжну виробничу практику направлено 2572 осіб. 1933 р. у важкій промисловості СРСР працювало 6550 іноземних спеціалістів. На початку 1934 р. у важкій промисловості Радянського Союзу нараховувалось 5149 іноземних інженерів, техніків і робітників. Загальна кількість іноземних спеціалістів на початку 1933 р. становила близько 20 тис. осіб. З членами їх сімей цифра наближалася до 35 тис осіб. [13].

Науково пізнавальними для вивчення постають питання способів виконання іноземцями своїх службових обов'язків; стилю поведінки з вітчизняними працівниками та між собою; впливу побуту, умов проживання, медичного обслуговування на виробничу сферу. У поле нашого зору потрапляють також виробничі конфлікти, їх характер і способи подолання, зняття упередженості тощо.

Ефективність діяльності іноземних фахівців на будівництві радянських промислових об'єктів була високою. Про це, наприклад, свідчать рядки звіту начальника Дніпробуду до Енергоцентру від 3 листопада 1930 р.: „Це ... дозволило досягти надзвичайно високих темпів роботи, ввести в практику нові методи й прийоми робіт і тим самим здешевити вартість робіт” [14, арк. 56].

Свідченням значного внеску іноземних фахівців у промислове будівництво на Запоріжжі стали і високі державні нагороди СРСР Зокрема, Ордени Трудового Червоного Прапора отримали: керівник технічної консультації спеціалістів Дніпробуду, інженер Х.Л. Купер, проектувальник металевих конструкцій, інженер Ф. Файфер, керівник робіт з монтажу генераторів, інженер Томсон, монтер електричного обладнання Мерфі, старший монтер зі збирання турбін Вінтер, монтер зі збирання турбін Біндер [2, с. 239].

Таким чином, реалізація проекту сталінської індустріалізації передбачала ефективне використання технічного, технологічного й інтелектуального ресурсів зарубіжних економічних партнерів. Суб'єктами економічних відносин виступали як підприємства, фірми, так і окремі спеціалісти. Мобілізація ресурсів була здійснена рішеннями вищих партійних, державних, господарчих органів і втіленням їх постанов правовими, економічними й адміністративними методами.

Зарубіжні ресурси, використані під час промислового будівництва на Запоріжжі, виявилися суттєвими за обсягами, змістом та економічним ефектом. Без перебільшення – іноземна техніка, технології, спеціалісти, задіяні на об'єктах сталінської індустріалізації в Запоріжжі, зробили потужний внесок у практичне вирішення найважливіших державно-господарських завдань, що стало умовою успішного виконання пріоритетних політичних проектів.

Література:

1. Латун О.І. Так починалося співробітництво / Олександр Іванович Латун // Комуніст України. — 1988. — № 7. — С. 86–90.
2. Первенец индустриализации страны – Днепрогэс имени В.И. Ленина: Сборник документов, 1926–1932 гг. — Запорожье : Запорожское книжно-газетное изд-во, 1960. — 288 с.
3. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). — Ф. 995. — Оп. 14. — Спр. 455. — 108 арк.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 142.
5. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 90.
6. За индустриализацию. — 1932. — 16 січня.
7. ДАЗО. — Ф. 995. — Оп. 14. — Спр. 30.
8. ДАЗО. — Ф. 995. — Оп. 44. — Спр. 123.
9. Шпотов Б.М. Американский фактор в индустриальном развитии СССР, 1920–1930-е годы / Борис Михайлович Шпотов. — М. : Ин-т экономики РАН, 2009. — 39 с.
10. За индустриализацию. — 1930. — 26 октября.
11. Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 85. — Оп. 29. — Спр. 653. — 54 арк.
12. Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 1 квітня.
13. В 20–30-е годы об этом не спорили, а нанимали, приглашали и даже вербовали западных специалистов строить нам социализм // Транс-Инфо. — 2007. — Март. —

УДК 94(477)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕПОРТАЦІЙНО-ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ З ПОЛЬЩІ ДО ПІВДЕННИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ У 1944-1947 рр.

Ю.В. КРАМАР,

канд. істор. наук, доцент,
*Волинський національний університет імені Лесі Українки
(Україна)*

Повоєнні депортації українців з Польщі до радянської України є однією з найбільш трагічних сторінок в історії українсько-польських взаємин ХХ століття. На момент, коли у липні 1944 р. на територію так званого Закерзоння (Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина) увійшли війська радянської армії, тут проживало понад півмільйона українців [1, с.39]. Спроби М. Хрущова переконати Й. Сталіна приєднати ці території до УРСР, утворивши Холмську область не мали успіху. Вже 27 липня 1944 р. між РНК СРСР та Польським Комітетом Національного визволення (далі: ПКВН) була укладена Угода про радянсько-польський державний кордон, відповідно до якої значні українські етнічні території залишились у межах нової Польщі.

Одночасно Кремль пропонує свою стратегію вирішення “української проблеми”. Із санкції Сталіна 9 вересня 1944 р. у Любліні між урядом УРСР та ПКВН було укладено Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і так само польського – з території УРСР [2, с.165]. Угодою передбачалося переселення на територію УРСР усіх українців, які проживали в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лесківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському та Влодавському повітах, а також евакуацію до Польщі всіх поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р., мешкали в УРСР і які б виявили бажання переселитися на територію Польщі. В Угоді підкреслювалося, що евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано [2, с. 165].

З метою реалізації вказаної Угоди РНК УРСР і ЦК КП(б)У 19 вересня 1944 р. прийняли постанову про створення на території УРСР і Польщі відповідного апарату, що мав координувати діяльність місцевих органів влади по евакуації українських і польських громадян. Було створено Управління при РНК УРСР у справах евакуації і розселення українського і польського населення, посади Головних уповноважених і Головних представників, районних уповноважених і районних представників. Головним уповноваженим уряду УРСР у справах евакуації українського населення з Польщі в місті Любліні став М. Підгорний.

Сама переселенська акція офіційно тривала з 15 жовтня 1944 р. до 15 червня 1946 року [3, с. 192]. За цей період з українських етнічних територій, що

опинилися в межах Польщі було виселено 482 880 українців (122 622 сім'ї) [4, с.176].

Перші транспорти з українським населенням прибули до УРСР на початку листопада 1944 р. Сам процес переїзду забирав чимало часу, зусиль, ускладнювався побутовими проблемами, зверхністю, байдужістю владних представників. Люди зверталися з проханнями до місцевих уповноважених переселяти їх цілими селами або хоча б групами, а не окремо, поодиноці, адже гуртом легше було адаптуватись до нових умов. Зрозуміло, що на їхні бажання влада не зважала. Як правило, людей силою приганяли на станцію, оточену радянськими чи польськими військами, і змушували розписуватись у списках осіб, які погодилися на добровільний виїзд. Депортованим не надавалось право вибору місця поселення, конкретної області чи району. Більшість переселенців дізнавалися про місце свого нового проживання лише тоді, коли починалась вивантаження з ешелону [5, с. 227].

Основна частина переселених з Польщі українців на початкових етапах евакуації спрямовувалася у східні та південні області УРСР, решта були розселені в областях Західної України. Так, станом на 4 січня 1944 р. із загальної кількості евакуйованих з території Польщі 324 157 осіб, 161 647 переселенців виїхало до південних та східних областей. З них в Дніпропетровській області було поселено 22 759 чол., у Запорізькій 32 642 чол., Кіровоградській 10 233 чол., Миколаївській 14 984 чол., Одеській 26 257 чол., Херсонській 17 902 чол. [6, с.8].

Той факт, що більша частина поселенців спрямовувалася у південно-східні області УРСР можна пояснити кількома причинами. По-перше, через значні воєнні руйнування, людські втрати в роки війни тут катастрофічно не вистачало робочих рук в колгоспах і на новобудовах, тому депортовані мали поповнити людські ресурси регіону. По-друге, давав про себе ознаки вплив радянських агітаторів на Закарпатті, адже більшість з них були вихідцями із Східної України і могли рекомендувати місця для поселення. Важливу роль відігравав і фактор безпеки. Адже південні і східні регіони були віддалені від кордону. До того ж говірка закарпатців різко контрастувала на фоні місцевого населення, тому їх легше було тримати під постійним контролем місцевої влади.

Слід зауважити, що у 1945-1946 рр. чисельність переселенців, які направлялись у південно-східні області у відсотковому відношенні постійно зменшувалась. На період завершення переселенської акції в цих областях проживало близько 160 тис. депортованих (або 33% від їх загальної кількості), решта, а це понад 323 тис. особи (або 67%), оселились у західних областях УРСР [4, с.176].

Господарське облаштування переселенців на нових місцях було незадовільним. Владні структури приймали цілу низку постанов і розпоряджень з цього приводу, однак переважна частина їх не виконувалася, про що свідчать проблеми переселенців з житлом, які не вирішувалися упродовж років. Лише частина з них отримала будинки, а більшість була розселена за рахунок ущільнення житлової площі колгоспників. Так із 5510 сімей, які станом на

січень 1946 р. прибули до Дніпропетровської області житло отримали лише 1117 родин, в Херсонській області житло отримали лише 693 родини із загальної кількості 4670 новоприбулих, у Кіровоградській області 153 сім'ї із 2210 родин. Дещо кращою була ситуація в Одеській та Миколаївській областях, де відповідно будинки з господарськими прибудовами отримали 4352 сім'ї (з 6875) та 3690 родин депортованих (з 4139) [7, 15]. Ті, хто не отримували житла, розміщувались або в будинках колгоспників по 2-3 сім'ї на одну кімнату, або в приміщеннях, непридатних до житла (телятники, свинарники, конюшні тощо) [8, с.201].

Про чисельні зловживання місцевих чиновників щодо використання коштів та будматеріалів, які призначались для переселенців, зверхність, байдужість владних представників щодо вирішення їх побутових проблем свідчать чисельні звіти керівників областей до центральних органів влади. Так, в доповідній записці секретаря Одеського обкому КП(б)У Л. Найдека від 17 травня 1946 р. до секретаря ЦК КП(б)У Коротченка Д.С. читаємо: “В Беляєвському районі директор підсобного господарства “Главморбуду” Ключин самовільно виселив переселенку Кацур Анастасію з будинку, закріпленого за нею рішенням райвиконкому, а город, що прилягає до будинку, передав своєму коменданту... В Михайлівському районі голова райспоживспілки Коган отримані будматеріали для переселенців, використав на ремонт ларьків і магазинів... В Комінтернівському районі, в с. Дмитріївка, голова колгоспу Довбенко, зайшовши до будинку переселенця Юзвика Івана, заявила: “Якого біса ви сюди приїхали, повертайтеся назад на Волинь, нам потрібні квартири” [9, с. 106]. Такі випадки були далеко не поодинокі.

Місцева влада намагалась ідеологічно працювати з переселенцями, щоб якомога швидше інтегрувати колишніх громадян Польщі в радянську державно-політичну систему. Шляхи цієї адаптації (за влучним висловом дослідниці з Миколаєва Т.Пронь – ресоціалізації) були різними [10, с.234-237]. Досить активно серед переселенців велась пропаганда колективних форм ведення господарства. Доволі значна частина депортованих на перших порах вступала до колгоспів. Так, станом на початок січня 1944 р., відсоток охоплених колективізацією в Запорізькій області складав 81%, в Одеській області – 80%, Дніпропетровській – 85%, Миколаївській – 89% [7, с.15]. Як моральне заохочення кращих колгоспників з числа переселенців стали призначати на “керівні посади”. Так, у 1946 р. в Одеській області троє були головами колгоспів, 56 – бригадирами, 11- зав. фермами, 48 – членами правління колгоспів, 38 – трактористами [9, с.105]. Цікаво, що посади останніх теж були занесені до розряду “керівних”.

Місцева влада, намагаючись ідеологічно працювати з переселенцями, залучала їх до участі в роботі з підготовки до виборів Верховної Ради СРСР, слідкувала, щоб вони в “добровільно-примусовому порядку” підписувались на союзні та республіканські газети та журнали. Це не виключало, однак, випадків “ідеологічної диверсії” серед переселенців. У довідці Міністра державної безпеки УРСР від 11 березня 1947 р. читаємо: “серед прибулих переселенців виявилась значна частина антирадянських елементів, кулаків, бандитів,

учасників націоналістичних організацій, які після прибуття до місць розселення розгорнули ворожу діяльність... Так., на території Дніпропетровської, Миколаївської і Одеської областей у січні 1946 р. була викрита і заарештована група молоді, учасників ОУН з числа українців-переселенців ...у кількості 27 чоловік... Вони провели велику роботу з залучення до ОУН нових членів, намагались придбати зброю, обговорювали на своїх нарадах питання повстанського і терористичного характеру, видавали рукописний журнал” [8, с. 202].

Починаючи з 1945 р. значна частина переселенців, переконавшись у “перевагах” радянської системи, припиняла роботу в колгоспах, захоплювала здану ними худобу, розпродувала майно і, користуючись різними видами транспорту, намагалась повернутись до місць свого колишнього проживання. Так, наприклад, за період з 15 березня до 15 травня 1946 р. територію лише Одеської області, де проживало 7 234 родин евакуйованих, залишила 971 сім’я [9, с.106]. У Дніпропетровській області на цей час з 5 637 сімей переселенців залишилось лише 903 родини [13, с. 243]. Самі переселенці причини самовільних виїздів пояснювали “неврожаями хліба, картоплі, поганим кліматом, відсутністю в ряді районів питної води”.

Зворотний процес переселення українців особливо посилювався у 1947 р. Це пояснювалось голодом, який особливо вразив схід та південь України. Головний потік реєвакуйованих спрямовувався на територію західних областей УРСР, де вони поповнювали розряд так званих “непланових переселенців”. Про масовий характер самовільних переселень свідчить той факт, що станом на 1 квітня 1947 р з 39 726 сімей, евакуйованих з Польщі у південно-східні області УРСР, виїхало в західні області 31 042 сім’ї [11, с. 240].

З огляду на те, що переселенці масово тікали з Півдня та Сходу України 16 вересня 1945 р. РНК УРСР заборонила приписувати переселенців у західних областях і зобов’язувала місцеві власті повертати їх назад у східні та південні області [12, с.219]. 3 жовтня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР видав наказ “Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення”, на підставі якого всім переселенцям категорично заборонялося переселятися на захід. Однак самовільні переїзди у західні області сімей переселенців тривали.

Переселенці, які поверталися на Західну Україну зустрічалися тут з неменшими труднощами, ніж на сході та півдні УРСР: складні побутові умови, бюрократична тяганина із вирішенням нагальних проблем господарського облаштування. Тому частими були спроби нелегального повернення до Польщі під виглядом поляків, що примусово переселялись із областей Західної України. В листі начальника Управління при РНК УРСР у справах евакуації від 5 січня 1946 р. читаємо: “реєвакуйовані сім’ї з України повертаються назад з майном та худобою... Прикордонники внаслідок слабого контролю, не розбираючись, пропускають українців разом з поляками назад в Польщу...Багато хто купує евакодокументи в поляків” [14, с.11].

Таким чином, депортаційно-переселенські процеси 1944-1946 рр. стали одним з найбільш масових методів реалізації радянських репресивних

технологій у післявоєнний період. Метою переселенських акцій було прагнення тоталітарних режимів до створення мононаціональних держав, встановлення нових державних кордонів, а також придушення українського національно-визвольного руху на Холмщині, Підляшші, Надсянні та Лемківщині. Депортаційна політика зумовила особисті трагедії сотень тисяч людей, особливо дітей та людей похилого віку. Примусова зміна кліматичних і побутових умов депортованих спричинила значні труднощі в адаптації їх до нового соціально-економічного та політичного середовища. Особливо це стосувалось переселенців, які направлялись до південно-східних регіонів УРСР. Незадовільні умови господарського облаштування українців Закерзоння в цих областях призвели до спроб масового повернення людей на територію Західної України та Польщі.

Література:

1. Політична історія України. XX століття: в 6-ти т. /Редкол: І.Ф. Курас (голова) та ін./ Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) /О.Н Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – Київ, 2003. – 696 с.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – 536 с.
3. Кіцак В.Перебіг депортації українців з Холмщини у 1944-1946 роках /В.Кіцак//Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць. – Т.2 /упорядн. М.М. Кучерепа; За заг.ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 191-203.
4. Підсумковий звіт Головного уповноваженого уряду УРСР про виселення українців із Польщі. 14 лютого 1947 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С. 162-199.
5. Вертелецька Н. Особливості переселення українців з Польщі в Україну у 1944-1947 роках / Н. Вертелецька// Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць. – Т.2 /упорядн. М.М. Кучерепа; За заг.ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С.224-232.
6. Доповідна записка заступника Головного уповноваженого уряду УРСР секретарю ЦК КП(б)У та Народному Комісару внутрішніх справ УРСР про хід виселення українців із Польщі та дії УПА і АК. 4 січня 1946 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С. 7-10.
7. Доповідна записка заступника завідуючого відділом ЦК КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У про хід евакуації українців з Польщі та поляків з України. Не раніше 5 і не пізніше 22 січня 1946 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С.14-16.
8. Довідка Міністра державної безпеки УРСР про створення українськими переселенцями з Польщі осередків ОУН у східних областях України. 11 березня 1947 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С. 201-203.
9. Інформація секретаря Одеського обкому КП(б)У секретарю КП(б)У про господарське влаштування депортованих з Польщі українців. 17 травня 1946 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С. 104-106.

10. Пронь Т. Ресоціалізація депортованих українців Польщі в Радянські Україні у повоєнні роки /Т.Пронь / Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць. – Т.2 / упорядн. М.М. Кучерепа; За заг.ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С.232-239.
11. Довідка про влаштування на території Української РСР українців, росіян і білорусів, виселених із Польщі і Чехословаччини. Не раніше 1 травня 1947 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С.239-241.
12. Давидюк Р. Розселення та облаштування українців з Польщі на Рівненщині /Р.Давидюк// Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць. – Т.2 / упорядн. М.М. Кучерепа; За заг.ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С.214-224.
13. Доповідна записка Міністра внутрішніх справ УРСР секретарю ЦК КП(б)У про масову втечу у прикордонну смугу виселених із Польщі українців. 7 травня 1947 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С. 243-245.
14. Лист Управління РНК УРСР у справах переселення ЦК КП(б)У про нелегальне повернення переселенців-українців до Польщі. 5 січня 1946 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С.10-11.

CONSIDERAȚII PRIVIND GENEZA COMPLEXULUI CULTURAL NOUA – SABATINOVKA – COSLOGENI

V. MOLDOVEANU,

Lector superior, doctorand,

Universitatea de Stat “B. P. Hasdeu” din Cahul,

(Republica Moldova)

В новых исторических условиях позднего бронзового века появились новые, смешанные археологические культуры. Таким образом на огромной территории появится и распространится культурный комплекс Ноуа–Сабатиновка–Косложены, в которую вошли территории Карпатского ареала на западе, Дунай на юге и бассейн реки Днепр на востоке. Путем слияния западного течения, представленного Карпато – Балканскими культурами (Monteoru, Wietwnberg, Tei, и др.) с восточным течением, представленного кочевыми культурами (культура многоваликовой керамики и Срубная) вызвало формирование культурного комплекса Ноуа – Сабатиновка – Косложены, в котором гармонично, слились как восточные так и западные традиции. Некоторые исследователи утверждают, что важный фактор в формировании культурного комплекса сыграли фракийцы или киммерийцы. Ноуа–Сабатиновка–Косложены, с их обширной областью распределения занимает особое место в культуре и истории народов конца бронзового века нынешних областей Украины, Молдовы и Румынии.

Evoluția comunităților culturale, caracteristice spațiului nord – vest pontic, de la începutul epocii fierului, au fost marcate de transformări majore, începute încă din bronzul târziu, determinate de pătrunderea unor noi comunități în spațiul Carpato – Danubiano –Pontic. În urma deplasării populațiilor răsăritene la periferia estică și sud – estică a spațiului carpato – dunărean, către sfârșitul epocii bronzului, este creat un nou complex cultural Noua – Sabatinovka – Coslogeni [1, Florescu, 1964, 1990; Morintz, Anghelescu,1970; Cavruc 1990, 1998; Sava 1994, 1999, 2003, Nicic 2006].

Cercetările științifice accentuate, mai ales, din a doua jumătate a sec. XX au stârnit interesul specialiștilor cu privire la schimbările ce au survenit în perioada de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului și au impulsionat investigațiile în spațiul Dunării de Jos și în nord – vestul Pontului Euxin, zonă practic necunoscută atunci. Rezultatele cercetărilor de teren au contribuit la acumularea unor noi informații și la elucidarea diverselor aspecte ale fenomenelor culturale din perioada târzie a epocii bronzului. Astfel, pe baza investigațiilor, la începutul anilor '70, a fost identificat un nou complex cultural Noua – Sabatinovka – Coslogeni, care, va juca un rol important la formarea aspectelor culturale din hallstattul timpuriu și nemijlocit la etnogeneza tracilor timpurii.

La etapa actuală cercetările științifice au creat în istoriografia complexului Sabatinovka-Coslogeni-Noua, din spațiul carpato – nistrean, divergențe semnificative în ceea ce privește elementele definitorii ale substratului genetic al culturilor componente acestui complex. Datorită acestui fapt, trebuie să menționăm, că un rol important în istoriografia temei îl ocupă elucidarea problemei apariției monumentelor bronzului tardiv, în special monumentelor de tip Sabatinovka, Coslogeni și Noua , specifice acestei zone. Ținând cont de problema pusă în discuție, vom încerca, în continuare, să descriem problematica istoriografică privind originea aspectelor culturale susmenționate:

Cultura Noua

Cercetările arheologice efectuate în ultimii ani ai sec. XX au centralizat interesul deosebit manifestat de specialiști în legătură cu cultura Noua. Valoroasa lucrare de sinteză cu privire la cultura Noua, publicată de A. C. Florescu în 1964, [2, p. 143 – 202], este elocventă în acest fel. Dintre arheologii care au adus contribuții semnificative pentru cunoașterea culturii Noua putem enumera pe: M. Petrescu – Dâmbovița [3, p. 443 – 486], C. Buzdugan pentru jud. Vaslui [4, p. 59-72], A. Rusu pentru jud. Iași [5, p. 12-13], N. Harțușche pentru jud. Brăila [6, p. 34-37], etc. În zona Pruto – Nistreană, monumentele culturii Noua au fost descoperite, pentru prima dată de V. Marchevici, iar în anii '50 au fost studiate primele așezări ale aceste culturi la Ghindești și Roșieștii Vechi, în anii '60 – '70 au fost cercetate așezările de la Slobodca – Șireuți, Costești și necropolele Șeptebani și Bădragii Vechi. Mai târziu au fost studiate așezările de la Petruseni, Cobâlna, Biliceni Vechi, Bolboaca, Fetești, Hansca și necropolele de la Pererâta, Burlănești, Chirileni [7, p. 144-145]. Definirea culturii Noua a fost efectuată de către I. Nestor, mai întâi în baza materialelor din sud-estul Transilvaniei, apoi și a celor din zona est-carpatică. Cercetările din anii '50 care au condus la identificarea monumentelor culturii Noua în zona pruto-nistreană și în bazinul Nistrului Superior, inițiate de V. Marchevici apoi de A. Meliucova [8, p. 144] au fost continuate și în a doua jumătate a secolului XX [9, p. 11].

Până la mijlocul anilor '60 domina ideea potrivit căreia cultura Noua s-a constituit ca un rezultat al dezvoltării convergente a culturilor locale din epoca bronzului mijlociu în deosebi a culturii Monteoru. În cadrul acestei idei, era însă greu de explicat deosebirile pronunțate ale culturii Noua față de culturile locale precedente și, în același timp, asemănările cu culturile nord – pontice, cu cele din bazinul Volga – Don și chiar cu cele din Siberia de sud – vest [10, p.125-126].

În anul 1964 A. C. Florescu a avansat o ipoteză prin care atribuia rolul

determinant în restructurarea etno –culturală, ce s-a desfășurat în spațiul nord – vest pontic la sfârșitul epocii bronzului mijlociu penetrației purtătorilor culturii Srubnaia din regiunea Volga – Don [11, p. 144 – 202]. Concordanța acestei idei cu concepția elaborată de O. A. Krivțova – Grakova despre expansiunea vestică și sud vestică a culturii Srubnaia a contribuit la larga acceptare, la dezvoltarea și chiar absolutizarea ipotezei lui A. C. Florescu [12, 10-152].

În ultimii ani însă, ideile despre contextul cultural – istoric, în care s-a constituit cultura Noua, s-au schimbat în mod esențial. Tratarea de către O. A. Krivțova – Grakova a grupului Sabatinovka drept o variantă local cronologică a culturii Srubnaia s-a arătat a fi greșită. S-a dovedit că acest grup reprezintă o cultură de sine stătătoare și genetic legată de cultura ceramicii cu mai multe prâuri (mnogovalikovaya). În afară de aceasta s-au efectuat demersuri convingătoare pentru reducerea cronologiei absolute a epocii bronzului târziu din bazinul Dunării de Jos și din spațiul nord – pontic până în sec. XV a. Chr. inclusiv. Conform acestei idei, cultura Noua apare nu mai târziu de începutul culturii Sabatinovka și a celor grupuri din comunitatea cultural – istorică Srubnaia. Astfel, concepția despre participarea activă a culturii Srubnaia la constituirea grupului Noua este lipsită de teme cultural – istoric și chronologic [13, p. 12 - 13].

Un studiu consacrat genezei culturii Noua, a fost efectuat de V. Cavruc. Formarea culturii Noua, în opinia lui V. Cavruc, are la bază monumentele culturii ceramicii cu multe brăie și cele ale culturii Monteoru, excluzând categoric participarea culturii Srubnaia la constituirea culturii Noua [14, p. 13]. În același timp, este remarcată existența în cadrul culturii Noua a variantelor locale, iar începutul perioadei târzii a epocii bronzului din bazinul Dunării de Jos și în spațiul nord-pontic este plasat în cadrul sec. XV a. Chr. [15, p. 125-126]. În studiile ulterioare, același autor, a demonstrat că unii din factorii fenomenului menționat îl constituie înrudirea genetică a culturilor Noua și Sabatinovka. Fondul comun pentru ambele culturi a fost cultura cu multe brăuri. [16, p. 125-126]. Aceasta din urmă a constituit substratul genetic pentru culturile posterioare: Belozersk și Cymeriană. De aici reiese și ideea verosimilă despre caracterul traco – cymerian al culturii Noua [17, p. 40].

V. Lupu, apelând la ultimele interpretări, a susținut concepția sus menționată, prin participarea unei componente cimeriene sau traco – cimeriene la formarea culturii Noua [18, p. 281].

La geneza culturii Noua au luat parte și populațiile autohtone: purtătorii culturilor Monteoru și Komarov din Moldova. Elementul estic care a contribuit la geneza culturii Noua, în literatura de specialitate, de cele mai multe ori, este atribuit unor populații iranice (stramosii cimiriienilor, scitilor, sarmatilor și altele) care, în mileniile II și I a. Hr. au dominat stepele Ponto-Caspice. Se presupune ca sinteza produsă în Bazinul Carpato-Dunarean între iranici și populația autohtonă prototracică sau tracică a dus la formarea unor comunități traco-iranice sau traco-cimeriene. Apariția culturii Noua, în toată aria sa de răspândire, a fost marcată de schimbări importante [19, p.281-286].

Cultura Coslogeni. Denumirea culturii Coslogeni a fost dată de arheologii S. Morintz și N. Angheliescu, care au menționat că cultura a luat naștere în urma pătrunderii, în sud-estul Munteniei, Dobrogea și nord-estul Bulgariei, unor comunități

Sabatinovka, după cum lasă să se înțeleagă rezultatul săpăturilor arheologice de la Ulmu, Sultana și Dorobanțu, din județul Călărași [20, p. 373–415]. Ceramica din stațiunile menționate se aseamănă, în opinia celor doi arheologi, uneori până la identitate, cu cea din așezările culturii Sabatinovka. Această opinie este confirmată recent și de descoperirea a două vase-borcan și a unui pythos de mari dimensiuni, în Dobrogea, la Grădina (județul Constanța), care sunt atribuite de M. Irimia, unei comunități Sabatinovka, „pătrunsă în Dobrogea în cadrul procesului istoric ce a premers formarea culturii Coslogeni” [21, p. 9].

La originea culturii Coslogeni au stat, după părerea lui S. Morintz și N. Angelescu, deplasările populațiilor răsăritene din mediul Sabatinovka [22, p. 412; p. 151]. Ei consideră, în continuare, că această cultură este o variantă locală a culturii Sabatinovka [23, p. 410]. În prima etapă a evoluției culturii Coslogeni, aceasta prezintă analogii și chiar identități în privința ceramicii în cultura Sabatinovka. De aceeași părere sunt și alți cercetători din România ca M. Irimia, A. Bardac [24, p. 14].

S. Morintz a identificat, inițial, trei faze de evoluție în cadrul culturii Coslogeni. Fazei I a culturii i-au fost atribuite trei așezări – Ulmu, Sultana și Dorobanțu – fiecare constituită dintr-un cenușar de mari dimensiuni, ce conțineau o ceramică cu analogii în aria culturii Sabatinovka, situație ce l-a determinat pe autor să afirme, că prima fază ar putea fi denumită și Sabatinovka-Coslogeni. Un ac de bronz cu placă rombică și un cuțit, descoperite la Ulmu și, respectiv Sultana, precizează sincronismul cu fazele IIa și IIb ale culturii Monteoru. Faza a doua corespunde etapei în care în mediul Coslogeni, apar importuri Zimnicea-Plovdiv (Ceacu, județul Călărași) și Tei IV-V (Lupșanu, județul Călărași). Extinderea treptată a comunităților Coslogeni la vest de Mostiștea, până la Zimnicea (punând astfel capăt evoluției culturii Zimnicea-Plovdiv) a produs și o schimbare în cultura materială, situație ilustrată de descoperirile de la Radovanu, Zimnicea, Căscioarele și Chirnogi, care definesc faza a III-a [25, p. 9].

O contribuție esențială pentru cercetarea complexului cultural Noua – Sabatinovka – Coslogeni l-a avut E. Sava prin lucrările sale. [26, p. 141-158; p. 54-84; 55 p.; p. 68-75] Pentru prima fază de evoluție a culturii Coslogeni, atunci, când, încă elementele specifice culturii Tei și Zimnicea – Plovdiv sunt ne semnificative, este definită de E. Sava ca o variantă locală a complexului cultural Noua – Sabatinovka, argumentând asemanările în cultura materială [27, p. 267].

Evoluția culturii Coslogeni poate fi nuanțată, dacă avem în vedere cercetările arheologice din Dobrogea. Analizând ceramica de tip Coslogeni descoperită în stațiunile dobrogene Satu Nou-Valea lui Voicu, Rasova, Chirnogeni, Beidaud și Garvăn, se poate observa un conservatorism în ceea ce privește evoluția formelor ceramice. În toate aceste stațiuni, predominante sunt formele tradiționale – vasul-borcan sau vasul-sac cu brâu în relief imediat sub buză și rar ceștile cu toate supraînălțate – specifice „fazei Sabatinovka-Coslogeni”, care se păstrează și în momentul de trecere spre epoca fierului. Această situație se poate explica prin faptul că Dobrogea, sud-estul Munteniei și sudul Moldovei reprezenta la momentul apariției triburilor Coslogeni o zonă tampon între culturile tradiționale Tei, Monteoru și Zimnicea-Plovdiv și culturile nomade răsăritene. Cei rămași pe loc, în această regiune, își puteau păstra astfel, tradițiile și produsele culturale genetice

necontaminate cu elemente balcano-dunărene, cum s-a întâmplat cu cei care au continuat înaintarea [28, p. 10].

Sfârșitul acestei culturi este legat de fenomenul hallstattizării, care înseamnă o schimbare a raporturilor culturale est-vest, curentul vestic impunându-se, în regiune, spre sfârșitul secolului XII și începutul secolului XI a. Chr. Acest fenomen cuprinde întreg spațiul carpato-balcanic la nivelul acestui palier cronologic și ca urmare directă în Dobrogea apare o nouă cultură, diferită mult celei anterioare, denumită Babadag, după numele așezării eponime din județul Tulcea [29, p. 101–117; p. 62]

Cultura Sabatinovka. În stepele nord – pontice cercetările monumentelor epocii bronzului au început încă la sfârșitul sec XIX. Au fost studiate îndeosebi necropolele tumulare, iar pe baza materialelor depistate au fost determinate culturile arheologice. La începutul sec. XX au început să fie investigate sistematic și așezările epocii bronzului târziu care au permis identificarea culturii Sabatinovka. Termenul de „cultura Sabatinovka” a fost pentru prima dată folosit în literatură de N. Pogrebova. [30, p. 146]. Această cultură are un areal destul de vast, fiind localizată între Nistrul mijlociu și inferior și regiunea Niprului până la estul Crimeii, treptat, purtătorii culturii, se vor răspândi și în vest între Prut și Nistru [31, p. 46- 58].

Sistematizarea descoperirilor și rezultatelor cercetărilor efectuate până la începutul anilor '50 ai secolului XX în nordul Mării Negre, i-au permis O.A. Krivcova-Grakova definirea principalelor caracteristici ale perioadei târzii a epocii bronzului din această regiune. În această lucrare, O. Krivcova-Grakova delimită monumentele perioadei târzii a epocii bronzului, în monumente de tip Belozerka și de tip Sabatinovka, considerate a fi două etape cronologice în evoluția culturii Srubnaja [32, p. 12]. După săpăturile efectuate de A. Dobrovolski în așezarea Sabatinovka, iar mai târziu de D. Teleghin în așezarea Uskalka, s-a arătat că, din punct de vedere stratigrafic, cronologia relativă stabilită de O. Krivcova-Grakova pentru etapele Belozersk și Sabatinovka este greșită [33, p. 146].

În istoriografie există diferite opinii în legătură cu originea culturii Sabatinovka. O. Krivcova-Grakova consideră că aceste monumente constituie o etapă cronologică a culturii Srubnaia. O discuție aprinsă s-a purtat privitor la faptul dacă monumentele de tip Sabatinovka constituie o cultură de sine stătătoare sau o etapă cultural –cronologică a culturii Srubnaia. Începând cu anii ' 60, însă, în literatura de specialitate este susținut caracterul de sine stătător al culturii Sabatinovka față de monumentele culturii Srubnaja, formarea acesteia fiind pusă în legătură cu cultura ceramicii cu multe brâie (termenul echivalent în literatura de specialitate rus este „kul'tura mnogovalikovoj keramiki”, sau abrevierea KMK) [34, p. 12-13]. Caracterul de sine stătător al acestor monumente este permanent accentuat de I. Cerneacov și I. Șarafutdinova. Cu toate acestea, opinia lansată de O. Krivcova – Grakova este susținută și astăzi de A. Leskov, V. Bocikariov, N. Cerednicenko și alții [35, p. 146].

În cadrul istoriografei există și opinia cu privire la caracterul mixt al monumentelor culturii Sabatinovka, în care un rol important este acordat elementelor vestice, Carpato-Dunărene. [36, p13] După săpăturile efectuate de A.Dobrovolski în așezarea Sabatinovka, iar mai târziu de D.Teleghin în așezarea Uškalka, au remarcat și elemente tracice în cultura Sabatinovka [E. Sava, T-D, p. 146].

În ultima fază a perioadei mijlocii a epocii bronzului, purtătorii culturii

Srubnaja pătrund în bazinul Niprului și în urma interacțiunilor cu populația locală a culturii ceramici cu multe brăie (KMK), determină constituirea monumentelor timpurii ale culturii Sabatinovka.

La rândul lor, în prima fază a perioadei târzii a epocii bronzului (BrB2-BrC1), încă la etapa formării culturii Sabatinovka, grupe de populații ale acesteia din urmă, pe parcursul etapelor Tei III și Monteoru Ia, se răspândesc la Dunărea de Jos și în regiunea est-carpatică, determinând formarea monumentelor timpurii ale faciesului Coslogeni [38, p. 13].

Constituirea și evoluția complexului cultural Noua – Sabatinovka – Coslogeni, cu marea lui arie de răspândire, ocupă un loc aparte în cultura și istoria populațiilor de la sfârșitul epocii bronzului a comunităților cuprinse între zona pericarpatică la vest, Dunărea la sud și bazinul râului Nipru la est. Prin contopirea curentului vestic, reprezentat de culturile carpato – balcanice (Monteoru, Wietwnberg, Tei etc) cu centrul estic, reprezentat prin culturile de origine nomadă („mnogovalikovaia ” și Srubnaia) a și provocat formarea complexului cultural Noua – Sabatinovka – Coslogeni, în care, în mod armonios, s-au îmbinat atât tradițiile vestice cât și cele estice. Unii cercetători admit ca factor important în constituirea complexului cultural și influența tracă sau traco – cimeriană.

Referințe:

1. A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în, A.M., II-III, 1964, p.144-216; M. Florescu, A. Florescu, *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni*, în, A.M., XIII, 1990, p.76-102; S. Morintz, N. Anghelescu, *O nouă cultură a epocii bronzului din România. Cultura de tip Coslogeni*, în, SCIV, 21, 3, 1970, p. 373-413; V. Cavruc, *Noi contribuții la problema genezei și atribuirii etnice a culturii Noua*, în, Sympozia Thracologica, VIII, 8, 1990, p.125-126; Idem, *Once more about the Ponto-Caspic factor in the formation of the Noua Culture*, în, Thraco-Dacica, XIX, 1998, p.93-111; E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î.e.n.)*, în, Thraco-Dacica, XV, 1994, p. 141-158; Idem, *Istoricul cercetărilor și contribuții noi la periodizarea și cronologia absolută a culturii Noua*, Studia in Honorem Ion Niculiță, Chișinău, 1999, p. 54-84; Idem, *Interferențe cultural-cronologice în epoca perioadei târzii a epocii bronzului din spațiul carpato-nistrean (complexul cultural Noua-Sabatinovka)*, Autoreferat al tezei de doctor habilitat în științe istorice, Chișinău, 2003, 55 p.; A. Nicic, *Contribuții la geneza hallstattului tracic timpuriu în spațiul Carpato – Danubiano – Pontic*, Teza de doctor în istorie, Chișinău, 2006, 379 p.,
2. A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 144 – 202,
3. M. Petrescu – Dâmbovița, *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, în, SCIV, 4, 3-4, 1953, p. 443 – 486,
4. C. Buzdugan, *Cercetări arheologice de la Rateșu Cuzei, Jud. Vaslui*, în, C.A., 3, 1979, p. 59-72;
5. A. Rusu, *Cercetări arheologice de suprafață în podișul central Moldovenesc. Valea Stavnicului și a Velnei. (Jud. Iași)*, în, C.I., 12-13, 1981-1983,
6. Harțuche, N., *Preliminarii la repertoriul arheologic al Jud. Brăila*, în, Istros, 1, 1980, p 34 – 37,
7. E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î.e.n.)*, în, Thraco-Dacica, XV, 1994, p. 144-145,
8. Ibidem, p. 144,
9. E. Ușurelu, *Relațiile culturale ale comunităților epocii bronzului târziu din spațiul carpato – nistrean, (în baza pieselor de metal)*, Teza de doctor în științe istorice, Chișinău, 2006, p. 11,
10. V. Cavruc, *Noi contribuții la problema genezei și atribuirii etnice a culturii Noua*, în, Sympozia Thracologica, VIII, 8, 1990, p.125-126,
11. A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 144 – 202,
12. O. A. Кривцова – Гракова, *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*,

- МИА СССР 646, Москва, 1955, 152 с.,
13. E. Uşurelu, *op.cit.*, p. 12-13,
 14. Ibidem, p. 13,
 15. V. Cavruc, *Noi contribuții la problema genezei și atribuirii etnice a culturii Noua*, în, Symposia Thracologica, VIII, 8, 1990, p.125-126,m
 16. Ibidem,
 17. Niculiță, I., *Tracii de nord în prima jumătate a mileniului I a. Chr.*, în, Thraco – Getica, Studii și Materiale, Editura Cartdidact, Chișinău, 2004, p. 40,
 18. Coord. M. Petrescu – Dîmbovița, A. Vulpe, *Istoria Românilor*, Academia Română, Vol. I, Ed. Enciclopedică, București, 2001, p. 281,
 19. Ibidem, p.281-286,
 20. S. Morintz, N. Angheliescu, *O nouă cultură a epocii bronzului din România. Cultura de tip Coslogeni*, în, SCIV, 21, 3, 1970, p. 373-415,
 21. I. C. Dobrinescu, *Bronzul târziu și începutul epocii fierului în sectorul inferior al Dunării de Jos, rezumatul tezei de doctorat*, Constanța, 2008, p. 9,
 22. S. Morintz, N. Angheliescu, *op.cit.*, p. 412; Morintz, S., *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, Vol.1, București, 1978, p. 151,
 23. S. Morintz, N. Angheliescu, *op.cit.*, p. 410,
 24. E. Uşurelu, *op.cit.*, p. 14,
 25. I. C. Dobrinescu, *op.cit.*, p. 9,
 26. E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î.e.n.)*, în, Thraco-Dacica, XV, 1994, p. 141-158; Idem, *Istoricul cercetărilor și contribuții noi la periodizarea și cronologia absolută a culturii Noua*, Studia in Honorem Ion Niculiță, Chișinău, 1999, p. 54-84; Idem, *Interferențe cultural-cronologice în epoca perioadei târzii a epocii bronzului din spațiul carpato-nistrean (complexul cultural Noua-Sabatinovka)*, Autoreferat al tezei de doctor habilitat în științe istorice, Chișinău, 2003, 55 p.; Idem, *Unele aspecte economice din perioada târzie a epocii bronzului (Complexulcultural Noua-Sabatinovka)*, Studia in Honorem Gheorghe Postică, Chișinău, 2004, p. 68-75,
 27. E. Sava, *Die Rolle der „ostlichen” und „westlichen” Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka (nach den Materialien des Prut-Dnestr Zwischenstromgebiet)*, în, Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. PAS. Band 12, München-Rahden/Westf. 1998, p. 267,
 28. I. C. Dobrinescu, *op.cit.*, p. 10,
 29. Morintz, S., *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Halstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, în, Dacia, VIII, 1964, 101-117 ; Idem, *Noi date și probleme privind perioadele halstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, în, Thraco-Dacica, VIII, 1-2, 1987, p. 62,
 30. E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î.e.n.)*, în, Thraco-Dacica, XV, 1994, p. 146,
 31. О. Г. Левицкий, Е. Н. Савва, *Некоторые аспекты развития хозяйственных систем эпохи средней и поздней бронзы в Молдове // Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы*, Институт археологии и древней истории, Штиинца, Кишинев, 1991, с. 46-58,
 32. E. Uşurelu, *op.cit.*, p. 12,
 33. E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î.e.n.)*, în, Thraco-Dacica, XV, 1994, p. 146,
 34. E. Uşurelu, *op.cit.*, p. 12-13,
 35. E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î.e.n.)*, în, Thraco-Dacica, XV, 1994, p. 146,
 36. Ibidem,
 37. Ibidem,
 38. E. Uşurelu, *op.cit.*, p. 12-13.

**ДАМСЬКЕ ТОВАРИСТВО ДОПОМОГИ БІДНИМ ПОРОДІЛЛЯМ
м. ОДЕСИ (кін. XIX – поч. XX ст.)**

Т.М. МОІСЕЄВА,

канд. іст. наук, доц.,

*Одеський національний політехнічний університет
(Україна)*

Організація кваліфікованої родопомочі, допологової та післяпологової підтримки, соціальна допомога породіллям з найменш захищених суспільних груп – проблеми актуальні не тільки для нашої країни. Виконавчий директор (до травня 2010 р.) дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) Енн Венеман наводить вражаючі цифри: „Каждый год более полумиллиона женщин умирают в результате осложнений при родах и беременности. Среди них 70 тысяч молодых женщин в возрасте от 15 до 19 лет. С 1990 года от таких осложнений умерло примерно 10 миллионов женщин” [1].

За даними ЮНІСЕФ та ЮНФПА (фонд ООН по народонаселенню) найвищою є смертність вагітних та породіль у країнах, що розвиваються. Так, в Афганістані під час вагітності та родів гине кожна шоста жінка. Для порівняння: в Росії – кожна тисячна, в Україні – одна з 2000, в США – одна з 2500, в Швеції – одна з 29800 [2].

Упродовж останніх років влада України здійснює ряд заходів, спрямованих на припинення процесів депопуляції, покращення демографічної ситуації, матеріальне стимулювання зростання рівня народжуваності. З цією метою, зокрема, постійно збільшуються виплати по народженню дитини.

Не заперечуючи безумовного значення таких кроків, хотілося б зазначити, що на наш погляд допомога не повинна бути “в цілому”, “взагалі”. Вона має носити диференційований характер з урахуванням рівня матеріального забезпечення, соціально-побутових умов, наявності сім’ї та багатьох інших чинників, які „формують” спосіб життя жінки, що стала матір’ю.

Не менш важливим для жінки та її майбутнього малюка є так званий “допологовий” період. Тому державі слід більше уваги звернути на проблеми, які криються тут: рівень виплат по декретній відпустці, психологічна та соціальна підтримка матерів-одиначок та багато інших.

Для вироблення дієвої, результативної політики щодо охорони материнства та дитинства, на наш погляд, корисним є вивчення досвіду роботи в цій сфері не тільки державних структур, а й громадських, благодійних організацій в минулому.

У XIX ст. (особливо з другої половини) масово виникають добротні організації, які охоплюють своєю діяльністю різні сфери суспільного життя, широке коло “клієнтів” соціальної підтримки. Серед них слід назвати і такі, що працювали на ниві охорони здоров’я, зокрема опікували бідних породіль та їх дітей.

Означена проблема певним чином знайшла своє висвітлення в історіографії. Однак, в наявних публікаціях увагу дослідників, в основному

привертає організаційно-медичний аспект питання – підготовка кваліфікованих кадрів (“повивальних бабок”) [3]. Історія Одеського Павловського притулку, який займався опікою не тільки бідних породіль, а й в першу чергу дітей-підкидьків, дітей нужденних батьків представлена в роботах І.С. та В.В. Гребцових, Т.М. Моїсеєвої [4].

У той же час, поза увагою науковців залишився такий важливий спектр роботи окремих благодійних установ, як матеріальна підтримка вбогих породіль в допологовий період, організація комплексної допомоги, яка б поєднувала фінансове сприяння з наданням кваліфікованої родопомочі.

Саме цим займалося засноване у 1879 р. Дамське Товариство допомоги бідним породіллям м. Одеси.

22 березня 1883 р. було затверджено Статут Товариства, який визначав його мету „оказывать вспомошествование бедным, всякого вероисповедания, родильницам, доставлением им возможности пользоваться медицинским пособием, необходимыми лекарствами, здоровою пищею, бельем, а также выдачею денежного пособия” [5, с. 1], а також джерела фінансування, організаційні засади діяльності та управління, права та обов’язки членів.

Керівництво справами установи здійснювалося Правлінням, до складу якого входили Голова, дві віце-голови, та шість жінок-попечителів. Довгі роки, беззмінно, пост голови Товариства займала Луїза Г. Ашкеназі (уроджена Розенберг), а посади віце-голів – Р.М.Фінкельштейн та Р.А.Бродська.

У розпорядженні Правління знаходився створений для оптимізації діяльності організації *допоміжний комітет*, склад якого щорічно формувався на загальних зборах. Члени Товариства поділялися на *дійсних* (будь-які особи, що вносили щорічно не менше 3-х, або одноразово не менше 60-ти карб.) та *почесних* (особи, що надали особливі послуги значними пожертвуваннями, або персональною діяльністю) [6, с. 6 – 8].

За Статутом основними потоками надходження коштів повинні були стати членські внески, пожертвування та збори від вистав, концертів, сімейних вечорів, що влаштовувалися з благодійною метою.

Нормативний документ передбачав створення трьох типів капіталу: *обіговий* (формувався з щорічних членських внесків і йшов на відшкодування грошової допомоги та поточні витрати), *запасний* (поповнювався за рахунок одноразових членських внесків, міг використовуватися лише у виключних випадках), *недоторканий* (створювався з пожертвувань та доходів від благодійних акцій, поміщався в процентні папери, або мав бути витрачений на придбання помешкання для породіль) [7, с. 2 – 3].

Аналіз звітів Товариства за різні роки свідчить, що існувало ще одне дуже суттєве джерело фінансування, яке поповнювало обіговий капітал, – *субсидія міської Управи*, яка надавалася з сум коробкового збору. Міська влада намагалася фінансово підтримати організацію, причому обсяг цієї підтримки поступово збільшувався. Так, якщо впродовж 1894 – 1897 рр. Дамське Товариство отримувало від міста по 1800 карб. [8, с. 6], то в 1898 – 1901 рр. – 2400 карб. [9, с. 6], а в 1903 і 1906 рр. відповідно 3300 та 3796 карб. [10, с. 18; 11, с. 14].

Інші складові обігового капіталу не були стабільними. Наприклад, суми членських внесків коливалися (в середньому) від 1900 карб. в 1906 р. [12, с. 14] до 2800 карб. в 1899 та 1901 рр. [13, с. 6; 14, с. 8]; пожертвування – від 244 карб. в 1898 р. [15, с. 6] до 1641 карб. в 1896 р. [16, с. 6]. На цьому фоні фонд міської допомоги не тільки зберігав стабільність, а й проявляв сталу тенденцію до зростання. Якщо порівняти три головні статті формування обігового капіталу – членські внески, приватні пожертвування грошима та міську допомогу, остання в 1894 р. складала 36,5% їх загальної суми, в 1898 р. – 43,8%, а в 1903 р. – 50,8% відповідно (підрховано автором).

Як свідчать проаналізовані нами документи, на першому етапі головні зусилля Правління спрямовувалися на *матеріальне сприяння* нужденним породіллям. Прийом заяв від потребуючих допомоги, згідно Статуту, здійснювався щоденно, у визначені години в постійному приміщенні [17, с. 4].

Допомога надавалася по місцю проживання як грошима, так і одежею, продуктами, ліками. Кількість жінок, які зверталися за грошовим сприянням постійно зростала, що підтверджують наступні цифри: в 1894 р. 971-ій породіллі було видано 2351 карб. [18, с. 7], в 1900 р. 1604 жінки отримали 3309 карб. [19, с. 9]. Як видно з наведених даних величина субсидії в середньому складала трохи більше двох карб., причому – чим більше жінок зверталось за грошовою підтримкою, тим меншим ставав її розмір (за Статутом одноразова сума в одні руки не могла перевищувати 10 карб.) [20, с. 9]. Відсутність у звітах більш докладної інформації не дозволяє скласти уявлення щодо можливості повторного отримання допомоги та допустимої частоти таких звернень.

Наведений нами вище короткий огляд основних джерел поповнення казни Дамського Товариства свідчить про те, що фінансовий тягар грошових виплат був для закладу вкрай обтяжливим, тим більше, що вони були не єдиною статтею видатків. Діяльність установи поступово зводилася до „незавидной роли раздачи ничтожной милостыни бедным” [21, с. 3].

Це розуміли і члени Правління, які по-перше стали більш розбірливо підходити до звернень про грошову допомогу, а по-друге розпочали реалізацію більш важливого та масштабного завдання – відкриття *притулку для бідних породіль*.

У 1899 р. в рамках розпочатого з дозволу градоначальника збору пожертвувань, було накопичено 10684 карб., що разом з недоторканим капіталом склало 33 тис. карб. Частину цих коштів (13 тис.) було витрачено на придбання земельної ділянки в районі Молдаванки [22, с. 3]. У 1902 р. притулок було відкрито.

З цього часу в діяльності закладу розпочався новий етап, пов'язаний як з матеріальною підтримкою, так і з наданням кваліфікованої родопомочі бідним породіллям. Пологовий притулок душе швидко набув популярності серед бідного населення, в тому числі жінок, які народжували вже не в перше (в звіті за 1903 р. зафіксовано інформацію щодо жінки віком 50 років, яка в притулку народила свою 25-ту дитину!). Так, в 1903 р. послугами родопомочі скористалася 451 жінка (відношення “повторнородящих к первородящим” склало 3,25:1), в 1906 р. в притулку було обслуговано вже 740 породіль

(відношення відповідно 2:1). Утримання породіль, у середньому, обходилося казні закладу в 20 – 22 коп. на день [23, с. 5 – 7, 43; 24, с. 3 – 6, 37].

Затребуваність пологового будинку перевищувала його можливості, що призводило до відмов у прийомі до закладу. Наприклад, в 1903 р. послугами родопомочі не змогли скористатися 102 жінки, в 1906 – 154 [25, с. 3; 26. с. 4].

Як ми вже зазначили, з відкриттям пологового закладу, Дамське Товариство не відмовилося від традиційного напрямку роботи – матеріальної підтримки породіль, продовжуючи і надалі здійснювати грошові виплати.

Фінансова підтримка жінок поєднувала як стару форму (на дому), так і нову – грошове сприяння при виході з закладу. Такою допомогою в 1906 р. скористалося 1116 породіль на суму 2240 карб. [27, с. 15 – 17].

Важливою складовою функціонування Дамського Товариства була турбота про забезпечення пологового притулку кваліфікованим медичним персоналом. Рівень забезпеченості родопомічної справи фаховими кадрами, в цілому по Російській імперії, був надзвичайно низький. Наприклад, в 1887 р. в не земських губерніях одна повитуха припадала на 5600 здатних до дітонародження жінок, в земських – на 6000 відповідно [28, с. 12]. Проблема потребувала вирішення. З цією метою в багатьох містах відкриваються “повивальні” школи.

В 1903 р., за ініціативою доктора І.Г. Мандельштама така школа була відкрита при пологовому притулку Дамського Товариства [29, с. 3], а в 1906 р. відбувся її перший випуск (49 учениць) [30, с. 3].

Аналіз діяльності Дамського Товариства допомоги бідним породіллям м. Одеси дозволяє зробити деякі висновки. З часу виникнення до початку ХХ ст. в його роботі виокремилися три головні напрямки: матеріальна підтримка нужденних породіль (грошима, продуктами, ліками та ін.); надання професійної родопомочі в стінах відкритого у 1902 р. пологового притулку; підготовка кваліфікованого медичного персоналу. Причому на першому етапі існування головний акцент Правління установи робило саме на першу складову.

Наведені у звітах дані щодо кількості жінок, що зверталися за грошовим сприянням підтверджують очевидну затребуваність та соціальну значущість цього виду підтримки. Жінки потребували допомоги, але допомоги не лише від громадськості, благодійних організацій, які не могли, в силу обмеженості фінансових можливостей, надати дієву, адекватну підтримку всім, хто її потребував.

Проблема соціального захисту материнства та дитинства, в першу чергу, повинна була вирішуватися на державному рівні, в тому числі – шляхом формування відповідного законодавства.

Навіть у більш розвинутих європейських країнах, де багато аспектів соціальної допомоги вже регламентувалися правовими, нормативними актами, в сфері соціального захисту матері та дитини залишалося багато невирішених питань. Л. Браун, аналізуючи страхове законодавство Німеччини, зазначала: “Закон страхування от болезней не предоставляет женщине права быть принятой в родовспомогательное заведение или приют для родильниц, как бы невозможны ни были ее домашние условия. И никакой закон не запрещает ей в

последние месяцы беременности употреблять все усилия, чтобы раздобыть заработок в виду предстоящего появления на свет нового голодного рта” [31, с. 10].

Російська імперія такого законодавства ще не мала.

Література:

1. <http://undp.by/news/world/2009/15-01-09.html>.
2. <http://www.evangelie.ru/forum/t38563.html>.
3. Шевченко В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. XIX – поч. XX ст.). //Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – Вип. 10. – С. 168 – 178; Боряк О.О. Стан народного акушерства в XIX ст. – Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 49 – 61.
4. Гребцова И.С., Гребцов В.В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр – регион): Монография. – Одесса: Астропринт, 2006. – С. 179 – 181; Моїсеєва Т.М. Одеський Павловський притулок (1864 – 1884 рр.) //Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 10. Серія: історія. – Одеса, 2007. – С. 18 – 31.
5. Устав дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1883. – 11 с.
6. Устав ...
7. Устав ...
8. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1894 г. – Одесса: Тип. Исаковича, 1895. – 23 с.
9. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1898 г. – Одесса: Типо-Лит. З.Л. Слапака, 1899. – 25 с.
10. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1903 г. – Одесса: Тип. Торгового Дома Г.М. Левинсон, 1904. – 46 с.
11. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1906 г. – Одесса: Тип. Торгового Дома Бр. Кульберг, 1907. – 40 с.
12. Отчет ... за 1906 г.
13. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1899 г. – Одесса: Типо-Лит. З.Л. Слапака, 1900. – 36 с.
14. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1901 г. – Одесса: Тип. вдовы З.Л. Слапак, 1902. – 27 с.
15. Отчет ... за 1898 г.
16. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1896 г. – Одесса: Типо-Лит. З.Л. Слапака, 1897. – 33 с.
17. Устав ...
18. Отчет ... за 1894 г.
19. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1900 г. – Одесса: Типо-Лит. З.Л. Слапака, 1901. – 29 с.
20. Устав ...
21. Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родильницам г. Одессы за 1897 г. – Одеса: Типо-Лит. З.Л. Слапака, 1898. – 24 с.
22. Отчет ... за 1899 г.
23. Отчет ... за 1903 г.
24. Отчет ... за 1906 г.
25. Отчет ... за 1903 г.
26. Отчет ... за 1906 г.
27. Отчет ... за 1906 г.

28. Отчет медицинского департамента Министерства Внутренних дел за 1887 г. – Санкт-Петербург: Типография министерства внутренних дел, 1889 – 337 с.
29. Отчет ... за 1903 г.
30. Отчет ... за 1906 г.
31. Браун Л. Охрана материнства /пер. с нем. И. Кунина, под ред. В.В. Сейнера. – С. Петербург: “Вестник Знания”, 1909. – 32 с.

УДК 93/94: 908:63:355.355 (477.7)

ЗБИТКИ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ, НАНЕСЕНІ РУМУНСЬКО-НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

О.В. ОСИПЕНКО,

асистент

*Одеський національний морський університет,
(Україна)*

Південно-західним землям України у планах румунсько-німецьких окупантів відводилося особливе місце, в першу чергу, як території з багатими сільськогосподарськими ресурсами, які можна було безкарно експлуатувати та грабувати. Варварська політика окупантів за чотири роки господарювання знищила практично всю матеріальну та насінневу базу аграрного сектору області, поставивши таким чином мирне населення регіону перед фактом голодної смерті.

Стан сільського господарства Одеської області у постокупаційний період ілюструють результати діяльності “Надзвичайної Державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх поплічників”. В даних справах простежується порівняльна характеристика сільського господарства області до початку Великої Вітчизняної війни і становище даної галузі господарства після звільнення цих земель від загарбників. Також детально охарактеризовано збитки, завдані окупантами усім галузям сільського господарства, що дозволяє дослідити жахливу картину становища цієї галузі після звільнення земель області від військових сил окупантів.

Так, станом на початок 1941 р. становище аграрного сектору господарства області, незважаючи на недоліки “кріпосної” колгоспно-радгоспної системи, відзначалося позитивним зростанням виробництва сільськогосподарської продукції. Середня врожайність зернових культур у 1940 р. становила по області 13 ц з гектара [1]. Значна частина районів збирали по 16 і більше центнерів зерна з гектара – урожай для тих часів досить високий [4]. Північні райони області давали врожаї цукрового буряку в середньому 225 ц з гектара. Позитивних зрушень у розвитку набуло садівництво та виноградарство. У 1941 р. садами та ягідниками було зайнято 25288 га, а загальна площа виноградників складала 34456 га [1].

У позитивній динаміці йшов розвиток однієї з ключових галузей сільського господарства – тваринництва. Так, на 1941 р. кількість великої рогатої худоби становила біля 400 тис. (за деякими даними – понад 400 тис.)

голів, свиней 365302 гол., овець та кіз – понад 360 тисяч та коней – 201 тисяча [1]. Таке становище в галузі давало можливість області забезпечити власні потреби населення м'ясними та м'ясо-молочними продуктами харчування, та мало вплив на покращення продовольчого становища області та регіону в цілому.

Широка мережа машино-тракторних станцій (МТС), яких область нараховувала 70, мали в своєму розпорядженні значну кількість сільськогосподарської техніки: тракторів – 4704 шт., комбайнів – 2117 шт., вантажних автомашин – 319 шт., тракторних плугів – 4611 шт., сіялок тракторних – 2977 шт., молотарок – 1133 шт. Лише 1940 р. тракторами МТС оброблялось 75% орної землі, яка належала колгоспам. Слід також зазначити те, що кожна станція мала обладнані майстерні, в яких проводився ремонт вище перерахованого сільськогосподарського реманенту. Це давало змогу використовувати земельні ресурси та зміцнювати основи радянської влади на селі.

Створена сталінським керівництвом колгоспна система прагнула поставити під контроль максимальну частку індивідуального сільськогосподарського виробника, що було використано ворогом, як форму експлуатації та викачування сільськогосподарської продукції для військових потреб окупантів. У перші місяці свого управління румунська адміністрація зберегла колгоспи та радгоспи. Але починаючи з квітня за наказом цивільного губернатора Г.Алексяну було оголошено, що остаточний розподіл землі власникам буде введено в силу після встановлення миру, а також про знищення колгоспів, які будуть замінені сільськими громадами (трудова громади) з експлуатації землі. У кожній сільській управі кількість громад відповідала пропорційній кількості колгоспів. У подальшому саме слово “колгосп” мало зникнути остаточно, а люди, які вживали це слово, підлягали покаранню. Кожна трудова громада організовувала бригади з 10-20 членів домогосподарств. Бригади по можливості створювалися з людей, які були в родинних зв'язках між собою і обирали начальника (старшину) зі свого середовища. Кожна бригада повинна була отримати в своє розпорядження 100-200 га землі [3]. Таким чином робилася спроба забезпечення лояльності сільського населення до окупаційної влади. Але фактично продовжувала функціонувати стара колгоспна система з її безоплатною експлуатацією населення та організованим викачуванням сільськогосподарської продукції для потреб румунської армії та адміністрації.

Але також слід відмітити те, що за час румунсько-німецької окупації було завдано колосальних збитків усім галузям сільського господарства Одеської області. Так, з 70 машинно-тракторних станцій та 5 машинно-тракторних майстерень було вивезено до Румунії тракторів колісних – 1554 шт., тракторів гусеничних – 787, комбайнів – 718, автомашин вантажних – 217, сіялок різних – 1304, плугів тракторних – 2537, культиваторів – 1541 шт.

За підрахунками радянської влади в період окупації безпосередньо колгоспи втратили необхідний для їхньої діяльності сільськогосподарський інвентар: тракторів – 63, автомашин вантажних – 1228, двигунів – 312, плугів кінних – 34779, культиваторів кінних – 3997, сіножаток – 1140, підвід – 52272,

збруї – 69444 комплекти [1]. Ситуацію, що склалася в сільському господарстві ілюструє наступний приклад. Так, у Савранському районі 1941 р. нараховувалося 127 тракторів, після звільнення їх залишилося всього 4, аналогічна ситуація була також і з комбайнами: відповідно 59 і 6. У Балтському – тракторів 143, після звільнення – 19, комбайнів було 41 і лише 9 – залишилося після звільнення. Були райони, в яких технічна база постраждала менше ніж, на інших територіях області. Наприклад, у Первомайському районі після звільнення від загарбників кількість тракторів становила 135 шт., хоч до війни відповідно тракторний парк складав 200 тракторів, відповідна кількість комбайнів складала у 1941 р. – 99, а в 1944 р. нараховувалося 77 машин. У Грушковському районі до війни нараховувалося 189 тракторів, а після звільнення 101 комбайн відповідно складала 71 у 1941 р. та 38 у 1944 р. [2]. Проте, це були поодинокі випадки, в переважній більшості районів значну частину тракторного парку було вивезено до Румунії, або знищено під час відступу румунських військ. Зважаючи на жахливе інвентарне становище, яке ускладнило ситуацію, що стала в подальшому однією з причин повільної відбудови сільського господарства області.

Стосовно сільськогосподарських будівель радянська влада прийняла їх у жалюгідному стані. Так, за період румунського панування було практично повністю знищено всі приміщення, які мали важливе сільськогосподарське значення. Повністю на Одещині були знищені господарські будівлі: клуби та червоні кутки – 198, дитячі садки – 108, дворів для худоби – 1128, вівчарень – 731, птахоферм – 590, свинарників – 1128, водяних млинів – 22, ковальні – 418. Кількість різного роду будівель колгоспів частково пошкоджених у області становила 2711 споруд [1]. Це далеко не повний перелік знищених і частково пошкоджених споруд.

Тваринництво області також відчуло на собі значних збитків, їй було завдано не виправної шкоди. Окупанти практично знищили весь відтворюючий фонд цієї галузі, на відновлення якого пішло багато років. Слід зауважити, що за час окупації ця галузь господарства втратила значну кількість тяглової худоби: волів – 31561, меринів – 65685 голів, тобто живий інвентар, який на той час використовувався у сільському господарстві, як основна тяглова сила, без якої не могло обійтися не тільки колгоспи та радгоспи, а й пересічні мешканці села. За час румунсько-німецького панування колгоспами Одеської області було втрачено понад 82 тис. корів, понад 58 тис. – свиноматок, молодняка свиней – більше 200 тис., молодняка коней – 58864, кобил – 69601, вівцематок – 236371. Дані втрати вивели нанівець майже усю галузь сільського господарства. Війною також було завдано значної шкоди птахівництву та бджолярству області, так було реквізовано 1285418 – курей, 191280 – гусей та качок, бджолиних сімей – 53466 [1].

Окремі втрати тваринництва по районах можна охарактеризувати наступними даними, які свідчать про доволі складну ситуацію в Ананьївському районі, де у 1941 році нараховувалося великої рогатої худоби – 8168, свиней – 6112, овець та кіз – 7361, коней – 3755 голів, але після звільнення району від окупантів відповідно показники становили: 5186 рогатої худоби, 228 – свиней,

1362 овець і кіз, 1464 – коней. У господарствах Котовського району чисельність великої рогатої худоби у порівнянні з передвоєнним часом дуже помітно скоротилася в показниках по дрібній худобі – утричі, по коням – удвічі [2]. Таке становище в подальшому стало на заваді забезпечення держави основними видами сільськогосподарської продукції і сприяло невиконанню державних замовлень для армії.

Отже, сільське господарство Одеської області після звільнення її території від румунських і німецьких загарбників, по деяким показникам знаходилося у тяжкому стані. Збитки, які були завдані господарству області за період окупаційного “адміністрування і експлуатації в Трансністрії” практично звели деякі галузі нанівець, що потребувало колосальної роботи з самого початку. Втрат зазнали колгоспи та машино-тракторні станції, техніку та реманент, яких було повністю знищено, а те, що не вдалося вивезти окупантам, було ними ж пошкоджено. Серйозних втрат зазнало й тваринництво, яке потребувало відновлення не тільки господарських будівель, корівників тощо, але й племінного стада. Врешті решт, увесь тягар відродження аграрного сектору, як і решти галузей народного господарства, ліг на плечі трудящих мас, колгоспників та сільських жителів.

Література:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 11, оп. 11, спр. 52, арк. 1-2, 11-12, 16-17.
2. Там само. – Спр. 64, арк. 3-5.
3. Там само – Ф. 1932, оп. 1, спр. 544, арк. 67.
4. Електронний ресурс: <http://region.odessa.gov.ua/Main.aspx>

УДК:94:338.43.02 – 058.232.6(477.5/6) “18/19”

ПОТЕНЦІАЛ МАТРИЧНОГО АНАЛІЗУ У ДОСЛІДЖЕННІ ВЕКТОРІВ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА кін. XIX – поч. XX ст.

О.М. Приймак,

канд. іст. наук, доц.,

Запорізький національний університет

(Україна)

Виклики сучасності актуалізували питання валідності впровадження соціальних технологій у різних сферах життя соціуму, що призвело до зростання значущості суспільствознавчих дисциплін. Визначальну роль в означеному напрямку мають відіграти історичні науки, потенціал яких полягає не лише в ретроспективному моделюванні, а й в проведенні аналогій між минулим та сучасним, використанні на практиці історичного досвіду. Втім, більшість сучасних науковців прийшли до висновку щодо проблемності використання теоретико-методологічних досягнень лише окремих галузей знань при дослідженні соціальних процесів та явищ, у зв'язку з чим, поряд з діалектичним та системним підходами в фундаментальних суспільствознавчих роботах широкого використання набувають принципи міждисциплінарного

синтезу й когнітології.

Соціальна мобільність, як міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність або готовність до соціальних переміщень є однією з найважливіших складових суспільного прогресу [1, с.19]. У межах соціальної історії кінця XIX – початку XX століть вона, внаслідок багатовекторності та складності, має стати предметом окремого дослідження. Мета ж цієї публікації полягає в розкритті потенціалу матричного аналізу при вивченні векторів соціальної мобільності південноукраїнського селянства зазначеного періоду. Досягнення її можливе шляхом залучення до когнітивного зонту роботи принципів й методів таких наук як аграрна та соціальна історія, загальна соціологічна теорія, а також історичних соціології, психології та краєзнавства.

Загальні положення теорії соціальної мобільності були розроблені американським соціологом російського походження П.О. Сорокіним в першій половині XX століття. Подальшого розвитку вони набули в роботах таких його послідовників як Д. Мур, В. Штомпка, Ю. Плотинський та інших. На сучасному етапі розвитку соціологічної науки вони є загальновизнаними та використовуються для аналізу соціальних змін, процесів, соціокультурної динаміки. Під час аналізу змін у співвідношенні між різними верствами та класами в соціальній стратифікації суспільства П. Сорокін впровадив до наукового обігу поняття горизонтальної та вертикальної мобільності. В ній дослідник виокремив не лише висхідний, а й низхідний вектори. Разом з цим, селянство, й тим більше південноукраїнське, не стало предметом уваги фахівців соціологічного напрямку. До того ж, у межах радянської, російської та вітчизняної історичної науки тема соціальної мобільності не отримала системного розкриття. Протягом 20-80-х рр. XX століття, внаслідок домінування ідеологічних штампів, радянськими істориками не враховувалися досягнення з теми дореволюційних дослідників М. Турчанінова, О. Челінцева, В. Щербини, В. Постникова та інших. Незважаючи на те, що в роботах останніх містилися слушні пояснення щодо еволюційного характеру соціальної трансформації прошарків селянства капіталістичної доби, методологічною базою робіт радянських істориків-аграрників стали класичні роботи В. Леніна та І. Гуревича. Саме під впливом останніх О. Анфімов, С. Дубровський, О. Аврех, С. Сидельников, В. Дякін та інші зосередили увагу не на проблемах соціальної динаміки, а на виокремленні прошарків селянства та аналізі тенденцій його розшарування. Необхідність доведення закономірності революції 1917р. й логічності участі в ній такої рушійної сили як селянство стали головними причинами того, що вони зосередили увагу на окремих аспектах вертикальної соціальної мобільності. Південноукраїнське сільське населення, в межах радянської наукової традиції, розглядалося лише як частка загальноімперського, тобто мало риси глибокої диференціації. В історіографії теми були детально проаналізовані тенденції висхідної та низхідної вертикальної мобільності, в той же час як питання механізмів, технологій, каналів, ліфтів останньої, а також тема горизонтальної та територіальної мобільності селянства залишилися поза увагою дослідників. В сучасних дослідженнях з теми – в роботах П. Зирянова, Б. Миронова, Ю. Кашаєвої,

простежуються схожі риси. Virізняються в цьому відношенні праці М. Якименка, О. Краснікової, А. Карагодіна, А. Бойка, І. Десятникова, З. Орлової, К. Чорної, в змісті яких окремі аспекти соціальної мобільності південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації розглядаються в контексті аграрної історії, історичного краєзнавства, регіоналістики, соціально-економічної історії.

Аналіз історіографії з теми дозволяє перейти до викладення головних положень публікації. Перш за все вважаємо необхідним окреслити головні положення матричного аналізу, за допомогою яких можливе об'єктивне розкриття питання багатовекторності соціальної мобільності південноукраїнського селянства досліджуваної доби.

Відправним кроком в означеному напрямку виступає загальна коротка характеристика соціальної стратифікації сільського населення з визначенням співвідношення верств останнього на відправному та кінцевому хронологічних моментах досліджуваного періоду. По відношенню до мети публікації ними виступають 1897 та 1916-17 рр., які співпадають з часом проведення всеросійських подвірного та поземельного переписів. Статистичні показники останніх дозволяють провести порівняльний аналіз соціальної стратифікації південноукраїнського селянства з часовою амплітудою 20 років. Разом з цим, на нашу думку, зміна у відсотковому співвідношенні між стратами сільського населення регіону, до якої була прикута увага більшості попередніх дослідників, є головною при розкритті не питань соціальної мобільності, а соціальної стратифікації. До того ж, традиційне виокремлення трьох верств соціально-класової структури – заможних, середняків та бідняків – є певним спрощенням. Більш логічним в цьому контексті є поділ на шість страт – куркулів та заможних селян, стійких й потенційних середняків, бідноти та сільського пролетаріату. При цьому, якщо наприкінці ХІХ ст. співвідношення між ними на Півдні України характеризувалося пропорцією 6:16:14:25:27:12 [2, с.207-211], то вже на 1917 р. – 7:25:14:6:29:19 [3, с.142-147].

Використання матричного аналізу дозволяє здійснити крок до виявлення визначальних векторів механізмів, технологій, каналів та ліфтів соціальної мобільності селянства південноукраїнських губерній кінця ХІХ – початку ХХ століть. У межах її побудови ми виокремлюємо два критерії – сутності соціальної мобільності (дозволяє виявити стійкі, об'єктивні, постійно повторювані механізми й канали пересування селянства), а також спрямування соціальної мобільності (уможливлює характеристику напрямку інтенсивності та ліфтів пересування селянства). У кожного з них є допоміжні підкритерії. Так, критерій сутності розкривається через індикатори висхідної вертикальної, низхідної вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності. Підкритеріями спрямування соціальної мобільності селянства виступають “пересування в межах регіону”, “переселення за межі регіону”, “імміграція на територію регіону”. Комбінаторні форми критеріїв, підкритеріїв та відповідних їм індикаторів у межах двовимірної матриці уможливили виокремлення дев'яти векторів соціальної мобільності південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації: висхідної імміграції, горизонтальної імміграції,

низхідної імміграції, висхідної внутрішньорегіональної мобільності, горизонтальної внутрішньорегіональної мобільності, низхідної внутрішньорегіональної мобільності, висхідної еміграції, горизонтальної еміграції, низхідної еміграції. При цьому, важливим стало не лише визначення ієрархії в сутності та спрямуванні соціальної мобільності сільського населення регіону в цілому. Визначального місця отримав аналіз соціальної мобільності різних страт селянства, що стало основою виявлення не лише загальнокласових тенденцій, а й створило можливість для характеристики когнітивної соціальної поведінки окремих спільностей та прошарків сільського населення південноукраїнських губерній.

Порівняно вищий, ніж в інших європейських губерніях Російської імперії, рівень генези аграрного капіталізму, розвиток промисловості й гірничодобувної справи, трансформація свідомості, зміна курсу аграрної політики стали головними детермінантами, що визначили сутність векторів соціальної мобільності селянства Півдня України наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. Вплив їх обумовив наявність у досліджуваному соціальному явищі на території регіону таких особливостей як масовість та більш інтенсивний темп [4, с.68]. З дев'яти векторів соціальної мобільності південноукраїнське селянство обрало шість, і переважна більшість їх мала висхідний характер [5, с.37, 84, 102, 183].

Мотивація до залучення селянства регіону до каналів соціальної мобільності була пов'язана у досліджуваній період з такими моментами як соціальний статус та рівень матеріального забезпечення окремих індивідів чи груп. Ця закономірність обумовила схильність крайніх страт сільських мешканців до вибору внутрішньорегіональної мобільності, а середніх прошарків – ще й позарегіональної. При цьому, остання асоціювалася у селян-переселенців з південноукраїнських губерній з реальним або утопічним ліфтом соціальної мобільності [6, с.97].

Досліджуване соціальне явище мало визначальний вплив на стратифікацію південноукраїнського селянства. В контексті його розгортання відбулося збільшення кількості крайніх підкласів сільського населення – куркулів, заможних та стійких середняків з одного боку, та бідноти й сільського пролетаріату з іншого. Значного зменшення наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. зазнала страта потенційних середняків. Такий стан речей став причиною формування у суспільній свідомості специфічного узагальненого образу південноукраїнського селянства – останнє, на відміну від сільського населення інших регіонів, характеризувалося на початок ХХ ст., як більш заможне, хазяйновите та міцне [7, с.42].

Таким чином, використання двовимірної дев'ятисегментної матриці дозволило виокремити та проаналізувати шість домінуючих векторів соціальної мобільності селянства Півдня України. Більша частина з них у період ринково-капіталістичної трансформації мала висхідний характер, й коливалася, в залежності від статусу групи чи індивіда, в територіальному спектрі. При цьому, вибір вектору чи каналу руху знаходився у прямій залежності не лише від загальних закономірностей розвитку соціального простору регіону, а й від когнітивного архетипу поведінки й світоглядної позиції селянина. Дослідження

останніх може стати напрямком подальшого пошуку у галузях етносоціології та історичної психології селянства регіону.

Література:

1. Сорокин П.А. Социальная мобильность – Москва: Academia, LVS, 2005. – 264 с.
2. Савицкие З.М. и Н.А. Земские подворные переписи 1880-1913 гг. Поуездные итоги. – М., 1926. – 269с.
3. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків: Держвидав "Господарство України", 1931. – 135 с.
4. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911. – 227с.
5. Статический ежегодник России. 1915 год. Год XII. – Пг.: Печатка. С.П. Яковлева, 1916. – 247 с.
6. Известия Земского отдела МВД. – СПб.: Типография "Содружество", 1915. – №13. – 191 с.
7. Бойко А. В. Історія степової України середини XVIII – XIX століття і її селянська візія / Бойко Анатолій Васильович – Мемуари та щоденники. Ч.І. Джерела з історії Південної України. – Т.5. – Кн.1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – С. 33-46.

УДК 04 (477.7) "18/19". 3036.7.

ПЕРЕБУВАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ФРАНЦУЗЬКОЇ НАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ НОВОРОСІЙСЬКОГО КРАЮ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX ст. (За матеріалами канцелярії управління Новоросійського генерал-губернатора)

Є.С. СИДОРОВИЧ,

наук. співробітник,
Херсонський обласний краєзнавчий музей
(Україна)

Освоєння Новоросійського краю французькими переселенцями починається ще наприкінці XVIII століття. Привабливий для комерційної діяльності регіон не був обійдений їхньою увагою. Причини переселення підданих Французької держави були різноманітними: комерційна мета, втеча від революції дворян тощо.

Вказане зумовлює присутність цих іноземців на території Новоросії в першій чверті XIX ст. Архівні документи Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) дозволяють це перебування на півдні України висвітлити докладніше. Зокрема, матеріали Канцелярії Управління Новоросійського генерал-губернатора (Фонд № 1) містять відомості про освоєння регіону представниками французької нації [1].

Зазначена проблема не достатньо висвітлена в науковій літературі. Дослідники фрагментарно розглядають проблему присутності французів на території Новоросійського краю. У цих працях увага, в основному, звертається на міжнародні зв'язки Франції та Росії, які слугували причинами переселення деяких іноземних емігрантів, виокремлюють роль тільки деяких французів в розвитку Півдня України [2,3,6,8].

Отже, аналіз архівних першоджерел, що представлені в публікації, дозволяє з'ясувати основні види діяльності французів, їх розселення та

ставлення влади до представників іноземної держави. Вказане дозволить конкретизувати ставлення держави до французів, які населяють територію південної України.

На початку XIX століття розвиток Новоросійського краю нерозривно пов'язаний з діяльністю одного з найвідоміших французьких аристократів краю, генерал-лейтенанта, герцога Ришельє де Еммануїла Осиповича (Арман-Еммануїл-Софія-Септимані дю Плессі, герцог де Ришельє и де Фронсак). Він був спочатку одеським градоначальником [6], а потім з 1805 року – Херсонським військовим губернатором, управляв цивільною частиною в Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях [3, с. 12]. Його діяльність на посаді військового губернатора була різноманітна [3, арк. 1]. Герцог займався заселенням краю: заснуванням колоній іноземних поселенців – німецьких, болгарських, єврейських; переселенням селян з центральних губерній України в степи Новоросії; сприяв облаштуванню своїх земляків-французів, що заснували в Дніпровському повіті Таврійської губернії декілька поселень [8, с. 30 — 33].

У першій чверті XIX ст. змінюється політична ситуація в Франції: відбувається падіння Наполеонівської імперії та початок Реставрації Бурбонів. Зазначене зумовлює повернення герцога де Ришельє на батьківщину, де він отримує посаду першого міністра короля Людовіка XVIII.

Після від'їзду Ришельє, посаду Херсонського військового губернатора посідає інший француз – генерал від інфантерії, граф Олександр Федорович Ланжерон (Людовик-Олександр-Андро) [5, арк. 1]. Він обіймає цю посаду з 18 листопада 1815 року по 17 липня 1822 року. 11 травня 1822 року граф Ланжерон призначається Новоросійським генерал-губернатором [3, с. 12].

Архівні документи ДАОО висвітлюють основні етапи служби Олександра Федоровича в російській армії ще з кінця XVIII ст. 7 травня 1790 року він отримує звання полковника та направляється до Сибірського гренадерського полку. У період з 1796 по 1811 році Ланжерон займає різні посади в російській армії: чин генерал-майора з призначенням шефом мушкетерського полку; генерал-лейтенант (25 жовтня 1798 року); інспектор Берестейської інспекції з інфантерії (12 серпня 1800 року); начальник 22 дивізії (5 серпня 1811 року). 22 серпня 1811 року Ланжерон стає генералом від інфантерії [12, арк. 1-6].

У той самий час на Півдні України перебуває інший відомий француз – граф Карл Францевич Сент-Прі (Арман-Шарль-Еммануель де Гін'яр), який в 1813 році був членом комерційного суду [10, арк. 1]. У 1816-1821 рр. він – Херсонський губернатор [3, с. 29]. Сент-Прі був одним з ініціаторів розвитку вівчарства на території Новоросії. Граф запрошує з Франції спеціаліста П'єра Муллера, під керівництвом якого почалось розведення Гишпанських овець і будівництво цеху для миття вовни в Херсоні [8].

Отже, родова французька аристократія відіграла провідну роль у налагодженні управління та забезпеченні економічного розвитку Новоросійського краю, яка достатнім чином була оцінена урядом Російської імперії. Численна кількість французів володіла земельними наділами на півдні України, що дозволяло їм розвивати різні галузі господарства цього регіону.

Царський уряд створював сприятливі умови для їх економічної діяльності. Так, наприклад, на початку ХІХ ст. комерційний радник Вільгельмін Рув'є володів землями острова Тендра. Він розвиває на своїх землях вівчарство. Майно та володіння французького дворянина перейшло, після його смерті (20-ті рр. ХІХ ст.), у власність дружини Клари Рув'є у довічне володіння. Площа землі, якою вона почала володіти, охоплювала 6 тис. десятин [9, арк. 2,5,11].

Французьку присутність зареєстровано архівними документами і на території Кримського півострова. Так, з листа французького консула Шалле відомо, що графиня Гаше володіла землями в Феодосії в першій чверті ХІХ ст. Після смерті дворянки в 1828 р., ці землі перейшли у володіння її брата Лефонтело [7, арк. 8]. Таким чином, французькі переселенці зробили свій внесок у заселення та господарське освоєння території Новоросійського краю. Представники французької нації також знаходилися на урядовій службі Російської держави. Підтвердженням тому є опис справ канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора з управління цивільною частиною (Міністерство іноземних справ). У ньому (20-ті рр. ХІХ ст.), серед чиновників міністерства іноземних справ, що нагородженні за сумлінну працю значиться француз Рено [7, арк. 3].

Російський уряд уважно відстежував переселення іноземців, у тому числі і французів, на територію Російської імперії. Він ретельно перевіряв кожного іноземного підданого, який перебував із-за кордону. Так, наприклад, 1815 році француз Турталя, що прибув до Одеси, потрапив до карантину для перевірки. Він не мав при собі російського паспорту, що викликало підозру з боку місцевої влади, яка надала прохання французькому консулу стосовно надання інформації про цього іноземця та мету його приїзду в Російську імперію. Подальша участь французького підданого не відома [11, арк. 23-24, 26-27].

Отже, присутність французів на південно-західних рубежах імперії позитивно вплинула на розвиток Новоросійського краю в першій чверті ХІХ ст. Представники іноземної держави зробили суттєвий внесок в освоєння та розвиток різних галузей господарства півдня України. Це дозволяє в такий спосіб конкретизувати один з аспектів розвитку взаємовідношень Франції та Росії першої половині ХІХ століття.

Література:

1. Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду: спеціальний довідник / [автор-упоряд. В.Ю. Алексеєва; наук.ред. Л.Г. Білоусова; Л.П. Дузь; ред колю: І.І. Ніточко (голова) та ін.]. – Вид. 2-е, доповн. – Одеса: Астро-принт, 2008. – 296 с.
2. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 385 с.
3. Макидонов А.В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII-XIX). – Изд. 3-е, испр. и доп. – Запорожье: Просвіта, 2008. – 140 с.
4. О засвидетельствовании Дюка де Ришелье формулярного и кондуктного списков и подполковника Тройеро (1814 г.) // ДАОО. – Ф. 1., оп. 218., спр. 7. – 6 арк.
5. О назначении генерала от инфантерии графа Ланфжерона в должность Херсонского военного губернатора (1815) // ДАОО. – Ф. 1., оп. 218., спр. 13. – 3 арк.
6. О трудах Дюка Ришелье по части управления в полуденной России // ЗООИД. – Т.Х. – 1877. – С. 391-406.
7. Опись делам канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора по Управлению Гражданскою частью хранящаяся в Архиве Канцелярии Новороссийского

- и Бессарабского генерал-губернатора и предложено к уничтожению. По Министерству Иностранных дел // ДАОО. – Ф. 1., оп. 248., спр. 2245. – 9 арк.
8. Орлова З.С. Колекція документів з історії Херсонщини: Огляд фонду №324 / ДАХО. – Херсон, 2007. – Бібліотечка архіву. – Вип. 9. – 72 с.
 9. По жалобе комерции советника Рувье на рыбных промышленников, записывающихся на остров Тендра (1822) // ДАОО. – Ф. 1., оп. 219., спр. 2. – 36 арк.
 10. По просьбе отставного поручика Михайлова о должных ему Графом Сентр-При деньгах // ДАОО. – Ф. 1., оп. 248., спр. 3597. – 8 арк.
 11. Сведения и распоряжения относящиеся до политического положения России к Турецкой и французской державами (1815) // ДАОО. – Ф. 1., оп. 218, спр. 15. – 227 арк.
 12. Формулярный список графа Ланжерона (1830) // ДАОО. – Ф. 1., оп. 249, спр. 767. – 27 арк.

УДК 7.54 (045)

ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (кін. 30-х – поч. 40-х рр. ХХ ст.)

М.А. СРІБНА,
аспірантка,
*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
(Україна)*

Діяльність Червоного Хреста на українських землях має давню історію.

Дана організація розпочала працювати у першій половині ХІХ століття у вигляді місцевих управ Російського Червоного Хреста, ініціаторами створення яких були громадські та церковні діячі. Комітети товариства здійснювали опіку над пораненими, хворими, надавали допомогу потерпілим від стихійного лиха, боролися з різноманітними епідеміями. В ході Другої світової війни діяльність Червоного Хреста, була різко активізована внаслідок певних трагічних обставин. Неабияка насиченість військ обох сторін потужною зброєю створила широкий фронт праці для членів Червоного Хреста.

Актуальність теми підсилюється тими завданнями і проблемами, що постали на сучасному етапі розвитку України, коли відбувається переосмислення недавнього минулого України, важливих подій в її історії та світу.

Особливу увагу дослідників викликають події кінця 30-х – поч. 40-х рр. ХХ століття. Історія даного періоду вивчена досить добре, але діяльність Червоного Хреста на південних землях України в цих подіях висвітлена недостатньо. В радянський та пострадянський період було накопичено певний фактичний матеріал і досліджено чимало сюжетів, пов'язаних із Червоним Хрестом. Водночас, незважаючи на досягнуте, тема, яка є предметом дослідження, залишається вивченою з недостатньою повнотою, з неї відсутні спеціальні узагальнювальні праці.

Всебічне об'єктивне вивчення історичних подій в Україні напередодні Другої світової війни є важливою, з погляду встановлення історичної правди і поглиблення знань про героїчне минуле українського народу, складовою частиною виховання високого патріотизму громадян України.

Значення Червоного Хреста в умовах Другої світової війни різко

збільшилось. Уже на початковому етапі війни, коли Радянський Союз разом із нацистською Німеччиною ділили Європу, у вітчизняного Товариства Червоного Хреста з'явилося чимало роботи. Проте з початком повномасштабної війни у червні 1941 р. ці обсяги збільшились у сотні разів. Товариство Червоного Хреста УРСР, як складова тоталітарної суспільної структури Радянського Союзу заздалегідь готувалося до майбутньої війни, проте передбачити обсяги роботи, яку доведеться виконувати, воно, безперечно, не могло.

Питання мілітаризації сільського населення України постало з надзвичайною гостротою вже 1928 р., коли Червоний Хрест, під тиском московського керівництва, почав розгортання кампанії військового всеобучу, що, прикриваючись високими гаслами та ідейним пролетарським змістом, передбачала розширення фондівіддачі від селян у напрямі збільшення надходжень до спеціальних військових фондів громадських організацій. У селах південної України було організовано гуртки та курси із навчання надання першої допомоги під час воєнних дій. Решта сільського населення піддавалася пасивній обробці за допомогою друкованої пропаганди. Таким чином, радянська влада використовувала масові об'єднання для здійснення планових завдань із нарощування військового потенціалу. Але ця форма роботи Червоного Хреста у середовищі селянства не знаходила підтримки, а відтак, була малоефективною, що вимагало від партійно-державного апарату спеціальної корекції напрямків роботи організації задля посилення оперативності впровадження у практику діяльності Червоного Хреста урядових постанов республіканського та загальносоюзного значення [1, с.64-65].

Також після I з'їзду Союзу Товариств ЧХ і ЧП СРСР у жовтні 1932 р. відбулось згортання господарсько-соціальної діяльності Червоного Хреста. Вона все більше зосереджувалась на створенні санітарних постів, санітарних дружин, підготовці медсестер, санінструкторів та значкістів комплексу "Готовий до санітарної оборони (ГСО)". Так, 1936 р. в Одеській області було навчено значкістів ГСО II ступеня – 4009 осіб, а I ступеня – 20524 осіб [2, с. 49-50]. На поч. 30-х рр. XX століття під час організації військово-оборонної роботи серед населення держави багато уваги приділялось залученню молоді до товариства Червоного Хреста УРСР.

Рух членів Червоного Хреста в окремих організаціях УРСР [3, с. 3]

Назва областей	Кількість членів орган. на 1940 р.	Приріст за 1940р.	% збільшення
Миколаївська	87.901	16.417	18,7
Одеська	114.954	51.046	44,4
Запорізька	125.252	27.064	21.6

Жінки в складі членів організації [4, с. 4]

Назва області	Кількість жінок у складі членів організації на ІІ-1941 р.	% до спільної кількості членів організації
Миколаївська	47.170	45.2

Одеська	90.510	54.5
Запорізька	67.967	44.6

Безпосередні функції Червоного Хреста з масового оздоровлення населення відходять на задній план. Враховуючи підготовку до майбутньої війни, уряд СРСР вирішив, що Червоний Хрест повинен сконцентрувати увагу на допомозі державним органам охорони здоров'я в підготовці населення до санітарної оборони.

3 грудня 1938 р. СНК СРСР звільнив червонохресні організації від господарської діяльності. Усі медичні та господарсько-комерційні установи товариства Червоного Хреста – лікарні, санаторії, пральні, бані, перукарні тощо були передані органам охорони здоров'я та іншим організаціям [5, с.65-66].

Але, незважаючи на всі приготування до війни та проведення підготовки населення до бойових дій, роботу Червоного Хреста напередодні Другої світової війни було оцінено незадовільно. Так, із доповідних записок “Про стан оборонної роботи Червоного Хреста” доведено, що контроль за охороною складів із ліками був поганим, переоблік майна проводився формально. Особовим складом лікарні були забезпечені погано, внаслідок чого частина лікарень не працювала. Так, у Маріупольській лікарні № 115 замість 15 лікарів працювало тільки 7 [6, с.54].

Перевіряючи Одеський комітет, виявили, що організація використовувала оборонні гроші не за призначенням [7, с.57]. А план підготовки кадрів 1935 р. не був виконаний на 70 %. Сама якість цієї підготовки була незадовільна через проведення різної “економії”. Слухачі курсів займалися у забруднених і холодних приміщеннях, без підручників, навчальних кабінетів і практичних занять [8, с. 29].

Під час перевірки підготовки медсестер було виявлено, що у вечірніх школах відбувався великий відсів. Так наприклад, у м. Одеса навчалось 156 осіб, а відраховано було 26. Викладачі-лікарі у зв'язку з низькою заробітною платнею (4 крб. за годину), не хотіли читати лекції [9, с.30].

З нападом Німеччини на Радянський Союз робота працівників Червоного Хреста розгорнулася з новою силою. Важливе значення в перші місяці війни мала оборона м. Одеси, що тривала 73 дні, та битва за Кримський півострів на початку 1942 року. В той складний час працівники Червоного Хреста активно надавали допомогу як на фронті, так і в тилу. На початку липня 1942 року блоковані ворогом із суші, моря та повітря після 250-денної оборони, за наказом Ставки, радянські війська залишили м. Севастополь. Медична служба в м. Севастополі була однією із формувань місцевої протиповітряної оборони. Так, в усіх районах міста були організовані загони і стаціонарні пункти медичної допомоги на базі амбулаторій, лікарень, аптек. Кожна медична установа мала свої обов'язки та призначення. Був створений великий недоторканий запас медикаментів, твердого та м'якого матеріалу. Міська і районна організація товариства Червоного Хреста разом із медичними працівниками проводили велику роботу на підприємствах і серед населення, навчаючи надавати допомогу при пораненнях, запобігати захворюванням та готували медсестер

запасу. На підприємствах, в установах, навчальних закладах були створенні санітарні дружини і медичні групи самозахисту. На Морському заводі були організовані санітарні дружини і медичні групи по цехах, де робітників навчали надавати допомогу під час повітряної атаки.

Лікарі і медичні сестри, які були завжди поряд, здавали свою кров важко пораненим. За період оборони м. Севастополя було здано до 2200 літрів крові. А в період облогового становища м. Одеси 18 тис. осіб неодноразово здавали свою кров для поранених воїнів [10, с. 28]. За час окупації південних українських земель було зруйновано велику кількість лікарень і лише наприкінці війни вдалося майже повністю їх відбудувати.

Відбудова лікарняної мережі Херсонської області [11, с. 70]

	1941 р.	Під час окупації	1.10.1944 р.	% відбудови
Кількість лікарень в області	53	6	46	80
Ліжок у них	2632	233	1877	72,5
Кількість лікарень в місті	9	1	9	100
Ліжок у них	1267	150	826	65,6
Кількість лікарень у сільській місцевості	44	5	37	84,1
Ліжок у них	1365	88	1053	79,0

Отже, на початку 30-х рр. ХХ ст. активізувалась мілітарна діяльність Червоного Хреста. Радянська влада запроваджує курси, гуртки та загони першої медичної допомоги, відкриваються школи-комуни медичних сестер, курси для лікарів і середнього медичного персоналу. Червоний Хрест бере участь у військових маневрах, обслуговуючи червоноармійців під час проведення польових навчань. Але некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва, незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна неготовність армії, багато тактичних прорахунків та інші фактори стали основними причинами трагічних поразок і катастроф на початковому етапі війни. Незважаючи на те, що Червона армія чинила героїчний опір, сковуючи значні сили противника, все ж поразки у Криму та в інших бойових операціях призвели до загибелі та полону тисяч солдатів і офіцерів і великих руйнацій. Єдиною організацією, яка намагалась надати допомогу населенню Південної України, був Червоний Хрест.

Література:

1. Журба М.А. Міжнародні зв'язки Українського Червоного Хреста. – К., 2007.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7106. Докладные записки информации партийных и советских органов о работе Осоавиахима Украины и Красного Креста.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (далі ЦДАВО України). – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 1. Годовой текстовой отчет о санитарно-оборонной работе организаций общества Красного Креста УССР за 1940 год.
4. Там само.
5. Журба М.А. Вказана праця.

6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7106. Докладные записки информации партийных и советских органов о работе Осоавиахима Украины и Красного Креста.
7. Там само.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6878. Приветствие СНК УССР и ЦК КП(б)У 5 съезду работников общества Красного Креста и Красного Полумесяца. Докладные записки, оперативные сводки, справки руководящих органов общества Красного Креста и Полумесяца о работе организаций общества и МОРа.
9. Там само.
10. Патлажанова Н. Советский Красный Крест: к возрождению нравственности. – М., 1991.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1357. Докладные записки, справки и переписка о состоянии и работе органов здравоохранения на Украине.

УДК 94 (477)+159.922.4.

БУДЖАК – ПОЛІЕТНІЧНЕ ПРИКОРДОННЯ: СПРОБИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ВИМІРІВ

В.В. СТЕЦКЕВИЧ,

докт. іст. наук, проф.,

Л.М. СТЕЦКЕВИЧ,

старший викладач,

Криворізький технічний університет

(Україна)

Історично склалося так, що в останні два тисячоліття територія, що отримала адекватну її географічним обрисам назву Буджак, (“Vigeac” в перекладі з тюркської означає “кут”, бо дійсно землі, що лежать між Дунаєм, Дністром і Прутом своїми кордонами нагадують цю геометричну фігуру) опинилася в зоні перманентних інтересів різних держав і народів. Та, найперше за все, – йдеться про зіткнення (у повному розумінні цього слова) на цих теренах двох потужних цивілізаційних потоків: Східного і Західного. Специфіка степу, з його тисячокілометровими просторами, привела зі Сходу в Придунав’я не один кочовий народ, які несли з собою самобутню азійську культуру в її найширшому розумінні; вони мали тут не лише зону своїх життєвих інтересів, але утворювали на цих теренах і свої держави. Остання з таких постала в Буджаку на уламках Нагайської Орди, яка в свою чергу сама була продуктом розпаду Великої Орди; йдеться про Буджацьку Орду (XVІІ ст.).

Але в цю зону активно проникала й східнослов’янська цивілізація, яка ще з часів Київської Русі намагалася утвердитися в Буджацькому регіоні. Принаймні уличі, що заселяли межиріччя Дністра й Прута, постійно освоювали ці землі. А із Заходу найпотужніше сюди проникала дако-римська культура. Сліди цієї інвазії видно тут неозброєним оком аж до топонімів і залишків археології. Пригадаймо ще й багаторічну турецьку присутність, сліди античних культур тощо. Все це залишило в Буджаці не лише складну спадщину, але й сама така історична спадщина є тут переконливим доказом постійної і довготривалої боротьби за цей трикутник землі; додамо до цього, що ця перманентна боротьба завжди обумовлювалася стратегічним місцеположенням Буджаку: адже той, хто володарював у цьому краю мав геополітичні козири, бо

міг контролювати гирла транс'європейського Дунаю і регіональних Дністра і Прута, а відтак – тримати під наглядом вихід до Чорного моря та й усю його Північно-Західну акваторію. Більше того володіння цим регіоном давало ще й інші незаперечні і досить-таки важливі військово-стратегічні переваги: з цього плацдарму відкривались перспективи для просування й колонізації для одних – зі Сходу на Захід і, перш за все, на Балкани й аж до Константинополя, про що мріялося імперській Росії, особливо, в контексті її амбіційного проекту про Москву, як Третій Рим; принаймні ще в ХІХ столітті такі плани були. А для інших - це був плацдарм для походу із Заходу на Схід і далі на все Північне Причорномор'я і безкрайні східні терени. Аргументів на користь такої точки зору безліч: в ХІХ столітті Росія вела тут чи не найактивнішу політику, але й Бухарест з його планами про “Велику Румунію” відверто говорив про свої “життєво важливі інтереси” в цьому регіоні. Звідси: непоодинокі твердження в румунській історіографії “про історично румунські території аж до гирла Дніпра”, “про історичну обумовленість румунських претензій на ці землі”, “про історичні і законні права на Буджак, Бессарабію, Північне Причорномор'я, Ногайські степи” тощо; особливо багато таких тез з'явилося в Румунії напередодні навали на СРСР та в перші місяці війни 1941-1945 рр.

Непоодинокі претензії на Бессарабію, а відтак – і Буджак, можна знайти і в сучасній румунській пресі і науковій літературі. Власне зіткнення різних потоків народів і геополітичних інтересів на Придунав'ї упродовж багатьох віків вплинули на етнічну картину і все буття людності Буджаку та історію цього краю. Зауважимо лише, що ці впливи мали і мають виразну багатовимірність, бо вона (ця багатовимірність) містить в собі декілька складових серед яких найбільш суттєвими є такі:

а) етно-демографічна; б) культурно-історична, ментальна;

в) політична; г) військово-стратегічна; д) економічна (господарська) тощо. Стосовно першої з таких наголосимо, що вона проявляється тут особливо виразно і є такою, що помітно впливала і впливає на всі інші; до того ж вона характеризується ще й особливою різнобарвністю, а точніше – *поліетнічністю*. Адже відомо, що саме тут, вже довгий час, проживають етнічні молдовани і українці, росіяни і болгари, румуни і євреї, гагаузи і роми, греки та ін. Така поліетнічність Terra Bugeac стала, з одного боку, наслідком постійної боротьби за цю землю і зіткнення на цих теренах різних народів, а з іншого боку – вона (поліетнічність) є фундаментом на який опираються культурно-історичні традиції і ментальність буджацької людності. Більше того – етнічне розмаїття формує тут і специфічну *історичну пам'ять та історичну самосвідомість*. Не секрет, що у певних етносів цього регіону історична пам'ять формувалася на різному історичному ґрунті, має різну фактографічну кореневу систему, а почасти, – навіть базується на протилежних оцінках і потрактуваннях подій минулого. Не випадково її сліди (тобто історичної пам'яті) проступають тут не лише в свідомості (і самосвідомості) людності краю, але і в повсякденні, в публіцистиці, а до того ж, ще й стають знаряддям політиків, які активно експлуатують історію та історичну пам'ять.

Об'єктивно цей край дійсно має *дуже складну історію*; його минуле аж переобтяжене подіями і фактами, які ускладнюють історіописання цього регіону й осмислення його минулого. І це – незаперечний факт. Але попри все в його історії є ціла низка подій, які дають підстави зробити декілька очевидних висновків; і серед них такі:

а) Буджак за останні дві тисячі років був лише і лише *об'єктом колонізації, метою багатьох держав* (але найперше за все кочевників, даків і слов'ян Румунії, Росії – СРСР, Туреччини, Австро-Угорщини, Польщі та ін.); *самодостатнім і повноцінним суб'єктом державотворчої історії Європи він практично не був*;

б) цей регіон був і є ще й досі географічною категорією і саме в такій “іпостасі” увійшов в історію і картографію, але не *територіально-адміністративною і самоврядною одиницею*; не мав він такого статусу і в часи існування СРСР; звідси і не дивно, що тут, напевне, все таки немає, як такої, власне, і самої буджацької автономії та й історично сталої буджацької спільноти з усіма її ознаками, традиціями й характеристиками; все це спричиняє певні складнощі у процесі визначення *власної ідентичності* чи, точніше б сказати, – *буджацької тотожності*; об'єднуючим знаменником її тут виступає скоріше географічно-територіальна “прописка”, аніж етнокультурне, історико-ментальне, психологічне чи політичне коріння (втім – це поле для подальших і поглиблених досліджень); пошуки кореня ідентичності тут непрості, бо власне саме укорінення тут чи не у кожного етносу мало свою історію; іншими словами: консолідуючого знаменника, такого собі атрибута ідентичності, – одного-єдиного, а до того ж ще й беззаперечного! – тут скоріше немає, аніж він є; хіба, що, можливо, таким є спільне громадянство і приналежність до української спільноти? Утім це відноситься, скоріше до тієї частини Буджаку, що територіально-адміністративно входить до складу України та тих, хто має паспорти України, але не Румунії чи Молдови.

З огляду на складне історичне минуле Буджака і переобтяжену негативами історичну пам'ять місцевої людності та й непросте соціально-економічне сьогодення краю, осмислення його історії виглядає непростим. І мова тут не стільки про фактографічно-подієву складову, скільки про історіософське, комплексне і міждисциплінарне осягнення історії цього регіону, про впливи минулого на сьогодення і сліди сьогодення, а надто-політики сьогодення, в історичних дискурсах про минуле Буджака.

У цих умовах чи не найголовнішим теоретико-методологічним кутом зору на всю буджацьку проблематику повинен би, напевне, стати *антропоцентричний*; йдеться про антропоцентризм який ставить у центр дослідницької уваги Людину як Homo Sapiens і найвищу цінність на землі; більше того – йдеться про антропоцентризм, який позбавлений політико-ідеологічних та вузько національних (чи сказати б сильніше егоїстично-націоналістичних чи шовіністичних) уподобань, що виразно проступають, подекуди, в наукових дискурсах. Видається, що такий підхід міг би стати цілком виправданим саме з точки зору наукового пізнання, тим більше, що йдеться про осмислення буття людності, яка довгий час не лише існувала, але і

нині живе в поліетнічному середовищі та ще й пережила тільки в ХХ ст. декілька радикальних і широкомасштабних політики-правових, гуманітарних, соціальних, культурно-ментальних, економічних, демографічних та інших такого ж штибу потрясінь; йдеться тут і про втрату певною частиною свого соціально-станового статусу, “відчуття своєї Батьківщини”, громадянства, “своєї конфесії” тощо.

Звідси постає потреба в детальному і глибокому вивченні такої новели, як проблема *самоідентифікації людності Буджаку* (мова про етнічну, ментально-культурну і навіть громадянську ідентичність, чи, як інколи кажуть, тотожність). У більш вузькому розумінні цього завдання можна поставити питання за С. Вейль та Т. Цимбал про *укорінення людини* (чи “*знекорінення*” і “*неукоріненість*”?) в Тегга Вугеас, про пошуки людністю цього краю ментально-культурного, історичного, етнічного, а то й родинного ґрунту чи ґрунтів. (Тут і далі в повідомленні йдеться про ідентичність (ідентифікацію) людини чи навіть людності, як про самоототожнення або “установлення схожості” (за З. Фрейдом) з чинниками, які несуть в собі ознаки буджацького буття (якщо, звичайно, такі є), його особливості, прояви та *включення їх у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм та цінностей*; іншими словами: йдеться про все те, що дозволяє індивіду або цілій спільноті усвідомлювати свою приналежність в даному контексті до буджацького земляцтва).

Такі підходи, тим більше цікаві й актуальні, особливо, в умовах сьогодення, коли, на думку провідних вчених, все більше і більше з’являється таких явищ, як “постнаціональні простори”, “нові кочівники” (так звані “постійні мігранти”), “космополітичні спільноти”, коли все частіше пишуть про “втрату значення рідної землі, Батьківщини в житті людини”... Звичайно, усе це зачіпає, скоріше за все, вже сьогодення цього краю (та й не лише буджацької землі), аніж минувшину, але проблеми сьогодення мають тут виразно історичні коріння, особливо, якщо взятися за наукові розвідки такої, практично неосмисленої комплексно і всебічно теми, якою є така: “Людність Буджаку в умовах політико-культурних і економічних трансформацій в ХХ столітті”. Вже перший погляд на означену тему наголошено застерігає: така проблема не може бути осмислена лише в історико-хронологічному вимірі, в простому (спрощеному) викладанні подій в лінійно-послідовному річищі часу в якому тільки (плюс звичайно ж ще й і в просторі) й твориться історія та існує буття Людини; тут варто було б сконцентрувати увагу на *внутрішньому і сутнісному* стані людності цього регіону через з’ясування того: а) як тут вирішувалася в ХХ ст., в умовах підлеглості різним державам, і вирішується нині проблема “іншого”, “свого” і “чужого”; б) кому цей регіон історична (одна єдина!) “Батьківщина”, кому “нова мала Батьківщина” або “частка Великої Батьківщини” (але при цьому “Законно наша земля”, яка, можливо, якраз і є та “п’ядь землі”, яку ніхто і ніколи не віддасть); за Л. Костенко це проблема “*змінених*” *Батьківщин* або “*підмінених*” де живуть “конгломерати націй і антинацій, звиклих до стагнацій і профанацій, дискримінацій і асиміляцій”; в) чи діяли і діють тут консолідаційні процеси та що конкретно тримає купи цю людність, що “цементує” її, а що роз’єднує та чи можна говорити про

монолітне буджацьке “ми” і чи є воно (це “ми”) тут іманентне цій спільноті; г) яку роль відіграють в житті цього соціуму етнопсихологічні й історичні традиції; д) які ресурси задіяла (чи задіює й досі) людність краю до адаптацій, виживань, пристосувань та самореалізації, розвитку і власного поступу, а то й самозбереження.

А з іншого боку цей край дає цікаву інформацію й іншого типу: адже його поліетнічність спричинила *буджацьку мультикультурність* і по суті перетворили цю землю на своєрідний, за Норманом Дейвісом, “*плавильний казан*”, або *поліетнічне прикордоння* де вже довгий час відбуваються позитивні культурні та етно- і соціопсихологічні процеси *взаємозбагачення* в галузі культури, етнопсихології і утвердження норм толерантного співжиття. І це – очевидний позитивний фактор буття цього багатокультурного прикордоння де культура будується на мультиетнічній основі.

Відтак маємо усі підстави аби стверджувати, що Terra Bugeac є цікавим об’єктом для міждисциплінарних досліджень у тому числі і концентрації уваги до цього “трикутника” науковців принаймні чотирьох сусідніх країн – Молдови, Румунії, Туреччини й України. Тим паче, що, як показують екскурси по науковій бібліографії, що присвячена, скажімо, суто історичному осягненню минулого цього краю українськими науковцями, вона вкрай бідна. Трохи більше наукових праць з історії цього краю має Румунія і Молдова. Але спільних проектів і скоординованих зусиль спрямованих на суто наукове і багатовимірне осмислення історії цього геополітичного трикутника ще не було. І не було, головню тому, що, по-перше, історичне минуле його досить і досить складне, а по-друге, тут велику роль відіграють політико-ідеологічні чинники (у тому числі і ті, що мають місце сьогодні), політичні амбіції тощо. Втім наука має свої критерії пізнання; ось саме вони і диктують вимогу як міждисциплінарних підходів до вивчення історії Буджаку, так і потребу осмислення її вченими сусідніх держав.

УДК 908(477.73) “1861”

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НА МИКОЛАЇВЩИНІ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (60-ті рр. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.)

П.М. ТРИГУБ,

док. істор. наук, професор

*Чорноморський державний університет імені Петра Могили
(Україна)*

2011 р. минає 150 років від скасування кріпосного права в Російській імперії. Саме 19 лютого (5 березня) 1861 р. Олександром II було видано маніфест про звільнення поміщицьких селян від кріпосної залежності. Селянська реформа започаткувала низку інших реформ, які прискорили розвиток Росії капіталістичним шляхом.

Зазначена подія викликала появу великої кількості наукових досліджень, які давно вже проаналізовані й оцінені історіографами. У зв’язку з цим

перспективним уявляється регіональний аспект цієї проблеми в межах того чи іншого історичного регіону чи навіть окремої області. Що стосується Миколаївщини, то скасування кріпосного права на території області так чи інакше розглядали автори “Истории городов и сел Украинской ССР. Николаевская область” [8], навчального посібника з історії Миколаївської області для учнів 7-11 класів [1], виступів на краєзнавчих науково-практичних конференціях. Автор даного повідомлення поставив собі за мету схарактеризувати основні риси селянського господарства Миколаївщини у пореформений період.

До селянської реформи 1861 року на Миколаївщині склалися кілька видів селянських господарств за становими відмінностями: 1) державних селян, 2) поміщицьких селян, 3) військових поселенців, 4) адміралтейських поселень, 5) німців-колоністів і болгар-колоністів. Після реформи всі категорії селянства фактично були зведені до одного стану – сільських обивателів.

Селянська реформа 1861 року принесла кріпосним селянам Миколаївщини особисту свободу, обмежене самоврядування, але вони були пограбовані поміщиками, які урізали селянські наділи, якими користувалися кріпаки до реформи, оскільки земля на Півдні України відзначалася високою родючістю і при грамотному веденні господарства могла дати великі прибутки. Тому поміщики залишили собі кращі землі, віддавши селянам гірші. Відрізки від селянських наділів у цілому складали 25-34%, а інколи й 50% від усєї надільної землі. Місцеве “Положення про реформу” встановлювало у всій степовій смузі середній розмір наділу від 3-х до 6,5 десятин на кожну ревізку душу. В Ананіївському, Одеському і Херсонському повітах він дорівнював 3-5 десятинам. Фактично на ревізку душу в середньому припадало 3,5 десятини; 20,3% ревізких душ одержали половинні наділи, 5,6% - до 1 десятини [8, 21].

У тому, що реформа 1861 р. супроводжувалася грабунком селян, можна пересвідчитись на конкретних прикладах. Так, великі земельні масиви у Мостовому і навколо нього належали поміщикам Ерделі, Еслінгеру, Шардту, ананіївським купцям Енгелям та ін. В цілому поміщики володіли 16 тис. десятин землі, 120 десятин належало церкві. Напередодні реформи у маєтку Ерделі мешкало 67 душ селян чоловічої статі, які після реформи одержали половинний наділ – 167 десятин, тобто по 2,5 десятини на ревізку душу. Кращі землі залишились у поміщика. Крім того, 1863 р. Ерделі відібрав у селян зручну землю, яка належала їм за статутною грамотою і виділив їм значно гірші наділи за 10 верст від села, а також не дозволив селянам користуватися вигоном для худоби і водопоєм, штрафував за те, що інколи селянська худоба заходила на поміщицьку землю [11, 407, 438; 16, 98-99; 6, арк. 1-4].

У Семенівці після скасування кріпосного права поміщицькі селяни одержали в середньому по 5 десятин. Частина землі, якою вони користувалися раніше (7882 десятини), була відрізана на користь поміщиків, селянам залишилось 5718 десятин [9, 486-507]. Це означало, що кількість землі, якою користувались селяни, зменшилась на 30%.

Унаслідок реформи 1861 р. селяни Костянтинівки одержали по 3,5 дес. землі на ревізку душу, у т.ч. 2 дес. ріллі, 0,5 дес. сіножатей, 0,7 дес. пасовищ і

0,3 дес. присадибної ділянки. До листопада 1861 р. мешканці села мали 7642 дес. податкової землі – орної і сінокісної. 234 дес. складала громадська оранка. Із запасної землі 468 дес. було відведено до фонду відставних чинів, 936 дес. – на випадок збільшення населення. До наділу сільської громади надійшло 9280 дес. землі. Оброчні землі складала 3540 дес. Під будівлями, городами і вигонами було зайнято 556 дес. 9 дес. склали церковні землі. Всього зручної землі було 13475 дес., незручної – 1375 дес. [7, арк. 8-9]

Переведення військових поселенців Пересадівки у державні селяни супроводжувалося зменшенням їх наділів. У результаті проведеного розмежування селяни Пересадівки одержали 5984 десятини з 12025, решта землі відійшла до казни [19, арк. 16]. Після реформи 1861 р. мешканці села на одну ревізьку душу мали по 8,5 дес. землі, а за царським указом від 24 листопада 1866 р. мусили сплачувати за викуп своїх земель щороку по 80 коп. за десятину [14, 104-105]. Не всі селяни мали можливість це робити, тому у великих боржників надалі землю відбирали до державного фонду.

Військові поселенці Полтавки були переведені в розряд державних селян і після скасування кріпосного права одержали в користування по 8 дес. землі на одну ревізьку душу. Ці наділи були закріплені за 935 господарствами. Мешканці села сплачували за них державний оброчний податок, який був більшим, ніж попередні оброчні платежі. 1886 р. державні селяни одержали право повної власності на землю з обов'язковим викупом земельних наділів [2, 85].

У другій половині ХІХ ст. земельні наділи селян усе більше зменшувались: у зв'язку з природним приростом населення вони дробились, збільшувалась кількість малоземельних родин, що погіршувало становище незаможного селянства.

За одержані ділянки землі селяни мали сплатити її власникам, причому 20% викупної суми вносились ними одноразово поміщику, решту 80% доплачувала державна скарбниця, а селяни мали протягом 49 років погашати свій борг разом із відсотками, внаслідок чого земля їм обійшлася у 2-3 рази дорожче від її ринкової вартості. Крім того, селяни ще тривалий час – від 2 до 9, а інколи й до 20 років – залишалися у тимчасово зобов'язаних відносинах із поміщиком і продовжували виконувати феодалні повинності. За кожний земельний наділ вони відробляли поміщику приблизно 40 чоловічих і 30 жіночих днів або сплачували 9 руб. оброку [8, 21]. Зокрема, селяни Мостового, які залишалися тимчасово зобов'язаними, мали сплатити поміщику оброк у розмірі 5 руб. 87 коп. з душі за повний земельний наділ. Ті з них, які уклали викупну угоду з поміщиком, сплачували ще більше. Так, за даними 1882 року на ревізьку душу припадало по 6 крб. платежів [13, 337]. Понад 25 років селяни Мостового добивались зниження викупних платежів. Тільки 1889 року Херсонське губернське зібрання ухвалило знизити їх на 13,85 коп. з десятини [16, 98-99]. Для селян Костянтинівки був встановлений такий розмір викупних платежів: на душу за викупним актом – 7 руб. 20 коп., на наявну душу – 4 руб. 51 коп., на десятину наділу 65 коп., оброчний податок з однієї десятини – 60 коп. [4, арк. 19].

Такі платежі для багатьох селян були обтяжливими, тому вони намагалися

віддати свої землі в оренду. До того ж бідняки не мали свого тягла. У Костянтинівці у 60-і роки ХІХ ст. на 365 дворів нараховувалося 112 коней, 146 голів великої рогатої худоби і 98 овець [13, 496]. Інколи, переважно через посередників, селяни брали поміщицьку землю в оренду. Зокрема, за даними 1887 р. два торговці з Мостового, орендуючи землю у поміщика по 2,84 крб. за десятину, здавали її селянам, здираючи з них від 5 до 8 крб. за десятину [11, 346-347]. Природно, не було будь-якої техніки, лише заможні селяни мали залізні плуги і борони. Більшість господарств обробляли землю ручним способом. Не було зрошення, мінеральні добрива не вносились.

Основним заняттям мешканців сіл Миколаївщини було землеробство, почало розвиватися тваринництво, допоміжне значення мало рибальство. Вирощувались яра пшениця, жито, овес, городні культури. Врожаї були мізерні: 30-35 дес. з десятини, кожний господар намагався більше засіяти, мало турбуючись про догляд за посівами. В результаті у багатьох родинах після збору врожаю залишалося зерно тільки на харчі, насіння та солома.

1885 р. Миколаївщина серйозно постраждала від недороду: великих збитків зазнали і заможні господарства, які скаржились: “Врожаєм задоволені дуже небагато робітників. Що стосується господарів, то майже всі вони говорять, що за теперішніх часів – добре жити тільки робітникам. З кожним роком доводиться жити все важче... Орендна плата зростає, плата робітників доходить до максимуму, а вартість продуктів виробництва падає до мінімуму за повної відсутності дешевих кредитів для селян” [4, арк. 23-24].

За збирання врожаю з однієї десятини жита або пшениці платили 10-12 крб., більшість селян мали потребу в кредитах двічі на рік – навесні і влітку. Кредитувалися вони у своїх же односельчан-селян або брали гроші з хлібних магазинів під майбутній урожай з розрахунку 15-20% за сезон або 30-40% за рік при обов'язковій умові продати свій хліб у цей же магазин. Кредит у своїх односельчан виявлявся набагато дорожчим: позичальник за 50-60 крб., узятих навесні, мусив до Покрови в рахунок відсотків на своїй землі засіяти своїм насінням одну десятину пшениці, звезти урожай до двору свого кредитора. У такому разі відсоток доходив до 90 на рік [4, арк. 35].

У другій половині ХІХ ст. чітко визначилось соціальне розмежування у селі. Поруч з великими землеробами – поміщиками-колоністами, виникли господарства заможних селян (“куркулів”), які у 80-х рр. складали 7-8 відсотків населення і володіли 70 відсотками всіх селянських земель. Середняків було 30% від усього населення, їм належало менше 20% земельних угідь. Понад 40% селян мали 1-3 дес., а 20% населення бідувало, зовсім не маючи землі [18, 199].

Так, у Пересадівці 1906 р. з 565 селянських господарств 27 були безземельними, 3 мали тільки по 2 десятини, 38 – по 2,5 дес., 265 – 5-10 дес., 217 – 10-20 дес., 10 – по 20-30 дес., 5 - по 50 і більше десятин. Біднякам було нічим обробляти свої убогі наділи. 95 господарств не мали ніякої худоби, 36 – робочої худоби, у 9 господарствах було по одній голові робочої худоби, у 263-х – по дві, у 117 – по 3-4 голови, в той же час 44 господарства мали по 5-10 голів [3, 15-17]. Багато селянських сімей через відсутність тягла й інвентарю обробляли лише частину наділів, а решту землі віддавали за мізерну плату в

оренду заможним селянам, а самі йшли на заробітки до місцевих багатців або до міста. Багатьом зібраного хліба не вистачало до весни і їм доводилося звертатися за позиками до багатців. Вони позичали хліб за умови, що за кожний пуд взятого у борг хліба мусили повернути півтора пуди.

У Мостовому з 35 родин колишніх поміщицьких селян 14 господарювали на наділах від 2-х до 4-х десятин, 15 - на 4-6 дес., 6 - на 6-11 дес. [11, 438]. З 36 господарств 4 здавали свою землю в оренду, а решта обробляли її, причому 10 господарств при допомозі власної худоби, інші – у супрязі або найманою тягловою силою. На 62 двори припадало 48 робочих коней, 38 корів, 42 свині, на кожні 3 господарства - по одному плугу и одній бороні [11, 346-347].

1908 р. у Полтавці нараховувалось 1198 господарств, 16% із них були безземельними або малоземельними, 18% мали по 3-7 дес., 6% - по 20-30 дес., у 25 господарств – по 40-50 дес. і більше. Тоді ж п'ята частина селянських господарств не мала будь-якої худоби, 40% - плугів та іншого інвентарю. Жителі Полтавки мали відбувати дорожню, гужову, квартирну, арештантську та інші повинності; хто не міг їх відбувати, мали сплачувати додатково по 7 крб. 91 коп. з десятини [8, 156].

Безземелля і злидні змушували бідноту шукати заробіток у маєтках поміщиків-латифундистів, сільських багатіїв, на підприємствах Одеси, Миколаєва, Вознесенська та інших міст. На Півдні Росії створювалися великі ринки робочої сили, один з яких розміщувався у Мостовому. Батрацький ринок у селі розміщувався біля високої кам'яної стіни маєтку поміщика Ерделі. Тут, у тіні дерев, починаючи з весни, щодня, біля лавок і лотків, юрмились сотні, а у святкові дні тисячі виснажених, обірваних людей. Так, з 9 травня до 1 липня 1893 року у Мостовому зареєструвався 5871 робітник [15, 59].

Вони пропонували свої роботящі руки за шматок хліба або копійки. Тут можна було почути українську, білоруську чи російську мову, говірки Поділля, Київщини, Курщини. Місцеві бідняки також поповнювали батрацький ринок, вони йшли на поденщину і на строк у маєтки Ерделі, Шардта, Еслінгера, Енгеля та ін., зранку до вечора гнули спину на панській роботі. Робочий день тривав 16-18 годин. Людей годували пісною їжею, шматком невипеченого хліба, часто гнилою рибою або червивим м'ясом. Павло Іванович Ткаченко розповідає: “Працювали ми біля парової молотарки з ранку, на обід нам привезли бульйон з м'ясом, у якому було повно черв'яків. Ми відмовились його їсти, іншого нам нічого не дали. У цей момент під'їхав до молотарки стражник і я показав, чим нас годують. За це мене назвали бунтівником і зачинили у сараї. Потім били нагайкою, прив'язали до гарби і потягли кіньми по дорозі. Вночі ми, шість наймитів, втекли від пана, але незабаром нас навздогнали стражники і нагайками знову пригнали до економії Ерделі. Це було 1913 року” [5, арк. 63].

Важка робота і погана їжа виснажували людей. Заслаблю людину били за ще не виконану роботу, всіляко переслідували до тих пір, доки бідолаха, відмовившись від зароблених грошей, тікав світ за очі. Понад 15 мешканців, які піднімали голос протесту проти нестерпних умов життя і свавілля панів, опинились у царських в'язницях.

Про життя заробітчанин розповідав старожил Романівки (нині – Садового

Арбузинського району) Дмитро Тимофійович Шпилик: “Було це давно. Коли мені виповнилося сім років, мати знайшла сорочку і драні штани, батько – капелюха, якого носив старший брат. Оділи. Тоді батько повернув мене двічі навколо і сказав: “Чуєш, синку, прийшов і тобі час працювати”. Потім надів шапку й драну свитину і ми вийшли з хати. Мати, плачучи, перехрестила мене і сказала: “Йди, синок”. Я, нічого не розуміючи, втер носа рукавом і побіг за батьком. Була весна. Перед нами лежала довга дорога. Я не встигав за батьком, боліли ноги. Нарешті, ми опинились в економії Шубовича. Батько віддав мене підпаском. З цього й почалося моє нове тяжке життя” [17].

Процес розшарування охопив й інші категорії населення. Так, у Мостовому нараховувалися 204 сім'ї різних станів (десятинники, міщани, торговці, бідні дворяни, духовні особи та ін.). Багато з цих родин повністю або частково жили за рахунок неземлеробських промислів і ремесел. За даними 1886 року таких нараховувалось 63 особи з 60-ма господарствами, серед них - 18 шевців, 8 теслярів, 4 ковалі, 19 кравців, 3 мірошники, 2 каменярів, 1 музикант, 1 Колесник, 2 механіки, 2 скляра, 1 маляр, 1 мисливець і 1 палітурник [11, 178]. Деякі з них працювали на замовлення, інші – на ринок. Функціонували паровий млин, два вітряки. Все більше розвивалася торгівля. Діяло 2 трактири, 32 бакалійні магазини, 2 винні лавки, оптовий склад. Загальний товарообіг цих установ на початку ХХ ст. досягав 150 тис. руб. на рік. Ковальським ремеслом тоді займались 6 майстрів, швейним – 8, теслярським – 7 [12, 611]. Щотижня на центральній площі проходили базари, де мешканці Мостового і навколишніх сіл торгували переважно сільськогосподарською продукцією.

Костянтинівка теж, за прикладом інших сіл регіону, включилась у товарно-грошові відносини, стала жвавим торгівельним пунктом. Поміщики, купці й заможні селяни відкрили тут 18 промислових і хлібних лавок, лісний склад, реонструйовано 8 млинів. Кустарним способом проводилась розробка родовищ граніту для місцевих потреб, а потім і на ринок. У 1881 р. камінь добували 68 осіб [10, 56].

Отже, селянська реформа 1861 року спричинила глибокі зміни у становищі селян Миколаївщини, ліквідувавши станові відмінності в їх середовищі. Офіційно вони почали належати до стану сільських обивателів. Селянські родини за викуп одержали земельні наділи, які були меншими за ті, якими вони користувалися до реформи, але перевищували середньодушові наділи по Україні. При грамотному веденні господарства, використанні тягла і техніки, мінеральних і органічних добрив, наявності штучного зрошення, вони могли б давати досить високі врожаї й забезпечити переважній частині селян заможне життя. Але в той час такої можливості в Російській імперії не могло бути. Рутинна техніка, старовинне трипільля (озимина – ярина – пар), несприятливі кліматичні умови, відсутність достатньої кількості тяглової сили були причиною низьких урожаїв.

Типовим явищем тих часів було розшарування селянства, на Півдні відсоток заможних і середняцьких господарств перевищував загальноукраїнський рівень. У регіоні великі поміщицькі латифундії і заможні

селянські господарства потребували значної кількості найманої робочої сили. Створені ринки робочої сили забезпечували ці господарства наймитами не тільки з інших регіонів України і Росії, а й із місцевої бідноти.

Література:

1. Білюк О.В., Павлик І.С., Тригуб П.М. Історія Миколаївщини: Навч. посібник для учнів 7-11 класів. – Миколаїв: Возможности Киммерии, 1998. – 176 с.
2. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. XIV. – СПб: Изд. Центр. Стат. К-та, 1886.
3. Данные об экономическом положении селений Херсонского уезда в сельскохозяйственном отношении по подворным спискам уездной землеустроительной комиссии в 1906-1907 гг. – Херсон, 1908.
4. Держархів Миколаївської області, ф.Р-2878, оп.1, спр.434
5. Держархів Миколаївської області, ф.Р-4591, оп.1, спр.305.
6. Держархів Одеської області, ф.5, оп.1, спр.408
7. Держархів Одеської області, ф.7, оп.1, спр.328.
8. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – К.: Гл. ред УСЭ, 1981.
9. Материалы по географии и статистике России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч.1. – СПб, 1863.
10. Результаты подворной переписи 1883-1885 гг. – Херсон, 1886.
11. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – Одеса, 1889.
12. Россия. Полное географическое описание. - Т.14. - СПб, 1910.
13. Сборник Херсонского земства. – 1882. - № 2.
14. Сборник Херсонского земства. – 1887. - № 4.
15. Сборник Херсонского земства. - 1894. № 4.
16. Систематический свод постановлений Ананьевского уездного собрания за двадцатипятилетие с 1865 по 1889 год. – Одесса, 1891.
17. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1940. – 19 грудня.
18. Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон, 1896.
19. Центральний державний архів Росії, ф.386, оп.1, спр.191,

УДК 727.113(045)

ШКІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1950-х – 1960-х рр.

І. І. ТЮРМЕНКО,

док. іст. наук., проф.,
Національний авіаційний університет
(Україна)

Формування сучасної моделі шкільної освіти в Україні йде шляхом реформ, які не завжди враховують національні освітянські традиції. Зрозуміло, що на цей процес виливає досвід індустріально розвинених країн, які намагаються адаптувати суспільство до нових технологічних викликів. Ще у 1960-х роках Ф.Кумбс – директор Міжнародного інституту планування освіти, заснованого ЮНЕСКО 1963 р., складаючи прогностичні оцінки розвитку освіти підкреслював, що проблема кризи освіти торкнеться усіх країн, але особливо небезпечною вона буде для країн, що розвиваються. Фінансові витрати на освіту стануть економічно затратними через те, що ці країни, з одного боку,

змушені збільшувати затрати на освіту задля економічного зростання, а з іншого – вони не можуть цього зробити, оскільки їхня економіка не досягла певного рівня. [1, с. 6, 68–69]. Багато в чому ці передбачення збулися і зачепили не лише країни, що розвиваються, а й розвинені країни, які також зіткнулися з подібними проблемами.

Тому за сучасних умов важливо не лише врахувати кращі світові досягнення, а й найповніше використати вітчизняні надбання для оптимізації втрат і ризиків в процесі запровадженні інноваційних проектів у шкільну освіту. Актуальним є вивчення національного досвіду, і зокрема, Півдня України у формуванні системи шкільної освіти, як регіону, який вирізняється своїм етнокультурним середовищем та особливостями промислового розвитку. Актуальність теми посилюється тим, що в сучасній історіографії майже відсутні узагальнювальні праці, присвячені історії школи Південного регіону України. Винятком є кандидатські дисертації В. Боброва та В. Добровольської про стан шкільної освіти межі ХІХ – початку ХХ століть [2]. Окремі дослідження розкривають процеси шкільного будівництва в деяких південних областях, зокрема, на Миколаївщині [3, с.170–176; 4, с. 100–105; 5, с. 182–186]. Однак залишається поза увагою розвиток школи в період лібералізації суспільного життя, коли шкільна освіта, незважаючи на особливості суспільно-політичних процесів, почала поступово нарощувати темпи свого розвитку, набуваючи сучасних рис. Хоча шкільне будівництво Півдня України обумовлювалось загальносоюзними директивами, але воно мало і свої відмінності, пов'язані з економічними, етнонаціональними та історичними особливостями регіону.

Слід зазначити, що у ХІХ – на початку ХХ століття Південь України мав один із найнижчих показників освіченості населення. Тут реєструвалася майже повна відсутність шкільної мережі для широкого загалу. Так, якщо писемність у 1870-х роках становила у Петербурзі – 55,6%, Москві – 43,2%, Омську – 40%, то, відповідно, у Миколаєві – 34%, а в Одесі – усього 30,9%. Ця ситуація суттєво не змінилася й на початку ХХ століття. У 1914/1915 навч. році в Одеському повіті на 174 населені пункти припадало 8 шкіл у містах та 86 – у селах; відповідно, у Херсонському повіті на 333 населені пункти було 20 шкіл у містах та 130 – у селах. Відносно розгалуженіша мережа шкіл в Одеському та Херсонському повітах пов'язана із діяльністю німців-колоністів, які створювали школи для німецької громади. Для порівняння: у Єлисаветградському повіті на 598 населених пунктів було 16 міських шкіл і 64 сільських; в Олександрівському у 430 населених пунктах – відповідно 4 і 47. На цьому тлі Одесу називали “освіченою Пальмірою”. У місті на 1914/1915 навчальний рік нараховувалась 41 школа [Див.: 6, с. 10–12]. Доречним буде зауважити, що 1959 р. відсоток писемності у Криму, Миколаївській, Херсонській та Одеській областях сягав 98,7% і свідчив про досягнення радянської системи освіти.

Друга світова війна відчутно вдарила по шкільній системі. Руйнування шкільної мережі, брак навчальної літератури, відсутність кваліфікованих кадрів ще певний час давалися взнаки. Якщо на 1940/1941 навчальний рік у Кримській області нараховувалося 1284 школи, з яких 204 у міських пунктах, а 1080 – у сільській місцевості, то у 1950/1951 навч. році досягти довоєнного рівня не

вдалося, про це свідчать наступні дані: усього працювало 1155 шкіл, з яких у міських пунктах – 164, а у сільській місцевості – 991. В Одеській, Миколаївській і Херсонській областях простежується невеличке розростання шкільної мережі за відповідні роки. Наприклад, в Одеській області у 1940/1941 навч. році нараховувалася 1341 школа, а в 1950/1951 навч. році – 1411 [Див.: 7, с. 74–76, 83–85, 101–103]. Слід припустити, що депортації, які відбулися у Криму 1944 р., вплинули на формування шкільної мережі, оскільки після війни Крим вже мав зовсім іншу демографічну та етнонаціональну картину.

Адміністративно Південь України – це території Кримської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. За даними перепису населення 1959 р. його територія складала 110 тис. км², на якій постійно проживало 5039116 млн. осіб із щільністю 45,8 жителів на 1 м². Найменшою щільність населення не лише по регіону, а й по Україні, була на Херсонщині (30,4 жителів на 1 м²), а найвищою по регіону – на Одещині (61,2 жителя на 1 м²). Для порівняння: щільність населення у Донецько-Придніпровському районі була на рівні 84 жителів на 1 м², що перевищувало середньоукраїнський показник (69,1 жителів на 1 м²). Однак, незважаючи на це, перерозподіл населення за суспільними групами був досить збалансованим. Так, робітники складали 42,6 %, а колгоспники – 35,7%. Скажімо, у Донецько-Придніпровському районі таке співвідношення становило 55,4% до 25,5%; у Південно-Західному відповідно 28,7% до 55,8%. За національною ознакою більшість населення становили українці (окрім Криму). Однак основна етнічна меншина Півдня України – росіяни – була найчисленнішою навіть порівняно з кількістю представників цієї групи в інших регіонах України. На території Півдня Україна проживали також білоруси, євреї, болгары, молдавани і гагаузи [8, с.12, 70–71, 178–179]. Однак офіційна статистика не подає даних про кількість шкіл мовами навчання етнічних меншин. Немає відомостей і про кількість українських і російських шкіл. Тому це питання потребує спеціального дослідження.

На 1950–1960-ті роки припадає нова хвиля шкільних реформ. Вона пов'язана перш за все з підвищенням рівня обов'язкової загальної освіти. Так, якщо за 1945–1950-ті роки в основному був завершений перехід до загального початкового навчання, то у 1950–1955-х роках головна увага приділялась розвитку семирічної, а з 1959 р. – восьмирічної школи. Це призвело до змін у структурі шкільної мережі, про що свідчать наступні дані: якщо у 1958/1959 навч. році у Південному районі налічувалося денних 4277 шкіл з кількістю учнів 675,7 тис. осіб [9, с. 564–565], то у 1965/1966 навч. році було 3843 шкіл, у яких навчалось 965,9 тис. учнів [10, с. 446–447]. З огляду на вимоги часу, у перспективних населених пунктах починає створюватися мережа середніх загальноосвітніх шкіл, як правило, шляхом їх укрупнення на базі семирічок та восьмирічок. Так, у 1959/1960 навч. році у Кримській області нараховувалось 148 середніх шкіл, підпорядкованих Міністерству освіти УРСР, в Одеській – 308, то у 1967/1968 навч. році відповідно: 194, 338. Навпаки, за відповідні роки у Миколаївській та Херсонській областях кількість середніх шкіл дещо знизилася з 201 до 177 у Миколаївській області; з 195 до 161 – у Херсонській.

Мабуть, тут далася взнаки невелика густота населення на 1 м² і процес укрупнення сіл, а з ними – і шкіл, що в умовах запровадження загальної восьмирічної освіти призвело до розширення мережі саме такого типу навчальних закладів. Загальна тенденція розвитку шкільної мережі свідчила, що кількість середніх шкіл ще залишалася невеликою, хоча й повільно збільшувалась. У 1970/1971 навч. році, коли розпочався перехід до загальної середньої освіти, питома вага початкових і восьмирічних шкіл становила у Кримській області відповідно 33,7% та 29,3%, у Миколаївській – 39,6% та 36,4%, в Одеській – 17,5% та 45,8%, у Херсонській – 40,7 та 45,8%. [11, с. 46, 48, 50].

Проблему скорочення шкільної мережі у 1950–1960-ті роках планувалося вирішити за рахунок створення шкіл-інтернатів, які відкривалися не лише для сиріт, а й для дітей з віддалених населених пунктів. Однак цей досвід не дав сподіваних результатів. Натомість неухильно збільшувалась кількість шкіл з групами подовженого дня для учнів I–VIII класів. Структурні зміни шкільної мережі та запровадження загальної освіти стали можливими завдяки збільшенню капіталовкладень у сферу освіти. Якщо 1958 р. з держбюджету на освіту виділялось 1101,9 млн. крб., з яких 523,7 млн. крб. йшло на потреби усіх типів шкіл, що становило 8,5% від загального доходу до бюджету УРСР (6154,4 млн. крб.), то 1967 р. ця сума, відповідно, сягала 2393,5 млн. крб. і 1101,2 млн. крб., що дорівнювало 9,5% від доходної частини державного бюджету республіки (11515,9 млн. крб.) [підраховано за: 12, с.647, 650; 13, с.553, 556]. Бюджетні витрати доповнювалися й іншими джерелами фінансування, зокрема, коштами підприємств, колгоспів тощо. Так, у чотирьох областях Південного району за 1951–1967 роки в дію було введено шкіл на 427,3 тис. учнівських місць, із яких на гроші колгоспів – на 195 тис. учнівських місць [підраховано за: 14, с.394]. Надалі простежується збільшення витрат на освітянські потреби, завдяки чому і вдалося тримати освітній потенціал у як в УРСР, так на Півдні України на достатньо високому рівні.

Підвищення рівня освіти було головним, але не основним завданням. У 1950–1960-х роках розвиток нових технологій і науково-технічного прогресу також вимагав від шкільної освіти суттєвої перебудови. Йшлося про зв'язок школи з життям, посилення політехнізації навчання, що мало задовольнити потреби виробництва у підготовці кадрів, здатних швидко адаптуватися до нових технологій. З цією метою з середини 1950-х років активно створювалися середні школи з виробничим навчанням, до шкільних програми введено креслення, збільшено години на опанування виробничими навичками. Учні почали вивчати верстатну фрезерувальну справу (у містах), трактор, сільськогосподарську техніку, механізацію у тваринництві тощо. Школярів залучали й до літньої виробничої практики. У 1954/1955 навч. році у республіці працювало 26 середніх шкіл з виробничим навчанням, а 1958 р. було створено 28 експериментальних восьмирічних загальноосвітніх шкіл з поглибленою політехнізацією навчального процесу і обов'язковою виробничою практикою. Окрім цього у школах створювались майстерні по металу, дереву і комбіновані. Однак і середини 1970-х років кількість таких майстерень у середніх школах

залишалася майже на рівні середини 1960-х років. Зокрема, в Одеській області відсоток забезпечення середніх шкіл комбінованими майстернями у 1965/1966 навч. році становив 17,6%, по металу – 79,4%, по дереву – 78,7%, а у 1973/1974 навч. році відповідно – 15,9%, 83,6%, 83,3. Така статистика була й по інших областях. Натомість почали розвиватися міжшкільні навчально-виробничі комбінати, кількість яких у подальші роки збільшувалась.

Задля політехнізації навчального процесу мала існувати кабінетна система. У 1950–1960-х роках у всіх типах шкіл почали активно створюватися кабінети фізики, хімії, біології з тією відмінністю, що у семирічних і восьмирічних школах це були об'єднані хіміко-біологічні кабінети, а у середніх вони існували окремо, що обумовлювалося складнішими завданням у підготовці кадрів для виробництва. Загалом відсоток кабінетів у середніх школах по Південному району з деяких показників був або на рівні, або трішки вищий, ніж по Україні загалом. Так, лише в Одеській області процент забезпечення середніх шкіл кабінетами фізики підвищився з 92,5% у 1959/1960 навч. році до середньореспубліканського рівня і становив у 1967/1968 навч. році 98,8%; хімії – 55,8% і 96,2% (по республіці цей відсоток був на рівні 95,9%); біології – 46,8% і 74%. У Херсонській області, зокрема, вдалося досягти 100% забезпечення кабінетами фізики у 1967/1968 навч. році [15, с.23, 24]. На початку 1970-х років з'являються загальнотехнічні кабінети, а з середини 1970-х – у школах усіх типів вводиться кабінетна система, яка поширювалася на основні загальноосвітні дисципліни, у тому числі і гуманітарного циклу. Зрозуміло, що більша частина таких кабінетів мала низький технічний рівень устаткування, не відповідала тогочасним вимогам. Водночас спеціалізовані кабінети дозволяли проводити досліди, покращуючи процес закріплення навчального матеріалу.

Отже, у 1950–1960-ті роки школа почала адекватніше реагувати на виклики часу. Не був винятком Південний район України, де вдалося вирівняти рівень освіченості населення та досягти позитивних результатів у шкільному будівництві. Гальмівним елементом залишалась надмірна ідеологізація навчального процесу, що, власне, загалом було характерним для радянської школи.

Література:

1. Кумбс Филипп Г. Кризис образования в современном мире. Системный анализ. – М.: Прогресс. 1970. – 262 с.
2. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у ХІХ – на початку ХХ століть: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1998. – 18с.; Добровольська В. В. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): Автореф. дис... канд. наук: 07.00.01/Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. –20 с.
3. Бакалець О., Соболев П. Процес українізації в 20-х роках //Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та релігійного розвитку: Зб. наук. пр./ Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова; Миколаївський навчально-науковий центр /В. П. Шкварець (ред.). – Миколаїв. 1999. – Ч.2. – 324 с.
4. Сіткова В. М. Стан освіти на Миколаївщині в ХІХ – початку ХХ століття //Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного,

- політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та релігійного розвитку: Зб. наук. пр./ Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова; Миколаївський навчально-науковий центр/В. П. Шкварець (ред.). – Миколаїв, 1999. – Ч.2. – 324 с.
5. Соболев П.І. Знищення українізації на Півдні УРСР:30-і роки//Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та релігійного розвитку: Зб. наук. пр./ Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова; Миколаївський навчально-науковий центр/ В. П. Шкварець (ред.). – Миколаїв. 1999. – Ч.2. – 324 с.
 6. Гриценко М.С. Нариси історії школи в Українській РСР (1917–1965). – К.: Радянська школа, 1966. – 260.
 7. Народна освіта, наука та культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – 316 с.
 8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963. – 210 с.
 9. Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика ЦСУ УРСР, 1965. – 694 с.
 10. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика ЦСУ УРСР, 1972. – 548 с.
 11. Підсумки розвитку народної освіти в Українській РСР за 1970, 1975–1980 рр. Стат. збірник. К.: Міністерство освіти Української РСР, 1981. – 340 с.
 12. Названа праця. Народне господарство в Українській РСР в 1964 році.
 13. Народне господарство в Українській РСР в 1967 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика ЦСУ УРСР, 1968. – 580 с.
 14. Названа праця. Народне господарство в Українській РСР в 1967 році.
 15. Розвиток освіти в Українській РСР. Статистичні відомості. – К.: Міністерство освіти УРСР, 1968. – 36 с.

УДК 94(477.74):929 Аркас"1875"

**ОСОБЛИВИЙ РІК У ЖИТТІ ОДНОГО УКРАЇНЦЯ В ОДЕСІ:
МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ АРКАС У 1875 р.**

В.М. ХМАРСЬКИЙ,

докт. іст. наук, проф.,

Одеський національний університет імені І.І.Мечнікова

(Україна)

Однією з чільних проблем теперішнього суспільствознавства стає формування і спроби осягнення парадигми формування феномену сучасної політичної української нації. Оскільки мейнстрім цього процесу визначає ситуація з титульним етносом, то, на нашу думку, його (процес) можна ретроспективно уявити у вигляді кількох етапів: 1) домодерний (до кінця XVIII ст.) – коли у надрах середньовічного і ранньомодерного часу відбулись реалії, віддзеркалення яких у пізнішій ментальній традиції дало основу для визначальних архетипів, базових для формування рис етнічної свідомості українців (“руськість”, православ’я, козацтво, гетьманщина, чумацтво тощо); 2) початковий модерний – у її межах протягом XIX століття розгорнувся процес націотворення з його класичними трьома фазами – збирання спадщини, культурницько-організаційно-пропагандистський, політичний/масового руху; 3)

специфічний модерний, коли в умовах радянської дійсності процес масової етнічної самосвідомості став незворотнім та, водночас, почали діяти гальмівні чинники у його розвої; 4) сучасний, з претензією на постмодерність – в умовах глобалізації і стирання меж суверенітетів.

Визначений пунктирно вище процес йшов, очевидно, не однолінійно і неоднозначно, особливо з огляду на локальну специфіку регіонів сучасної України. Раз по раз серед гуманітаріїв виникає прагнення усвідомити місце у ньому Південної України. І якщо домодерний етап “реабілітує” наявність тут хоча б Вольностей Запорозьких, і є достатньо “обігрітий” увагою дослідників, то наступний (XIX – початок XX ст.), ключовий, на нашу думку, потребує прискіпливої уваги. Видатний американський україніст, мислитель Іван Лисяк-Рудницький, ще у часи пізньої радянської доби розмірковуючи в одному зі своїх есе про регіональні різновиди України, слушно відзначив, що внесок цього регіону у формування новітньої України був передусім економічним. Після відкриття чорноморських портів торгівля як Правобережної України, доти політично і економічно зв’язаної з Польщею, так і Лівобережжя зі Слобожанщиною, спрямована раніше на внутрішні райони Росії, переорієнтувалась у південному напрямку. Це стало вирішальним кроком до економічної інтеграції українських земель та створення географічно об’єднаної української економіки. Бурхливий же розвиток промисловості, зокрема у Донецько-Криворізькому басейні, дав підстави І.Лисяку-Рудницькому говорити про Південь як економічний центр тяжіння України [15, с. 155].

Дещо згодом, але вже в умовах принципово іншої суспільної обстановки, Я. Й. Грицак наголошував на тому, що вплив великих мас населення ще у першій половині XIX ст., незв’язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, створив особливу суспільну атмосферу у краї, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком (підкреслюючи при цьому наявність, зокрема, в Одесі, високого рівня злочинності і революційних настроїв). У той же час внесок Півдня в українське націотворення, у порівнянні з іншими регіонами, він визначав як мінімальний [6, с. 20-21].

Дослідниця історії української історіографії І. І. Колесник, визначаючи геополітичні відмінності процесу “українського національного відродження”, все таки відзначила важливість врахування і культурного потенціалу Південної України, ролі навчальних закладів та наукових установ Одеси – Одеського товариства історії і старожитностей, Новоросійського університету, плідну діяльність в царині україністики багатьох науковців, зокрема, А. О. Скальковського [13, с. 232]. Г. Ф. Турченко, авторка порівняно нещодавно захищеної докторської дисертації на тему “Південна України контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.)”, навіть стверджує, що інтеграційні заходи імперського уряду в цьому регіоні зазнали краху і “Південь не став частиною Росії”, асиміляційна політика мала обмежений успіх (через перевагу українського населення) і протягом зазначеного періоду тут сформувались “соціально-економічні, національно-культурні і політичні підстави українського націотворення” [17, с.26]. В основному цю думку можна прийняти, незважаючи на певну суперечливість – адже якщо

тільки створювались підстави для націотворення, то переважання українців можна сприймати лише як наявність етнографічної маси, що ще не усвідомлювала себе нацією у модерному розумінні.

З огляду на вище висловлене, уявляється важливим дослідження не тільки соціально-економічних обставин модернізації та суспільно-політичних ознак модерності, притаманних, наприклад, Одесі, що створювали своєрідне тло для націотворення, а й конкретні прояви етнічної самосвідомості українців, що дійсно б давали можливість говорити хоч про мінімальний, а не нульовий внесок у цей процес. Традиційно і небезпідставно важливим кроком у розвитку національної свідомості українців повзують з виникненням тут Громади у середині 70-х рр. XIX ст. [5, с. 12; 11, с. 169]. До цього часу відноситься перебування у місті Миколи Миколайовича Аркаса – відомого у майбутньому автора опери “Катерина”, популярної “Історії України-Русі” та керівника миколаївської “Просвіти”. Постаць М. М. Аркаса стала об’єктом прискіпливої уваги сучасних дослідників – написано кілька книжок і захищено, як мінімум, дві дисертації [1; 3; 10; 18]. Все це дає підстави для роздумів щодо середовища у якому відбувалось це знакове явище в історії тогочасного найбільшого міста України.

Микола Миколайович народився у грудні 1852 (за новим стилем у січні 1853) р. у вельми відомій на півдні України родині. Як відомо, його батько – Микола Андрійович – походив з грецької родини, що переселилась до Російської імперії наприкінці XVIII ст. (однією з найчисленніших і поширеніших історіографічних помилок є приписування саме йому авторства згаданого історичного твору). На час народження і роки дитинства хлопця М. А. Аркас досяг вершин своєї кар’єри, перебуваючи на посаді головного начальника Чорноморського флоту і портів. Втім дитинство М.М.Аркаса пройшло під впливом його матері – Софії Петрівни. Уроджена Богданович, вона походила з родини значкового товариша Полтавського полку. Духовна і ментальна близькість до матері, а також обставини дитячого виховання в рустикальному оточенні миколаївських селян прищепили юнакові трендову тоді серед інтелігенції увагу й повагу до народності – причому саме в українському варіанті [3].

Коли настав час здобувати вищу освіту, юнака відправили навчатись до Новоросійського університету. Користуючись нагодою, запроваджуємо до наукового обігу деякі нові матеріали з обставин навчання М.М.Аркаса у цьому закладі. Навчався він на фізико-математичному факультеті за “розрядом природничих наук”, де з 1872 по 1875 рік складав іспити. За час навчання студент подолав низку відповідних предметів, що тоді розподіляли на такі цикли: зоологія (анатомія людини, фізіологія тварин, зоологія) – з середнім балом 4 $\frac{1}{3}$, ботаніка (морфологія і систематика рослин, анатомія і фізіологія рослин) – 3 $\frac{1}{2}$, мінералогія (кристалографія, мінералогія) – 3, палеонтологія і геологія – 4, хімія (неорганічна, органічна, аналітична та фізико-хімія) – 4, дослідна фізика – 3, фізична географія – 3, богослов’я (догматичне та моральне) – 4 $\frac{1}{2}$, французька – 5, письмова робота (відповіді) – 5. Отже, бачимо, що студент не відзначався високою успішністю. Середній бал йому вивели у 3

23/42. Оскільки це було нижче чотирьох балів, то завершував навчання він у статусі “дійсного студента”, а не “кандидата”. З шести його “однокашників” за показниками навчання він був на четвертому місці. Очевидно, це не задовольняло випускника і він 27 серпня подав прохання дати йому можливість перескласти іспит з зоології, пояснюючи слабку підготовку хворобою батька. Дійсно 2 травня 1875 року він не з’явився (втім як і вся їхня група) на іспит з цього предмету (а на нього в той день чекали І.І.Мечников та І.М.Сеченов) і склав його лише 27 травня – на “задовільно” [7, арк. 122, 135].

Достатньо низький рівень успішності студента можна пояснювати або слабкими здібностями, або лінощами чи небажанням вчитись, або складними життєвими обставинами. Перше і третє навряд чи можливо – домашнє виховання та ліцейська, пансіонна і гімназична підготовка виявили здібності юнака, а життєві обставини хоч і були скрутними (Аркаси були заможними, проте батько обмежував студента у коштах і суворо слідкував за його видатками), але терпимими. Здібності і працьовитість Аркаса загально відомі. Отже, залишається версія про невмотивованість його у навчанні. Про коло інтересів студента та його внутрішній світ дає уявлення щоденник М. М. Аркаса за 1875 рік. Актуалізації цього нарративного джерела посприяла миколаївська дослідниця Тетяна Березовська [4].

Найфеноменальнішим є те, що свій щоденник студент Новоросійського університету і уродженець Новоросійського краю далеко неселянського походження вів українською мовою. Обсяг тексту близько 60 тис друкованих знаків. Джерело складається з трьох частин: 1) власне щоденник, що фіксує події приватного життя з 15 січня по 16 березня 1875 р. (70 % обсягу по знаках); 2) чернетка повісті “Калниш” (20%); 3) чернетка соціальної драми про життя селян (10%). Щоденник ведено нерегулярно – наявні згадки лише 33 днів у 28 записах і лише у 20 випадках це більше, ніж одне слово, словосполучення чи речення.

Зміст щоденника містить інформацію переважно інтимного характеру – особисті переживання закоханості. Складається враження, що особисте життя заповнює майже весь його час і енергію – на інше залишається лише уривчасті згадки. Так, з навчанням в університеті знаходимо: “час й займатись почати, та що будеш робити, коли вона не виходить з голови; розкриєш книгу, а думка біжить до неї. Задумаєшся – просидиш так цілісенький день” (17 січня), “Я сьогодні теж хороша людина. Занимавсь. Аж рівнесенько цілий місяць збирався почати ну та дарма, тепер ушкварим” (4 лютого), “занимавсь” (18 та 19 лютого), “вже екзамени недалеко, а тут ще й досі нічого не робив”, “зубрю як скажений, аж голова паморочиться й від ролі Івана у Марковій п’есі відказавсь” (6 березня) [16, арк. 3, 9, 11, 12].

У тексті щоденника згадано понад чверть сотні осіб, серед яких з його оточення варто у необхідному нам контексті насамперед виділити М. Л. Кропивницького, про якого щойно йшлося у наведеному вище фрагменті, та В.Г.Мальованого. Марко Лукич Кропивницький (1840-1910) перебрався до Одеси у 1871 р., де 12 листопада того року дебютував як актор-професіонал у складі трупи народного російського театру графів Маркових і Чернишова

(вистава за п'єсою Г. Квітки-Основ'яненка “Сватання на Гончарівці”). Сам “батько українського театру” вважав, що з того, а не 1881 року, треба вважати народження “нової ери українського театру” [14, с. 231]. Саме тоді М. М. Аркас з ним затоваришував, називає у щоденнику його кумом, зупинявся у нього у разі потреби – наприклад, під час візиту влітку 1873 р., коли безуспішно намагався розв'язати справу з одруженням [16, арк. 9]. Є підстави вважати, що історія М. М. Аркаса про нещасливе кохання, яку він розповів драматургові того року, й лягла в основу одного з найвідоміших його творів – “Доки сонце зійде, роса очі виїсть” (1882) [9]. Згодом ті роки М. М. Аркас згадував так: “Пам'ятаю ті перші спектаклі, репетиції, пам'ятаю, як після вистави “Гаркуші” зібралася вся сім'я українців у великому тісному помешканні Марка Кропивницького; тут були всі громадяни невеликої тоді одеської громади, що складалася П. І. Ніщинського, Л. А. Смоленського, братів Чернишевських, Янченка, Коновалова, Боровського та ще чоловік із десяти, - от і всі” [2, с. 4].

У 1873-1875 рр. М. Л. Кропивницький у роз'їздах – гастролює у Харкові, Петербурзі, Галичині. Саме тому не знаходимо у щоденнику відомостей про їхнє спілкування. Тому не дивно, що В. Г. Мальований пропонував М. М. Аркасу зіграти роль Івана у виставі “Дай серцю волю – заведе в неволю” (від якої той врешті змушений був відмовитись). Володимир Мальований (1848-1893) – був вільним слухачем Новоросійського університету, у суспільному русі обертався одразу між кількома колами – і громадівським, і народницьким, і ліберальним [2, С. 20-21]. Як можна зрозуміти у них був культурницький терен для співпраці, а саме – у театральній сфері. М. М. Аркас відслідковував музично-театральну інформацію і у пресі. Зокрема, він занотував: “якийсь Мугорський пише наску оперу (ймовірно мова йде про М.П.Мусоргського та один з перших його творів – оперу “Сорочинський ярмарок” – В. Х.). Треба буде написати Маркові та ще й за Царенкову, що поїхала з хором дівчат давати концерт у Пітер”. Саме цей терен, очевидно, привертав увагу випускника університету найбільше. Адже вартим запису у щоденнику виявилось повідомлення і про славетного бандуриста: “Прочитав, що наш (підкреслення автора – В. Х.) Вересай співа у Пітері й що всім сподобавсь його голос та співи” [16, арк. 4, 11, 12].

Високий рівень національної свідомості М.М.Аркас виявляв як в дискусіях на побутовому рівні (“здорово лаявся з Диком за Україну”), так і у своєму прагненні до громадської реалізації через літературну творчість. В щоденнику він висловлює намір написати роман про наказного гетьмана Павла Полуботка, передбачаючи влітку обміркувати, а взимку – писати, оскільки мав намір оселитись у родинному маєтку у с. Христофорівка. Частково свої літературні прагнення він реалізував у написанні оповідання “Калниш”, присвяченого останньому кошовому отаману Запорозької Січі [16, арк. 10].

Отже, завершуючи навчання 1875 року у віці 22 років М. М. Аркас постає перед нами одним з представників україномовної громади Одеси. Втім, певно, він не стояв у витоків місцевої Громади, виникнення якої співпадає з часом завершення його університетського навчання. Поява громад (організацій) як у Києві, так і в Одесі та й інших містах України знаменувала початок

організаційної фази націотворення. М. М. Аркас, очевидно, належав до тої частини “українофілів”, діяльність яких була спрямована на збирання спадщини і не виходила за межі “аполітичного культурництва”, не пов’язаного ніякими колективними організаційними обов’язками. Очевидним є й те, що у студентські роки він вже накопичив той духовний і інтелектуальний потенціал, який запрограмував його участь у процесі націотворення у майбутньому.

Література:

1. Андріяш В.І. Внесок М.М.Аркаса у розвиток суспільно-політичної думки України / Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 /; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П.Могили. — Миколаїв, 2004. — 20 с.
2. Аркас М.М. Подорож до Одеси // Рідний край (Полтава). — 1906. — №46. — С.4.
3. Березовська Т.В. Історичний портрет роду Аркасів. — Миколаїв: МДАУ, 2005. — 215 с.
4. Березовська Т.В. Щоденник молодого Миколи Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історії. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Т.ІІ. Історія і культура. — Миколаїв, 1997. — С.3-6.
5. Болдирев О. Одеська Громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. — Одеса: Маяк, 1994. — 144 с.
6. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. — К.: Генеза, 1996. — 360 с. С.20-21.
7. Державний архів Одеської області. — Ф.45. — Оп.4. — Спр. 2387.
8. Державний архів Одеської області. — Ф.45. — Оп.4. — Спр. 2954.
9. Жадько В. Вплив Марка Кропивницького на драматичну творчість Миколи Аркаса: народження опери «Катерина» // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — К., 2010. — Випуск 32. — С.
10. Жадько В.О. Микола Аркас: історичний роман-пошук / В.О. Жадько. - К.: СПД Жадько В.О., 2008. — 624 с.
11. Історія Одеси / Під ред. В.Н.Станко. — Одеса: Друк, 2002. — 558 с.
12. Козирев О.С. В.Г.Мальований у суспільно-політичному русі України 70 - 80-х років XIX ст. // Проблеми політичної історії України. Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету / Ред.кол. О.Б.Шляхов (відп. ред.) та ін. — Дніпропетровськ, 2007. — Вип.2. — С.16-34.
13. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XIX ст.). — К., 2000. — 254 с. — С.232.
14. Кропивницький М. Автобіографія (за 65 років) / В кн.: спогади про Марка Кропивницького: Збірник / Упоряд. П.П.Перепелиця, В.П.Яроша. — К., 1990. — С.145-238. 231.
15. Лисяк-Рудницький І. Роля України у новітній історії // Історичні есе. — Т.1. — К., 1994. — С.145-171. 155.
16. Миколаївський обласний краєзнавчий музей. — Д-8882.
17. Турченко Г.Ф. Південна України контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.) / Автореферат дис. на здоб. наук. ступ. докт. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2004. — 39 с. С.26.
18. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність. Монографічне дослідження. — Миколаїв – Одеса: видавництво «Тетра», 2002. — 252 с.

**РОЛЬ ДВОРЯН-УКРАЇНЦІВ В ОСВОЄННІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ (II пол. XVIII – XIX ст.)**

Л.Ф. ЦИГАНЕНКО,

док. іст. наук, доц.,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

(Україна)

Наприкінці XVIII ст. відбувався прискорений процес інкорпорації української козацької старшини до дворянського загалу імперії. Ці процеси мали своє відбиття і на Півдні України. Цей регіон на той час включав землі Катеринославської, Херсонської, а пізніше Таврійської та Бессарабської губерній.

Найважливішою специфічною рисою дворянства регіону був його поліетнічний склад, який не мав аналогів у світі, однак, це зовсім не перешкоджало становій та соціальній єдності цієї верстви. Серед дворянського загалу Півдня України в другій половині XVIII – початку ХХ ст. чільне місце посідали представники української, російської, польської, молдавської, італійської, французької, грецької, німецької та інших етнічних спільнот.

Певне уявлення про розмаїтість населення Новоросійського краю може дати опис, складений штабс-капітаном Генерального штабу В. Павловичем, який вказував, що до Катеринославської губернії з другої половини XVIII ст. згідно з розпорядженням уряду переселяли представників різних народів, з яких і склалося “теперішнє народонаселення, до якого належать малоросіяни, великороси, серби, греки, вірмени, німці, поляки, євреї, волохи та у незначній кількості представники інших націй” [1, с.116].

Наприкінці XVIII–XIX ст. чимало дворян Південної України мали українське коріння. Спробу визначити кількість українців серед землевласників південноукраїнських земель здійснила Н. Полонська-Василенко. За її підрахунками, у 1787 р. українці становили 10,5% від загальної кількості дворян п’ятнадцяти повітів Катеринославського намісництва [2, с.135–136]. Слід врахувати, що це був період активної інтеграції української старшини до лав російського дворянства, а відтак частина українців уже мали відповідний російський статус або чин. Тому кількість дворян українського походження була безперечно вищою. Добре відомі на той час в Україні старшинські роди вважалися представниками російського дворянства, наприклад, генерал-поручик Милорадович, генерал-майор Безбородько, прем’єр-майор Кочубей, прапорщик Капніст, прапорщик Малама, надвірний радник Полетика, надвірний радник Левенець та багато інших.

Значну частку нового південноукраїнського дворянства складала колишня козацька старшина, яка змогла не лише зберегти власність та певні привілеї, а й отримати від російського уряду нові, як правило, у вигляді земельних ділянок. Найбільш легким шляхом для здобуття дворянства козацькою старшиною була служба та наявність відповідних військових чинів. За підрахунками дослідника Д. Каюка, як мінімум 161 колишній запорожець став офіцером тільки в перші

п'ять років після знищення Січі [3, с.188]. Згідно з даними відомості, укладеної за наказом генерала П. Текелія, у серпні 1775 р. нараховувалось 197 січових старшин, відтак цілком очевидним є той факт, що більшість запорозької верхівки змогла зберегти своє привілейоване становище, але вже в якості імперського табельного чиновництва.

У колекції документів, зібраних Н. Полонською-Василенко, зберігається реєстр січовиків, які отримали землі до 1777 р. Усього в ньому зазначено прізвища 29 осіб – полковників, отаманів та полкових старшин. Серед нових землевласників південноукраїнських земель – полковники Рубан (327 дес.), Яблунівський (937 дес.), Строць (14 636 дес.), отамани Кирпак (10 912 дес.), Вершацький (7 950 дес.) [4, арк. 62–63]. Зрозуміло, що це далеко не повний список колишніх запорозьких старшин, які отримали земельні пожалування.

З початком формування у 1788 р. Чорноморського козачого війська відкрилися можливості отримати офіцерські чини як колишнім запорожцям, так і всім бажаючим. З цього часу починається масове надання колишній козацькій старшині, яка вступила на службу, армійських офіцерських чинів. У 1787 р. С. Білий та А. Головатий передали для затвердження чинів два списки козацької старшини: один на 91 особу, другий – на 74 особи, а наприкінці 1788 р. офіцерами стали ще 143 представники колишньої запорозької старшини [5, с. 79–80]. Ця традиція нагородження чинами зберігалась у Чорноморському війську й надалі. Всього військовими чинами було нагороджено 502 чорноморці.

У списках землевласників Катеринославської та Херсонської губерній початку ХІХ ст. є особи, яких ми можемо ідентифікувати як колишніх запорозьких старшин або їхніх родичів: капітан Височин (полковий старшина), прапорщик Перехристов (хорунжий), дворяни Семен та Яків Руді (сини полкового осавула, а пізніше підпоручика Миколи Рудя), капітан Остроухов (січовий полковник), капітан Золотарьов (військовий товариш), поручик Геєнний (полковий осавул), майор Гараджа (полковий старшина, з 1791 р. – полковник Чорноморського козачого війська в чині армійського секунд-майора) [6, арк. 214, 224 зв., 229, 230 зв., 232–232 зв., 261, 459, 540]. Серед землевласників Херсонської губернії була відома українська родина Пасеків – представники давнього старшинського роду. Крім земель на Півдні України, родина мала маєтки у Харківській та Смоленській губерніях.

Для тих козаків, які отримали офіцерські чини та землі, не виникало жодних труднощів отримати дворянський диплом. Так, у 1794 р. до другої частини родовідної книги Катеринославської губернії було внесено прізвище Григорія Василенка (чорноморського козака), який вже мав російський армійський чин.

Однак не всі представники української козацької старшини, що претендували на російське дворянство, змогли швидко й без перешкод його отримати. Як правило, з труднощами стикалися нащадки засновників родів. Уряд вимагав від них великий перелік документів і доказів, які протягом тривалого часу розглядав.

Українське дворянство брало активну участь в освоєнні Криму. Серед

найвідоміших землевласників Таврійської губернії зустрічаємо прізвища полковника Шостака, поручика Пономарьова, колезького асесора Христовського та інших. Наприкінці 90-х років XVIII ст. до родовідної книги дворян Таврійської губернії були внесені прізвища українців за походженням – О. Білого (до другої частини), О. Прокоф'єва, В. Пилипенка (до четвертої частини книги) [7, арк. 7, 29, 32].

Приєднання до Російської імперії Бессарабії відкрило перед представниками південноукраїнського дворянства можливість щодо освоєння регіону, однак дворяни з українським корінням не дуже поспішали переселятись сюди. Створюючи у 1807 р. Усть-Дунайське козацьке військо, царська адміністрація серед інших завдань прагнула з його допомогою встановити дієвий контроль за українським населенням регіону. У загонах Усть-Дунайського козацького війська, розташованого на землях Придунав'я на початку XIX ст., згідно зі „Списком Кошу Усть-Дунайського буджацького війська про наявних у ньому на службі козаків” було 97,6% вихідців із селянських, козацьких та солдатських родин, і лише 2,4% – зі шляхти, духівництва, старшинського та офіцерського прошарку [8, с. 72].

За твердженням одеської дослідниці О.Бачинської, яка докладно вивчила проблеми освоєння українським населенням Придунайських земель, кількість українських дворян на землях Придунав'я у зазначений період була дуже малою. Так, у Акерманському та Ізмаїльському повітах наприкінці XIX ст. українські дворяни разом із почесними громадянами склали лише 1% від загальної кількості українського населення цих адміністративних одиниць. Серед козаків Усть-Дунайського війська українських дворян і тих, хто міг претендувати на цей статус, було обмаль. На початку XIX ст. у війську служило 15 військових старшин, 13 значкових товаришів. Найвідомішим був перший кошовий отаман цього війська елисаветградський поміщик Іван Підлесецький. Дослідниця наводить прізвища хорунжих Т. Гайдабури, Д. Полового, І. Губи [9, с. 39–40].

У 1816–1817 рр. царський уряд провів перепис населення, згідно з яким українців виявлено понад 10% від загальної кількості мешканців краю, однак виокремити з цього загалу представників дворянства неможливо. Більшість українців Бессарабії мешкали головним чином у двох районах: на півночі – у Хотинському, й на півдні – в Акерманському, частково в Ізмаїльському та Бендерському повітах. Найменша кількість українського населення проживала в Кишинівському повіті. Великою повагою в Бессарабії користувалися представники відомих українських дворянських родів: Терлецькі, Вишневіські, Коленки, Смоленські, Митрофанови, Навроцькі, Дяченки та інші.

Доповнити загальну картину щодо кількості українського дворянства в Бессарабії варто даними “Алфавітного списку дворянських родів Бессарабської губернії, які внесені до дворянської родовідної книги по 1 січня 1901 р.” [10]. За цим документом, до губернської дворянської книги внесено представників дворянських родів, котрі свого часу прибули з Подільської, Полтавської, Херсонської, Волинської, Чернігівської, Харківської, Київської та Катеринославської губерній. Зрозуміло, що не всі дворяни – переселенці з

українських губерній були етнічними українцями, серед них зустрічалися особи з польськими, російськими та молдавськими прізвищами. Однак переважна більшість переселенців репрезентувала українську дворянську спільноту.

Російський вчений Є. Карнович зазначає, що з сотні тих малоросійських родів, які обіймали ще за часів гетьманів важливі посади в уряді або війську запорозькому, було багато іноземних прізвищ: Апостоли – молдавське; Брюховецькі, Бутовичі, Гудовичі, Гуляницькі, Зубовські – польські; Карновичі – чеські; Капністи та Мануйлови – грецькі; Демонтовичі – литовські; Кочубеї та Якубовичі – татарські; Милорадовичі – герцеговинські, Гамалії – турецькі тощо [11, с. 8].

Наприкінці ХІХ ст. серед губерній Новоросійського краю найбільш “українізованими” були Катеринославська і Херсонська (68% і 53% відповідно), найменша кількість українців мешкала у Таврійській і Бессарабській губерніях (42% і 19%).

Таблиця 1

Кількість дворян - українців у південноукраїнських губерніях

(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

Губернії	Загальна кількість дворян	З них українців	%	Дворян спадкових	Дворян особистих
Бессарабська	21 942	1 216	5,54	701	515
Катеринославська	20 352	3 453	16,97	2 178	1 275
Таврійська	22 761	970	4,26	569	401
Херсонська	50 495	5 791	11,46	3 522	2 269
В С Ь О Г О	115 550	11 430	9,89	6 970	4 460

При зіставленні кількості дворян-українців з загальною кількістю українського населення (таблиця 1), помітно, що найчисельнішою була українська дворянська спільнота Херсонської губернії – 5 791 особа, що дорівнювало 11,5 % загальної кількості дворянства. Чисельність дворян-українців Катеринославської губернії була меншою – 3 454 особи, хоча по відношенню до загальної кількості дворян губернії вони становили майже 17%. Найменше дворян-українців мешкало в Таврійській губернії: їх кількість не досягала й тисячі (970 осіб), і складала вони лише 4 % дворянського загалу краю. У третині міст губернії українські дворяни взагалі не проживали. Це Бахчисарай, Карасубазар, Ногайськ, Старий Крим, Єнікале, Балаклава.

Опановуючи південноукраїнські землі, українське дворянство стало однією з провідних груп цього стану, відігравши визначальну роль в освоєнні та подальшій розбудові регіону.

Література:

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 6 : Екатеринославская губерния / Сост. Ген. штаба кап. В. Павлович. – 1862. – 352 с.
2. Полонська-Василенко Н. Південна Україна 1787 р. (З студій з історії колонізації) // Наталія Полонська-Василенко. – В кн.: Запоріжжя ХVІІІ ст. та його спадщина. – Мюнхен : Дніпрові хвилі, 1967. – Т. 2. – С. 90–169.

3. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Каюк Дмитро Григорович. – Дніпропетровськ, 2002. – 243 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі *ІР НБУ*), ф. 42. Полонська-Василенко Н.Д. (1869–1941 рр.), спр. 276. Подборка копій документів о розвитку поміщицького господарства и промисленности в 1780–1800 гг. в Новороссии, ч. II. – 223 арк.
5. Шевченко Г.Н. Формирование черноморского дворянства в конце XVIII – начале XIX вв. / Галина Николаевна Шевченко // Проблемы истории СССР. – Вып. VI. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – С. 77–87.
6. Державний архів Одеської області (далі *ДАОО*), ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по Херсонській губернії (1803–1823 рр.), оп. 220, спр. 1. О раздаче в Новороссийском крае земель (за 1804 р.), ч. II. – 606 арк.
7. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург) (далі *РДІА*), ф.1343. Департамент герольдії сената. Дела департамента и канцелярии герольдмейстерства (1784–1918 гг.), оп. 51, спр. 998. Родословная дворянская книга Таврической губернии. – 40 арк.
8. Бачинський А.Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку XIX століття / А. Д. Бачинський // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 4. – С. 72–74.
9. Бачинська О. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння): Монографія / Олена Бачинська. – Одеса: Астропринт, 2002. – 328 с.
10. Алфавитный список дворянских родов Бессарабской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1901 года. – Кишинев : Паровая типо-литография Ф.П. Кашерского, 1901. – 30 с.
11. Карнович Е.П. Родовые прозвания и титулы и слияние иноземцев с русскими. – (РЕПРИНТ) // Евгений Петрович Карнович. – СПб. : Изд. А.С. Суворина, 1886. – 244 с. – М. : БИМПА, 1991. – 250 с.

УДК 94(477.74):329.7”1918”

ОДЕСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА: ВІД УЗУРПАЦІЇ ВЛАДИ ДО ЇЇ КРАХУ

О. Г. ШИШКО,

канд. іст. наук., доц.,

Одеська державна академія холоду

(Україна)

Новітня історія Одеси була позначена цілою низкою недемократичних виборів, які, в свою чергу, призвели до загострення суспільної ситуації в місті. Останні місцеві вибори, на жаль, не стали винятком, громадськість Одеси стала свідком і учасником брутальних виборчих перегонів і заручником невиконання завищених передвиборчих обіцянок. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання дослідження тих періодів в історії Одеси, які також були позначені драматизмом владних перетрубацій. Одним із таких періодів є час революційних змін січня-березня 1918 р.

На початку 1918 р. в Одесі, як і на всіх теренах колишньої Російської імперії, гостро постало питання влади. На той час у місті склалося багатовладдя. Існували такі органи влади: Міська дума і міська управа, обрані

та сформовані у серпні 1917 р.; ЦВК Румчороду; Одеська Рада робітничих депутатів, Одеська Рада військових депутатів, “Комітет-10”, “Комітет-15” та ін. Українська громада міста гуртувалася навколо Українського керівничого комітету та Одеської Української Військової Ради. У місті діяли також єврейські, молдавські, польські організації тощо.

Ще протягом грудня 1917 р. значного поширення у місті набула ідея проголошення Одеси вільним містом у складі УНР. З метою втілення цієї ідеї в життя делегація від об'єднаних президій Рад зустрілася в Києві з В. Винниченком й отримала його принципову згоду на реалізацію цього проекту. 3 січня 1918 р. В. Винниченко надіслав телеграму комісару Центральної Ради в Одесі В. Поплавку, у якій повідомляв його, що Генеральний Секретаріат погоджується на формування колегіального комісаріату як “повносильної громадської влади Одеси” [1]. Такий орган почав формуватися під назвою “Комітет-10” і мав складатися з представників Рад Одеси, комісарів Центральної Ради в Одесі, представників Міської думи за згодою.

Проте в цей час в Україні з'явився ще один центр влади в особі Народного секретаріату в Харкові, який, по суті, став маріонеткою РНК з Петрограду. Відповідно, ті політичні сили, які орієнтувалися на ці центри влади, створили свій орган влади – “Комітет-15”. Відправною точкою тут стала конференція всіх заводських комітетів міста, яка відбулася 4-5 січня 1918 р. на заводі РТПіТ і на якій було прийнято рішення про перехід всієї влади в Одесі до Рад, як єдиної запоруки ліквідації безробіття і подолання продовольчої, паливної та грошової кризи. Для координації дій було обрано Тимчасовий революційний робітничий комітет (ТРК), на який і було покладено місію втілення задуманого в життя. На конференції в особі голови ЦВК Румчороду більшовика В. Юдовського було визначено й ворога, яким було названо Центральну Раду, вести боротьбу проти якої означало вести боротьбу проти контрреволюційної буржуазії. Показовою була позиція П. Заславського, який від імені більшовиків привітав перші збори робітників, які, як він наголосив, самостійно поставили питання про владу. При цьому він заявив, що партія більшовиків ніколи не прагнула захопити владу для себе, вона цього домагалась лише для Рад. Але ці ж Ради співпрацювали у “Комітеті-10”, відповідно, постало питання про те, щоб просити Виконавчі комітети цих Рад призначити протягом двох днів пленарне засідання всіх Рад, щоби з'ясувати їх ставлення до цих подій [2].

Проте 6 січня відбулось лише засідання Виконавчого комітету Ради робітничих депутатів. На ньому, зокрема, І. Орлов, який очолював делегацію до Києва, заявив, що якраз утворення “Комітету-10” з представників Рад, комісарів Центральної Ради та Міської думи і є новою формою завоювання Радами влади на місцях, коли відбувається не насильницьке й ризиковане захоплення влади Радами, а її організація шляхом залучення Радами правої частини демократії, яка має творчі сили та більшість у Міській думі. “При організації влади в Одесі не можна у всьому копіювати досвід Пітера, який являє собою суто пролетарський центр, в Одесі зовсім інші умови. Влада в Одесі повинна бути не більшовицька, а радянська!”, – підсумував оратор [3].

На голосування було поставлено резолюцію, яку запропонував Д. Гур'єв і

яку підтримали 34 особи, проти голосувало – 10, утрималось – 8. У документі наголошувалось на необхідності й далі продовжувати роботу щодо налагодження роботи “Комітету-10”. Навпаки, на засіданні “Комітету-15” було прийнято резолюцію, яка вимагала припинення повноважень цього Виконавчого комітету як такого, що не відповідає настроям робітничих мас.

У цьому змаганні двох комітетів, а по суті, двох моделей організації влади у місті, врешті-решт перемога виявилась на боці “Комітету-15”. Більшовицька пропаганда зробила свою справу, не тільки робітництво Одеси, а й усе більше солдатів, матросів, селян почало їх підтримувати. Свідченням цього є численні резолюції, які приймалися у ті дні. Так, 4 січня козаки Кольцівського та Максимівського кулеметних батальйонів ухвалили резолюцію, в якій, зокрема, говорилось, що “ми представники і бойові захисники трудового селянства і робітників ... будемо до останньої краплі крові захищати тільки трудовий народ, виразником думки якого вважаємо РНК і чинну Народну Українську Раду, яка знаходиться в м. Харкові” [2]. 8 січня до них приєдналися військові моряки і вільнонайманці кораблів, що стояли на одеському рейді: “Ростислав”, “Алмаз”, “Синоп”, “Пам’ять Меркурія” та інших. Того ж дня робітники Одеських головних залізничних майстерень у кількості 4,5 тис. осіб також ухвалили подібне рішення. А напередодні 7 січня відбулись загальні збори жителів села Дальник, які також підтримали РНК та, відповідно, відмовили у довірі Центральній Раді, “тому що вона буржуазна і захищає лише інтереси капіталістів”. Пасажі про “буржуазність” Центральної Ради містили й вказані вище резолюції. З цього приводу варто навести цитату зі статті В. Винниченка, яку він написав саме в ці дні: “А чого хочуть наші бідні, нещасні, задурені большевицьким гвалтом хохлики. Чом вони не поспитають у свого народу, у своєї матері України, що то за Рада? Чого вона хоче, чим боліє, до чого тягнеться всею душею? Нехай прийдуть, нехай грізно, нехай з болем гукнуть їй: а ну давай сюди панів-буржуїв та генералів, що засідають у тебе. І побачать тоді синки-базарники, що дурили їх большевицькі молодці, що оббрехали вони мужицьку й робочу Україну, що не може поневолена, ограбована царем та панами невольниця на світанку своєї волі кликати на раду тих самих панів і генералів, що мордували, ганьбили й нищили її. І соромно стане синкам-базарникам, як вийдуть на їхній грізний крик із Ради замість буржуїв їхні брати селяни та робітники, і може, обіллється серце їм гнівом на істинно-руських молодців, що так дурили їх” [4].

І хоч у багатьох свідомість була затьмарена більшовицькою пропагандою, проте й сподівання більшовиків на мирне захоплення влади не справдилося. В Одесі були розквартировані численні гайдамацькі формування, які підтримували Центральну Раду. Більше того, 2 січня 1918 р. до Виконавчого комітету Одеської Ради військових депутатів було обрано виключно представників українських есдеків і есерів [5, с.9]. На цьому ж засіданні Ради було ухвалено рішення про відмову надіслати своїх делегатів на III-й Всеросійський з’їзд Рад, з тою мотивацією, що цей захід проводить іноземна держава. Відповідно, було прийнято резолюцію про незалежність України [2]. Але тривожним сигналом для українських сил стала відмова всіх матросів, у

тому числі й українців, брати участь у цьому засіданні.

Отже, підтримка значної частини робітництва, солдатів і матросів укупі з селянами й спонукала більшовиків до захоплення влади, яке відбулося у ніч з 13 на 14 січня. Проте вже в той самий день, 14 січня, командування українських куренів висунуло ультиматум ТРК, а 15 січня розпочало активні бойові дії, які тривали три дні і хід яких досить повно відображено в літературі. Врешті-решт, цілий ряд чинників, які також знайшли своє відображення в дослідженнях, присвячених цим подіям, призвели до укладення перемир'я і виведення гайдамацьких військ із міста. Хоча в той же час ще у ніч з 18 на 19 січня на 5-й і 6-й станціях Великого фонтану було виявлено прибулі на допомогу гайдамакам українські ешелони, серед яких були також артилеристи (на цьому газетне повідомлення обривається, далі текст хтось вирізав) [6].

18 (31) січня 1918 р. одеські газети повідомили про перемогу Радянської влади в Одесі. Зокрема, “Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота” на першій шпальті надрукували дві відозви, в яких пафосно проголошувалась нова ера в історії міста. Зокрема, у відозві “Радянська влада перемогла!” звертають на себе увагу два пункти, у першому з яких зазначалось, що “це перемога революції над контрреволюцією, це нова гарантія братам українцям у тому, що їх право на національне самовизначення буде захищатися неодмінно і революційно до кінця”. А у другому стверджувалось, що тепер братські загони українських і неукраїнських робітників і солдатських мас згуртованими рядами разом із пролетаріатом усього світу будуть боротися за міжнародну революцію. Відповідно, ця відозва завершувалась гаслом: “Хай живе міжнародна революція!” [7].

Та найперше, що передбачає зміна влади – це формування нових органів влади. Тому вже увечері 17 січня відбулось засідання об'єднаних президій Рад з питання щодо організації влади. На цьому засіданні було затверджено перелік комісаріатів та обрано тимчасових комісарів: фінансів – Л. Рузера, продовольства – В. Мілана, праці – П. Старостіна, друку – А. Жвіфа (Макара) [7]. Комісаром міста було призначено анархіста Д. Гур'єва [8].

25 січня 1918 р. було проведено перевибори Виконавчого комітету Ради робітничих депутатів, до якого увійшли 36 більшовиків, 10 лівих есерів, 9 “лівих” меншовиків і бундівців, 5 анархістів. Президія Виконкому складалась з 6-ти більшовиків, 3-х лівих есерів, одного анархіста. Головою Президії було обрано більшовика А. Воронського. 29 січня 1918 р. на об'єднаному засіданні Ради робітничих депутатів та Румчороду було сформовано виконавчу владу – Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з більшовиком В. Юдовським (у лютому його змінив П. Старостін). Крім уже вказаних комісаріатів було створено нові: торгівлі (В. Орлов), юстиції (О. Хмельницький), зв'язку (Г. Ачканов), освіти (А. Зифельдт), морських сил (П. Кондратенко). Головою Революційного трибуналу став анархіст В. Белий [9, с. 73-74].

1927 р. до десятої річниці революційних подій було опубліковано збірку статей і спогадів “Октябрь на Одещине”. В ній, зокрема, члени Одеського РНК ділилися своїми спогадами та давали свою оцінку подіям січня-березня 1918 р. [10]. Так, у голови РНК В. Юдовського збереглися “надзвичайно скупі і бляклі

спогади” про події того часу. У нього, як очільника цього органу влади, склалося враження, що, як такого, уряду в Одесі на той час узагалі не існувало. Він це пояснював тим, що кожний з утворених комісаріатів працював на свій власний страх і ризик. Спільні засідання РНК проводились дуже рідко, і ці випадкові збори, на його думку, не можна розглядати як “функціонування об’єднаного, організованого і сильного уряду” [11, с. 138]. Сам В. Юдовський “сидів у Президії і займався поточними справами, ніким не керуючи, та й навряд хто потребував керівництва, й навряд якесь керівництво на той час узагалі було можливим” [11, с. 141].

Але ж фінансова, продовольча кризи, проблема безробіття нікуди не поділися. Владу якраз і було захоплено, щоб ці питання вирішити. Як відбувалося подолання фінансової кризи, розповів у своїх спогадах комісар фінансів Л. Рузер. Отже, фінансова політика РНК полягала в тому, що накладалися контрибуції, зламувались сейфи й арештовувались поточні рахунки. Л. Рузер такі дії пояснював тим, що нова влада потребувала грошей, а їх не було. Тому довелось піти на певну співпрацю з приватними банками, що дозволило грошам обертатися, “хоч і з горем пополам”. Але цього виявилось недостатньо, тому довелось “акуратно” зламувати сейфи [12, с. 147]. Але й це не врятувало ситуацію, тому, як згадував В. Юдовський, “Рузер декілька разів прибігав до нас, хапався за голову й вказував на те, що становище утворилось зовсім неможливе й безнадійне” [11, с. 143]. Справа дійшла до того, що одного разу Л. Рузера ледве не відлупцювали 50 робітників, які “думали, що як тільки ми прийдемо до влади, то негайно настане благодать на землі і в них будуть молочні ріки й кисельні береги” [12, с. 148].

Що стосується контрибуцій, то їх було віддано на відкуп Раді безробітних, яку очолював анархіст Рит. З цією Радою у РНК склалися досить складні стосунки. Справа в тому, що в місті нараховувалось близько 20 тис. безробітних, які не хотіли нічого робити, відмовлялися від запропонованої їм роботи, а займалися тим, що “захоплювали гроші й кімнати”. Вихід із цієї ситуації влада вбачала в тому, щоб змусити профспілки провести перереєстрацію безробітних, після чого не одесити мали бути вислані, а тих, хто залишиться, пропонувалось змусити працювати, запровадивши трудову повинність. Такий підхід викликав спротив серед лідерів безробітних [13]. Отже, й декларована обіцянка вирішити проблему безробіття виявилася для нової влади нездійсненною. Звичайно, у нової влади були свої пояснення такого катастрофічного стану справ. Провальна внутрішня політика пояснювалась ними зовнішньою загрозою з боку Румунії, яка на початку січня 1918 р. розпочала окупацію Бессарабії і становила загрозу й Одесі. І тут з’ясувалося, що одеський пролетаріат не те що виявився не готовим проливати кров за світову революцію, про що пафосно заявлялось у відозві від 18 січня, а й виявив небажання захищати Бессарабію й саму Одесу. Одеському РНК так і не вдалось організувати більш-менш боєздатні військові сили для оборони Одеси [11, с. 139]. Що стосується військ Одеської залоги, то після оголошення новою владою наказу про демобілізацію, з армії почалась повальна втеча. Хоч через декілька годин влада схаменулась і скасувала цей наказ, але було вже пізно [14, с. 154].

Для допомоги Одесі в організації її ж оборони з Петрограда прибув Х. Раковський із повноваженнями організувати Верховну автономну колегію з російсько-румунських справ. До складу цієї колегії увійшли: власне Х. Раковський, матрос А. Железняков і В. Юдовський як голова Румчорду [11, с. 140]. Але й цей орган не спромігся на якийсь конкретний результат, тому тим же Петроградом до Одеси було надіслано М. Муравйова, який з'явився у місті “осяяний славою переможного наступу на Україну” і прибуття якого стало “великим ударом навіть по тому жалюгідному будівництву, яке ми тоді проводили” [11, с.141].

М. Муравйов прибув не сам, а на чолі червоногвардійських загонів, у яких на той час був “момент максимального розкладу, а ідеологом цих розкладених загонів був сам М. Муравйов” [11, с. 142]. Цей розлад, вірогідно, був спричинений тим терором, який він влаштував у Києві [15, с. 128-129], про що й повідомив одеську публіку, заявивши, що він у Києві розстріляв “усіх офіцерів і генералів” [16]. Проте й влада Одеси перебувала на межі банкрутства. На момент прибуття М. Муравйова до Одеси “більшовики впливу на маси не мали” [11, с.143], тому не придумали нічого кращого, як передати владу від одного банкрута до іншого, тобто до того ж Муравйова, який зразу ж почав вимагати для себе диктаторських повноважень. Але цей акт відчаю нічого не змінив, тому що диктатура Муравйова “нічого собою не являла, як нічого собою не являв і Муравйов” [11, с.143].

Таким чином, узурпація влади більшовиками та їх сателітами в Одесі на початку 1918 р. продемонструвала, що такий шлях є завжди згубним для суспільства, він призводить не до вирішення нагальних питань, а до їх загострення, що рано чи пізно призводить до краху й самої влади.

Література:

1. Робітничая газета. – 1918. – 4 січня.
2. Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – 1918. – 6 (19) января.
3. Там само. – 9 (22) января.
4. Винниченко В. К. Истинно-русские большевики и синки Украины // Робітничая газета. – 1918. – 4 січня.
5. Україна: хроніка ХХ ст. Рік 1918 / С. В. Кульчицький, О. Ф. Андросук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара, Н. П. Барановська; Ред.: В. А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. – Довідк. вид. – К., 2005. – 402 с.
6. Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» – 1918. – 20 января (2 февраля).
7. Там само. – 18 (31) января.
8. Там само. – 19 января (1 февраля).
9. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920. Очерки. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2008. – 336 с.
10. Октябрь на Одещине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса, 1927. – 492 с.
11. Юдовский В. Деятельность Одесского Совнаркома // Октябрь на Одещине. – С. 138-145.
12. Рузер Л. Комиссариат финансов // Октябрь на Одещине. – С. 146-149.
13. Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – 1918. – 23 (10) февраля.

14. Черкунов. Военный штаб // Октябрь на Одешине. – С. 153-155.
15. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
16. Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – 1918. – 21 (8) февраля.

УДК 629.73 (091)(477)(043.2)

МИКОЛАЇВСЬКІ АВІАТОРИ У БОРОТЬБІ ЗА ВІДБУДОВУ ПІСЛЯВОЄННОГО КРАЮ

О.А. ЮРЧЕНКО,

канд. іст. наук, доц.,

Національний авіаційний університет

(Україна)

Миколаїв... Чудове квітуче місто, що розташувалося на берегах Інгулу та Південного Бугу. Засноване у ХVІІІ ст. за наказом князя Г. Потьомкіна та назване на честь перемоги у 1788 р. російських військ над турками біля м. Очаків у день святого Миколая – покровителя моряків, флотське та корабельне місто має свою незабутню історію. Миколаєву довелось стати містом-верф'ю, колискою Чорноморського флоту, одним із центрів кораблебудування й оборонної промисловості Росії, а згодом – і Радянського Союзу. Багато буремних років пережив Миколаїв.

У жовтневі дні 1917 року це місто називали “Червоним Пітером України”. Перша світова війна, революції, кровопролитна громадянська... 1920 року тут утвердилась Радянська влада. В роки Другої світової війни Миколаїв майже три роки був окупований гітлерівськими загарбниками. Та нарешті прийшло звільнення...

Необхідно було налагоджувати мирне життя у південному краї. Зробити це великою мірою допомогли місту українські авіатори. Цивільна авіація України починає свій бурхливий розвиток у 20-30 роки ХХ ст. Для координації зусиль зі створення пасажирського та транспортного повітряного флоту Рада Праці і Оборони СРСР ще 9 лютого 1923 р. створила Раду з цивільної авіації. А 12 березня 1923 р. у Харкові створюється Товариство Авіації та Повітроплавання України та Криму. У квітні 1923 р. було створене акціонерне товариство “Укрповітрошлях”. На порядок денний було поставлено завдання будівництва в Україні аеродромів та відкриття перших пасажирських авіаліній. Вже 25 травня 1923 р. почалися перші регулярні рейси на лініях Харків–Полтава–Київ та Харків–Кіровоград–Одеса загальною протяжністю 1090 км. У період з 1930 р. і до початку Другої світової війни в Україні йшов процес створення та розвитку матеріально-технічної бази цивільної авіації. Результатом цієї роботи стала діяльність у передвоєнні роки більше 30 українських аеропортів. Важливе значення для здійснення авіаперевезень на півдні України мало будівництво аеродромів у більшості великих міст цього регіону, зокрема й у Миколаєві.

Перший аеропорт у Миколаєві разом з аероклубом знаходився на околиці сучасного міста, біля станції Водопой. Колектив аеропорту був невеликий,

основним його завданням було обслуговування літаків По-2 та К-5, які експлуатувалися на повітряних трасах України та здійснювали транзитні рейси з Одеси до Харкова. Ці літаки, особливо літак К-5 видатного українського авіаконструктора Костянтина Олексійовича Калініна (1889-1938 рр.), впродовж 10 років були основою літакопарків цивільної авіації не тільки України, а й всього СРСР. Начальником Миколаївського аеропорту у довоєнні часи був Є. Харковський. У передвоєнні роки літаки підрозділу застосовувалися також у сільському господарстві, зокрема для знищення шкідників сільськогосподарських культур і особливо таких, як цукровий довгоносик.

У буремні роки Великої Вітчизняної війни Миколаївський аеропорт тривалий час використовувався як військовий аеродром Збройних Сил Радянського Союзу. Але відразу після початку звільнення радянських міст від ворога виникає потреба у наявності цивільного аеропорту.

28 березня 1944 р. фашисти були вибиті з Миколаєва й одразу до міста були направлені авіаційні спеціалісти для налагодження авіасполучення у визволених південних регіонах України. Про цей період залишилися, зокрема, спогади одного з активних учасників будівництва цивільного аеропорту у Миколаєві, колишнього командира Миколаївського об'єднаного авіапідприємства Нартова Андрія Григоровича [1, 8-20]. Він був одним з перших пілотів, які були направлені до Миколаєва на відбудову міста. У 1944-1949 рр. він був командиром авіаланки, з 1949 до 1952 – командиром авіаланки сільськогосподарської авіації, а у 1952 – 1959 рр. – командиром Миколаївського об'єднаного авіапідприємства.

У своїх спогадах Нартов А.Г. писав, що фронт ще просувався тільки до Одеси, а у Миколаєві почали вже налагоджувати мирне життя. Формувався авіапідрозділ, пілоти виконували рейси у будь-які населені пункти, у будь-який час [1, 9]. Майданчики для посадки літаків підбирали з повітря, адже з Миколаєвим необхідно було зв'язати районні центри, які до війни не мали жодних посадочних смуг та повітряного зв'язку. Необхідно було підбирати та будувати, обладнувати відповідні майданчики для того, щоб на них мали можливість приземлитися хоча б такі невибагливі літаки, як По-2. Пілоти цих літаків демонстрували майже дива майстерності, виконуючи польоти та посадки на практично голі землі. До цього слід додати, що серед миколаївських пілотів, які літали на По-2, були не тільки чоловіки, а й жінки-пілотеси. Так, наприклад, багато років пропрацювала пілотом По-2 у миколаївському авіапідприємстві Яремчук Марія Осипівна [2, 24].

Гострою була проблема спорудження аеродрому й у самому Миколаєві. Роль аеродрому виконував по суті голий пустир неподалік мосту через річку Інгул. Не було жодних будівель, обладнання. Коли дув сильний вітер, літаки прив'язували до кілочок, щоб їх не здуло у воду. Ось з чого починалася післявоєнна цивільна авіація на півдні України!

Надзвичайною проблемою стало розповсюдження в південному регіоні України в перші післявоєнні роки малярії. Ця жахлива хвороба у дореволюційній Росії складала 30% усіх інфекційних захворювань. Тільки у 1922-1923 рр. малярією перехворіли 12 млн. людей [2, 22]. Переможена у 30-ті

роки хвороба спалахнула з новою силою. Колонії рознощика інфекції – малярійного комара – за роки війни знову збільшилися на місцевих водоймищах. Населення півдня України хворіло цілими селами. Масштаби районів захворювання були загрозливими для всієї країни. Миколаївським авіаторам було поставлено завдання терміново розпочати боротьбу зі збудниками малярії на території Миколаївської, Херсонської та Одеської областей. Завдання було складним, адже для того, щоб ефективність хімікатів була максимальною, польоти необхідно було здійснювати на мінімальній висоті – всього 5 метрів. Надзвичайно важкими були умови праці. Та ланка сільськогосподарської авіації на чолі з Нартовим А.Г. виконали поставлене завдання, обробили більше 40 тисяч гектарів землі. Ліквідація усіх осередків інфекції тривала понад п'ять років. Восени 1949 р. захворювань малярією в Україні вже не відмічалось [2, 22].

У ці роки почалося масове застосування літаків По-2 для розсіювання мінеральних добрив на угіддях країни. Перш за все, необхідно було навчити пілотів методам такої роботи. Це було доручено також зробити Нартову А.Г. Знадобився його попередній досвід. Пілоти були підготовлені та активно провели зазначені роботи. Країна відмітила своїх передовиків. Нартов А.Г. отримав відзнаку “Відмінник Аерофлоту”. Були нагороджені й його колеги з авіазагону – миколаївські пілоти – Петро Бедмінський, Семен Варава, Іван Вербицький, Анатолій Коротков та інші.

Великою подією став прихід у підприємство на заміну По-2 нового літака АН-2 конструкції О.К. Антонова. Новий універсальний літак практично змінив життя авіапідприємства. 1954 р. гостро постало питання про будівництво нового аеродрому для того, щоб можна було приймати великі транспортні літаки. Почався пошук відповідної території для будівництва. Вона була знайдена і вже наприкінці 1954 р. у новому аеропорті приземлилися перші рейсові літаки Іл-14, Лі-2, АН-2 з Києва, Одеси, Харкова та інших міст [1, 17].

Великий досвід миколаївських пілотів у проведенні авіахімічних робіт не залишився непомітним. Навесні 1975р. об'єднаний загін авіаторів України (двадцять літаків) на чолі з Нартовим А.Г. запросили до Румунії для надання допомоги у боротьбі з шкідником – мохнатою гусеницею, яка масово знищувала ліси високорослих ялинок. Румуни на той час ще не мали достатнього досвіду проведення авіахімічних робіт, тому звернулися за допомогою до своїх українських колег. У надзвичайно складних умовах українські пілоти виконали поставлені завдання. Гусениця була знищена.

Після повернення до Миколаєва пілоти отримали нове завдання – розгорнути аналогічну боротьбу зі шкідником – совкою – на землях Казахстану. Українські пілоти провели складну, виснажливу роботу у Атбасарському районі Кокчетавської області. А згодом вони вже працювали у дружній Болгарії [1, 20].

З 1960 р. Миколаївський аеропорт повністю був сформований як цивільне авіаційне підприємство. З кожним роком постійно збільшувався пасажиропотік, збільшувалося навантаження на аеропорт. Виникла потреба у будівництві нової зльотно- посадкової смуги. Вона була побудована у 1975 р.

1983 р. завершилося будівництво нового терміналу та проведена

сертифікація аеропорту відповідно третьої категорії ІСАО (Міжнародна Асоціація повітряного транспорту) як аеропорту внутрішніх авіаліній СРСР з правом приймати літаки Ту-134 та аналогічних ним. Кінець 80-х років характеризувався бурхливим розвитком літакобудівництва в країні. З'явилися більш потужні повітряні судна – Ту-154, Іл.-76, АН-22, Іл.-62. Для того, щоб їх приймати, у 1989 р. у Миколаївському аеропорту була проведена реконструкція зльотно-посадкової смуги, що значно розширило можливості аеропорту.

Після проголошення незалежності України Миколаївський аеропорт продовжує свою діяльність, хоча переживає й нелегкі часи. 1992 р. він пройшов міжнародну сертифікацію та здобув право приймати літаки, що прилітають із зарубіжжя. Відтоді діяльність підприємства стає більш насиченою. Його працівники на високому рівні здійснюють прийом, обслуговування і випуск повітряних суден. Аеропорт виконує перевезення як у середині країни, так і за кордоном. Характер транспортних потоків – пасажирський і вантажний. Рейси виконуються регулярні і чартерні.

Миколаївський аеропорт сьогодні надає послуги з прийому, обслуговування і випуску повітряних суден, що належать як українським, так і іноземним авіакомпаніям. Окрім цього, аеропорт пропонує послуги з базування військових літаків і комерційного обслуговування пасажирів, надає низку інших високоякісних послуг (транспортні, засоби зв'язку, оренда приміщень, зберігання палива, вантажів тощо).

На сьогоднішній день Миколаївський аеропорт включає пасажирський термінал, площа якого становить 3800 кв. м, розрахований на обслуговування 430 пасажирів за годину, з пропускною спроможністю – 45 літаків на день та максимальним пасажирообігом 226000 пасажирів на рік та вантажний термінал площею 720 кв. м, розрахований на обслуговування 100 т вантажу [3]. Серед постійних партнерів підприємства – ТОВ “Українсько–Середземноморські авіалінії”, ЗАТ “Аеро Світ”, МААК “Урга”, ЗАТ “Авіа-компанія “Валаре”, ВАТ “Мотор Січ”, ЗАТ “Авіакомпанія “Горлиця”, ТОВ “Міжнародна авіакомпанія “Крим”, “Одеські авіалінії”, АТК “Южмашавіа”, КП “Авіакомпанія “Донбасаеро”, ТОВ АК “Азов – Авіа”, “Авіалінії Харкова” та ін.

Література:

1. Рудник В.А. Вожак “крылатых хлеборобов”. - М.: Транспорт, 1975. – 32 с.
2. Юрченко О.А. Герої “малої авіації”: Андрій Григорович Нартов. - “Історичні читання”. Матеріали науково-практичної конференції в рамках міжнародної наукової конференції “Політ-2009”. Київ, НАУ, 8 квітня 2009 р. – К.:НАУ, 2009. – С.21-24.
3. Перваков В.О. Комунальне підприємство “Міжнародний аеропорт “Миколаїв” У кн.: Україна транспортна - 2005. – К.: Український видавничий консорціум, 2005. – 500 с.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ І ТЕРМІНОГРАФІЇ, МОВНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ

УДК 413.13:8-1

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРМІНОСИСТЕМУ ПОЕТОНІМОЛОГІЇ

Н.М. БЕРБЕР,

аспірантка,

*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
(Україна)*

Одним із центральних питань ономастики ХХІ століття є деталізація та уніфікація терміносистеми і, зокрема, – розмежування двох галузей ономастики – загальнонародної (ареальної) та літературної. Хочеться пригадати слова Ю. О. Карпенка: “<...> найменший науковий ефект дають дискусії термінологічні, а також класифікаційні. Зрештою, яким би термін не був, треба просто аби він був [1, с. 6]. “Словарь русской ономастической терминологии” (1978, 1988) Н. В. Подольської, подаючи ядро ономастичної терміносистеми, хоча й залишається домінуючим, проте за останні два десятиріччя наука зробила значний поступ, що, звісно, відбилося й у метамові ономастики. Отже, характерною для нашого часу є оптимізація робіт з термінотворення у різних науках, зокрема в ономастиці. На потребу нагального впорядкування україномовного поняттєвого апарату ономастики та подальшого дослідження питань ономастичної термінології усе частіше звертають увагу українські дослідники-ономасти. Отже, *мета* нашої розвідки полягає в дослідженні характеру терміносистеми ономастики, у виявленні лакун поетонімологічної термінології.

Огляд проблеми метамови науки доречно розпочати зі з’ясування власне її назви, історія пошуку якої є складною і суперечливою. Слушно зауважує В. М. Калінкін, що від того, що замість слова “ономастика” для позначення науки ми будемо використовувати слова “*имяведение*” чи “*назвознаводство*” великої користі не буде [2, с. 96]. Проте сам дослідник, розмежовуючи згадані вище напрямки ономастики, наполегливо рекомендує називати літературну ономастику (термін Ю. О. Карпенка) спочатку *поетичною ономастикою* або *поетикою оніма*, пізніше – *поетонімікою*, а згодом – *поетонімологією*. У термінологічному апараті дослідника фіксуємо й досить образне (навіть з огляду на онімізацію апелятивів) називання – “*Филология Имени*” [2, с. 97]. Л. О. Белей відстоює термін *літературно-художня ономастика*.

Наголосимо, що “пальма першості” у питанні диференціації двох наукових дисциплін і, відповідно, їх одиниць дослідження належить Ю. О. Карпенку. Майже половину кандидатських дисертацій (26 з 62), написаних під керівництвом дослідника, присвячено літературній ономастиці. Дослідник виокремлює науку, що має назву *літературна ономастика*, або *ономастика художньої літератури*, яка “має свої підходи й пріоритети, свої проблеми й завдання” [1, с. 15], укладає збірник “Літературна ономастика”

(1992). Саме Ю. О. Карпенко першим наголосив, що літературна ономастика вторинна: “Собственно говоря, то, что называют литературной (поэтической) ономастикой, можно определить как субъективное отражение объективного, как осуществляемую писателем “игру” общеязыковыми ономастическими нормами” [1, с. 205]. Е. Б. Магазаник, Л. І. Ройзензон розмежують літературну ономастику на *ономастилістику* та *ономапоетику* [3]. Проте, на думку Б. В. Томашевського, усяка ономастилістика є одночасно ономапоетикою, як стилістика – складова поетики [4, с. 3-4]. У подальших публікаціях, в тому числі і в “Краткой литературной энциклопедии”, Е. Б. Магазаник дотримувався терміна “*поетична ономастика*”. К. Б. Зайцева [5, с.30] запропонувала термін “*стилістична ономастика*” для розділу лінгвостилістики, що вивчає власні назви у художньому творі. У колективній монографії “Теория и методика ономастических исследований” [6] як еквівалентні використовуються терміни “*літературна ономастика*” [6, с.10], “*поетична ономастика*” [6, с.215], “*ономастика художнього тексту*” [6, с.220]. Немировська І. В. використовує термін “*літературна ономастика*” з урахуванням жанрового розподілу: а) ономастика поезії, або поетична ономастика – лірика, поеми, балади, б) ономастика художньої прози, або художня ономастика – розповідь, повість, роман, в) ономастика драматургії, або драматургічна ономастика, – комедії, драми, трагедії [7, с. 112 –113.]

Специфічність літературної ономастики спричиняє й відповідну специфічність предмета її дослідження. Ономастика має цілий ряд термінів-еквівалентів: *власна назва, пропріальна одиниця, пропріатив*, зокрема одиниця літературної ономастики (поетонімології) – *поетонім*, або ж *власна назва (пропріатив)*, однак, як наголошує В. М. Калинин, із обов’язковим зазначенням “у художньому творі”.

Концепція безупинного творення власної назви, тобто “розвитку зображувально-змістової сфери поетоніма” [8, с. 121] означена В. М. Калінкіним як *поетонімогенез*. Порівняймо з терміном *онтофілогенез імен*, що вживає К. Г. Ісупов, відмічаючи онтологічні аспекти філософії ім’я, фіналя якого (*-генез*) активно продукується в термінотворенні різноманітних наук [9, с. 6].

Наступний “камінь спотикання” поетонімології – як називати сукупність поетонімів і що ця сукупність утворює. Стосовно першого усталеним сьогодні є термін *поетонімія* (в історичній ономастиці – *онімія*), хоча спорадично фіксуємо й досі синонімічне використання термінів *онімікон* та *ономастикон*. Щодо другого – в період “до-літературної” ономастики вживали термін *онімний простір*, що ділиться на *онімні поля*. Неприйнятним сьогодні є термін *ономастичний простір*, оскільки при деривації (*ономастичний* < *ономастика*) прослідковується мотивуючий зв’язок із назвою дисципліни (*ономастика*), а не з її предметом вивчення (*онімом*), зафіксовано також уживання терміна *онімійний* (< *онімія*) *простір*. Ми вважаємо, що у пристосуванні до поетонімології згадані терміни *онімний простір* і *онімне поле* могли б звучати як *поетонімний простір* та *поетонімне поле* відповідно. В. М. Калінкін постулює термін *поетонімосфера* з огляду на те, що специфічною ознакою саме

сфери є її замкненість, на відміну від *простору*. І дійсно, сукупність власних назв художнього твору, означена С. І. Зініним як *ономастичний простір (ОП)*, характеризується непроникністю для інших онімів, статичністю, замкнутістю, й у цьому принципова відмінність поетичного ономастичного простору від ономастичного простору національної ономастики [10]. Відповідно вчені ономасти розглядають простір замкнутий (поетичний ОП) і незамкнутий (національний ОП). У той же час ми припускаємо й використання терміну *поетонімосфера* (хоча й вбачаємо у цьому певні порушення таксонімії), адже лексема *сфера* містить у своєму значенні сему “замкнутий”: “Замкнута поверхня, всі точки якої рівновіддалені від центра” [11, с. 467]. Апелюючи до слів власне В. М. Калінкіна, що існуюча терміносистема не повинна руйнуватися [2, с. 96], і пам’ятаючи, що однослівні терміни є більш доречними, пропонуємо термін *поетонімопростір*. За поглядами Т. М. Вінтонів, терміни *поетонімосфера* й *онімний простір* перебувають у відношенні тотожності: “*Поетонімосфера (онімний простір)* – система та ієрархічно організована структура сукупності власних імен, які функціонують в художньому творі [12, с. 86]. Проте далі дослідниця акцентує на наслідкових відношеннях між цими поняттями: “Важливе значення має той факт, що *становлення онімного простору і перетворення його в поетонімосферу в художньому творі* подано у розвитку. Читач спостерігає зміни, які відбуваються в онімії творів, фіксує все нові орієнтири, оцінює їх. <...> Основний принцип, який закладений в поезику поетонімосфери – відтворення реалій і норми або значимі відхилення від них [12, с. 86]. Системність поетонімосфери, її відкритість, незамкненість системи власних назв, на думку М. В. Буєвської, доводить фрактальність поетонімосфери: “Поэтонимосфера действительно художественного произведения в бесконечном многообразии имманентных смыслов представляет собой семантический фрактал – явление самоподобное в каждой своей точке, в каждом конкретном контексте с поэтонимами” [13, с. 22-25].

Ще один аспект термінотворення, на якому ми зосереджуємо увагу, – однозначність, яка хоча й не є характеристикою терміна, проте бажана ознака при впорядкуванні терміносистем. Наприклад, в ономастичних дослідженнях спостерігаємо омонімію поняття *бібліонім* залежно від того, яке зі значень полісемічного препонента *бібліо-* взято за основу. Так, дослідники Л. Литвин, Л. Петрова, Л. Селіверстова, Г. Тимошик, Ю. Браїлко термін *бібліонім* кваліфікують як біблійну пропріальну лексику. Ми дотримуємось погляду дослідників Ю. О. Карпенка, Н. О. Веселової, Е. В. Боевої, Т. І. Крупеньової, М. М. Торчинського на тлумачення цього терміна як власної назви будь-якого твору. В поетонімології, услід за В. М. Калінкіним, послуговуються терміном *бібліопоетонім*, розуміючи його як пропріатив – заголовок художнього твору.

Відомо, що однією з найважливіших умов існування терміна є системність: “Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності” [14, с. 11]. Як бачимо, вибудовується етимологічно струнка терміносистема: *поетонімологія* – *поетонім* – *поетонімогенез* – *поетонімія* – *поетонімопростір (поетонімосфера)*, де видові

терміни щодо родового терміна *поетонім* будуть такими: *антропоетонім*, *топопоетонім*, *прагмапоетонім* тощо.

Таким чином, досить актуальним постає питання уніфікації й стандартизації терміносистеми поетонімології, яка б була здатна відбити специфіку онтології власної назви.

Література:

1. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика: Збірник статей. – Одеса: Астропринт, 2008. – 328 с.
2. Калинин В. М. Поетонимология: из заметок о метаязыке науки // Логос ономастики. – №1 (2). – 2008. – С. 96-101.
3. Магазаник Э. Б., Ройзензон Л. И. Ономастистика и ономапэтика. – Труды Самаркандского ун-та. Самарканд, 1974. – Вып. 264. – С. 7–10.
4. Томашевский Б. В. Стилистика, 2-е изд., Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1983.
5. Зайцева К. Б. Английская стилистическая ономастика. Тексты лекций. – Одесса, 1973.
6. Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольська Н. В., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – 256 с.
7. Немировская И. В. Некоторые проблемы литературной ономастики. // Актуальные вопросы русской ономастики. Киев, 1988.
8. Калинин В. М. Поетика онима. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.
9. Исупов К. Г. Имя // Логос ономастики. – №1 (2). – 2008. – С. 6-8.
10. Зинин С. И. Введение в поэтическую ономастику. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://planeta-imen.narod.ru/litonomastika/onomprostr.html>.
11. Новый тлумачний словник української мови: В 4-х т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ: Аконіт, 2000. – Т.4. –944 с.
12. Вінтонів Т. М. Антропоетоніми повісті М. Гоголя “Тарас Бульба” // Логос ономастики. – №1 (2). – 2008. – С. 85-90.
13. Буевская М. В. Онимные приметы поэтического цикла // Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск одиннадцатый. Сборник научных трудов. – Вып.11. – Донецк, 2007. – С. 21-26.
14. Д’яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспект. – Київ: Вид. дім “КМ Academia”, 2000. – 218 с.

УДК 811.161.2’373

РОЛЬ ЗАПОЗИЧЕНЬ У РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НОМІНАЦІЇ

Е.В. БОЄВА,

канд. філол. наук, доц.,

*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського
(Україна)*

Загальномова тенденція пошуку нових форм словесного вираження й потреба називання нових реалій та формування понять про них закономірно призводить до конкурування питомих українських лексем із запозиченими. Вивчення формально-семантичної будови угруповань таких номінацій-конкурентів неминуче пов’язане з розв’язанням проблем синонімії, пор.: *визначити, окреслити, встановити і позиціонувати; унаявнити, опредметнити, уречевити і візуалізувати, винятковий і ексклюзивний, творчий*

і креативний, художній (літературний) проект і арт-проект, керівник, управитель і менеджер тощо. Паралельно з процесом збагачення лексики української літературної мови шляхом розгортання власних мовних ресурсів сьогодні, як і в попередні епохи, продовжується поповнення словника української мови з інших мов.

Проблематика запозичень активно обговорювана в 1920-1930-і роки, в період “коренізації” української мови, зокрема в працях О.Курило, В.І.Самійленка; І.В.Шаровольського. Ще І.І. Огієнко застерігав інтелігенцію від засмічення української мови зайвими іншомовними словами (тобто “яловими”, як він їх називав), бо вважав, що такі слова завдають великої шкоди високій культурі рідної мови. Вони необачно засвоюються передусім тією частиною інтелігенції, яка погано знає українську мову, яка охоплена почуттям своєї меншовартості перед іноземцями, довіривши свій розум і душу не рідному, а чужому. Такі ж виразні пуристичні настрої простежуємо й у публікаціях сучасних українських дослідників М.Каранської, П.Селігея. Так, П.Селігей вважає запровадження запозичених мовознавчих термінів на зразок *словесний* – *вербальний*, *мовний* – *лінгвальний* “як загрозливу тенденцію” і вважає, що “варто всіляко оберегати й розвивати питому мовознавчу термінологію, а також повернути до неї відроджувані синоніми *наросток* – *суфікс*, *приросток* – *префікс*” [1, с.5], тобто відроджувані синоніми, запропоновані О.Д.Пономаревим. Натомість Н.Ф.Клименко вважає, що запозичення “становлять характерну ознаку мовного розвитку на сучасному етапі, підтверджуючи надійний імунітет розвинутої української літературної мови, її здатність оперативно відбивати найновіші реалії життя” [2, с.23]. Така термінологія засвідчує тенденцію інтернаціоналізації та інтелектуалізації українського лексикону, його введення до загальноєвропейського культурного і наукового контексту. Це твердження доводить також високий словотворчий потенціал термінів саме із запозиченими основами.

Запозичена лексика, на нашу думку, потребує осмислення й розуміння, що неможливе без пристосування її до законів і вимог загальнолітературної норми української мови.

Деякі запозичення відповідають одній із ознак мовного смаку – вишуканості, крім того, вбачаємо в появі таких угруповань потребу в означенні нового поняття або нової ознаки відомого поняття, для чого ще немає кращої форми, пор.: *фріланс* – *журналіст-фрілансер* – *вільні журналісти* (за LINGVO'12: *free-lance* (фріланс) і *free-lancer* (фрілансер), які відповідають відомим номінаціям “вільний художник”, “вільний стрілок”, “вільна птаха”), напр.: *Я - фрілансер (вільний журналіст), співпрацюю з радіо “Свобода”* (ЛГ. 22.04.2008). *Вулик для фрілансерів. Здебільшого акцент робиться на людей, які займаються інтернет-дизайном та онлайн-бізнесом, фріланс-журналістів та перекладачів; офіс-лаундж – лаундж-заклад – кімната відпочинку – lounge (лаундж) і вітальня, гостьова кімната, світлиця, парадна зала* тощо напр.: *Офіс-лаундж: Олексій Родін користується принадами кімнати відпочинку, родзинка якої – балкон з кальяном, ... спокійна атмосфера цього лаундж-закладу* (Н. №14.2008); *коворкінг-центр – коворкінг-офіс – офіс нового*

формату – клуб за інтересами – co-worker і co-working – дослівно “співпраця”, тут альтернативна праця, паралельна праця, праця вдома (рос. *надомник, надомниця*). У “Російсько-українському словнику” В.В.Жайворонка до лексеми *коворкінг* подано українські відповідники *надомник-надомниця (швачка-надомниця)*. Натомість словник А.Кримського та С.Єфремова як еквівалент рос. *надомный* подає лише суто фізичне значення *над(д)омовий, на(д)будинковий, нахатній*, напр.: *Террі Пікард, голова правління консалтингової компанії нерухомості NAI Pickard, скептично ставиться до появи коворкінг-офісів в Україні. Олександр Юркін задумав коворкінг-центр “Булик” таким чином, щоб працювати можна було де завгодно і в будь-якому положенні. Єдина суттєва відмінність “робочих станцій” від роботи за форматом коворкінгу – їхня ціна* (Н. №14.2008). Лише в 2005 році ідея коворкінгу виникла в Сполучених Штатах, а українці її перехопили, тому конкурентні інновації все частіше фігурують на шпальтах ЗМІ. До речі, Террі Пікард наразі не бачить серед українських бізнесменів потреби в такій послугі, як альтернативна робота вдома.

Показовою для конкурування є активна в лексиці група запозичених і питомих слів *шоу – перформанс (перформенс) – проект (проект-перформенс, арт-проект, мистецький, літературний проект)* – *видовище – свято – вистава*.

Лексемі *шоу* (англ. *show*) зафіксовано в “Словнику іншомовних слів” за ред. О.С.Мельничука зі значенням “вистава розважально-естрадного жанру” [3, 7; с.176]. У новітніх українських словниках лексема *шоу* має дефініцію: 1. Яскрава естрадна вистава; 2. *перен.* Про що-небудь, що привертає увагу: про те, що розраховане на зовнішній ефект [4, с.756]. Лексемі *вистава* не властиве значення того, що розраховане на зовнішній ефект, це лише 1. Показ п’єси, опери, балету і т.ін; сценічне видовище; спектакль. 2. *перен. розм.* Розіграна або незвичайна дія [5, с.113].

За попередніми спостереженнями Л.П.Кислюк, активна твірною основою *-шоу-* утворює словотвірне гніздо із 31 деривата [6, с.270]. Групу лексем із основою *-шоу-* можна поділити за гіпонімічними зв’язками, тобто різними аспектами поняття, яке вона виражає, на назви: 1) осіб – тих, хто бере участь у шоу: *шоу-мен (шоумен), шоу-зірка, шоу-вумен*; 2) назви заходів: *шоу-балет, шоу-матч, шоу-турнір, арт-шоу* (показ творів мистецтва), *байк-шоу* (видовище за участю байкерів з різними трюками на мотоциклах), *роуд-шоу* (промоційна презентація або зустріч, проведена в кількох місцях (з метою реклами, просування)), а також *дог-шоу, стриптиз-шоу, авіашоу, автошоу; ток-шоу* (жанр передач у вигляді інтерв’ю з відомою особою або групою осіб), *капітан-шоу* (назва частини популярної телепередачі КВК, що передбачала змагання між капітанами команд), *джентльмен-шоу, маски-шоу*; 3) інші назви: *шоу-Олімп* (вершина в шоу), *шоу-рум (show-room)* “кімната, в якій виставляється на продаж товар або зразки товару”. Зафіксовано вже й похідний прикметник *шоу-олімповий* “ознака, пов’язана з шоу-Олімпом”. Натрапляємо у ЗМІ на лексеми-антоніми: *мегашоу* і *мінішоу*, напр.: *Невеличке приміщення та куций подіум повністю компенсували моделі, музика та мінішоу* (УС. 12.10.2007). *Взагалі-то,*

ми плануємо зробити мегашоу, на якому нікому не доведеться сумувати (УС. 16.05.2008).

Отже, функціональний потенціал лексеми **шоу** засвідчує активні процеси актуалізації цього поняття. Поширеною в мовній практиці є лексема **шоу-бізнес** / **шоу-біз** “сукупність форм індустрії розваг (вистави, концерти, преса і т. ін.), професій (продюсер, промоутер і т. ін.), закладів (нічні клуби, концертні зали й т.ін.)”. Від лексеми **шоу-бізнес** утворено похідні словотвірні синоніми **шоу-бізнесовий** – **шоу-бізовий** “ознака, пов’язана з шоу-бізнесом”, напр.: *І по-третє, дуже симпатична сама пісня – вона народилася ще 1992 року, але в “ВВ” чомусь не поспішали її екранізувати, тому що матеріал, за словами самого Скрипки, “не зовсім шоу-бізнесовий, а швидше належить до української традиційної культури”* (ДТ. 10.11.2006). *Її бунтівні герої – групи Sex pistols, CLASH, Damned, ламаючи шоу-бізові стереотипи, наочно довели, що музика бунту – це зброя* (УМ. 10.09.2009). *Перший [проект], громадський, вона [Юлія Крутогрудова] придумала сама, у другий – світсько-шоу-бізнесовий – її кличуть* (УМ. 10.06.2005).

Активність виявляють й інші члени цього угруповання, напр. *перформанс* (*performance*) у значенні “видовище, вистава”. Проте засвідчуємо вживання цієї лексеми на позначення “найживішого” візуального мистецтва, напр.: *Доки буде протест, доти буде перформанс* (ЛГ. 27.09.2007). І похідний іменник на означення особи, що працює у сфері перформансу – *перформансист*, напр.: *У галереї “Дзига” має бути зустріч з перформансистами з Вільнюса* (ЛГ. 27.09.2007).

У певних контекстах іменник *проект* є синонімічним до слів *шоу*, *видовище*. Проілюструємо приклади в межах однієї газетної публікації, що засвідчують процес неосемантизації лексеми *проект*, оскільки у ВТССУМі зафіксовано одне зі значень *проекту* “задуманий план дій; задум, намір”: *Літературний проект Ю.Андруховича стане родзинкою фестивалю. Окрім Андруховича, представницького забарвлення фестивалю додадуть проект-перформанс Владка Кауфмана (Львів), музичний проект Даніеля Галея (Єрусалим, Ізраїль), кінопроект братів Стефані та Тімоті Клей (Лондон, Англія)* (ЛГ. 15.04.2004).

Спостерігаємо також конкурування запозичення *кілер* та питомої лексеми *в(у)бивця*. Кожне з цих слів має свою семантичну нішу в мові, відбувається семантико-функціональна диференціація. *Кілер* позначає найманого вбивцю, але не витісняє українського слова на позначення взагалі того, хто вбиває. Активно вживаним це запозичення стало, на жаль, в останні десятиліття, коли таке заняття перетворилося на професію в певних колах суспільства. Причиною популярності, можливо, є те, що *кілер* – “цілісна” номінація, однослівне позначення поняття, зручне для подальшого словотворення, на відміну від словосполук на зразок *професійний убивця, найманий убивця, вбивця-найманець*, пор.: *Через кілька годин після скандальної прес-конференції у полковника впритул двічі стріляв кілер* (Н. 27.08.2009). Незважаючи на загальноновживаність слова, воно все-таки має відтінок іншої (західної) культури. На думку Ю.В.Бичай, різниця між лексемами *кілер* і *найманий убивця* полягає в тому, що

кілер має семантичний компонент “зовнішність”, “візуальне враження” [7, с.133]. Лексема *кілер* виявляє словотвірну активність, з’являються похідні *кілерство, кілерський*, антонім на зразок назви серіалу “*Антикілер*”.

Як відомо, завдяки розширенню суспільних сфер використання української мови й зростання модусу її уживаності в мовному просторі України, активізувалися процеси демократизації та інтелектуалізації української мови. Це простежується в проникненні в літературну мову уснорозмовних елементів, яскраво забарвлених вільними емоціями й суб’єктивними оцінками. У професійному та молодіжному мовленні особливо поширений тип варіантості з використанням жаргону на зразок: *депутат, парламентар і депутякало – політбрехайло – нардеп – манкуртопарламентар, мобільний телефон – мобілка, мобіла, мобіл, труба, трубка, SMS і есемеска, DVD і дівідішка* тощо. У літературний вжиток входять інколи своєрідні “букети образів”, притаманні лише жаргону: *дістати* “позбавити спокою когось, набриднути” – *наїхати* “напасти на когось із погрозами, бажаючи добитись чогось на свою користь, часто у фінансовій сфері” – *напрягнути*. Відповідно активізується віддієслівне словотворення *накат, напруг* або українське *наїзд* якраз у застарілому значенні “раптовий, короткочасний напад”, пор. рос. *налёт*. Безафіксний спосіб творення досить продуктивний і дає змогу усунути поєднання значень дії та її результату в одному похідному, пор.: *відблискувати – відблиск і відблискування* або *спокутувати/спокутати – спокута і спокутування, спокутання*. Зазначені приклади засвідчують те, що в мові змінилися пороги сміливості, межа допустимості; норма стала більш вільною не лише в політиці, одязі, торгівлі тощо, а й у спілкуванні та мові, за словами В.Г.Костомарова “балакучість доведена до крайнощів моди; очевидна детабуїзація” [8, с.96]. Відбувається явище “пом’якшення норми”, але жаргонізми не визначають пріоритети у формуванні нового літературного стандарту української мови і загалом розвитку її лексики. Жаргон завжди співіснує з літературною мовою, але не втрачає своєї маркованості.

Отже, у мовній практиці переважають запозичення й похідні від них. Можливо, на вибір лексеми впливають мода, престижність та семантична специфікація, а можливо, особливо у професійному лексиконі, значення набуває непрозора внутрішня форма іншомовних лексем, яка забезпечує їхню однозначність.

Література:

1. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 3-16.
2. Клименко Н.Ф. Новотворення чи мавпування? // Урок української. – 2004. – № 10. – С. 23-24.
3. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т./ За ред. О.С.Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1-7.
4. Сучасний словник іншомовних слів/ Укл. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. – 1440 с.
6. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.:

- Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
7. Бичай Ю.В. Модные слова в современном русском языке (на материале толковых словарей и речевой практики масс-медиа конца XX – начала XXI ст.: дис. ... кандидата филол. наук: 10.02.02 – русский язык. – Днепропетровск, 2003. – 169 с.
 8. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа [3-е изд., испр. и доп.]. – СПб.: Златоуст, 1990. – 320 с.

УДК 801.541.45: 808.3

ФІТОНІМИ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ: СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТ

Е.В. БОЄВА,
канд. філол. наук, доц.,
О.К. ШЛЕМКО,
магістрантка,
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського
(Україна)

Сучасний етап розвитку українського мовознавства відзначається підвищеною увагою до мови як маніфестанта етносвідомості. Особливе місце при цьому займає номінативна система мови, яка передає етнічну своєрідність мовного членування світу, відображає специфіку внутрішнього рефлексивного сприйняття довкілля, досвід та культуру народу, його традиції, звичаї, міфологію.

Колоритним фрагментом національно-мовної картини світу, відкритим і цікавим для досліджень, є назви рослин (фітоніми) у наріччях української мови. З давніх часів до сьогодні людина використовує рослини у своїй господарській діяльності: флора служила і служить сировиною для приготування їжі, виробленні одягу, при лікуванні людей, приносить естетичну насолоду.

Протягом останнього часу з'явилося чимало розвідок, спрямованих на фундаментальне дослідження ботанічної лексики (роботи В.Г.Астахової, Б.Н.Головкіна, А.М.Гродзінського, Н.Ф.Золотницького, Є.С.Колодійчук, З.Болтарович, І.Рогальської та ін.), проте лише незначна кількість праць присвячена саме проблемам словотворення діалектних назв рослин. Цим фактором посилюється актуальність представленої розвідки, метою якої є дослідження особливостей творення слів на позначення діалектних назв трав'янистих рослин. Проаналізувавши назви рослин за шістьма діалектними словниками, ми дійшли висновку, що самим продуктивним способом при творенні фітонімів-діалектизмів є суфіксальний. Практично всі народні назви рослин можуть утворюватися за допомогою іменникових суфіксів. Так, наприклад, якщо суфікси **-ник (-нік), -ка-, -ець-** можна віднести до найбільш активних і поширених у народній ботанічній номенклатурі, то частотність уживання суфіксів **-л(о), -ар** незначна [1, с.109].

За нашими спостереженнями найбільше народноботанічних назв утворено додаванням суфікса **-к**. Зафіксовано 18 лексем: **блататка, вареничка, гречка, добрівка, дубривка, лебітка, лопушка, медунка, папротка, пекучка, пикушка, кропивка, пахнючка, петунька, порхавка, скорко, хвіщка**. Суфікс

-к- надає дериватам значення предметності, у деяких випадках – значення зменшеності (омонімічний суфікс). Нерідко цей суфікс уже зазнавав десемантизації. Так, лексична одиниця **добрівка** (в деяких говірках - **дубривка**) [3, с.70] утворилася від слова **дїброва** додаванням суфікса **-к**. Можна припустити, що таку назву рослина отримала за місцевістю, де вона росте.

Назва **лапушка** утворилася від загальновідомої назви рослини **лопух** приєднанням до основи слова суфікса **-к**. Відзначимо, що фітонім **лопушка** вживається в говорах Полісся. Таким чином, акання у слові зумовлено впливом або білоруської, або російської мови. Твірним словом для лексеми **лебітка** [3, 1, с. 405] виступає фітонім **лобода**. Назва **лебітка** утворилась шляхом додавання до мотивуючого слова згаданого суфікса. Зміна звука “д” на “т” в корені слова, вочевидь, відбулась внаслідок територіального впливу.

У діалектній назві рослини **медунка** [2, с.125] твірним словом є лексема **мед**, оскільки ця рослина медоносна. Звукосполучення **-ун-** у фітонімі виступає інтерфіксом. Слід зазначити, що найменування **медунка** на території України використовується також для позначення *гадючника в'язолистого* (*Filipendula ulmaria* L.), *глухої кропиви білої* (*Lamium album* L.), *первоцвіту весняного* (*Primula veris* L.), *котфчої м'яти справжньої* (*Nepeta cataria* L.), *перестріча гайвого* (*Melampyrum nemorosum* L.), *чистця однорічного* (*Stachys annua* L.) та інших рослин-медоносів [4, 3, с.429].

Досить прозорим є називання **кропиви пикушкою** [5, 1, с.44]. Відомо, якщо вдарити кропивою, то те місце буде пекти. Паралельно можна розглядати називання кропиви **пекучкою** [5, 2, с.34]. В обох прикладах мотивуючим словом буде дієприкметник **пекучий**. Засобом творення лексичних одиниць виступає суфікс **-к(а)**. Фітонім-діалектизм **кропивка** [5, 1, с. 256] утворено від назви рослини **кропива**.

Твірним словом для фітоніма **блаватка** [5, 1, с.22] служить назва рослини **блават**. Власне назва квітки **блават** запозичена через польську мову з середньо-верхньонімецької і означає **синій, блакитний**.

Цікаво, що назва рослини **гречка** [2, с.59] походить не від відомої нам назви крупи, як це може здаватися на перший погляд, а від слова **грек**, тому що ця рослина потрапила до східних слов'ян через греків. Таким чином, мотивуючим словом для назви рослини служить етнонім **грек**, засобом творення – суфікс **-к(а)**. При цьому в лексемі відбувається чергування у корені звуків **к/ч**.

Можна припустити, що народноботанічна назва **скорко** [5, 2, с.152] походить від прикметника **скорий**, тобто позначає рослину, яка з'являється **скоро**, одна з перших починає цвісти. У народній мові лексемою **скорко** називають **пролісок**. Як відомо, проліски – найперші квіти, що з'являються, коли ще не зійшов сніг. Отже, назва сформувалась приєднанням до мотивуючого слова **скорий** суфікса **-к(а)**.

Нами зафіксовано у діалектних словниках 12 лексем, утворених додаванням суфікса **-ник**: **бозник, букетник, зрадник, молочовник, ранник (подорожник), ранник (пролісок), рожник, студник, христосник, черешник, чортополошник**.

Найменування **ранник** у значенні **подорожник**, очевидно, твірною основою має слово **рана**, оскільки рослина подорожник відома тим, що її прикладають до рани чи при порізі. Лексема **ранник** [5,2,с.114] у значенні пролісок вказує на те, що ця квітка одною з перших з'являється навесні, тобто раніше інших рослин. Таким чином, мотивуючим словом виступає прикметник **ранній** до якого додається суфікс **-ник**.

На думку Я. Закревської “словотворчі омоніми у народно-розмовній мові мають здебільшого чітку територіальну диференціацію”. Також дослідниця зазначає, що, таким чином, територіальний фактор є засобом уникання багатозначності слова [1, с.121].

Рослина **звіробій** в говорах української мови отримала назву **христосник** [2, с.225]. Можна припустити, що мається на увазі властивість рослини зціляти за аналогією до історії з божественним даром зцілення людей Ісусом Христом. Вірогідно, що поява назви рослини приходиться на добу монотеїзму. Отже, у народній номенклатурі рослина **звіробій** завдяки своїм властивостям і отримала таку назву.

Фітонім-діалектизм **бозник** фактично означає рослину **бузину**. Зіставляється із звуконаслідувальною основою ***bъz-**, що означає **бриніти** (як назва, з якої роблять сопілки). Отже, мотивуючою основою виступає основа **боз** [4, 1, с. 222].

Народна назва рослини **затишник** [3, 1, с.290], очевидно, виникло від дієслова **затишити біль**, оскільки вона використовується при лікуванні зміїних укусів. З іншого погляду, мотивуючим словом можна розглядати дієслово **затишити**, тобто **вгамувати біль**. Засобом проти зміїних укусів в народній медицині та побуті також використовують рослину **студник**. Очевидно, що твірною лексемою для даного фітоніма виступає дієслово **студити**, оскільки її застосовують також, мабуть, з метою остудити пекучий біль від укусу.

Найменування **зрадник** [3, 1, с.319] твориться від дієслова **зрадити** додаванням суфікса **-ник**. На жаль, мотивація такої назви є незрозумілою.

Зафіксовано 5 лексичних одиниць, утворених додаванням суфікса **-ух/ -юх**: **видюх, волух, колюх, плавуха, різуха**. Наприклад, лексична одиниця **видюх (мак дикий)** [5, 1, с.55] походить від дієслова **видіти**. Назва мотивована тим, що під час дозрівання у верхній коробочці маку-самосію відкриваються отвори (ніби вічка), через які при розхитуванні вітром зернятка маку розсіваються [4, 1, с.371].

Відповідником до діалектної назви **колюх** є літературна лексема **алое**. Очевидно, поява утворення пояснюється тим, що зовні ця рослина має такі виступи, подібні до колючок. Таким чином, мотивуючим словом для фітоніма **колюх** виступає дієслово **колоти**, засобом творення діалектної назви – суфікс **-юх**.

Назва **плавуха** [5, 2, с.53] у народній ботанічній номенклатурі позначає таку рослину, як **ряска**. **Ряска** – це маленька багаторічна рослина, що плаває по воді. Отже, твірною лексемою виступає дієслово **плавати**, засобом творення фітоніма є суфікс **-ух(а)**.

Найменування **волух** твориться від дієслова **волочитися**. Очевидно, назва

мотивується тим, що ця рослина стелиться по землі. Засобом творення фітоніма виступає суфікс **-ух**. Відзначимо, що діалектні назви трав'янистих рослин, сформовані за допомогою суфікса **-ух** мають дієслівне походження.

4 лексичні одиниці утворено додаванням суфікса **-иц(а)/-іц(а)**: *бджолиця, куканиця, синиць, шавковіца*. Рослина **бджолиця** [6, с.13] в народній номенклатурі позначає *кропиву*. Вірогідно, що свою назву рослина отримала за властивістю кропиви жалити, як бджола. Отже, твірною лексемою виступає назва комахи **бджола**, засобом творення є суфікс **-иць(а)**. Нез'ясована мотивація діалектної назви **куканиця**, що позначає весняну синю квітку. Можна припустити, що вона утворилася від звуконаслідувального **кукати** [3, 1, с.393]. Назва рослини **синиць** [3,2, с.214], очевидно, пов'язана із блакитним або синім кольором квітки. Отже, мотивуючим словом для фітоніма синиць є прикметник синій. Фітонім-діалектизм **шавковіца** [2, с.233] є паралельною назвою до рослини **шовкова трава**. Назва **шавковіца** є більш пізньою [1, с.125]. Таким чином, лексема **шавковіца** сформована від прикметника **шовковий** додаванням суфікса **-іц(а)**.

Варто зазначити, що в народній мові паралельні форми назв рослин досить поширені. Це назви, що складаються з одного та двох слів одночасно. Як правило, вони мають аналогічний опорний компонент, як ми бачимо у вищезазначеному прикладі, а також, наприклад, **вовче зілля і вовчинець, чорні ягоди і чорниці** тощо [1, с.125].

Зафіксовано 4 лексичні одиниці, утворені приєднанням суфікса **-ак/як**: **коров'як, купчак, псяка, синяк**. Назва рослини **коров'як** [2, с.107] твориться від назви тварини **корова** додаванням суфікса **-як**. Можна припустити, що назва вмотивована використанням рослини для потреб домашньої худоби. Найменування **купчак** [3, с.32] пов'язують зі словом купка. Зв'язок зумовлений тим, що квіти гвоздики зібрані клубочками або пучками [4, 3, с.149]. Засобом творення назви рослини **купчак** служить суфікс **-ак**. Фітонім **синяк** отримав свою назву за яскраво-синій колір квітки. Мотивуючим словом служить прикметник **синій**. Засобом творення назви є суфікс **-як**.

2 назви рослин утворені додаванням до мотивуючої основи суфікса **-ив**: **кропива, прадиво**. Назву рослини **кропива** пов'язують з тим, що ця рослина, коли вона вживається для годування худоби, попередньо обварюється (пор. стсл. оукропъ, укр. окріп). Вважається також, що в основі зв'язку з **kropiti* покладено здатність кропиви жалити, пекти в особливий спосіб – ніби дрібними бризками (кропити, падати рідкими краплями). При прийнятті за первіснішу форми **kopriva** можливе зближення з давньою назвою рослини шовк як назви рослини, що йде на пряжу [4, 3, с.103]. Отже, назва мотивується дієсловом **кропити**. Народноботанічна назва **прадиво** [5, 2, с.82] позначає рослину **льон-скакун**. Протягом тисячоліть із льону виготовляють нитки для прядіння. Ця рослина була і залишається цінною сировиною у виробництві одягу. Твірним словом для лексеми **прадиво** виступає дієслово **прясти**, засобом творення назви рослини є суфікс **-ив(о)**.

Отже, ми розглянули народноботанічні назви, утворені найбільш вживаними суфіксами. За нашими спостереженнями більшість фітонімів-

діалектизмів утворені саме морфемними способами словотворення і лише 30% лексичних одиниць є результатом творення неморфемними способами. Так, наприклад, такі назви рослин, як *бабка (айстра)*, *бапка (подорожник)*, *бричка*, *гуска*, *зезулка*, *зозулька*, *качка*, *мороз*, *катерина*, *молоко* та ін. утворилися лексико-семантичним способом на основі переосмислення мотивуючого слова. В основі механізму переосмислення лежать асоціації.

Так, на основі асоціацій за суміжністю в часі утворилася лексична одиниця **мороз**. Назва пояснюється тим, що квітка **мороз** цвіте до морозів [3, 1, с.128]. На зорі історії наші пращури вірили, що природа наділена магічною силою, енергією. У язичницьку добу виникло багато легенд, ритуалів, заклинань, пов'язаних із культом природи. Одне із таких вірувань пов'язано із культом птаха зозулі. Деякі народи, зокрема слов'яни, вважали зозулю віщункою й часто зверталися до неї у заклинаннях та піснях. Очевидно, що фітонім **зозулька** [3, 1, с.318], або в деяких місцевостях – **зезулки**, утворився на підставі язичницьких вірувань слов'ян. Назва пояснюється також тим, що більшість рослин цвіте в той час, коли кує зозуля [4, 2, с.274]. Зазначимо, що в лексемі **зозулька** спостерігаємо пестливу форму, що вказує на доброзичливе ставлення пращурів до рослини.

Отже, комплексний аналіз типових фітонімів, відображених в українському діалектному мовленні дає змогу ґрунтовніше дослідити пов'язаний з флорою фрагмент національної мовної картини світу. Через повторне переживання міфологічного досвіду, прихованого у мовному кодї цілою низкою символічно-асоціативних нашарувань, ми звертаємось до непізнаних сторінок української культурології, які ще чекають на своє авторитетне дослідження.

Література:

1. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наукова думка, 1976. – 162 с.
2. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 260 с.
3. Онишкевич Н.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К.: Наукова думка, 1984-1988.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К., 1983-2006. – Т. 1-5.
5. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1-2.
6. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса, 1958. – 86 с.

УДК 811.161.2'373.2

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФОНОВИХ ОНІМІЙНИХ РОЗРЯДІВ У ПРОЗІ ПАНАСА МИРНОГО

О.П. ГОГУЛЕНКО,

старший викладач,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Літературна ономастика – напрямок в дослідженні власного імені художнього тексту, в мові художньої літератури, що виникає на межі ономастики зі стилістикою, поетикою, лінгвістикою тексту, лексичною

семантикою, семіотикою тощо. На думку О.І.Фонякової, літературна ономастика вивчає усі особливості вживання власних імен у тексті художнього твору та за його межами, що визначає сучасні напрямки вивчення власного імені, бо вони неначе “перекинуті” в літературну ономастику і можуть мати різну актуальність залежно від типу художнього твору, його жанрових особливостей, семантичної структури, складу і насиченості онімних одиниць у тексті [1, с. 7].

Структура і склад онімного простору становлять одну із прикмет ідіостилію письменника. Працюючи над художнім твором, зауважує О.Ю.Карпенко, автор вибудовує його онімний простір, творить систему онімів, що має бути збалансованою, релевантною цілому текстові і прагматично скерованою на читача [2, с. 17]. Уживання автором антропонімів як найвагомішої групи власних назв у художньому творі має свою прагматичну скерованість і своє стилістичне навантаження. Народні реалії української мови для нової української літератури – це той благодатний ґрунт, який виявився не лише джерелом для розвитку літературних фактів, а життєдайним струмком для розвитку усіх мовних ярусів і систем, для бурхливого розвитку художнього слова в авторських лабораторіях видатних митців. Саме цей процес сприяв зародженню, становленню і розвитку української літературної ономастики. Літературна ономастика у своїй специфіці безпосередньо стикається з вивченням художнього тексту в літературознавчому і лінгвістичному аспектах, адже імена і назви – невід’ємні елементи форми художнього твору, складові стилію письменника, один із засобів, що створюють художній образ. Академік В.В.Виноградов підкреслював: “Питання про добір імен, прізвищ, прізвицьк в художній літературі, про їх своєрідну структуру в різних жанрах і стилях, про їх зразки, характеристичні функції, особливості не може бути проілюстроване кількома прикладами. Це дуже велика і складна тема стилістики художньої літератури” [3, с. 38].

Як зазначає Т.Б. Гриценко, “аналіз ономастикону художнього твору як одного із засобів текстотворення та індикатора індивідуального стилію письменника вимагає уваги до репертуару власних назв усіх типів ономооб’єктів” [4, с. 97]. Художній ономастикон літературного твору становить собою структурну цілісність, в якій виділяються ієрархічні підпорядкування: статус провідних онімів набувають антропоніми та топоніми, а інші ономастичні класи мають властивості створювати фон оповіді, увиразнюючи окремі деталі життя персонажів, процесу їх мислення, практичної роботи, захоплень, звичок, спостережень тощо.

Отже, до таких онімів належать *ергоніми* (об’єднання людей за виробничим, торгівельним, науковим, релігійним та іншими параметрами), *теоніми* (назви божеств), *зооніми* (клички тварин), *ідеоніми* (назви витворів духовної діяльності людини), *хремадоніми* (назви окремих предметів, переважно виниклих у наслідок матеріальної діяльності людини) та *хрононіми* (назви подій та часових відрізків).

Досліджуваний матеріал визначив можливість об’єднати згадані класи в одну парадигму і назвати їх фоновими, в основі такого об’єднання лежить

ознака антропоцентричності художнього твору, а фонові оніми виявляють себе у тексті на рівні оточуючих персонажа об'єктів.

У прзовому дискурсі Панаса Мирного можна виділити такі основні види фонових онімів :

1. **Космоніми**. Космоніми – це власна назва окремого небесного тіла, в точу числі зірки, планети, комети, астероїда [5, с.76]. У творах Панаса Мирного функціонують два космоніма – **Волосожари** і **Чумацький Шлях**.

Волосожари (2) – українська народна назва зоряного скупчення Плеяди (у сузір'ї Тільця). У кожного народу воно має безліч назв, оскільки відіграло вирішальну роль у визначенні часу вночі. Існують й інші українські народні назви **Волосожар** – *Стожари, Квочка, Баби* й ін. Наукова ж назва Плеяди виникла в античній Греції і має, як і інші грецькі назви, своє міфологічне витлумачення [6, с.125]. Походження назви **Волосожари** остаточно не з'ясоване; пов'язувалося з етнонімом волох, з апелятивом волос, оскільки Плеяди ще називаються волосянка, хоча цей зв'язок, очевидно, вторинний, пов'язується з ім'ям слов'янського бога Волоса, однак стосунки між пол. * *Volś* "Волос" і терміном Волосожари залишаються нез'ясованими [7, с. 1, 421]. Панас Мирний вживає цю назву в однині – **Волосожар**: "*Аж ось вплив з-за гори Волосожар і почав виблискувати своїми зірочками, немов танцював перед світом*" [8, с.188].

Інший космонім, використаний у творах – **Чумацький Шлях** (1). Це українська народна назва Молочного Шляху. **Чумацьким Шляхом** називають світлу туману смугу, яку можна спостерігати на зоряному небі в ясні безмісячні ночі; це проекція на небесну сферу плоскої підсистеми Галактики. Він складається з величезної кількості слабких зірок, які для неозброєного ока зливаються в суцільну смугу, що охоплює все зоряне небо [9, с. 7, 257] : "*Надворі зовсім темно; місяця не видно; біліє, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі...*" [10, с.27].

Панас Мирний використовує астроніми здебільшого в описах природи для створення ліричного настрою. Ці описи обов'язково супроводжують сни героїв, краса зоряних ночей поєднується з їх заповітними мріями.

2. **Міфоніми**. Міфонім – це власна назва, іменування вигаданого суб'єкта або об'єкта в переказах, казках, міфах тощо [5, с. 124]. Розуміння міфу як засобу поглиблення філософського начала твору, до того ж, у формах естетичної свідомості народу, входило в концепцію того оновленого реалізму кінця ХІХ – початку ХХ ст., який називають по-різному – новоромантизмом, психологічним чи філософським реалізмом.

В оповіданні "*Морозенко*" функціонують міфоніми – імена казкових персонажів **Морозенко** і **Віхало**. **Морозенко** (16) ще називається *Морозом* (1) і *Морозеночком* (1). Цей персонаж взятий автором із східнослов'янського казкового фольклору. У східних слов'ян наявний казковий образ *Мороза* – велетня, коваля, який сковує воду залізними морозами. У східнослов'янській міфології *Мороз* – дід низенького зросту, що ходить полями й стуком викликає люті морози. У російській казці Мороз іде поруч із Сонцем і Вітром і погрожує заморозити кожного, з ким зустрінеться [11, с.76].

Панас Мирний у творі використав назву **Морозенко**, що утворена від назви *Мороз* за допомогою українського патронімічного суфікса –**енк**-(о). Можливо, така форма іменування відповідала уявленням про молодого, сильного, лютого Мороза і мала на меті “задобрити” його. Це може бути пов’язано з давнім звичаєм “годування” Мороза, який супроводжувався замовлянням, у якому містилося прохання не чіпати майбутнього врожаю, худоби та ін. У Панаса Мирного вживається ще форма **Морозеночко**. Так малий Пилипко, що заблукав у лісі, благає Морозенка не заморожувати його: “*Морозе, Морозеночку, – замолився він тихо*” [8, с.189]. Назва *Мороз* вживається із відтінком згрубілості, зневаги: “*Докажу – таки матері, що Мороза її не злякавсь*” [8, с.191]. Форма **Морозенко** на фоні цих емоційно забарвлених назв є нейтральною: “*Отже, то дід добрий – нічого не зашкодить, а от Морозенко, каже мати, кусається*” [8, с.179].

У цьому ж оповіданні вживається назва **Віхало** (8). У словнику за редакцією Б.Грінченка подаються такі значення цього слова (щоправда, у формі віхола): 1. Мятель, вьюга; 2. Грозова буря [12, с.1, 482]. Це казковий персонаж, що уособлює собою явище природи. Описується як помічник *Морозенка*, викликає завірюху: “*Аж ось з’явилося й Віхало... Товсте та кругле, наче здоровенна копиця, воно десь із-за дерева взялося... Товсті, як лантухи, його ноги в повітрі гойдалися, снігова одежа на йому крутилася, лопотіла, а кустрата голова на всі боки майталалася*” [8, с.193].

Використання назв казкових персонажів створюють відчуття нереальності, фантастичності. Казкові персонажі здебільшого не описуються, а називаються. Фізична природа персонажа визначає його ім’я, яке заміняє зовнішній опис [11, с.71].

3. **Зооніми**. У досліджених творах Панаса Мирного також функціонують клички тварин – зооніми: **Жучка, Леско, Мушка, Чорнушка**. Називаючи тварин, письменник дотримується усталених принципів іменування домашніх тварин, що здавна закріпилися в Україні. Вони виявляються у традиційних основах і суфіксах. В даному випадку зооніми утворені за допомогою суфіксів –**к**- та –**ушк**-. Традиційні (найпродуктивніші) основи мають в собі вказівку на такі параметри тварини, як колір (масть), поведінку та ін. Так ім’я собаки **Жучка** (чорна, як жук) і ім’я корови **Чорнушка** характеризують тварин за їх коліром: “*Той бичок з-під Чорнушки корови був любимець Івасів*” [10, с.289]. Твірна основа імені собаки **Мушка** може характеризувати її за розмірами (маленька, ніби муха) або ж поведінку (вертлява, непосидюча): “*Та в нас всього одним-одна Мушка, – одказала Галя, зашарівшись*” [10, с.289].

Домашні тварини завжди були невід’ємною частиною життя українського селянина. Прагнучи до реалістичного зображення дійсності, Панас Мирний звертає увагу й на такі деталі, як клички тварин.

Отже, літературна ономастика митця є образотворчою, індивідуалізуючою, оцінною, психологічно вмотивованою, інформативною та асоціативною. Переважно це сільський реальний ономастикон, у якому і контекстуальні номінації уяскраблюють персонажів, надаючи їм реальної достовірності та максимальної виразовості.

Література:

1. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: Высш.шк., 1971. – 237 с.
2. Карпенко Ю.О. Власні назви в художній літературі // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (Мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2001. – Випуск 37. – С. 170-172.
3. Фоянкова О.И. Имя собственное в художественном тексте: Уч.пособие. – Л., 1990. – 104 с.
4. Белів Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ-ХХ ст. – Ужгород, 1995.–119с.
5. Супранская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 368 с.
6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
7. Етимологічний словник української мови. – К.: Наук.думка. – 1982-1989. – Т.1-3.
8. Мирний Панас. Твори в 2-х т. – К.: Дніпро, 1985. – Т.1. – 552 с.
9. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол.ред. В.Кубійович. – Львів: НТШ, 1993-2000. – Т. 1-10.
10. Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні? – К. : Дніпро, 1977. – 335 с.
11. Порпуліт О.О. Міфонімічний простір чарівної казки: безумовні та ймовірні міфоніми // Записки з ономастики // Одеса : Астропринт, 1999. – Вип. 1. – С. 70-79.
12. Силаева Г.А. Антропонимия художественных произведений Л.Н.Толстого: Уч. пособ. к спецкурсу. – Рязань, 1986. – 75 с.

УДК 7.54(045)

ІМЕННИКОВІ АНТОНІМИ

А.О. ВАЦЕК,

студентка ФЕУ,

О.П. ГОГУЛЕНКО,

старший викладач,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Опанування та дослідження лексикології, як системи, її внутрішньої організації, взаємозв'язків, семантичної структури – одне з важливих завдань сучасного мовознавства. Створення єдиної семасіологічної теорії зумовлює необхідність вивчення різного типу лексико-семантичних груп лексики, сукупність яких в основному визначає лексико-семантичний склад мови.

Усі етапи розвитку мови тісно пов'язані між собою. Мовні надбання української народності (казки, пісні, прислів'я, приказки, літературні твори) увійшли в скарбницю національної української мови. Як відомо, усна народна творчість є невичерпним джерелом інформації для народознавства, етнографії, історії та багатьох інших наук. На нашу думку, одним із шляхів, що ведуть до розшифрування тих істинних знань, якими збагачувалися наші предки, є фольклорне слово, фольклорні джерела.

Тому вибір теми представленої наукової розвідки здається цілком правомірним, так як ретельне дослідження лексичного багатства українських прислів'їв та приказок є одним із способів вивчення ментальності певного народу, є джерелом для реконструкції етногенезу та вивчення широкого кола явищ народної духовності.

Актуальність роботи зумовлюється в цілому фрагментарним характером праць, присвячених дослідженню явища антонімії у стилістично особливих контекстах фольклорних джерел, що, безумовно, стимулює пошуки нових підходів до вивчення мови фольклору як вмістилища спектру національних конотацій. Нашу праісторію, наше давнє минуле ми можемо вивчати і пізнати саме з “писемних документів, з матеріальної культури, з народної творчості” [1, с.89].

Розглянемо антонімічну пару *правда* і *кривда*. Ці іменники тісно пов’язані з давніми слов’янськими словами *правий* і *кривий*.

Слово *правда* походить від слова *правий*, яке спочатку означало “уперед направлений”, звідки потім виникли його інші значення: “*прямий, рівний, істинний, такий, як треба*” [2, с.79].

Кривда пов’язана з *кривий* словом, яке зберегло своє первісне значення і розвинулося із давньоруського *кривий* “зігнутий, неправильний, невірний” [2, с.80].

За словником слово ПРАВДА означає:

1. Те, що відповідає дійсності, істина, трюїзм. // Певна сукупність достовірних відомостей про що-небудь. // Дійсний стан речей; реальність. // Розповідати комусь про що-небудь (*дійти правди*). Переконати когось у тому, що він помиляється або неправильно себе поводить. // Дізнаватися про справжній стан речей. Справді, дійсно. Істина, що не підлягає ніяким сумнівам. Хтось має рацію, правий у чомусь (*Твоя правда*). (*Від правди не втечеш*) – уживається для констатації факту, який для мовця або для співрозмовника не дуже бажаний або неприємний. 2. Правдивість; правильність. // Який відповідає істині, дійсності. 3. Справедливість; порядок, який ґрунтується на справедливості. 4. Уживається, як назва кодексів середньовічного права. 5. Справді, насправді. // Уживається як запитання в сполученні з частками ЧИ, НЕВЖЕ. 6. У значенні вставного слова справді [3, с.654].

Слово КРИВДА за словником:

1. Несправедливий учинок щодо кого-небудь, чого-небудь; несправедливе ставлення до кого-, чого-небудь; несправедливість. // Образа, ураза. // Бути ображеним, скривдженим кимось; ображатися; несправедливо поводитися з ким-небудь, ображати когось. 2. Те саме, що шкода. 3. Те саме, що неправда (нар.-поет.) [3, с.373]. 4. У прислів’ях та приказках ці слова вживаються не завжди в такому значенні, як за словником.

Правда та кривда – як вогонь та вода [4, с.40].

У цьому прикладі розуміємо те, що правда з кривдою, як вогонь з водою, не можуть існувати разом.

Правда кривду переважає [4, с.41].

Народна мудрість говорить, що в житті завжди переважають добрі вчинки.

Правда під порогом стоїть, а кривда за столом сидить [4, с.84]

В цьому прислів’ї розуміємо, що кривда в значенні “неправда”, якщо вона краще правди, завжди буде більше поважатись.

Краще правда в болоті, як кривда в золоті [5, с.45].

Народна мудрість говорить про те, що яка б то правда не була, вона

набагато краща за брехню.

Краще гірка правда, ніж солодка кривда [5, с.45].

Якщо сказати комусь гарну неправду, то це може викликати потім неприємності, ніж від поганої правди.

У прислів'ях та приказках зустрічається і антонімічна пара *багатство* та *бідність*, *бідняцтво*. За словником ці слова означають:

БАГАТСТВО: 1. Велике майно, цінність, гроші, скарб, капітал. // Достаток усього, розкіш; протилежне – бідність. 2. Сукупність матеріальних цінностей (надра землі, тваринний і рослинний світ). 3. Велика кількість, багатоманітність. 4. Про щось дуже цінне, важливе, значне (здоров'я).[3, с.74].

БІДАЦТВО: 1. Стан убогого; убогість, бідність, злидні, злиденність; нестатки, нужда, убожество, убогство. 2. Бідняки, біднота [3, с.142].

Багатство пушить, а бідність сушить.

Народна мудрість говорить, що в багатій людини є достаток, вона нічим не переймається, справи йдуть дуже добре. А бідна людина завжди потребує допомоги.

Також є випадки, коли уживаються антоніми багатство-жебракство.

ЖЕБРАЦТВО: 1. Збирання милостині; жебрання, старцювання; жебрування; жебри. 2. Відсутність для існування необхідних засобів, убогість [3, с.17].

Нині багатство, завтра жебракство [4, с.94]

Людина, яка не цінує нажитого, витрачає, викидає на вітер, скоро може стати жебраком. І багате життя перетвориться на жебрацьке.

У збірках також зустрічаються прислів'я та приказки з антонімами *добро* – *зло*.

ДОБРО: 1. Усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям; благо, позитив; протилежне лихо, зло. // Добра, корисна справа, вчинок. Виховання когось на основі законів справедливості. // (У добрі) із словом, жити, рости у сприятливих матеріальних умовах. // Уживається як лайка при вираженні великого незадоволення, з приводу чогось. 2. Про задоволення, яке хто-небудь відчуває від певного становища, певних обставин. 3. Сукупність належних кому-небудь речей, предметів, цінностей. 4. Про щось погане, недоброякісне. 5. Без сперечань, за згодою; по-доброму [3, с.781].

ЗЛО¹: 1. Щось погане, недобре. 2. Нещастя, лихо, горе. 3. Розлюченість; почуття гніву, досади, роздратування, злість, злоба, лють, лютість, лютощі.

ЗЛО²: Злісно, жорстоко [3, с.153].

Хто не знав, що таке зло, не вміє шанувати добро [4, с.194].

Людина, яка на собі не відчула злості, чогось поганого, ніколи не буде шанувати добро.

Зло тьмить довше, як добро [5, с.220].

Народна мудрість говорить, що добрі справи, вчинки, послуги забуваються швидше, а зло, щось недобре, людина пам'ятає дуже довго.

Зо злої трави не буде доброго сіна [5, с.220].

У цьому прикладі мається на увазі не “зла трава”, а недобра людина. Від злої людини добрих вчинків можна не чекати.

У прикладах можемо зустріти і антонімічну пару *лихо – добро*.

Лихо¹: 1. Обставина, подія, що викликає справжнє горе; біда, нещастя. // Важко, погано кому-небудь. // Уживається для вираження горя, нещастя. Потрапити в біду (доскочити лиха). Зазнавати багато горя, страждань, клопоту, неприємностей. // (Лихо його знає). Хто його знає. // (Набратися лиха): а) пережити горе, нещастя, неприємність; б) набідуватися. (Подалі від лиха) – порада не займати, не чіпати кого-, чого-небудь, щоб уникнути неприємностей. 2.Що-небудь погане, недобре, зле [3, с.483].

Лихо²: 1. Із злістю, сердито, роздратовано. 2. Недобре, погано [3, с.484].

Нема лиха без добра, а добра без лиха [6, с.47].

Навіть через добрі вчинки можна зробити когось нещасним, ображеним. І коли людина засмучена, потрапила в біду, хто-небудь обов'язково заспокоїть її, зробивши щось добре.

В лиха до добра недалеко дорога [6, с.27].

У народній мудрості говориться, що від поганих вчинків до добрих лишається один крок, який потрібно зробити. Але буває по-іншому: від добра, щирості до лихого теж один крок, і коли його зробити, то кому-небудь буде дуже погано. *Без добра і лихо не родить* [6, с.61].

Людина, роблячи добро, може зробити і щось погане, комусь завдати болю.

Аналізуючи ці приклади, можемо зрозуміти, що в житті кожної людини добро і зло, лихо завжди йдуть поруч. Але в одних людей більше добра, а в інших – зла.

Також зустрічаємо антоніми такі, як *літо – зима*. **Літо**: 1. Найтепліша пора року між весною і осінню. 2. Те саме, що рік [3, с.505].

Зима: 1. Найхолодніша пора року між осінню і весною. 2. (розм.) Навчальний рік [3, с.147].

Літо запасає, а зима з'їдає [6, с.81].

У народній мудрості говориться, що літо – це пора року, коли йде заготівля тих продуктів, які потрібні зимою, щоб людина могла існувати. Це ми розуміємо через дієслівні антоніми *запасає-з'їдає*.

Сонце на літо, а зима на мороз [5, с.53].

Коли весною пригріває сонечко, то все оживає і приходить літо. А зимою завжди холодно, морозно. *Трудно літом без корови, а зимою без кожуха* [5, с.70]. У прислів'ї говориться, що для селянина корова дає молоко, сир, сметану. А це дуже важливо, бо людина має що їсти. А зимою, якщо немає кожуха, то зігрітися дуже важко.

Хто літом ледарює, той зимою біду чує [5, с.71]. Влітку потрібно працювати, запасати необхідні продукти, щоб взимку було що їсти. У прислів'ях та приказках, крім якостей людини, пір року, зустрічаються і різновиди будівель: *мазанка – світлиця*.

Отже, аналізуючи вище наведені приклади, можемо сказати, що антоніми вживаються і в прямому, і в переносному значеннях. Для підсилення змісту висловленого уживається по дві антонімічні пари в одному прикладі. Антоніми є одним із яскравих засобів мовної виразності. Правильне використання

антонімічних протиставлень допомагає чітко розрізняти почуття, уявлення, веде до точності і ясності мови, дозволяє виразніше підкреслити антагоністичну непримиренність зображуваного, посилює афористичність мови [7, с.83]. Антоніми широко використовуються в художній, науковій, публіцистичній літературі, в розмовному стилі, в народній творчості. Вони є важливим художнім засобом мови. Допомагають висловити свою думку точно і дохідливо, яскраво й образно.

Література:

1. Иванова И.А. Антонимия в системе языка. – Кишинев, 1982. – 120 с.
2. Новий тлумачний словник української мови в 4-х томах. – К., 1998. – Т.І-IV/
3. Словник української мови в 11-ти томах. – К., 1970-1980. – Т. I-XI.
4. Прислів'я та приказки /Відповідальний редактор С.В.Мишаніч. - К., 1989. - 259с.
5. Українські прислів'я та приказки /Відповідальний редактор С.Д.Зубков. – К., 1984. – 360 с.
6. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків: Основа, 1993. – 176 с.
7. Федоренко Т.О. Правда і кривда: Засоби мовної виразності – антоніми //Культура слова: Республ. Міжвід. Збірн. Наук. праць. – 1980. – Вип.18. – С.36-41.

УДК 811.161.2'373.7

ТЕРМІНИ ЯК ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ І.ФРАНКА ТА Л.КОСТЕНКО

Т.І. КРУПЕНЬОВА,

канд. філол. наук, доц.,

П.А. ХОЛОДОВА,

магістранта,

*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського
(Україна)*

Емоційно-експресивне забарвлення становить окрему стилістичну категорію, воно виражає різні почуття, хвилювання, душевні переживання людини. “Значна група емоційної лексики містить експресію вже в самому етимологічному своєму значенні. Сюди належать слова з позитивним і негативним забарвленням” [1, с.166]. Подібні визначення емоційної лексики подаються і у працях багатьох інших науковців. О.Т.Волох виділяє ще два шари цієї лексики. До другого шару відносяться різні за значенням слова, об’єднані стилістичним призначенням: це і абстрактні іменники, і назви рослин, і епітети – складні слова, а також лексичні елементи фольклору. Третій шар складають слова, експресивне забарвлення яких вноситься суфіксами зменшено-пестливого або зневажливого-згрубілого значення. Окрему групу емоційно-експресивної лексики становлять застарілі слова та неологізми [1, с.166].

Д.І.Ганич і І.С.Олійник у “Словнику лінгвістичних термінів” не подають визначення емоційної лексики, а лише коротко окреслюють поняття емоційності й експресії. Е.Д.Розенталь та М.А.Теленкова подають поняття емоційної та експресивної лексики окремо. За їх визначенням, *емоційну*

лексику складають: слова, що завдяки мовним засобам набувають емоційного забарвлення, лайливі слова та вигуки. *Експресивну лексику* становлять слова, що виражають ласку, жарт, іронію, несхвалення, зневагу, фамільярність, а засоби їх вираження – особливі афікси, тропи, фігури [2, с. 393].

Експресивна лексика – це специфічне явище у мові та мовленні. Її не слід плутати з лексикою, що лише називає (позначає) емоції і почуття (любов, горе, страх, ненависть). Такі лексичні одиниці виконують тільки номінативну функцію. Таким чином, вербальне вираження емоцій та оцінок може здійснюватися як експресивними лексичними засобами, так і нейтральними (номінативними). Нинішній стан вивчення української експресивної лексики зумовлений закономірними причинами:

- 1) нейтральній лексиці традиційно відводиться провідна роль у комунікативних актах;
- 2) експресивну лексику послідовно зараховують до периферійної, рідковживаної і додаткової в комунікативних процесах.

Проте досить плідно цей шар лексики досліджувався у зв'язку з комплексним вивченням експресивних засобів української мови. Експресивна лексика як особливе й специфічне явище української літературної мови принагідно досліджувалася з соціолінгвістичного (В.М.Русанівський, В.А.Чабаненко, О.Г.Тодор та ін.), національно-культурологічного (С.Я.Єрмоленко, І.В.Кононенко, А.К.Мойсієнко та ін.), стилістичного (В.С.Ільїн, В.П.Ковальов, В.С.Калашник, В.А.Чабаненко, Л.О.Пустовіт, Л.О.Ставицька та ін.) поглядів [3, с.11].

Як відомо, невід'ємними компонентами художності, і зокрема художності мови, є правдивість відтворення дійсності, краса й сила зображення. Якщо правдивість і природність живописання, гармонійність і витонченість висловлення у творі викликають у читача естетичні враження, то пристрасність відтворення – емоційні. Вираження (або експресія) прекрасного й почуттєвого в мові поетів – І. Франка і Л. Костенко характеризується не лише ступенем наснаги, а й засобами, їх комбінаціями та варіюванням. Експресивні засоби в мовотворчості поетів індивідуальні.

Завданням нашого дослідження є аналіз лексики з емоційним та експресивним забарвленням у творах І.Франка та Л.Костенко. При цьому емоційність розглядається як частковий вияв експресивності, оскільки емоційна лексика завжди є експресивною, тоді як експресивні засоби не обов'язково повинні бути емоційними. Але найчастіше в художньому мовленні і в просторіччі мовці поєднують у словах ці категорії, що робить мову більш виразною і впливовою.

Значний інтерес становлять собою спеціальні **терміни** в досліджуваних творах митців. У поезії І. Франка виявили поодинокі випадки переносно вживаних спеціальних термінів (*атом, ядро*).

У кінці 19-го – на поч. 20-го ст., тобто на зорі науково-технічної революції лексема *атом* вживалася переважно як термін у мові періодичної преси. З термінологічним значенням уживалася вона і в мові тодішньої української художньої літератури, зокрема в поезії. Але більш виразним стало

дане слово, коли було вжито І. Франком у переносному значенні у поезії “Нове життя”: *“Лиш розсіяні атоми вражень, / почувань знай в душі його клубились, / Не в’яжучись в одно, вертілись і губились”* [4, с.24]. Переносно осмислена митцем також лексема **ядро** в такому контексті: *“Не людськості ядро / Та буря зломить, а суху лушпину”* [4, с.105].

На відміну від І. Франка, Л.Костенко сприймає життя крізь призму культури, що відбивається на мікроструктурі її образності. Поетеса використовує наукову термінологію і виявляє обізнаність з досягненнями науково-технічного прогресу, цивілізації. Її поетичний світ насичений математичною, лінгвістичною, музичною та ін. термінологією. Але при цьому індивідуально, по особливому інтимізує книжну абстрактну лексику, вміє створити художній сплав ліричної емоції та інтелекту. Наукове слово у контексті розкриває свої нові грані, постає у несподіваних смислових зв’язках. Як ознаки індивідуальної стильової манери поетеси сприймаються такі словесні єдності, в яких сучасна наукова лексика поєднується з традиційним поетичним словником: *“в городі ще стояв локальний, свій туман”, “туман, туман – нейлонові плащі”, “Втомилась я від філіалів пекла”, “Моїх жар-птиць блакитні космодроми”, “Високовольтна лінія Голгоф” та ін.*

На думку багатьох дослідників творчості Л. Костенко, характерною рисою її поезії є домінування природи й музики: через них поетеса відчуває світ і виражає свої думки і почуття. Цим, очевидно, і пояснюється широке використання назв музичних термінів і понять у поезії Л. Костенко, переосмислення відповідно до їх змістової ролі.

Весь світ у поезії Л. Костенко звучить: чути *“Лунки октави дальніх голосів”* [5, 328], *“пташині менестрелі”* [5, с.103], *“гірських вітрів трагічні вокалізи”* [5, с.105], *“сонати солов’їв”* [5, с.82], *“гороб’ячу вакханалію”* [5, с.128], *“співає ліс захриплими басами”* [5, с.63]. Із чарівною музикою природи переплітаються і звуки цивілізації, *“строкаті ритми вулиць і юрби”* [5, с.70], а також людські *“меццо, сопрано й фальцети”* [5, с.400], утворюючи великий оркестр життя. Той, хто не схожий на всіх, вирізняється серед основного загалу – *“звучить дисонансом”* [5, с.399].

Одним із основних наскрізних образів поезії Л. Костенко є музика. Вона – не просто фон подій чи супровід життя, вона є невід’ємною його частиною, вищим змістом, подекуди Богом. Поетеса проводить чіткі паралелі: музика – життя (*“Життя – це і усмішка, і сльози солоні. І кров, і барикади, і музика Бізе!”*) [5, с.144]; музика – час (*“Це так природно – музика, і час, і Ваша скрізь присутність невловима”*) [5, с.324]; музика – вічність (*“І музику циганки по світу розбрелись”*) [5, с.409], (*“Біда мине, і щастя теж мине, - те, що ти граєш, тільки зостанеться”*) [5, с.87]. Часто музика у Л.Костенко персоніфікована: *“Мені хтось душу тихо взяв за плечі – заговорив шопенівський ноктюрн”* [5, с.58]; *“Болять дисонанси. Сумують симфонії. Пручаються ноти в розпечений зал”* [5, с.62].

Особливо семантико-стилістичне навантаження в поезії Л.Костенко припадає на зображення струнних музичних інструментів та їх частин. У метафоризованому значенні струни – це нерви, засіб сприймати життя та

реагувати на нього: “а нерви ж мої, ох нерви, струни мої, настроєні на епохальний лад” [5, с.209], “вона ж [любов] порве нам серце до струни” [5, с. 301].

Образ струни набирає більш глобального значення, виступаючи як символ життєздатності: “О пестощі Ост-Індської компанії! Залиште їм хоч казку, хоч струну!” [5, с.36]. Людина справді живе, доки цілі струни її душі.

Одним із основних образів поезії Л.Костенко є **скрипка**, який не випадково посідає значне місце серед поетичних образів поетеси: “Є скрипка, є життя. І ти/ в ній – смичок. / зіграй свою печаль, свою / жагучу душу” [5, с.49]. Лексема “скрипка” у Л.Костенко має підвищену «валентність». Як відзначають О.Чекан, Ю.Чекан, вона “вступає у зв’язки з найсуттєвішими явищами художнього світу поетеси, резонує з основоположними його поняттями. Ці зв’язки не є простим механічним поєднанням, а являють собою вираз глибинної суті костенківського світу поезії” [6, с.79]. Так, вічна дилема форми і змісту, матерії і духу, загалом ratio та emotio втілюється через образ скрипки.

Інколи Л.Костенко вдається до використання цього слова із загальноновживаним метонімічним перенесенням: “Скрипки на весіллях терликають” [5, с.105]; “або як джерело звука певної характеристики: “Комарі на скрипку грають” [5, с.168]; “Вітри з розгону поламали скрипку, гуде у сосен буйна голова” [5, с.275].

Але в більшості випадків **образ скрипки** метафоризується і виступає виразником певних емоцій і переживань, а саме: туги, печалі, скорботи, самотності. Метафоричне переосмислення образу здійснене на основі звукових даних інструмента, його високого тембру та трагічної ліричності звука: “Десь грає ніч на скрипці самоти” [5,с.294], “Маркові що? Є скрипка у Марка. Де хтось би плакав, а Марко заграє” [5,с.87], “А сам же як на скрипці виводить свою тугу” [5, с.406], “Шляхи прощальні – перша скрипка печалі” [5, с.8]. Лексичне насичення образу здійснюється через його поєднання зі словами певного емоційного забарвлення. Семантика образу посилюється шляхом його персоніфікації “І скрипка – дитя печалі – ридала в твоїх руках” [5, с.370], “Одплакали скрипки, одбубоніли бубни” [5,с.405], коли скрипка вже не тільки засіб для вираження емоцій, а сама їх безпосереднє вираження.

Отже, образ скрипки асоціюється з драматизмом буття, трагедійністю світу, якому ми живемо: “Є скрипка, є життя. А ти на ній – смичок. Зіграй свою печаль, свою жадану душу” [5, с.403]. У такий спосіб Л.Костенко ставить в один синонімічний ряд поняття життя і скрипка. У цьому виявляється трагічне світосприймання поетеси.

У поодиноких випадках образ скрипки набуває іншого значення, символізуючи, наприклад, справжнє, вічне, істинне мистецтво “Скрипка Страдіварі” [5, с.248], або найвищий ідеал “Звав лялечкою, скрипкою, найкрацюю з папуш” [5, с.405].

Якщо метафоризація образу скрипки відбувається переважно на основі звукових даних інструмента, то **образ віолончелі** переосмислюється не лише за характеристикою звука, але й за її формою. “Сильне, повне і яскраве звучання,

зігріте вібрацією та близьке за тембром до людського голосу”, як стверджує “Музична енциклопедія” [7, 1, с.793], є основою для персоніфікації образу, а форма інструмента звужує метафору саме до образу жінки: “А по ідеї: жінка – тільки жінка, смаглява золота віолончель” [5, с.209]. Образ віолончелі втілює основні риси жінки – красу, тендітність, вразливість.

Для переосмислення **образу арфи** майже в кожному новому випадку Л.Костенко використовує різні грані внутрішньої форми слова. Художній образ набуває символічності, втілюючи героїчне минуле нашого народу: “Навалом сипавши непотріб, засипав, сам не знаю коли, мечі, шоломи, арфи, котрі твоєю славою були!” [5, с.360]. Розширення семантики названого образу відбувається шляхом уведення в один синонімічний ряд назв зброї та назви музичного інструмента.

До значення образу арфи в останньому випадку близький **образ кобзи**: “Монгольських стріл розлога траєкторія, сумної кобзи болісна струна, мечі, шоломи, добре, це історія” [5, с.391]. У цьому випадку поетеса дотримується народнопоетичної традиції, де кобза – символ української минушини.

Досить уживаним у поезії Л.Костенко є **образ камертона**, на основі прямого значення слова поетеса створює містку метафору, надаючи поняттю значення еталона життя, символу ідеалу, вищої мети: “Чи, може, це ввижається мені той несказаний камертон природи, де зорі ясні і де тихі води?” [5, с.17]; “Поезія згубила камертон (...), поезія на грані катастрофи” [5, с.173]. Те, що образ камертона вживається поруч з образами музики, поезії та природи – вищих життєвих категорій, – надає йому філософічності.

Отже, значний інтерес становить переносне вживання термінів у поетичному мовленні Л. Костенко. На відміну від І. Франка, поетичний світ Л.Костенко насичений математичною, лінгвістичною, музичною та ін. термінологією. У своїй роботі ми акцентували увагу на музичних термінах, з’ясували їх переносне значення та стилістичні функції.

Спадщина І. Франка і Л.Костенко – невичерпне джерело для вивчення і цікавих спостережень, знахідок. Це дозволяє нам зробити висновок, що їх творчість заслуговує на особливу увагу вчених-лінгвістів; їх поезія – невичерпне джерело для досліджень.

Література:

1. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – .
2. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1985. – 393 .
3. Бойко Н.І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові // Мовознавство. – 2002. - №2-3. – С. 10-21.
4. Франко І.Я. Твори: В 3 т. – К., 1991. – Т. 1: Поезії. Поєми /Упор. і приміт. М.С. Грицюті; Вступ. ст. Д.В. Павличка. – 672 с.
5. Костенко Л.В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
6. Чекан О., Чекан Ю. «За дивним зойком слова...»: Роздуми над поезією Ліни Костенко // Київ. – 1993. – С. 136-140.
7. Музыкальная энциклопедия: В 5-ти т. – М., 1973.

ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (На матеріалі дослідження юридичних термінів)

М.В. МАМИЧ,

канд. філ. наук, доц.,

Національний університет “Одеська юридична академія”

(Україна)

Проблема семантичної організації української термінології є на сьогодні ще дискусійною та остаточно не розв'язаною. Зокрема, суперечливою лишається проблема синонімії та полісемії термінів. Відомо, що ті ж самі феномени зовнішньої дійсності у побутовій мові і в термінах науки можуть отримувати різні форми позначення (напр. *стаття* – юридичний термін; *стаття* – загальнонавчване слово). Крім того, слово-термін часто вступає в синонімічні відношення (напр. термін *держава* в різних галузях права тлумачиться по-різному) або ж має декілька значень. Саме тому нерідко термінологічні позначення не отримують точної семантизації. Це одна з проблем дослідження термінних одиниць взагалі і юридичної термінології зокрема. Цю проблему піднімають А.С.Д'яков, Т.Р.Кияк, З.Б.Куделько у роботі “Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти” [1]; С.В.Гриньов у статті “Принципы теории терминографии” [2] тощо.

Мета нашої статті – розгляд деяких, на наш погляд більш часто вживаних, юридичних термінів, які вступають у різноманітні лексико-семантичні відношення, дослідження подвійної природи терміна (як елемента системи лексики і як системи наукових понять). Терміни-синоніми і полісеми не можуть бути адекватно зрозумілими без урахування їх відношень з іншими одиницями тексту. Основними ознаками терміна є, серед інших, “...тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, тобто термінології певної галузі, ...точність семантики” [3, с. 629]. Таким чином, з одного боку, одиниця плану вираження повинна називати одне чітко окреслене поняття певної галузі знання, а з другого синонімія і полісемія визнана мовознавцями як явище, що природно існує в термінології [4, с. 4]. Дослідження цих закономірностей та їх особливостей в українській термінології є ще досить невирішеною частиною вивчення термінології загалом і має велике значення для виявлення законів семантичного розвитку термінології, для подальшого упорядкування та стандартизації цього шару української спеціальної лексики.

Полісемічні відношення в сучасній українській науковій термінології розглядалися, зокрема, у працях З.Куньч, О.Микитюк, Т.Михайлової, Л.Симоненко та інших. Надається певна увага і власне юридичній термінології (праці Н.Артикуци, С.Кравченка, А.Корж). У названих роботах полісемічним вважається термін, який позначає два (або більше) наукових поняття в системі понять однієї спеціальної галузі знання і значення якого мають інваріантні спеціальні семи [4, с. 135]. Наприклад, слово *документ* як юридичний термін позначає: 1. Діловий папір; 2. Письмове свідчення, що офіційно підтверджує особу [5, с.236]. Тобто *документ* – “матеріальний об'єкт” і *документ* – “правове

свідоцтво”. В назвах документів можна також прослідкувати полісемічні відношення, які проявляються в трактуванні цих термінів як документи, що мають письмову форму, і як відповідні дії: *договір*: 1. Усна чи письмова угода між споживачем і продавцем; 2. Міжнародна угода, укладена між державами в письмовій формі [6, с.104]; *дозвіл*: 1. Реєстраційний документ встановленої форми; 2. Підтвердження офіційного визнання компетентності в проведенні якихось дій [6, с.108-109].

Юридичний термін може позначати одночасно процес і результат процесу, напр. *ліквідація, реорганізація, порушення* [5, с.490; 1025; 887] та інші. Група таких термінів досить об’ємна, серед них більшість – віддієслівні іменники.

У багатьох юридичних словниках загальноновживані значення термінів відсутні, що видно на таких прикладах, як *кодекс, конституція, статут*. Юридичні словники не виділяють значення цих слів як “документ писаний”, а саме це значення у побуті найбільш продуктивне, на наш погляд. У будь-якому разі зміст вторинного знака завжди вмотивований переосмисленням, основою даної вмотивованості є подібність зовнішніх представлень об’єкту номінації [7] (напр., *кодекс* – старовинний рукопис в оправі // сукупність законів у якійсь галузі права; *конституція* – будова організму // основний закон держави). Вторинні номінації саме і притаманні термінологічним назвам, як ті, що виникли асоціативно від загальноновживаних слів.

Можемо твердити, що семантична структура полісемічного терміна – це своєрідна мікросистема зі спеціальними зв’язками між окремими лексико-семантичними варіантами (далі ЛСВ), зафіксованими у термінологічних словниках різних галузей наук. У тлумачних же словниках досить повно засвідчується лексичне значення слова в цілому, тобто наводиться значеннева структура кожної мовної одиниці з її семантичними зв’язками між окремими ЛСВ. У термінологічних словниках певних галузей головним завданням є найточніше окреслити основні риси саме наукового поняття, тому там частіше подається одне термінологічне значення, хоч це і не є обов’язковою умовою. Іноді зафіксовані двозначні, тризначні, і навіть з чотирма і більше значеннями термінологічні одиниці.

Слід підкреслити, що у словниках юридичної термінології можна простежити наявність термінів-словосполучень, утворених за рахунок полісемії. Існує істотна взаємозалежність між зовнішньою структурою наукового терміна (планом вираження) і його семантичною структурою (планом змісту): багатозначність переважає серед термінів-слів, утворені ж від такого терміна словосполучення – однозначні. Наприклад, термін *докази* має різне значення у словосполученнях *докази письмові* (документи і матеріали); *докази речові* (предмети) [6, с.110]; *служба: служба безпеки* (державний правовий орган спеціального призначення); *служба муніципальна* (професійна діяльність осіб, що займають посади в органах місцевого самоврядування) [6, с.369]. Можливо, це можна пояснити тим, що збільшення кількості компонентів структурного складу термінів перешкоджає полісемії, оскільки кожен новий член термінологічного словосполучення конкретизує, уточнює, обмежує значення.

Традиційною є думка, що в термінологічних системах, на відміну від загальноживаної лексики, вважається небажаною і синонімія, оскільки синонімічні відношення ускладнюють процес пізнання, обтяжують пам'ять носіїв мови, викликають труднощі при ідентифікації понять, - власне, у межах систематизованої і впорядкованої терміносистеми термін не повинен мати синонімів [8, с. 183]. Між термінами і спеціальними поняттями мають бути однозначні відповідники: кожен термін повинен називати окреме поняття, кожному спеціальному поняттю повинен відповідати окремий термін. Випадки невідповідності цьому закону часто уналежнюють до недоліків термінології, хоч і не всі дослідники з цим погоджуються (синонімія розглядається як природний вияв законів лексики рідної мови). Більш слушним, на наш погляд, є визначення того, що синонімія притаманна і спеціальним сферам [9, с. 67].

У галузевих термінологіях прийнято розмежовувати терміни-дублети – повністю еквівалентні за значенням слова, які позначають те саме поняття (терміни різних регіонів, питомі та запозичені, офіційні й розмовні, сучасні і застарілі) і терміни-синоніми – найменування близьких, але неоднакових понять, “умовних еквівалентів”: квазісинонімів (часткових синонімів) і текстуальних синонімів [10, с.151]. Так, аналізовані нами терміни мають такі синонімічні ряди:

Договір – угода (розм.), домовленість (розм.), пакт (запоз.), трактат (заст.), конкордат (з Ватиканом) (рег.), контракт (запоз.) [5, с. 79-80].

Статут – збірка правил (розм.), устав, кодекс (заст.), [5, с. 395].

Документ – акт (контекст.), протокол (контекст.), офіційний папір (розм.), грамота (заст.), посвідчення, виказка (галицький вар.) (рег.) [5, с. 93].

Дозвіл – санкція (запоз.), ліцензія (контекст.), перепустка (квазісин.), віза (квазісин.) [5, с. 80].

Кодекс – звід (реєстр, збірка) законів (розм.), норми (моралі) (контекст.), комплекс правил (розм.) [5, с. 167].

Служба – служіння (розм.), офіція (заст.), бюро (конт.), відомство (конт.), агентство (конт.) [5, с. 381].

Як видно з аналізованого матеріалу, у мові права існує чимало різних мовних позначень того ж самого поняття. Притому, той же самий термін може мати як синонім-дублет, так і синонім – “умовний еквівалент”. А якщо серед юридичної термінології є синонімічні номінації для позначення певного поняття, то для більш чіткого розуміння бажано визначити семантичну різницю між ними. Відповідно, у нормативних актах пропонується вносити уточнення подібних термінів.

Подвійна природа терміна обумовлена тим, що він одночасно виступає елементом системи лексики і системи наукових понять, належить до певної термінології та не може бути правильно зрозумілим без урахування його відношень з іншими терміноодинацями. У структурно-субстанційному плані термін є звичайною мовною одиницею, а в функціональному – терміном [2, с.9].

Загально визнано, що наявність синонімії і полісемії в термінології є недоліком останньої і що багатозначність і полісемічність термінів можна певною мірою усунути із сучасних терміносистем шляхом нормалізаторської

роботи – обмеження зайвих, необґрунтованих випадків слововживання.

Література:

1. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: Вид. дім КМ Akademia, - 2000, - 218 с.
2. Гринёв С.В. Принципы теории терминографии //Теория и практика научно-технической лексикографии: Сб. статей. – М.: Рус. яз., - 1988, с.5-11.
3. Українська мова: Енциклопедія // Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. - К.: Укр. енцикл., - 2000, - 752 с.
4. Михайлова Т.В. Багатозначність українських науково-технічних термінів та її репрезентація в лексикографії // Вісник ХНУ, - 2001, - № 520, - с.134 – 139.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. Бусел Т.В. – К., Ірпінь: ВТФ Перун, - 2001. – 1440 с.
6. Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України // Упорядники: Богачова О.В., Винокуров К.С. та ін. – К.: Оріони, 1999. – 502с.
7. Корнодудова Н.М. До питання вторинної номінації в морській термінології // Записки з загальної лінгвістики. Вип.4, - Одеса: Латстар, - 2002, - с.134-140.
8. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів // За ред. Єрмоленко С.Я. – К.: Либідь, - 2001, - 224с.
9. Пророченко О.П., Тимофеева А.И. Факторы, обуславливающие явление синонимии в терминосистеме современного немецкого языка // Отраслевая терминология и её экстралингвистическая обусловленность: Межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та, 1980, - С.67-74.
10. Войцева О.А. Явище синонімії в галузі морської справи польської мови // Система і структура східнослов'янських мов. - К., - 2002, - с.149-157 .

УДК 811.161.2

ПРЕСУПОЗИТИВНА ОЦІНКА У СЕМАНТИЧНІЙ БУДОВІ NOMINA AGENTIS

М.І. МИРОШНИЧЕНКО,

старший викладач,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Мовознавча наука сучасного рівня є досить розгалуженою сферою знань, у якій виділяються конкретне, загальне і прикладне мовознавство. Загальне мовознавство, у свою чергу, поділяється на власне загальне й теоретичне. Одним із відгалужень теоретичного мовознавства є комунікативна лінгвістика – досить молода наука, що сформувалась у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст., і предметом дослідження якої є процеси спілкування людей з використанням живої природної мови, а також з урахуванням усіх наявних складових комунікації (фізичних, фізіологічних, психологічних, соціальних, контекстних, ситуативних та ін.).

Одним із основних понять комунікативної лінгвістики є поняття комунікативного акту, тобто процесу обміну мовленнєвими текстами між мовцями. На думку російської дослідниці В.Красних, комунікативний акт складається з чотирьох компонентів: конситуація, контекст (як зовнішні

складові) та мовлення і пресупозиція (як внутрішні складові). Таким чином, під терміном “пресупозиція □ авторка розуміє зону перетину індивідуальних когнітивних просторів комунікантів, у тому числі розуміння конситуації.

Під час спілкування (в процесі здійснення комунікативного акту) виділяють два типи інформації: експліцитну (явну, очевидну) та імпліцитну (приховану). Імпліцитна інформація пов’язується з поняттям пресупозиції (презумпції), розуміння якої в роботах різних дослідників є досить неоднозначним, проте проблема її наявності на сучасному рівні вже не є предметом суперечки.

Величезна частина життя більшості людей пов’язана зі спілкуванням, в основному, вербальним, що реалізується у ситуаціях мовлення. Мовленнєву ситуацію можна вважати ”широким контекстом”, який “зумовлює розуміння значення слова [5, с.19].

За визначенням В.В. Виноградова, *“Слово має не лише граматичне і лексичне, предметне значення, але водночас виражає оцінку суб’єкта”*[3, с.95]. Оцінку можна розглядати і як логічну, і як мовну категорію.

З погляду логіки оцінка являє собою судження про цінність чогось або когось, співвідносячись із поняттям норми, прийнятим у суспільстві.

Статус оцінки у структурі значення слова пов’язаний із співвідношенням семантики і прагматики. Більшість учених не виділяють окремо прагматичного значення слова, розглядаючи його у складі конотативного значення (М.Г. Комлев, І.В. Арнольд).

І.А. Стернін засвідчує складність розрізнення оцінного та емоційного компонентів значення слова, оскільки *“оцінка предмета людиною зазвичай пов’язана з емоційними хвилюваннями і не завжди можна розмежувати поняття “оцінка” та “емоція” (почуття)”* [6, с.98].

Ю.Д. Апресян поділяє прагматичне значення на дві частини й першу з них, що відображає позамовні фактори, відносить до конотативного значення, а другу, яка відображає оцінку ситуації спілкування, відносить, слідом за Ч.Філмором, до пресупозицій (за А. Вежбицькою – до модальної рамки висловлювання).

В.Г. Гака і М.В. Нікітін визнають “самостійність” прагматичного значення слова, але називають його по-різному: у В.Г. Гака – це експресивно-емоційний компонент, а у М.В. Нікітіна – емоційно-оцінний компонент значення слова.

Інша група вчених (Р. Шенк, Л. Бірнбаум, Дж. Мей, Т. Олвуд, Д. Уолтон), слідом за Дж. Лічем, наголошує на необхідності розмежування семантичного і прагматичного значень слова, називаючи прагматичне значення комплементарним. На думку Дж. Ліча, різницю між семантикою і прагматикою можна виявити, детальніше проаналізувавши значення дієслова “означати”. За його словами, семантика “відповідає на запитання “Що означає це слово?”, а прагматика – “Що ви хочете сказати, використавши це слово?”, тобто у семантиці слово розглядається як єдність двох начал, а у прагматиці – трьох (разом із мовцем)” [3, с.31].

Дослідник В. М. Телія вважає оцінку саму по собі “прагматичним напівфабрикатом”, оскільки в її структурі експліцитно не виражений адресат,

який з'являється лише в комунікативній ситуації і, таким чином, переводить оцінку до сфери прагматики” [3, с.34].

Для нас найбільш прийнятним є розуміння поняття “оцінка” Н.Д. Арутюновою, яка вважає, що у лінгвістиці оцінка – “яскравий представник прагматичного значення, якого слово набуває в ситуації мовлення” [1, с.5]. Оцінка є орієнтованою на співрозмовника і базується вона на “існуванні у свідомості мовця особливого морального відчуття – схвалення/несхвалення певного типу дій” [2, с.153]. На думку дослідниці, таке схвалення/несхвалення ґрунтується на “пресупозиції непорушності моральних правил, які не оспорюють, хоча й не порушують, оскільки схвалення має пресупозицією рекомендацію, а порушення їх передбачає покарання. Мовець припускає, що саме так, а не інакше, мислять усі розумні істоти ” [2, с.153].

Оцінка зумовлюється суспільством і його нормами. Роль оцінки, на думку Н.Д. Арутюнової, полягає в тому, щоб “співвіднести предмети і події з ідеалізованою, тобто нормативною, картиною світу [1, с.8]. І далі: “Парадокс оцінки – в тому, що цінності одночасно залежать від навколишнього світу і не залежать від нього”. Через таку двоїсту суть оцінки й виникає поняття “аксіологічної шкали”, поданої у вигляді різноманітних моделей, що різняться точкою відліку.

Одна група вчених вважає, що точка відліку знаходиться посередині шкали і збігається з нейтральною (нульовою) оцінкою, яка є тлом для оцінних відхилень.

Відповідно до другої моделі, норма оцінки (точка відліку) знаходиться на “додатньому” кінці шкали. Цю точку зору обстоюють мовознавці Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицька, О. М. Вольф та ін. На їх думку, все нормальне є позитивним, оскільки людина (суб’єкт оцінки) швидше назве “ненормальною” погану, неприємну ситуацію.

Дослідник Ройзензон відзначає, що, в цілому, “в системі мови негативні конотативні поля є кількісно більш потужними, ніж поля з позитивною конотацією” [3, с.13].

Оцінка притаманна людині, тому найчастіше вона виникає у словах, що належать до таких “основних компаративних класів: види занять, режими життя, життєві цілі тощо” [1, с.56].

Один із таких класів (“характер занять”) ми й розглядали з погляду наявності пресупозицій оцінки, оскільки в семантичній сфері мікрокосму “на перший план виходять особисті цінності, зокрема, етичні, естетичні, поведінкові, вітальні, з якими тісно пов'язані цінності утилітарні” [4, с.4].

За допомогою тлумачних словників було вибрано іменники на позначення діячів і проведено аналіз їх компонентної структури.

З'ясувалось, що українські іменники-агентиви мають семантичні пресупозиції у сучасному їх розумінні, тобто як “елементи висловлювання, що залишаються істинними, незважаючи на наявність запитання чи заперечення для того, щоб усе висловлювання було правдивим□; для переважної більшості іменників досліджуваної групи зберігаються сталі семантичні пресупозиції “особа; дорослість; чоловіча стать”. Проте, деякі з них мають і пресупозитивну

оцінку (переважно негативну), яка впливає із світобачення українського народу, сприйняття ним роду занять людини як основного показника її життя, характеру.

На підставі проведеного аналізу виявилось, що негативні пресупозиції (засудження) мають, зокрема, такі українські іменники: *оббріхувач, окозамиллювач, скиглій, мудрій, торохтій, утискувач, чистоплюй, розкрадач, рвач, потуральник, поневолювач, підбрехач, партач, побігач, плаксії, перепродувач, підтасовувач, бабій, виказувач, крутій, злодій, зубрій, горlach, гордій, гультяй, здирник, ледач, лиходій, луній (лихвар), гречкосій(2), потихач, дзвонар(2)* тощо. У поданих словах пресупозиція негативної оцінки наявна для тих, хто володіє українською мовою до такої міри, щоб “зануритись у світ цінностей народу”[4, с.2], зрозуміти, від яких дієслів утворено названі іменники; і має певний фонд знань про ментальність народу, який засуджує слабкодухість чоловіків, злодіяння, поневолення людей, завдання шкоди собі та іншим, гаяння часу. Такі іменники, як *скиглій, горlach, гордій, гультяй, плаксії* містять також характеристику людини, розкривають її вдачу, вади характеру.

Іменники типу *мудрець(2), мудрій, грамотій* містять децицію іронії.

Однак усі аналізовані іменники об’єднують те, що вони частіше вживаються у розмовній мові, мають пресупозитивну оцінку зневажливого ставлення, яка тісно пов’язана зі свідомістю кожної людини, з її прагненням узгодити свої та чужі життя з певним ідеалом, нормою.

Певною мірою позитивну оцінку схвалення можна виділити в таких іменниках: *ловкач, грамотій, заводій(1)*, якщо вони вживаються у контексті захоплення діями певної людини: “Ну й ловкач же він! Усе встигає! А й грамотій же ж! Ніколи не зробить жодної помилочки! Та й заводій гарний – усі за ним тягнуться!”

Як бачимо, серед іменників–назв діячів в українській мові зустрічаються й іменники з пресупозитивною оцінкою, але все ж більшість іменників названого класу є нейтральними щодо оцінки, оскільки переважна більшість професій не потребує оцінки з боку народу – уже сама наявність професії підвищує авторитет людини в очах суспільства.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. М., 1988. – 341 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Бессонова О.Л. Оценка как семантический компонент лексического значения слова (на материале существительных – наименований лица в английском, французском, украинском языках): Диссертация на соискание ... кандидата филологических наук. Донецк, 1995. – 184 с.
4. Вендина Т.И. Этнолингвистика, аксиология и словообразование // Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого.– М.: Индрик, 1998.– т.1– С.39-48
5. Нарушевич О.В. До питання про вираження ФСП спонукальності засобами комунікативного контексту // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2000. – вип.10 – С.19-30.
6. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1979.- 156 с.
7. Словник української мови: в 11 т. – К., 1970 – 1980.

КОНЦЕПТИ “ЛЮБОВ” ТА “КОХАННЯ” В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОСТІ

С. В. ФОРМАНОВА,

канд. філол. наук, доц.,

О. С. ФОРМАНОВА,

студентка,

*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
(Україна)*

Кохання є складним феноменом психічного та емоційного життя людини. Концепт “кохання” є предметом дослідження багатьох гуманітарних та негуманітарних дисциплін: філософії, релігієзнавства, етики, естетики, літературної критики, мистецтвознавства, психології, антропології, соціології, політології та ін. У сучасних лінгвістичних дослідженнях знайшли своє відображення лише окремі аспекти дослідження концепту “кохання”: аналіз концептуальних метафор кохання, що лежать в основі типових метафоричних виразів на матеріалі однієї мови або у зіставленні двох мов (G.Lakoff, Z.Koevesces, M.Emanatian, A.D.Shmelev), моделювання прототипу концепту “кохання” (B.Fehr), вивчення асоціатив дієслів зі значенням “кохати/любити” (S.Martinek), дослідження семантики відповідних дієслів (О.А.Корнілов), особливості представлення кохання в пареміології тієї чи іншої мови (С.Г. Воркачев, Л.Є. Вільмс), вивчення концепту “кохання” в єдності його системно-мовних зв'язків (Г.П. Джінджолія), особливості використання прямих та непрямих мовленнєвих актів у спілкуванні закоханих (Н.Кушнір), характерні риси адресатної номінації у дискурсі кохання (С.І. Bruess, J.C Pearson), вербалізація концепту “кохання” у сучасній англійській та українській мові (Г. А. Огаркова), концепт “кохання” в українському та німецькому пісенному фольклорі (І. Ю. Мінькова), але в жодному дослідженні не аналізувались номени “любов” та “кохання” в українській мові.

У сучасній лінгвістиці бракує досліджень етно-культурного та етно-специфічного відображення емоцій в уявленнях про почуття, оскільки основну увагу вчених приділено концептам емоційного та етичного характеру: Н. Д. Арутюнова, А. Вежбицька, С. Г. Воркачов, В. З. Дем'янков, Н. В. Дорофєєва, О. П. Єрмакова, В. І. Карасик, О. А. Корнілов, Н. А. Красавський, В. С. Морозова, Л. Г. Панова та ін., тому обрану тему статті вважаємо актуальною.

Концепти “любов” та “кохання” стають цікавими об'єктами лінгвістичного дослідження, оскільки культура кохання в українському лінгвокультурному ареалі є передусім культурою, яку тісно пов'язано із словесним (літературним та повсякденним) вираженням. У мовленні про кохання діє закон мовленнєвого посилення емоції: констатація емоції посилює саму емоцію, а іноді навіть створює її. Мовна репрезентація “любові /кохання” втілюється у культурно детерміновані засоби їхнього вербального вираження і є основними експлікаторами уявлень, що сформувались у цій культурі щодо зазначених почуттів.

Метою статті є дослідження концептів “любов” та “коханья” в українській лінгвоментальності як багатовимірного вербалізованого мисленнєвого конструкту людської свідомості в єдності понятійного, образного та ціннісного компонентів. Мета зумовила розв’язання таких завдань: 1) проаналізувати концепти “любов” та “коханья” як складову української лінгвоментальності; 2) визначити специфіку їхньої мовної об’єктивації у поезії.

Трактування концепту відбилосся в дослідженнях представників російської семантичної традиції 80-90-х рр. ХХ ст.: Н. Арутюнової, О. Кубрякової, Р. Фрумкиної та ін., а також у семіотичних працях Ю. Степанова, Д. Лихачова, А. Вежбицької. Для цього періоду типовою є кваліфікація концептів як наборів смислів, якими оперує людина у процесі своєї ментальної діяльності й пізнання світу, і типовими є уявлення, відповідно до яких концепт-структури стоять між словами та екстралінгвістичною дійсністю (тобто є даністю “буття семантичного”, за О. Лосевим), тож концепти по-різному групуються і вербалізуються у різних мовах. Згодом такі уявлення про концепти усталилися, але типові визначення набули конкретизації за рахунок неодмінного акцентування етнічного компоненту поняття, наприклад, концепт є одиницею колективного знання/свідомості, яка має мовне вираження і позначена етнокультурною специфікою [1]. Тобто концепти відбивають етнічне світобачення, маркують етнічну мовну картину світу, є цеглинками того “дому буття” (М. Гайдеггер), котрий кожним етносом вибудовується в неозорих просторах світу-космосу. Крім того, з’ясувалася практична значущість досліджень концепту: виявилосся, що корекція концепту через системні зв’язки з іншими тисне на концептуальну картину світу людини. Усе це обумовило значне зростання інтересу до поняття концепт і стимулювало появу численних праць, серед яких роботи російських учених Т. Булигіної, О. Яковлевої, О. Шмельова, А. Кошелева, Л. Панової, С. Сахно, С. Воркачова, українських учених - Т. Радзівської, А. Белої, Л. Белехової, О. Тищенко, І. Голубовської та багатьох інших, та викликало до життя різні теорії концепту.

За О. С. Кубряковою, поняття концепт відповідає уявленню про ті засоби, якими оперує людина у процесах мислення і, які відображають зміст досвіду і знання, зміст всієї людської діяльності і процесів пізнавальної діяльності [2, с.59]. Отже, екстралінгвістична інформація змісту концепту міститься в його інтерпретаційному полі. Любов – це велике і світле почуття, яке притаманне людині. Любов – це нагорода, яку людина отримує без жодних зусиль. Як писав Шекспір, любов – це сонячний блиск, який іде вслід за дощем... Любов завжди свіжа, як яскравий вишневий цвіт [3]. Єдиного визначення любові не існує, кожен трактує його по-своєму, але всі сходяться на тому, що без любові нічого в світі не відбувається: вона оточує нас і вдома, і на роботі, і на відпочинку, бо без любові людина нічого не варта. Любові притаманні такі якості, як бажання прощати, довіряти, турбуватися про коханих. Звичайно, любов не існує сама по собі, вона тісно пов’язана з іншими почуттями, такими як дружба, ревності, ненависть. Любов в релігійній картині світу поділяється на любов Божу, та на любов людей до Бога, до своїх ближніх, а також до своїх ворогів. Божа любов безкорисна. Незважаючи на обличчя, Бог бажає спасіння кожній людині і тому

проявляє свою любов до кожного. Біблія радить любити не лише своїх рідних, своїх чоловіків чи дружин, але й своїх ворогів. Любов людини до Бога має дещо інший характер; вона носить назву *любов-потреба*. Любов у філософській картині світу поділяється на *любов-толерантність*, *любов-ерос*, *любов-пристрассть*, *любов-дружбу*. Порівнюючи концепт “любов” у світській, філософській та релігійній картинах світу, вбачаємо помітну різницю. У світській картині світу любов поділяється на романтичні стосунки та на фізіологічний потяг. У філософській картині світу змінено послідовність розвитку почуттів. Перед дружбою йде *любов-ерос*. У релігійній картині світу є *дві любові*: *любов Бога до людини* та *любов людини до людини*. Таким чином, любов в релігійній картині світу має якісні характеристики, діє в часі, впливає на всіх людей та існує заради всіх нас. Любов може бути сильною, не підвладною законам, слова їй не потрібні, вона говорить сама за себе і приховати її неможливо. Її місце у шлюбі, між родичами та коханими. Результатом є правдивість та чесність цього почуття. Отже, концепт “любов” існує у всіх картинах світу, тільки має різні забарвлення.

Концепт “любов” у поезії є складною сутністю, яка має певну думку і певні почуття; вона формується у свідомості поета трьома смисловими концептуальними ознаками: “почуття гарячої сердечної прихильності, потяг до коханого”; “почуття глибокої довіри та схильності до Батьківщини, друзів”; “постійна, сильна схильність, переймання поетичною творчістю” [4, с.125]. Перераховані слоти концепту “любов” не мають чітких меж, вони розкривають нерозривну єдність між поетичною творчістю, коханням та любов’ю.

Порівняймо:

Очима ти сказав мені: люблю.

Душа складала свій тяжкий екзамен.

Мов тихий дзвін гірського кришталю,

несказане лишилось несказаним (Ліна Костенко);

Люблю! Як в перший раз люблю,

Хоч це любов моя остання...

Але вона — як день в маю,

Як пташки перше щибетання.

Люблю!

Люблю для сліз, для мук, для жалю...

Але коли б, коли б ти знала,

Як квітне серце, як люблю,

Ти б на устах моїх сказала:

Люблю! (О. Олесь);

Я все ж тебе люблю. Ти з мене глузувала,

Стоптала ти любов мою,

Ти серце без жалю усе пошматувала, -

Я все ж тебе люблю (М. Рильський).

Смислові плани концепту “любов” у поетів є складними й різними за обсягом і значущістю. Провідну роль тут має смисловий план почуття сердечної схильності, потягу до коханого/коханої. У цих поезіях яскраво представлено

осмислення любові як почуття, що несе страждання й муку, як-от:

Невже мене чекають знову

Зітхання, зустрічи, пісні,

Квітки надій в тернах розпуки

І ніжних уст твоїх: "Люблю..." (О. Олесь);

*На голови, де, наче солов'ї,
своє гніздо щодня звивають будні,*

упав романс, як він любив її

і говорив слова їй незабутні (Ліна Костенко);

Я так тебе люблю, що не втримаю сліз,

В молитві хиляться натомлені коліна.

Я так тебе люблю, що білий шум беріз

І небо голубе для мене домовина (М. Рильський).

Адже любов у лінгвокультурі українських поетів є глибоким, духовним почуттям, яке освячене небесами й одночасно палкою пристрасстю, жагою до коханої людини, яка несе ліричному суб'єктові страждання й муку через розлуку, безвідповідальну любов, обману, ревності, зраду, що може привести навіть до загибелі, але це почуття дає щастя, одночасно це сильне, глибоке, духовне, повне страждання почуття прихильності до Батьківщини, друзів, поетичної творчості.

Наприклад,

Зрадила та, що любила...

Зрадила мила мені,—

Пусто у серці без неї,

Сумно, як в темній труні (О. Олесь);

Спини мене отямся і отям

така любов буває раз в ніколи

вона ж промчить над зламаним життям

за нею ж будуть бігти видноколи

вона ж порве нам спокій до струни

вона ж слова поспалює вустами

спини мене спини і схамени

ще поки можу думати востаннє

ще поки можу але вже не можу

настала черга й на мою зорю

чи біля тебе душу відморожу

чи біля тебе полум'ям згорю (Л. Костенко);

Не треба класти руку на плече.

Цей рух доречний, може, тільки в танці.

Довіра — звір полоханий, втече.

Він любить тиху паморозь дистанцій.

Він любить час. Хвилини. Дні. Роки.

Він дивний звір, він любить навіть муку.

Він любить навіть відстань і розлуку.

Але не любить на плечі руки (Ліна Костенко);

Тебе любить, усе забути!

Ти зрозуміла?

Єднає нас єдина путь,

Єдина сила (М. Рильський)

Концепт “любов”, як складова частина поетичної картини світу, відрізняється індивідуальністю і базується на загальнолюдських, загальнокультурних, загальнонародних та загальнолітературних уявленнях, у тому числі й художньо-образних. Концепт “любов” є естетично значущою сукупністю близьких лексичних одиниць, які упорядковано відповідно до світосприйняття поета та які відбивають у мові певне поняттєве ядро. Склад та структурна організація концепту “любов” свідчать про своєрідність, складність та багатогранність, яку несе українська лінгвоментальність.

Порівняймо:

Нащо, нащо тобі питати,

Чи я люблю тебе, чи ні...

О, легше серце розірвати,

Ніж знати відповідь мені (О. Олесь);

Я дуже тяжко Вами відболіла.

Це все було, як марення, як сон.

Любов підкралась тихо, як Даліла,

а розум спав, довірливий Самсон (Ліна Костенко);

Я все ж тебе люблю.

Ти з мене глузувала,

Стоптала ти любов мою,

Ти серце без жалю усе пошматувала, -

Я все ж тебе люблю (М. Рильський).

Концепт “кохання”, вербалізований засобами сучасної української мови, визначається як ментальна одиниця абстрактного характеру, що відтворює у мовній свідомості багатовіковий досвід інтроспекції етносу у вигляді універсальних та етноспецифічних уявлень про це почуття.

Понятійний компонент концепту “кохання” конденсують знання про загальнофілософські, етичні та релігійні цінності, як-от:

Коли я вмер — забув, не знаю...

Я в чорній прірві забуття...

О краю мій, коханий краю,

Коли ж це стратив я життя?! (О. Олесь);

На лоні ночі зірки сновійні –

Я все за очі оддав би мрійні.

Як очі сяють у тебе мила,

Як їх кохаю – сказати несила (М. Рильський).

Образні й понятійні характеристики концепту “кохання” у поезії моделюються у вигляді фреймів — структур уявлення стереотипних ситуацій — жінка: одна зі своїми думками, чекає на коханого. Чоловік: співає серенади, кличе кохану, проливає сльози, між цими основними заняттями намагається, нерідко дуже насичено, скрасити своє нелегке становище. Найважливішою

характеристикою концепту “кохання” у поезії є його прив’язаність до вузької лексико-семантичної сукупності.

Наприклад,

*Ти зовсім мене не кохала,
А я був повинен забути...
Чого ж ти так тяжко зітхала
В той час, як збирався я в путь?
Чого твої руки тремтіли,
Чого ти тремтіла уся?!
І роки уже пролетіли,
А й досі не знаю ще я (О. Олесь);*

*Прощай кохання білокриле,
І сум нічний, і сяйво днів!
Моє поламане вітрило
Жадає волі і вітрів (М. Рильський).*

Вербальне вираження почуття “кохання” пов’язано із соціокультурними нормами суспільства. Мовлення закоханих обумовлюється соціальними, культурними, історичними, гендерними, психологічними чинниками, що дозволяє виділити його в окремий дискурс – дискурс кохання, який має особливості як вербального, так і невербального характеру:

*Тут, як в труні, нема життя!
Болять лише криваві рани,
Та плаче в грудях каяття,
Що кинув ти свій край коханий (О. Олесь);*

*...Не тільки друг і не лиш кохана, -
Життя ти й смерть.
Коли до Дон-Жуана
Із тьми камінний командор прийшов,
Він обезсмертив смертю любов.
Одне і це, кохання має свій кінець.
Я образив тебе. Я сказав
Ті слова, що не кажуть ніде і нікому,
і сльоза пропекла мій рукав,*

По обличчю скотились твійому (М. Рильський).

Проаналізовані концепти виражаються за допомогою лексичних та образних засобів, що втілюють переважно лише одну прототипову концептуальну схему, акцентують на одному з аспектів цього почуття (стихійність, неконтрольованість, плинність, креативність, акціональність та ін.) та характеризуються простотою синтаксичної будови, обіймаючи словосполучення або просте речення. Від вибору лексичних та образних засобів залежить тип почуття, від якості предмету або явища області джерела (source domain) залежить якість почуття, як-от:

*Одну я любив за веселість,
Другу я за вроду кохав,
А третій за сонячний усміх*

Квітками дорогу встилав (О. Олесь);

Моя любове! Я перед тобою.

Бери мене в свої блаженні сни.

*Лиш не зроби слухняною рабою,
не ошукай і крил не обітни! (Ліна Костенко).*

Отже, основними загальними рисами концепту “кохання” є його підвищена емоційність, ритуальність, реалізація парольної функції мовлення (вживання мовних одиниць символічного значення, які відомі лише закоханим) та кооперативно-спрямованої стратегії ввічливості, більша порівняно з іншими комунікативними ситуаціями тенденція до граничної відвертості про себе (self-disclosure), наявність особливого культурно-детермінованого невербального коду. Проведене дослідження концептів “любов” та “кохання” у сучасній українській мові показало, що відповідні концепти існують у свідомості носіїв української мови як складне ментальне утворення, яке конденсує різнопланові уявлення про почуття любові та кохання. Ці уявлення експлікуються різноманітними мовними засобами: окремими лексемами, словосполученнями, пареміями, кліше, метафоричними виразами тощо. Окрім цього, концепти “любов” та “кохання” є комплексом інтуїтивних та усвідомлюваних знань про почуття та способом поведінки мовців у ситуаціях спілкування між закоханими.

Отже, “любов” та “кохання” як концепти існують об’єктивно перманентно і мають різні кількісні виміри та якісні характеристики у конкретних умовах існування. Все це зазвичай не фіксується фізіологічно жодним з органів почуттів, але відбивається у широкому спектрі мовних одиниць вторинної номінації, що визначається як ментальне утворення, в якому дві денотативно різнопланові сутності ототожнюються в мисленні індивіда як мовної особистості, утворюючи при цьому надзвичайно влучний та особистісно забарвлений образ відчуття любові та кохання.

Перспективу дослідження вбачаємо в аналізові ситуацій комунікативного конфлікту в дискурсі любові/кохання як результату конфлікту ментальних уявлень про відповідне почуття в їх дискурсивній реалізації.

Література:

1. Зацепин К. А., Саморуков И. И. Эпистемологический статус концепта // Электронный ресурс: <http://slovar.lib.ru/dictionary/koncept.htm>
2. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа)//Язык и наука конца 20 века: Сб. статей. -- М., Российский гуманитарный университет, 1995.
3. Цитаты Уильяма Шекспира // Электронный ресурс: <http://www.stratford.ru/quote.html>
4. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка: Учебное пособие по спецкурсу для филологов. - Пермь: Русский дом, 1974. - 158 с.
5. Кириллова Н.Н. О денотате фразеологической семантики // Вопросы языкознания. - 1986. - № 1.
6. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Монографія. - К.: Логос, 2004. - 271 с.
7. Олесь О. Твори: В 2 т. - К.: Вид-во худ. літ-ри "Дніпро", 1990.
8. Ліна Костенко. Твори. – К. : Дніпро, 1998.
9. Рильський М. Сонети. – К. : Молодь, 1974.

КУЛЬТУРА І ДУХОВНІСТЬ, ТРАДИЦІЇ ТА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ТА “СУСІДНІХ” ЕТНОКУЛЬТУР

УДК 222. 6: 238. 2 “19”

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КНИГОВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

О. В. ДРОЗДОВА,

канд. іст. наук, доц.,

*Вищий навчальний заклад Укоопспілки “Полтавський університет економіки і торгівлі”
(Україна)*

Релігійна проблематика останнім часом набуває особливого поширення серед науковців. Незважаючи на посилення уваги до неї дослідників, багато цікавих питань на сьогодні залишаються нез’ясованими. До таких належать питання впливу мови, книги української православної церкви на формування свідомості українського народу Південного регіону.

Дослідженням окремих питань мовної політики української православної церкви займалися науковці, серед яких: О. Ясіновська С. Гладкий, О. Ігнатуша, Н. Черкес, М. Скалацький, В. Мокрий та ін. [1, 2, 3, 4, 5, 6]. У вітчизняній історичній науці з’явилися монографії та статті, в яких побіжно розглядається зазначена проблематика. Більшість праць присвячена загальним питанням становлення та функціонування книгодрукування в Україні. Досліджуючи вказану проблему, нами були розглянуті наукові дослідження, присвячені проблемам культурного життя окремо взятих регіонів України. Прикладом може дисертаційне дослідження О. О. Баковецької “Проблеми культурного життя Півдня України на сторінках періодичної преси (90 – ті роки ХХ століття)”, в якому було розкрито процес розвитку регіональної періодики, визначено місце преси у встановленні зворотного зв’язку з громадськістю та рівень впливу матеріалів періодики на формування громадської думки [7].

У пропонованій статті ми спробуємо з’ясувати сутність книжної та мовної політики української православної церкви в кінці ХІХ – на початку ХХ століття і сподіваємось, що це стане певним внеском у подальше збагачення духовності українського народу Південного регіону та українського православ’я.

Кінець ХІХ – початок ХХ століття в Україні ознаменувався посиленням русифікаторської політики самодержавства. Але ні Ємський указ 1876 року міністра внутрішніх справ Д. Валуєва про заборону видання книг і викладання українською мовою, ні політика Олександра II не змогли зупинити процес плекання української нації. На фоні загального посилення експлуатації праці це призводило до руйнування всіх підвалин духовного життя українського народу. Масштабність та ґрунтовність досліджень тієї доби для нас – не лише досвід і традиція, а й заклик до дії. У 1830 – х роках Україну було розділено на дев’ять губерній, які склали три окремих регіони. Південь України поділявся на

Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії.

Звернемося до історіографії питання. З другої половини ХІХ століття було організовано Кирило – Мифодієвське братство, у цей час з'являються рукописні часописи релігійно – церковного спрямування, серед яких: журнали “Клепайло” А. Вахнянина та В. Савчинського, “Гомін”, “Жельман” О. Партицького, “Боян” та ін. У зазначених виданнях подавалися відомості з історії українських церков, ставилося питання про потребу національної роботи серед українського народу, в першу чергу, мовної пропаганди [8, с.106].

На початку ХХ століття російським урядом активно впроваджувався курс на вихід до Чорноморського узбережжя, розгорненням широкомасштабної діяльності з колонізації та освоєння південноукраїнського регіону. Вказані процеси характеризувались суттєвими змінами в соціальному, економічному та політичному розвитку півдня України. Упродовж зазначеного періоду зростає кількість населення південноукраїнського регіону, набув строкатості етнічний склад, російським урядом було уніфіковано соціальний склад регіону [9].

Думка щодо єдності української нації завдяки мові вперше була окреслена українськими священиками, оскільки вона прозвучала із рукописних часописів. Зазначену традицію почали продовжувати в інших регіонах України, серед яких Наддніпрянина, Полтавщина та ін. Саме з 1917 року на вказаних територіях з'являється релігійно – церковна журналістика, прикладом чого був двотижневик подільської єпархії “Православие Поділля”, “Вісник Міністерства сповідань УНР” та ін. [10, с. 106].

Необхідно звернути увагу на викладання українською мовою в світських та духовних навчальних закладах зазначеного періоду. Враховуючи складну ситуацію в країні, у 1918 році Міністерство сповідань розгорнуло послідовну діяльність у релігійно – просвітницькій, культурно – науковій сферах, сконцентрувавши свою увагу на завданнях релігійного виховання народу, відновленні традицій українського народу та перекладах церковних книг українською. Крім того, ученим комітетом була створена комісія з поліпшення викладання Закону Божого в світських школах, а відкриття нових навчальних закладів у даний період супроводжувалось молебнем, що засвідчувало рівень поваги до релігії.

За сприяння уряду П. Скоропадського здійснювалося видання навчальної літератури релігійної літератури саме українською мовою. Так, проспект українських підручників, уміщений у журналі „Вільна українська школа ” в 1918 – 1919 навчальному році передбачав вихід у світ 16 букварів, 20 читанок, 19 граматик, 12 посібників із української мови та історії письменства, 12 – Закону Божого та ін. [11, с. 75 – 98].

Цінним джерелом діяльності духовенства України в царині пропаганди української мови є історіографічний аналіз метричних книг. Метричні книги становили основу для генеалогічних досліджень. До складу генеалогічних досліджень входили:

1. генеалогічні схеми та розписи, які стосувалися дворянства, духовенства, інших станів;

2. джерела, що містили генеалогічну інформацію, а саме: метричні книги церков, ревізькі реєстри, сповідні відомості, формулярні списки, клірові відомості, матеріали перепису та ін.

Найбільш достовірну інформацію про людину містили метричні книги церков, оскільки в них фіксувалися дати народження, смерті, одруження особи, суспільний стан її батьків, головні відомості про нареченого і наречену.

Необхідно враховувати ту обставину, що в архівах можуть знаходитися на зберіганні два примірники метричних книг. За встановленими правилами, метричні книги велися в двох примірниках: один надсилався на зберігання до архіву відповідної Духовної консисторії (установа з церковно – адміністративними й судовими функціями, що підлягала єпархіальному архієреєві), а другий примірник – залишався в церкві. Ті примірники, що відсилалися до архіву консисторії, заповнювалися охайніше, записи в них були зроблені розбірливим почерком. Зазначений примірник досягав за обсягом більше 1000 аркушів. Примірник, який зберігався в церкві, мав іншу структуру, а саме до його складу входили метричні записи лише однієї парафії за декілька років. Обсяг вказаної книги становив близько 3000 аркушів. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що парафіяльні примірники були найбільш достовірними носіями мовної інформації українців.

Для роботи з метричними книгами необхідні знання з палеографії, оскільки велика кількість архівних матеріалів містить генеалогічну інформацію, написану скорописом.

Іншим джерелом інформації для складання генеалогічного дерева були сповідні відомості, які були написані також українською. Сповідна відомість (розпис) – це поіменний реєстр парафіян церкви, які сповідалися у священника. Під час складання відомості застосовувався подвірний принцип обліку, тобто записувалося прізвище, ім'я парафіянина та членів його родини із зазначенням їх віку і соціального стану (селяни, міщани, дворяни). Якщо парафіянин не був на сповіді тривалий час, у відомостях зазначалася причина його відсутності. Указ Синоду від 7 березня 1722 року зобов'язував усіх прихожан “бути на сповіді та причасті, починаючи з семи років, у свого священника”. Якщо прихожанин не перебував вдома тривалий час, він обов'язково мав сповідатися в іншого священника, там, де він тимчасово проживав, і обов'язково повідомити в церкву за місцем проживання довідку про те, що він в цей період сповідався.

У випадку, коли відсутні метричні книги, ревізькі казки чи сповідні відомості за великий проміжок часу, на допомогу приходять допоміжні документи, серед яких документи волосних управлінь. Так одним із обов'язків волосних управлінь було складання посімейних списків із зазначенням віку всіх членів родини. З метою підтвердження віку майбутніх новобранців, волосне управління робило запит священнослужителям щодо виписки з метричних книг. Далі зазначені списки подавали в рекрутське присутствіє. У вказаних списках, окрім віку, зазначалися відомості про зовнішність рекрутів, рід заняття, ступінь освіченості.

Вищеперераховані документи носили статистичний характер, містили фактичний матеріал про соціальну структуру того чи іншого населеного пункту,

рівень забезпечення селян землею, господарський стан та ін., і саме головне – вищезазначені матеріали були написані та оформлені лише українською мовою.

З огляду на унікальність збереження вказаних джерел, результати їх дослідження становитимуть науковий інтерес, оскільки вони можуть бути використані для порівняльної історичної характеристики, в дослідженнях із соціально – економічної проблематики, де наявні елементи мовної проблематики.

Звичайно, даний короткий побіжний аналіз не розкриває змісту багатющого матеріалу, який зберігається в архівах нашої держави. Але це лише перший крок до висвітлення цієї надзвичайно складної проблеми, котра чекає на своїх дослідників.

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX століття найбільш освіченим було духовенство, які просвічували свій народ за допомогою рідною мови.

Сьогодні український народ намагається відродити власну державу, з чим нерозривно пов'язане формування духовності, національної свідомості, української церкви та мови.

Потребує вдосконалення в Україні мовна політика. Релігійно вихована, духовно багата людина повинна бути й мовно грамотною. Українська держава після здобуття незалежності заявила про свою прихильність принципам демократії та правової держави. Нового змісту набув принцип свободи совісті. Конституція України (ст. 35), законодавство України передбачають задоволення духовних потреб віруючих і атеїстів, забороняють дискримінацію громадян залежно від їх становлення до релігії та мови. Реалізацію державно – церковної політики покладено на Державний комітет України у справах релігій. Усі це стимулювало розвиток релігійної інфраструктури, Національне відродження в сучасній Україні має на меті сформувати духовно міцну націю нашої держави, підґрунтям для якого повинні виступати духовність, церква, мова.

Література:

1. Гладкий С. Періодичні видання православних єпархій України як джерело вивчення культурної діяльності духовенства РПЦ на початку XX століття // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу. – Львів (12 – 14 травня 1997 року). – 238 с. – С.48 – 49.
2. Ігнатуша О. Видавнича діяльність братства „Діяльно – Христова церква” (1924 – 1927 роки) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу. – Львів (12 – 14 травня 1997 року). – 238 с. –С.82 - 83.
3. Скалацький М. Українська церква як націотворчий чинник // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного круглого столу. – Львів (3 – 5 травня 1995 року). – Ч. 5. – С. 426 - 428.
4. Черкес Н. Мовні засоби вираження співіснування людини і тваринного світу в народних віруваннях гуцулів // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного круглого столу. – Львів (3 – 5 травня 1995 року). – Ч. 5. – С. 494 - 495.
5. Ясіновська О. Євангельські тексти як джерело морально – етичного виховання в Київській Русі // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного круглого столу. – Львів (3 – 5 травня 1995 року). – Ч. 5. – С. 528 -530.
6. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів: Краків: Париж: Просвіта, 1993. – 106 с.

7. Баковецька О.О. Проблеми культурного життя Півдня України на сторінках періодичної преси (90 –ті роки ХХ століття): Автореф. дис. кан. іст. наук: 07.00.01/ Одес. нац. ун – т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2005. – 21с.
8. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні: Репринтне видання 1925 р. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.
9. Савченко І.В. Адміністративно- територіальний устрій Південної України (1775 – 1822 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук:07.00.01/Запоріз. держ. ун – т. – Запоріжжя. 2004. – 20 с.
10. Крупський І. Тема української державності на сторінках релігійно – церковної преси і проблеми церковного життя у світській журналістиці // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу. – Львів (12 – 14 травня 1997 року). – 238 с. – С. 106 - 108.
11. Лаврик Г. Скарби лишалися поза вжитком школи. Релігійна освіта в Україні в умовах національно – визвольних змагань 1917 – 1921 років // Влада і церква в Україні (перша половина ХХ століття): Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. – Полтава, 2000. – 135 с.

УДК 94(477)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ У МІСТІ ОДЕСА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

С.М. КОВАЛЕНКО,

аспірант,

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
(Україна)*

Україна є багатонаціональною державою. На її теренах проживає понад 130 національностей [1]. Одним із найвагоміших здобутків Української держави за роки незалежності є збереження міжнаціонального миру і злагоди серед багатонаціонального населення держави, уникнення потенційних загроз і міжнаціональних конфліктів. На початку 90-х років ХХ ст. в Україні активізувалися національні рухи, почали відроджуватися національно-культурні товариства, в тому числі і чеські [1, с.3-6]. В Україні, на жаль, на сьогодні історія діяльності чеських національно-культурних товариств не знайшла свого відображення в спеціальних наукових працях як українських, так і чеських учених. Тому метою даної статті є дослідження культурно-освітньої діяльності товариства “Чеська бесіда” та “Чеська родина” в м. Одесі в роки незалежності.

Із здобуттям незалежності України розпочинається відродження не тільки української культури, а й культур різних національних громад. У кінці 1992 р. ініціативна група у складі: Л.У. Димидович, В.А. Бабкової, І.М. Михайловської, Л.А. Волкової, П.Т. Маркушевського, С.М. Єрмошкіна, А. Тіллі розпочала підготовчу роботу зі створення в м. Одесі чеського міського товариства [2, с.28,60]. 28 жовтня 1993 року в Одеському Будинку вчених відбулись установчі збори, у яких узяли участь 20 осіб. Ухвалили рішення відновити діяльність чеського міського товариства “Чеська бесіда” в м. Одесі, яке об’єднало б близько 200 чехів [3]. На зборах обрали правління, до якого увійшли працівники Одеського державного університету ім. Мечникова кандидат фізико-

математичних наук, доцент кафедри геометрії Йозеф Мікеш і викладач кафедри української мови Сергій Єрмошкін. На зборах виступили: О. Бобкова, Л. Димидович, О. Дрбал, П. Маркушевський та ін. Головною метою відновленого товариства стало розширення співпраці між народами Чеської та Української республік, вивчення й популяризація чеської історії, культури, мови, науки, сприяння у проведенні відповідних конференцій, лекцій, виставок, екскурсій, конкурсів. У лютому 1994 р. статут міського товариства “Чеська бесіда” зареєстровали у виконкомі міської ради [2, с.28].

Товариство відроджує національні традиції чехів у святкуванні релігійних і народних свят. Хоч більшість чехів Одеси є православними, вони залюбки святкують як за православним, так і за католицьким календарями — Ваноце (Різдво), Великоноце (Великдень), день Міколаша (Святого Миколая) [4]. Вперше “Чеська бесіда” відсвяткувала Ваноце 1993 р. Товариство провело ряд культурних заходів. Навесні 1994 р. влаштували дні національної культури, на які вперше приїхали гості з Чеського посольства в Києві [5]. “Чеська бесіда” у Будинку вчених відзначала 150-річчя класика чеської літератури Сватоплука Чеха. Члени товариства декламували вірші письменника, слухали музику Бедржіха Сметани, Антоніна Дворжака, виконували чеські народні пісні [6]. Подібні вечори присвячувались 200-річчю з дня народження Павла Йозефа Шафаржика [3].

1996 р. товариство “Чеська бесіда” за допомогою “Центру допомоги країнам” у Празі відкрило недільну школу в м. Одеса з метою вивчення мови, звичаїв, побуту [3]. До Одеси неодноразово приїздили студенти-філологи Карлового та Масариковаго університетів, які допомагали опановувати чеську мову членам товариства [5]. При товаристві створили хор чеської народної пісні під керівництвом професора Одеської консерваторії Ельвіри Романівни Дагілайської [6].

Завдяки сприянню Міністерства іноземних справ ЧР, зокрема відділу з культурних і громадських зв'язків із земляками, а також центру гуманітарної допомоги землякам, у членів товариства з'явилась можливість безкоштовно навчатись на мовних курсах у ЧР: довгострокових — у Празі при Карловому університеті або університеті імені Масарика в Брно та короткотермінових (місячних) у місті Добружці у філії Карлового університету. 1997 р. троє членів товариства “Чеська бесіда”, в тому числі і голова товариства Л.У. Димидович, навчались на курсах чеської мови у місті Добружка [7].

Однією із найбільших проблем для товариства була відсутність приміщення для зустрічей, репетицій вокально-танцювального ансамблю “Чеські кшіванкі” (тобто українською “Чеські шпаки”) та роботи недільної школи. Товариство неодноразово зверталося до місцевої влади з проханням передати товариству приміщення на вул. Пастера 48, яке належало товариству в місті Одеса до 1914 р. [4], але місцева влада пропонувала приміщення, які потребували капітального ремонту, на проведення якого товариство не мало коштів [8].

У травні 1996 року товариство “Чеська бесіда” започаткувало традицію проведення чеського фольклорного фестивалю чехів України “Плес” [5]. У I-му

фестивалі взяли участь усього два колективи: “Чеські кшіванки” з Одеси та “Чеська гудьба” с. Новгородівка Запорізької області [7]. У травні 1998 р. товариство “Чеська бесіда” відзначило п’ятиріччя своєї діяльності [4]. У період із 20 до 24 травня 1998 р. товариство за підтримки Чеського посольства в м. Одеса провело дні чеської культури. Болгарське товариство на пільгових умовах надало “Чеській бесіді” у користування свій культурний центр (колишній кінотеатр ім. Котовського). Одесити мали можливість познайомитися з чеським кіно: кінокартинами режисера В. Михалека “Забуте світло” (виконавець головної ролі Б. Полівці здобув престижну національну премію “Золотий лев”), К. Хінка “Корова” (фільм здобув приз глядацьких симпатій на кінофестивалі в Чеській республіці), І. Ніколаєва “Казкові роки нанівець”, В. Хітілова “Спадок”, Я. Сверака “Коля” (премія “Оскар” 1997 р.). У фойє кінотеатру були представлені картини талановитого чеського художника Петера Вайгла. Апогеєм святкування п’ятиріччя “Чеська бесіда” стало проведення 24 травня яскравого і масового заходу - Всеукраїнського чеського фольклорного фестивалю “Плес” [9].

25 грудня 1999 року з ініціативи правління та членів товариства Морозової Н.В., Фендик В.М., Бобровської Л.Л., Драгі О.О., відбулось засідання правління Одеського міського національного товариства “Чеська бесіда”, на якому вирішили провести перевибори керівництва товариства [10]. Вибори голови та правління товариства відбулись 29 січня 2000 р. Члени товариства звернули увагу на незадовільну діяльність товариства, припинення функціонування недільної школи, пролунала гостра критика діяльності голови товариства Л.У Димидович. Більшістю голосів її було звільнено від керування товариством “Чеська бесіда”. Усунути від керівництва членам товариства Л.У. Димидович не вдалося, тож на знак протесту 54 члени товариства припинили своє членство в товаристві та створили нове чеське товариство “Чеська родина”.

З перших днів діяльності новоутворене товариство активно береться до роботи і поступово перебирає на себе провідну роль у культурно-просвітницькій роботі серед чехів м. Одеса. Товариство “Чеська бесіда” поступово занепадає і фактично припиняє свою діяльність.

Товариство “Чеська родина” отримує приміщення на вулиці Жоліо-Кюрі, 52, яке відремонтували зусиллями членів товариства та придбали меблі за кошти чеського посольства. Це приміщення стало національно-культурним центром чехів міста Одеса. Центр обладнано стендами, на яких зображені символи Чеської Республіки, основна інформація про державний устрій, органи влади, географічне положення, територіальний поділ, історію та культуру ЧР. Окремий стенд присвячений історії чеської меншини Одещини. На ньому розміщені фотографії із сімейних альбомів, документи Одеського обласного архіву [11, с.93].

Член товариства Адольф Адольфович Драгі став автором герба товариства “Чеська родина”, який виконаний за всіма правилами геральдики, адже А.А. Драгі є членом Всеросійського геральдичного союзу. На гербі — прапори двох держав — України та Чехії; щит із зображенням двох з’єднаних

потиском рук, що символізує дружбу двох народів, єдність, близькість усіх чехів, незалежно від місця проживання. У клейноді — вензель “СR” (Чеська республіка і “Чеська родина”), девіз “Ми єдині” [12, с.38].

Товариство “Чеська родина” підтримує вивчення історії чеської меншини Одещини. Разом із Президентом ЧР Вацлавом Гавелом, Міністерством закордонних справ ЧР (відділом культури та краянських зв’язків) і Посольством ЧР в Україні товариство підтримало задум Семена Михайловича Когана, члена Співки театральних діячів і Національної спілки журналістів написати першу книжку про Йозефа Вацловича Прибіка — талановитого віртуозного диригента, композитора і педагога, який упродовж 43-х років очолював Одеський оперний театр [13]. 2002 року світ побачив книгу Когана С.М. “Диригент Й.В. Прибик і Одеський оперний театр” [14]. Члени товариства “Чеська родина” звернулися з проханням до міської влади Одеси встановити меморіальну дошку на будинку №6 по вулиці Маяковського, де жив Й.В. Прибик [15,16]. Місцева влада підтримала ініціативу товариства і 2004 р. встановила меморіальну дошку [17].

Розуміючи, яку велику роль відіграє мова у житті будь-якого народу, товариство “Чеська родина” відкриває недільну школу. Уроки чеської мови проводить голова товариства, вчитель української, чеської мови та літератури Людмила Людвігівна Бобровська. Вона упродовж майже десяти років очолювала рух за збереження та розвиток національної культури, традицій чехів Одеси. Чехи міста мають можливість більш ґрунтовно вивчати історію, культуру, мистецтво та художню літературу чеського народу, користуючись фондами бібліотеки ім. М. Горького. У її фондах зберігаються понад 5000 тисяч книг, з яких понад 4200 чеською мовою. У фондах широко представлена чеська художня література, як чеською так і в перекладах українською, російською мовами. Тож чехи Одеси можуть читати твори геніїв світового рівня в оригіналі: Карела Чапека, Ярослава Гашека, Яна Неруди, Юліуса Фучіка, Божени Немцовой, Яна Амоса Каменського тощо. У фондах бібліотеки зберігається 155 назв чеських журналів, переважно виданих за часів Чехословацької Соціалістичної республіки [11, с. 107-108].

“Чеська родина” — активний учасник конкурсу “Джерело майстерності”, який упродовж декількох років поспіль проводить Управління внутрішньої політики Одеської міськради спільно з Радою представників етнонаціональних товариств при міському голові серед недільних шкіл національно-культурних товариств [18]. Зокрема, у листопаді 2007 року в центрі болгарської культури відбувся підсумковий конкурс “Джерело майстерності”. У заході взяли участь 14 національно-культурних товариств. Найкращою недільною школою таємним голосуванням було визнано недільну школу товариства “Чеська родина” [19].

2006 року товариство за підтримки Чеського посольства в Україні, Одеської державної адміністрації, Одеської міської ради, наукової бібліотеки ім. М. Горького й Інституту історичних та етнологічних досліджень започаткувало Міжнародну науково-практичну конференцію “Гуситські читання”, присвячену 635-річчю з дня народження національного героя Чехії Яна Гуса. Головною темою першої конференції стала “Роль особистості Яна Гуса в становленні

національної самосвідомості чеського народу”. На відкриття конференції до Одеси приїхали перший секретар Чеського посольства в Україні Петр Вагнер, директор Чеського культурного центру в Україні Рудольф Седлачек [20]. У ній узяли участь науковці з Одеси, Києва, Праги [11, с.118].

Найнезабутніша зустріч для “Чеської родини” відбулась 15 червня 2005 року в м. Одеса з президентом ЧР Вацлавом Клаусом, його дружиною Лівією та представниками уряду республіки. Під час проведення заходів кожний член товариства мав змогу поспілкуватись з високими гостями рідною мовою. У вересні того ж року м. Одесу відвідала делегація Синодної ради Чесько-братршської євангельської церкви, представники якої зустрілися з членами “Чеської родини” і разом здійснили прогулянку історичними місцями Одеси, побували у єпископа лютеранського Ратца. Також із членами “Чеської родини” зустрічалися вчені-етнологи Академії наук Чехії, які вивчають історію чеських поселень в Україні [17].

Товариство бере активну участь у заходах, які проводяться місцевою владою: День міста, “Гуморина”, фестиваль “Райдуга мов”, “Дні Європи”, “Дивокрай”, День незалежності України, Дні слов’янської писемності, Інтернетнічному форумі єврорегіон “Нижній Дунай” [11, с.115].

У день незалежності України 24 серпня 2007 року відбувся II Одеський обласний поліетнічний фестиваль мистецтв “Дивокрай”, який став справжнім зорепадом народної музики, танців і пісень на Театральній площі в м. Одеса, де кожна національна громада області мала можливість продемонструвати свої культурні надбання, адже культура — ключ до духовних таємниць народу. Народне мистецтво чехів представляли ансамбль “Надія” товариства “Чеська родина” та гості з Праги — колектив “Камера Хабра” (керівник професор Любомир Матл) [21]. Товариство встановило культурні зв’язки з етнічною Батьківщиною. Великою подією у творчому житті фольклорного ансамблю “Чеська рапсодія” стало запрошення його на Міжнародний фестиваль народної творчості краян “Рожновські славності” (тобто Рожновські гуляння), який відбувся в м. Рожнові-під-Радгоштем. Фестиваль був ювілейним. Він присвячувався п’ятнадцятиріччю участі в “Рожновських славностях” краян — чехів, що проживають за межами своєї історичної Батьківщини. Фестиваль традиційно тривав два тижні, упродовж яких неодноразово змінювався склад його учасників. Вокальний ансамбль “Чеська рапсодія”, який очолювала викладач музичної школи №13 Людмила Андріївна Кисельова та хореографічний гурток на чолі з Наталією Єрьоменко виступали упродовж чотирьох днів на сценах, влаштованих на території парку “Валашський музей у природі” [22]. Костюми для колективу власноруч виготовила член товариства, випускниця Київського технікуму легкої промисловості Ганна Паршенкова (Гофман) [11, с.115]. “Чеська рапсодія” стала лауреатом Міжнародного фестивалю “Рожновські славності 2007” [11, с.107-108]. Учасники фестивальної поїздки були зачаровані унікальним парком-музеєм з його унікальною архітектурою, маленьким охайним містечком Рожновом. Восени 2007 року ансамбль “Чеська рапсодія” став лауреатом Першого краянського фестивалю у місті Прага, а також виборов приз глядацьких симпатій на IV краянському

фестивалі 2010 р.

Отже, в Україні створені всі умови для національно-культурного відродження всіх етносів, у тому числі й чеського. Українська держава сприяє інтеграції чехів в українське суспільство. Товариства “Чеська бесіда” та “Чеська родина” проводять активну культурно-освітню діяльність у збереженні та розвитку чеської культури в м. Одесі.

Література:

1. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. — К.: ПЦ «Фоліант», 2005. — 633с.
2. Матеріали з історії чехів на Одещині. — Вип.1 — Одеса: Друк, 2005. — 100 с.
3. Злагода. — 1996. — октябрь.
4. Одесский вестник. — 1998. — 7 ноября.
5. Поточний архів президії спілки «Чеської національної ради України (далі — ПАПС ЧНРУ). Протокол №3 від 24.05.1998 р.
6. Вечерня Одесса. — 1996. — 29 февраля.
7. ПАПС ЧНРУ. Протокол №2 від 29.09.1997 р.
8. Чорноморські новини. — 1997 — 24 травня.
9. Думська площа. — 1998. — 20 травня.
10. Вечерня Одесса. — 2000. — 15 февраля.
11. Чеська родина. — Вип.1 / Під ред. О.Б. Дьоміна. — Одеса: 2007. — 120 с.
12. *Oděské městské české přátelství «Česka rodina» // 5 років Раді представників національно-культурних товариств Одеської області: Одеса: Управління у справах національностей та міграції Одеської держадміністрації, 2004. — 48 с.*
13. Думська площа. — 2004. — 16 квітня.
14. Коган С.М. Дирижер И.В. Прибик и Одесский оперный театр. — Одеса: Астропринт, 2002. — 344 с.
15. Міграція. — 2004. — квітень.
16. Думська площа. — 2004. — 16 квітня.
17. Думська площа. — 2005. — 4 листопада.
18. Думська площа. — 2009. — 17 квітня.
19. Чорноморські новини. — 2007. — 24 листопада.
20. Одесский вестник. — 2006. — 1 октября.
21. Чорноморські новини. — 2007. — 30 серпня.
22. Одеса багатонаціональна.— 2007. — 24 серпня.

УДК 82 — 293.2:7.034.7

КОМІЧНЕ ЯК СКЛАДОВИЙ ЕЛЕМЕНТ БАРОКОВОГО ТЕАТРУ

Т.О. КОРОБКО,

викладач,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Кожна культурна спадщина є багаторічним віковим нашаруванням звичаїв, традиції. Саме вони становлять основу культури, разом із нею суцільний моноліт, який виокремлює і творить різнобарвну гаму багатьох народностей.

На стан сучасного мистецтва, зокрема театрального, на українських

землях великий вплив мав розвиток і поширення шкільного театру, а разом з ним і вертепу. Барокова драма була предметом дослідження багатьох учених і мистецтвознавців, серед яких: І.Франко, М.Возняк, Д.Чижевський, В.Перетц, Й. Федас.

Проте, незважаючи на таку пильну увагу, досі залишається не визначеним велике коло питань, що стосуються походження та розвитку давнього українського театру, як частини культури українського бароко XVII-XVIII століть.

Складовою мистецької культури України XVII-XVIII століть було театральне життя, яке відбувалося насамперед у школах. В українському шкільному театрі поряд із п'єсами значне місце належало декламаціям і діалогам. Але найулюбленішим жанром була драма. У XVII столітті вона являла собою віршований діалог, що своїм корінням сягав обрядових пісень. Драми називалися шкільними, бо створювались у навчальних закладах. До середини XVIII століття в Україні існувало близько 30 драматичних творів: шкільних драм, діалогів, декламацій.

Як правило, до шкільних драм XVII–XVIII століття додавались інтермедії та інтерлюдії – короткі одноактні комічні п'єси побутово-гумористичного змісту, що ставились в антрактах між діями драми чи трагедії.

В одних із перших інтермедій, що дійшли до нас, сюжет був простим, а в інших він узагалі нерозвинений. В основі одних лежать мандрівні анекдоти й казки, в основі інших – веселі бувальщини з народного життя, але всі інтермедії за своєю природою близькі до імпровізаційного театру різних народів – від грецького міма до італійської комедії масок [1, с.78]. Шарж, гротеск, бурлеск, пародія, макаронічна мова були в інтермедії засобами комічного. Дійовими особами виступають українські селяни, козаки, цигани, євреї-корчмарі, німці, студенти. Зміст інтермедій зводиться в основному до суперечок, які здебільшого закінчуються бійками. Сперечаються іудей з християнином, батько з сином, німець з українським селянином, польський шляхтич з козаком, циган і єврей із селянином тощо.

У кращих своїх зразках інтермедія була гострою політичною сатирою на окремі соціальні явища тогочасного суспільства, в ній звучали мотиви визвольної боротьби українського козацтва проти польської шляхти, викривалися гнобителі народу – шляхтичі, євреї-орендарі, православні, уніатські, католицькі священики.

Українські інтермедії та інтерлюдії надавали виконавцям надзвичайно широкі можливості для відтворення різноманітних індивідуалізованих рис зображуваних персонажів, для застосування різнобарвних художніх засобів і виразних сценічних прийомів акторської майстерності.

Поетика бароко поєднує в собі різнорідні, протилежні елементи й форми, гармонійно сполучаючи трагічне з комічним, піднесене з вульгарним, жахливе з кумедним. Примхливо синтезуються в ньому християнські та язичницькі елементи. Так, Богородиця йменується Діаною, хрест порівнюється з тризубом Нептуна, в богословських трактатах з'являються амури й купідони тощо. Таке поєднання “непоєданного” і стає однією з найхарактерніших барокових рис.

Поетика бароко органічно “сплавляє” символіку з побутовим натуралізмом, аскетичну — з гедонізмом, сакральне — із жартівливим. Для митців бароко немає абсолютно нічого, що не могло б співіснувати. За допомогою метафори все можливо поєднати. Головне, аби таке примхливе сполучення вражало й було дотепним. А щоб виявити свою дотепність, необхідно якраз поєднувати смішне і сумне, трагічне і комічне, бо “не існує явища ані настільки піднесеного, щоб воно не могло обернутися на жарт і за формою, і за змістом” [2, с.18].

Дотепність, парадоксальність, контрастність поєднання найбільше цінувалися теоретиками та практиками бароко. Проблемам дотепності були присвячені цілі трактати, які закладали фундамент нової поетики. Серед них “Дотепність, або Мистецтво вишуканого розуму” (1648р.) іспанського філософа Б.Грасіана та “Підзорна труба Аристотеля” (1655р.) Е.Тезауро. Дотепність вважалася також основою художнього пізнання дійсності. Так, Бальтасар Грасіан вбачає в дотепності “можливість проникати в суть найвіддаленіших предметів і явищ, миттєво комбінувати їх і зводити воедино”[3, с.8]. І не дивно, що контрастність в усьому захоплює шкільну драму XVII — XVIII століття.

У практиці українського шкільного театру інтермедії посідали другорядне місце відносно серйозної драми. Та хоч сміхове начало і виступало на другому плані, утілене в інтерлюдіях (інтермедіях) словом, українська тодішня сцена увібрала в себе все знаменне для європейської культури з її усвідомленням, що “все справді велике повинно містити сміховий елемент”[4, с.339]. Комедійний елемент, присутній в інтермедіях, на якусь мить перетворював шкільний театр у театр світський, відводив його від обряду. Інтермедії співвідносилися із серйозною частиною шкільної драми, і були наче нижнім ярусом Божого Царства (де панує людський сміх, з його демонічним началом, сміх людини, що втратила божественну благодать). Таким чином створювалася завершена модель світу, який від своїх початків існує в цьому одвічному дуалізмі. “Сміх став органічною частиною світової містерії, а не розвагою, репризою, відпочинком від високої містерії” [5, с.31].

Найдавнішими відомими нині пам'ятками інтермедійного жанру, якими й розпочинається історія української комедії, є дві інтермедії до драм Якуба Гаватовича, поставлені 1619 року в місті Кам'янці-Струмиловій, “Климко, селянин Стецько, який накупив горшків” та “Максим, Грицько, Денис, знайшли пирога”.

До середини XVII століття належить популярна “Интермедіум жид із русинами”, де партнери сперечаються у питаннях віри. У другій половині XVII століття виник Дернівський збірник, у якому вміщено дев'ять інтермедій.

Як бачимо, українська драма з різноманітністю своїх типів здатна була задовольнити різноманітні інтереси та смаки. Навіть – і потребу в комедії. Зрозуміло, що інтермедія (як комедія) з'являється в Україні спочатку в рамках барокових драм. Поруч із піднесеними мотивами зустрічаємо в них окремі місця “легкого” або гумористичного характеру. Так, учень міркує:

“...Дай же, Христе воскресший, щоб росла кропива!

Отто, то будеть моя година щаслива!

Окрий же, Пане можний, і ліси листками,

Щоб ми в них гуляли собі з телятками,
Бо вже ся міні школа барзо ізбрибла,
А як у турмі темній мене посадила.
А коли б то кропива, то б ся я і схова
І, хоч би м'я шукав дяк, в кропиві б я не дбав...”

Окремі сцени в різних типах драм ніби спеціально призначені для вміщення гумористичного елемента. Поруч з ідилічними “пастирями” Дмитра Туптала зустрічаємо й цілком гумористичних: гріхопадіння “пастирі” описують в одному уривку різдвяної драми так:

“...Не розжовав Божого слова дошніра,
Да втоклив весь розум в молодіці,
І вкусив тоєй, що не велів Бог кислиці...
Ет-ето як напоганить іноді кішка в страву,
То аж пасокою вмється, як товчуть пикою об лаву...
Да от наробив халепи, що за одну кислицю
Запер всім людям до рая границю”.

Гумористичних нот набувають іноді й цілком серйозні сцени та постаті, як от — Люцпер у “Слові о збурені пекла”:

“Люципер до слуг мовить:
Пильно стережіте
І в руках своїх оружїє міцно держіте!
А як до вас прийдуть, грізно одповідайте
І плечима двері міцно підпирайте!
І если би ся ламав, анголів забивайте!
Нехай он тут не ідеть! Нікому не фольгуйте”.

Як бачимо, канонічний текст “опускається” у фольклорну, сміхову стихію. Прикладом може слугувати “Слово о збурені пекла”. Цей великодній спектакль має складну конструкцію. Муки Христа, його смерть не показані глядачам. Вони лише чують про них із вуст інших дійових осіб — які, знючи про зішестя Христа до пекла з метою порятунку праведників, зайняли оборонні позиції, обмірковують план бою. Пекельні сили зводять штучну браму, вішають залізні ланцюги тощо — абсолютно смішні в своїй конкретності речі, адже, як розуміють глядачі, все це нічого не значить для їх суперника. Так абстрактна боротьба добра і зла переходить у план “реального”, а тому й комічного двобою. Однак це “опускання” високого в “низьке” не позбавляє виставу духовного звучання, адже за всім стоїть серйозна і важлива для людини того часу християнська думка. Таке переведення біблійних текстів на мову сцени не було українським винаходом, однак, стало важливою ознакою її бароковості.”[6, с.231].

Українські інтермедії зустрічаємо і в деяких польських драмах, як от у драмі Якуба Гаватовича з 1619 року (“Продав kota в мішку” та “Найліпший сон” — пізніше відомі як народні анекдоти). До окремих принад інтермедій належала велемовність: у них з'являються українці, білоруси, поляки, цигани. Може, найцікавіші інтермедії з різдвяної та великодньої драми М.Довгалевського. Вони не лише анекдоти, а, як це буває в комедії, спрямовані

проти певних явищ чи осіб: проти астрологів, проти поляків, яким автор закидає політичну зарозумілість і соціальний гніт, москалів, “пиворізів”; автор висміює і селян. Ситуації для комедії класичні: помилки, непорозуміння, крадіж, обурення, сварки та бійки тощо. Мова їх близька до народної, почасти навіть вульгарна. Маємо інтермедії в драмі Г.Кониського “Воскресеніє мертвих”.

Усамітнюється елемент інтермедій у різних гумористичних діалогах (як от “плач” ченців-п'яниць), які, однак, не призначалися для театральних вистав, а лише для читання. Але інтермедії безумовно вплинули на ляльковий український театр, так званий “вертеп”. У пізніший період — уже поза межами бароко — наслідував інтермедії І.Некрашевич; наслідки впливу інтермедій або залежного від них “вертепу” помітно в гумористичному українському оповіданні ХІХ століття та в “українській школі” російської літератури (М.Гоголь та інші).

Побутувала у цей час в Україні і народна драма (“Цар Ірод”, “Коза”, “Маланка”, “Трон” тощо). Найоригінальнішим був народний ляльковий театр, що створював уявлення про світобудову. Поверхи вертепної скрині були своєрідною “моделлю світу” — земля, видимий світ, і небесна обитель, де, водночас по'єднуючи “небесне” і “земне”, відбувалася дія. Ляльки не пересувались по сцені, а наче ілюстрували дію, не існували, а демонстрували чиєсь життя.

Відомо, що популяризаторами інтермедій у народному середовищі були переважно спудеї (студенти) Києво-Могилянської академії, школярі тогочасних колегіумів в Україні, які під час вакацій, щоб заробити собі на прожиття, влаштовували інтермедійні вистави. Не нехтували вони і вертепом, який, за аналогією до живого театру, теж мав “дві частини”: верхню (драма) — рай або райок (божествене) і нижню (інтермедія) — пекло (земне).

Героями нижньої частини вертепу виступали ті самі персонажі, що й в інтермедії. Видатний дослідник давнього театру Й.Федас за внутрішніми структурними ознаками розрізнув чотири види вертепних вистав: 1) мімодраму (пантоміму), в якій релігійні та світські елементи перплетені, ролі виконують неозвучені ляльки під спів хору; 2) живий вертеп, де ролі виконують люди, а будиночок використовується символічно; 3) ляльковий (релігійна і світська частини різко розмежовані, досить розвинена мова дійових осіб) та 4) комбінований (поєднання гри людей і ляльок) [7, с.28].

Отже, простежується тісний зв'язок шкільного театру і вертепу. І це не дивно, бо не тільки сюжети були однаковими, але й дійовими персонажами, виконавцями і взагалі авторами вистав виступали одні і ті ж особи — студенти братських шкіл, колегіумів.

У середині ХVІІ століття у період розвитку шкільної драми та інтермедії з'явився своєрідний музичний театр. Ним став бурсацький концерт, що ставив дотепну сценку з життя бурсаків, у якій співаки — дорослі й малі — грають самі себе. Водночас це пародія на урочистий “високий” церковний твір (наприклад, “Служба поворізам і п'яницям”). Низький зміст у поєднанні з традиційними серйозними формами дванадцятиголосної урочистої композиції

створює особливий гумористичний ефект.

Зазначимо, що автори інтермедій не шукали тем за сферою людського життя. Вони писали твори, ідейний струмень яких відповідав суспільним інтересам.

Інтермедії стали визначним явищем давньої української літератури першої половини XVIII століття. В цьому найдемократичнішому жанрі давньої драматургії відбилися сильні антиклерикальні тенденції. Жанр інтермедії мав великий вплив і на розвиток подальшої української літератури. Його значення в історії української літератури добре визначив І.Франко: “Значення їх для дальшого розвою нашої літератури було далеко більшим, ніж самих драм. На се склалися головне дві причини: інтермедія писана була мовою, близькою до народної, а не раз і чисто народною, і зміст свій, колорит, спосіб вислову черпала з оточуючого життя народного... Симпатії і антипатії народні виявлялися тут вповні; в жартівливій формі порушувало не раз найтяжчі рани народного життя: притиски збоку панів, нещастя релігійних роздорів і т.д. В гумористичнім і сатиричнім дусі інтермедій зложені були в XVIII віці також численні “вірші” Рождественські і Пасхальні, котрі часто є не тільки епічним переказом драматичних і сценічних штук, а мовою і писательською манерою являються безпосереднім попередниками “Енеїди” Котляревського та “Пана та собаки” Артемівського” [8, с.23].

Література:

1. Возняк М. Початки української комедії (1619 — 1819). - Львів, 1919. - 138 с.
2. Тезауро Е. Підзорна труба Аристотеля. 1655.
3. Грасіан Б. Дотепність, або Мистецтво вишуканого розуму. 1648.
4. Бахтин М. Из записей // Эстетика словесного творчества. - М., 1979.
5. Микитюк П. Українська шкільна драма XVII — XVIII ст. як сакральний феномен // Вісник львівського університету. Серія мистецтво. - Вип. 3. - 2003. - С.29-34.
6. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. - Нью — Йорк, 1956.
7. Федас Й. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX — XX ст.). - К.: Наукова думка, 1987. - с.183.
8. Франко І. Русько-український театр (Історичні обриси) // Збірник творів: У 50т. - Т. 29. - С.21 - 25.

УДК 93/94:372.48 “41/44”

ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ ОДЕСИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.) ТА ЇХ ДОЛЯ

В. В. ЛЕВЧЕНКО,

канд. іст. наук, ст. викл.,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Події Другої світової війни та впровадження німецького “нового порядку” на території України негативно позначилися не тільки на соціально-економічному і суспільно-політичному положенні населення, а й внесли зміни в його культурне, освітнє та наукове життя. У цьому контексті викликає зацікавленість діяльність та доля вчених-істориків України, що залишилися на

окупованій території (переважна більшість їх колег була евакуйована). Не стали виключенням й вчені-історики Одеси, які впродовж 1941–1944 рр. опинилися в зоні німецько-румунської окупації – складному, драматичному та, в чомусь, парадоксальному періоді в історії міста. Роки окупації Одеси залишаються фактично невисвітленими офіційною хронікою, а та частина, яка є доступною, не відображає реальної картини подій, що відбувалися в ті роки.

Соціокультурна трансформація, яка відбувається сьогодні в Україні і світі, дає можливість поглянути на стан дослідження історії історичної науки (суб'єктом якої виступають вчені-історики) в період 1941–1944 рр. як складової частини національної культури. Поміж ряду проблем її нового осмислення першорядною є ліквідація дискретності у вивченні історії історичної науки ХХ ст., здобуття знань про невідомі етапи її розвитку. Безпосередньо це пов'язано з розширенням кола досліджуваних питань, відходом від старих ідеологічних штампів і стереотипів в оцінці подій, появою та розвитком нових концептуальних положень, що дає можливість сучасним історикам об'єктивно і зважено підійти до подій того часу, якомога повніше висвітлити трагічні сторінки в історії народу України.

Через кон'юнктурні причини за радянських часів історіографія історії історичної науки в Україні, в зазначений період, має коротку історію, яка припадає на останнє двадцятип'ятиріччя. У сучасній історіографії проблеми діяльності вчених-істориків України в період окупації намітилися кілька напрямків дослідження. Окремою групою можна виділити студії, що присвячені загальній картині дій окупаційної влади щодо науково-культурного життя та теоретично-практичних засад існування істориків у цей період [1–2]. До іншої групи можна віднести праці, автори яких, у контексті дослідження історії Одеського університету в період окупації, згадують імена деяких істориків [3]. Важливими для дослідження анонсованої проблематики є розвідки, в яких розглянуто стосунки науковців та влади “Трансністрії” [4]. Побіжні згадки про деяких вчених-істориків Одеси, в зазначений період, знаходимо в спогадах сучасників тих подій [5–6], нарисах розвитку науки в Одесі [7], біографічно-енциклопедичних виданнях [8]. Значний внесок, у розробку поставленої проблеми, зробили Г. Л. Малинова [9], В. О. Смирнов [10] та автор даної статті [11], що присвятили біографічні студії деяким вченим-історикам Одеси періоду окупації, в яких на базі матеріалів архіву управління Служби безпеки України в Одеській області (Архів УСБУ в Одеській області) розглянули основні напрямки їх діяльності та подальшу долю.

Аналіз літератури свідчить, що зазначена проблема ще не набула цілісного дослідження. З метою заповнення пропущених сторінок в історії історичної науки та продовження обговорення гострих проблем історії Одеси періоду окупації, ми розглянемо тему винесену в заголовок статті. Актуальність ретроспективного дослідження зазначеної теми не в останню чергу зумовлюється регіональними особливостями історичного розвитку Одеси, що під час Другої світової війни, на відміну від інших регіонів України, перебувала в німецько-румунській зоні окупації.

Джерельну базу даного дослідження складають матеріали Архів УСБУ в

Одеській області, Державного архіву Одеської області (незначна кількість оприлюднена [12]) та періодичної преси тих часів.

Отже, за нашими підрахунками в Одесі в період окупації залишалось щонайменше 25 вчених різних галузей історичної науки, які були кинуті радянським керівництвом напризволяще. Серед них історики античності: Б. В. Варнеке (67 років), М. О. Соколов (55); історики права: О. О. Жилін (61), О. І. Покровський (68), І. Я. Фаас (47); історики-краєзнавці: А. С. Бориневич (86), О. Б. Варнеке (37), А. Г. Готалов-Готліб (75), О. І. Занчевський (43), В. І. Селінов (65); історики літератури: Я. К. Багдасарянц (56), А. Д. Балясний, З. А. Бориневич-Бабайцева (55), П. Є. Єршов (47), В. Ф. Лазурський (72), А. В. Недзвідський (33), Ф. І. Педанов (56), П. В. Підлипський (64), П. О. Потапов (59), Г. П. Сербський (41); археологи: В. О. Пора-Леонович (55), Л. О. Кузнецова, М. А. Москетті; історик живопису Д. К. Крайнев (69). У грудні 1941 р. до них приєднався історик-єгиптолог С. В. Донич (41), який до того втік з полону. Отже, наймолодшому представнику наукового середовища істориків було 33 роки, найстарішому – 86 років, середній вік – приблизно 57 років.

Немає сумніву, що переважна більшість науковців залишилася в окупації свідомо і добровільно. Одними з основних причин цього вчинку були поганий стан здоров'я та поважний вік. Фактично всі вони в перші місяці існування нової влади опинились без роботи і перебивались тимчасовими заробітками. Незважаючи на це частина з них плекала надію на німців, як на “культурну націю”, і сподівалася, що вони створять належні умови для розвитку культурного життя. З іншого боку, як зазначив М. В. Коваль, переважною більшістю інтелігенції окупованої України володіли аполітичні настрої, і вона обрала шлях пристосування. Причиною прийняття такого рішення була образа на радянську владу за тотальні репресії та переслідування в передвоєнний час. У зв'язку з цим частина вчених з альтруїстичних міркувань увійшла до складу окупаційних органів влади з метою “прислужитися співгромадянам” у важкий час [2, с. 236]. Для них це був майже єдиний спосіб виживання, і мало хто від нього відмовлявся, саме тому вчені добровільно погоджувалися співпрацювати з новою владою. Вважаючи Б. В. Варнеке патріархом наукового товариства в Одесі, румунська влада доручила йому звернутися через газету до всіх діячів освіти і науки з закликом співпрацювати з новою адміністрацією [6]. Внаслідок чого в перші місяці окупації Ф. І. Педанов почав працювати секретарем медичної дирекції Міської управи [13], З. А. Бориневич-Бабайцева очолила румунську жіночу гімназію [14], Г. П. Сербський став інспектором, а згодом завідувачем відділу мистецтв і культів управи, В. Ф. Лазурський і П. Є. Єршов на чолі з М. О. Соколовим увійшли до Трофейної комісії Примарії [10].

Розглядаючи проблеми співпраці вчених-істориків з окупаційною владою, ми неминуче опиняємося перед осмисленням такого неоднозначного і суперечливого феномену як колабораціонізм. На думку М. В. Коваля, в появі колабораціонізму, в першу чергу, винна радянська система, яка кривою, свавіллям та беззаконням, особливо на виконавчому рівні, відштовхнула від себе тисячі людей. [2, с. 127–132]. Виходячи з вищезазначеного, можна зауважити, що вимушена праця на окупованій території заради елементарного

виживання (під час окупації загального продовольчого постачання не існувало, його отримували лише ті, хто працював), яка не тягла за собою злочину, не може розглядатися як колабораціонізм. Втім, для більшості вчених, життя під окупантами було неймовірно складним та перетворилося на суцільну боротьбу за елементарне виживання. З іншого боку, співпраця деяких вчених-істориків з румунською владою сприяла становленню злочинної політики окупантів та розкраданню матеріальних цінностей. Так, у роботі Трофейної комісії з обліку цінностей Історико-археологічного музею брав участь В. І. Селінов. Влітку 1942 р. половина історичних цінностей музею була відправлена до Румунії. У свою чергу директор Академії мистецтв М. О. Соколов також не завжди міг завадити вивезенню художніх цінностей [10].

Основним місцем педагогічної діяльності більшості вчених-істориків у період окупації став, створений новою владою, Румунський королівський університет (Одеський університет). На історико-філологічному факультеті викладали Б. В. Варнеке, М. О. Соколов, О. І. Занчевський, В. І. Селінов, Я. К. Багдасарянц, А. Д. Балясний, З. А. Бориневич-Бабайцева, П. Є. Єршов, В. Ф. Лазурський, А. В. Недзвідський, Ф. І. Педанов, П. В. Підлипський, П. О. Потапов, Г. П. Сербський [15]. На юридичному факультеті працювали А. С. Бориневич, О. О. Жилін, О. І. Покровський, І. Я. Фаас [16]. В Академії мистецтв (Одеське художнє училище) викладали М. О. Соколов і Д. К. Крайнев [17]. На факультеті тривала плідна наукова робота. Так, 30 жовтня 1943 р. відбувся захист докторської дисертації В. І. Селінова “Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром периода торгового расцвета Ольвии в IV и III веках до Рождества Христова” (офіційні опоненти М. О. Соколов, Б. В. Варнеке, А. Г. Готалов-Готліб, Є. А. Гапонов) [18]. У вересні 1943 р. при університеті було відновлено діяльність Одеського Товариства історії і старожитностей (діючого до цього у 1839–1922 рр.), віцепрезидентом якого було обрано В. І. Селінова, а секретарем О. Б. Варнеке [19].

Науково-дослідна діяльність вчених-істориків проходила в Історико-археологічному музеї та Історичному архіві. У відкритому 20 вересня 1942 р. Історико-археологічному музеї (директор В. І. Селінов), який з 1 квітня 1943 р. увійшов до складу науково-дослідних інститутів університету, регулярно проводились практичні заняття студентів історико-філологічного факультету університету. Наукові дослідження проводили О. І. Занчевський (упорядковував матеріали первісного суспільства), С. В. Донич (нумізматики), Л. О. Кузнецова і М. А. Москетті (опис та укладання каталогів давніх світильників та чаш) [20]. В Історичному архіві В. І. Селінов спільно з О. І. Занчевським обробляли матеріали фонду канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора часів князя М. С. Воронцова. Під керівництвом В. І. Селінова студенти проводили практичну роботу з ознайомлення з архівними матеріалами, які стосувалися історії одеського міського управління, зокрема міського магістрату початку XIX ст., а також історії друкарства в місті. Одним із учнів був студент четвертого курсу, майбутній професор П. Й. Каришковський, який збирав матеріали до 60-річчя існування типографії Ю. І. Фесенка [21]. Основними формами реалізації науково-дослідної

діяльності істориків були статті, доповіді, виступи на радіо. Окремої уваги заслуговує підготовка істориків до видання колективної монографії, присвяченої 150-річчю заснування Одеси.

Треба зазначити, що контакти представників влади з вченими-істориками здійснювались у режимі дисципліни воєнного часу через військову адміністрацію, муніципалітет та керівництво закладами й установами. Структура управління в останніх під час окупації була в основному адекватною радянській системі нагляду. Не набула істотних змін й політико-ідеологічна концепція історико-наукової діяльності. Якщо до війни науковці обслуговували ідеологію радянської тоталітарної системи, то в умовах німецько-румунського вторгнення, локально, забезпечували завдання румунської влади, яка намагалася виправдати своє “історичне право” на “Трансністрію” як їх споконвічні землі та, глобально, розвінчували комуністичну ідеологію.

Перед вступом військ Червоної армії в Одесу, частина вчених-істориків виїхала до Болгарії (Г. П. Сербський) і Румунії (В. І. Селінов, І. Я. Фаас). Згодом одні повернулися самі, інших – привезли. За співробітництво в період окупації з німецько-румунською владою було заарештовано органами НКВС та засуджено до 10 років виправно-трудових колоній В. І. Селінова, Г. П. Сербського, М. О. Соколова. Б. В. Варнеке помер в тюрмі. Більша частина з них закінчила своє життя в таборах. Це були вчені, що мало цікавилися політикою, не захоплювалися порядками румунської та німецької адміністрацій, так само, втім, як і радянської, але порушили під час окупації суворі вимоги до зовнішності радянського громадянина.

Отже, в діяльності вчених-істориків Одеси в період окупації можна визначити три основних етапи: перший – період адаптації (жовтень-грудень 1941), який характеризується морально-творчою адаптацією до спілкування з румунською владою; другий – відносно стабільна робота (грудень 1941 – середина 1943), яка зі змінами в політико-ідеологічному спрямуванні та експансією румунської мови була зосереджена в вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах міста; третій – фінальний, позначений переломом у ході війни та поступовим відступом окупантів (середина 1943 – 1944), під час якого, при наближенні лінії фронту до міста, відбулось розпорошення науково-педагогічних складів та дестабілізація їх діяльності, підготовка та виїзд частини науковців у сусідні з СРСР країни для подальшої еміграції, а з визволенням цих територій від німецьких військ початок репресивних заходів щодо науковців, які співпрацювали з окупаційною владою.

Таким чином, вчені-історики Одеси під час німецько-румунської окупації співпрацювали з новою владою або свідомо, або помилково, а за своєю більшістю – вимушено. Враховуючи скрутне соціально-економічне положення добровільна співпраця науковців з окупантами іноді була лише спробою пристосування заради виживання. Вирішальну роль у такому виборі відіграли аполітичні настрої, які були спровоковані радянським режимом до початку війни, а результатом стала пристосованість до окупаційного режиму, який тримав їх діяльність під своїм пильним контролем.

Література:

1. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941–1944 // Український історик. – 1987. – № 1–4. – С. 73–108; Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38; Верба І. В. Історична наука в Україні і доля істориків в період нацистської окупації (1941–1944) // Проблеми славянознавства. – Брянск, 2003. – Вып. 5. – С. 260–264; Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 413–445; Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Там само. – К., 2010. – С. 697–717.
2. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки. – Т. 12. – К., 1999. – 336 с.
3. Щетников В. П. Одесский университет: 1941-1944 годы (по материалам оккупационной прессы) // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вып. 9. – С. 266–271; Щетников В. П. До проблеми вивчення історії Одеського національного університету в роки Великої вітчизняної війни // Архів. Документ. Історія. Сучасність. – Одеса, 2001. – С. 193–197; Урсу Д. П. Факультет. Воспоминания. Разыскания. Размышления. – Одесса, 2006. – С. 86–92; Шевченко Н. В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів Півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: Автор. дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2010. – 16 с.; Муzychко А. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2010. – № 9. – С. 46–56.
4. Кязимова Г. Х. Творча інтелігенція та влада Трансністрії (на матеріалах окупаційної преси) // Інтелігенція і влада: гром.-політ. наук. зб. – Одеса, 2006. – Вып. 8. – С. 205–210; Кязимова Г. Х. Наукова та творча інтелігенція «Трансністрії» – деякі аспекти стосунків з владою // Інтелігенція і влада: мат. П'ятої Всеукр. наук. конф. – Ч. 1. – Одеса, 2009. – С. 129–135.
5. Боровой С. Воспоминания. – Москва-Иерусалим, 1993. – 384 с.
6. Павлов И. И. Потерянные поколения. – СПб., 2005.
7. Аппатов С. И., Дёмин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 487; Урсу Д. З історії сходознавства на Півдні України // Східний Світ. – 1994. – № 1–2. – С. 145–148.
8. Професори Одеського (Новоросійського) університету: у 4-х т. – Одеса, 2005; Одеські історики. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – 480 с.; Реабілітовані історією: науково-документальна серія. – Одеса, 2010.
9. Малинова Г. Трудная тема // Одеський мартиролог. – Т. 2. – Одеса, 1999. – С. 750–772.
10. Смирнов В. А. Покровский, Варнеке, Соколов и другие: изменники или жертвы трагедии? // Реквием ХХ века. – Ч. I. – Одесса, 2001. – С. 159–179; Його ж. Арест профессора Владимира Лазурского // Там само. – С. 189–197; Його ж. Филолог Сербский // Там само. – С. 206–219; Його ж. О «немарксистской» египтологии // Там само. – Ч. II. – Одесса, 2003. – С. 124–146; Його ж. Родная Одесса // Там само. – Ч. IV. – Одесса, 2007. – С. 89–131.
11. Левченко В. В. Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Юго-Запад. Одессика. – Вып. 2. – Одесса, 2006. – С. 256–266; Левченко В. В. Из истории исторической науки: профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953) // Юго-Запад. Одессика. – Вып. 6. – Одесса, 2008. – С. 227–247.
12. Остащук В. Одеса 1941–1945 рр. в документах. – Одеса, 2010. – 150 с.
13. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 12933-п. – Арк. 19.
14. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Д. 26277-п. – Т. 2. – Арк. 38.
15. ДАОО – Ф. Р-2255. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 95–95 зв.

16. ДАОО – Ф. Р-2271. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 9, 153.
17. Одесса. – 1942. – 10 сентября.
18. Одесская газета. – 1943. – 2 ноября.
19. Одесская газета. – 1943. – 5 сентября.
20. Одесская газета. – 1943. – 18 мая.
21. Молва. – 1943. – 16 декабря.

УДК 070 (091)"1858"

ПІД ЕГІДОЮ РІШЕЛЬЄВСЬКОГО ЛЦЕЮ: ГАЗЕТА "ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК" В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 50-х рр. ХІХ ст.

Г. С. ЛЕВЧЕНКО,

старший викладач,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(Україна)

Газета "Одесский вестник", як відомо, протягом тривалого часу була найпопулярнішою і найстарішою газетою на півдні Російської імперії. Вона виходила протягом шістдесяти шести років і в її існуванні, як і в житті людини траплялися різні періоди: злети і падіння, комерційний успіх і шкоди від різноманітних лихоліть. Протягом тривалого терміну газета перебувала у віданні Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора (з 1827 до 1871 р.) і виходила під пильним наглядом адміністрації, а починаючи з 1872 р. вона стала приватним виданням. У зазначеному тривалому часі виходу газети винятком став один рік у житті "Одесского вестника", коли його видання перебувало у віданні Рішельєвського ліцею. Саме цей рік (1858) із життя газети і став об'єктом уваги в даному дослідженні.

Головним джерелом, на якому базується публікація є матеріали газети "Одесский вестник". Хотілося б зазначити, що, на жаль, підшивка газети за 1858 р. відсутня в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, у наявності не повний комплект у науковій бібліотеці імені М. Горького, а тому, цей недолік вдалося компенсувати матеріалами бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі. Дане питання висвітлювалося вже в історичній літературі [1]. Ми ж спробуємо розглянути як один рік у житті газети не лише вплинув на її наповнюваність, але й залишив слід у подальшому існуванні цього періодичного видання.

Умови суспільно-політичного піднесення, що охопили імперію після завершення Кримської війни відобразилися в періодичній пресі, в тому числі "Одесском вестнике". Суспільно-політична ситуація у самодержавній країні залежала значною мірою від посадовців вищого рангу, «ока государева» на місцях. У пореформений час у Новоросійському краї генерал-губернатором був граф Олександр Григорович Строганов (1795–1891). Перед цим він був товаришем міністра внутрішніх справ (1834), а в 1836–1838 рр. був генерал-губернатором Чернігівським, Полтавським і Харківським, від 1839 до 1841 р. керував Міністерством внутрішніх справ, з 1849 р. був членом Державної ради.

Він був особою складною і неординарною. О. Строганов прибув до Одеси з Петербургу, де був військовим губернатором, щоб "з неї зробити провінційне місто на зразок Саратова". Певним антиподом консервативного місцевого правителя став відомий хірург Микола Іванович Пирогов (1819–1881), якого в тому ж році (1856) призначили попечителем Одеської учбової округи, і який бачив свою місію в т. ч. і в тому, щоб подолати певні ознаки провінційності міста Одеси.

Сталося так, що 1857 р. (ювілейного року в існуванні газети) після довготривалого очолювання "Одесского вестника" О. Тройницьким, останній залишив Одесу і переїхав до С-Петербурга. Як попечитель учбової округи М. Пирогов, дізнавшись, що О. Тройницький має залишити Одесу, звернувся до О. Строганова з проханням передати видавництво газети у відання Рішельєвського ліцею [2].

Була запропонована програма видання газети, яку ухвалила Рада Рішельєвського ліцею. В ній подавався загальний характер видання, а також ставилося завдання зробити газету справжнім органом ліцею і відповідно діяти через газету наскільки дозволятимуть її тісні межі: по-перше, сприяти поширенню в краї здорових понять про виховання і освіту, по-друге, поширювати наукові загальнокорисні відомості відповідно до потреб краю, по-третє, для покращення устоїв змішаного народонаселення краю, піддаючи суворій і розумній критиці пануючі звичаї, передсуди, погляди на моральний і матеріальний бік суспільного побуту, знайомити при цьому всю Росію з місцевими особливостями краю, по-четверте, всіляко заохочувати членів різноманітних товариств, переважно учбового відомства, до діяльної участі словом і ділом. Відповідно для досягнення поставленої мети вносились деякі доповнення в порівнянні з попередніми роками. В офіційній частині передбачалося додати до звичного змісту розпорядження по учбовому відомству, які на думку Попечителя Одеського учбового округу мають бути оприлюднені загалу. В неофіційній частині вважалося за доцільне обмежитися сучасною інформацією, яка стосується всіх загальних інтересів як Росії взагалі, так і зокрема Новоросійського краю. Передбачалося чотири рази на рік представляти огляди промисловості і торгівельного руху в краї. Політичні новини повинні були мати вигляд короткого викладу історії сучасності. Редакції доручалося особливу увагу приділити вчено-літературному відділу, зважаючи на те, що газета ставала органом учбового закладу. У цьому відділі мали висвітлюватися питання освіти і виховання, а також вміщуватися власне наукові матеріали. Мета цієї частини полягала в тому щоб сприяти всебічному вивченню краю, а вміщуваний матеріал мав бути загальнодоступним, практично спрямованим і побільше стосуватись місцевих інтересів. Передбачалося змінити наповнюваність такої рубрики як фейлетон, щоб вона представляла собою сумлінний звіт про міське громадське життя. Редакція ставила за мету, щоб читач не тільки мав змогу прочитати інформацію, але щоб йому надавалась допомога у правильному обговоренні різноманітних злободенних питань [3]. За редактора газети рада ліцею спочатку обрала професора М. Сокальського. Коли ж той відмовився керувати в дусі нового проекту, запропонованого

М. Пироговим, то редактором було обрано професора О. Богдановського. Але він також не погодився сам редагувати і тоді до нього було додано ще професора О. Георгієвського.

Олександр Михайлович Богдановський (1832–1902) був вихідцем із Тамбовської губернії. Середню освіту отримав у сирітському Миколаївському притулку. Після завершення навчання в Московському університеті зі ступенем кандидата 1853 р. посів місце ад'юнкта Рішельєвського ліцею з кримінального права. Принагідно зауважимо, що в майбутньому (поч. 60-х рр.) стане його директором. Він був останнім директором ліцею і взяв активну участь у перетворенні ліцею в Новоросійський університет, ставши його першим проректором. Отже, діяльність О. Богдановського як викладача, громадського діяча, редактора та видавця була дуже плідною і багатогранною. Другим редактором був історик, публіцист, викладач Олександр Іванович Георгієвський (1830–1911). Після закінчення курсу в Московському університеті, посів кафедру загальної історії і статистики в Рішельєвському ліцеї. Пізніше співробітничав з єврейськими російськомовними газетами "Рассвет" (1860–1861) и "Сион" (1861), що підтверджує його ліберальні погляди. Разом з О. Богдановським видавав "Новороссийский литературный сборник" (1859 р.). Від 1866 до 1870 р. редагував "Журнал Министерства народного просвещения". Тобто редагування "Одесского вестника", до якого він долучився стало потім у нагоді у подальшій діяльності.

Завдання, які поставив новий попечитель перед газетою він висвітлив у відкритому листі до редакторів, який був передрукований і в інших газетах. Його заклик перетворити газету із звичайного інформатора в вихователя молоді і суспільства звучав дуже актуально. Також він зазначав, що газета не повинна стати суто органом Рішельєвського ліцею. "Пам'ятайте, – писав М. Пирогов – що газета може потрапити до рук і великороса, і малоросіянина, і молдаванина, і грека, і єврея. Згадайте, що Одеса живе пшеницею, що степ поганий провідник переконань і просвітництва. Моя справа звернути вашу увагу на всі можливі труднощі... Я від душі бажаю подолати ці труднощі. А хто щиро бажає, той в успіхові не сумнівається" [4].

Під впливом М. Пирогова шпальти "Одесского вестника" замайорили публікаціями нового спрямування. Зміни, що відбулись за часів нового керівництва газети були такими. По-перше – це значне скорочення офіційної частини. По-друге – поява ґрунтовних статей різноманітної тематики. Звертає на себе увагу сам тон публіцистики: вона перейнята ліберальним духом, причому деякі статті для того часу були аж надто радикальні. Це стосується зокрема статей, щодо єврейського питання і почали з'являтися на шпальтах "Одесского вестника" (О. Рабинович "О Мошках и Йоськах" 25 січня, А. Думашевський "По поводу статьи "о Мошках и Йоськах" 4 березня). Про зміни в кращий бік у єврейському приходському училищі, після його відвідання, написав велику статтю обсягом більше однієї сторінки М. Пирогов "Одеська Талмуд-Тора" [5]. Ця публікація викликала резонанс у суспільстві і в "Санкт-Петербургских ведомостях" з'явилась стаття Герсеванова, в якій він зазначив, що євреї підготували свою школу до приїзду нового попечителя. Цей матеріал

викликав дискусію на сторінках газети і зокрема А. Чирков спростував звинувачення Герсеванова, зазначаючи, що той навіть не був у цій школі, щоб говорити по те, що до приїзду попечителя учбового округу все було підготовлено [6].

Наступна ознака нового курсу, яку помічаємо в "Одесском вестнике" – це яскраво виявлений крайовий ухил газети. Якщо раніше газета майже не відбивала життя Степової України, обмежуючись тільки одеським життям, то тепер вона стала справжнім крайовим органом, в якому помітно побільшало публікацій про життя краю. Серед цього краєзнавчого матеріалу певне місце займають статті етнографічного характеру зі змалюванням побуту українців, євреїв, болгар, німців-колоністів, кримських татар, молдаван. (Ф. Домбровський "Несколько слов о крымско-мусульманской благотворительности", В. Кондараки "Обычаи крымских татар", "Тарнополь И. О бедном сословии русских евреев. Источники этой бедности и всевозможное её облегчение", И. Енакиевич "Некоторые особенности Аккерманских молдаван", И. Енакиевич "Нравы и обычаи аккерманских болгар", К. Булатович "Обычаи молдаван при браках" тощо. У статтях, присвячених Степовій Україні, що їх зустрічаємо в "Одесском вестнике" за 1858 р., знайшли свій відбиток і торгівля, і промисловість краю, і сільське господарство. З'явилися у цей рік і статті педагогічної тематики (N. S. "Несколько мыслей о специальном образовании", в якій автор поставив питання специфіки застосування вікових особливостей в освіті і вихованні).

Серед постійних співробітників газети був А. Скальковський, для якого в його діяльності не став винятком і цей рік. Історик помістив на шпальтах газети 1858 р. п'ять різнобічних публікацій [7], але найбільший інтерес представляє його публікація, вміщена в перших двох номерах "Про періодичні видання Одеси", яка приурочена тридцятилітньому ювілею газети і представляє собою нарис зародження періодичної преси в південному регіоні. Також співробітниками "Одесского вестника" були викладач Рішельєвського ліцею І. Міницький, співробітник головної контори РОПіТ, колишній учасник Кирило-Мефодіївського товариства М. Савич. Їхні публікації в газеті були гострими і навіть виходили за межі дозволеного для ліберальної преси у висвітленні окремих питань. У номері від 18 січня під ініціалами N. S. (Під цими ініціалами в звіті редакторів в № 145 ОВ за 1858 р. зазначено, що це – М. Савич) була опублікована стаття "Бюджет робітника" (18 січня), в якій була вміщена таблиця бюджету і цін на товари та доводилось, що зарплата робітника є нижчою від прожиткового мінімуму. Йому ж належала публікація "Несколько мислей о специальном образовании" від 8 лютого – про вікові особливості і їх застосуванні в освіті і вихованні, "О приюте арестанских и нищенских детей". І. Міницький під час своєї поїздки за кордон надсилав листи до редакції в рубрику "Закордонні листи" (6 листів із Брюсселя, Парижа, Лондона) [8], в яких звучала критика соціально-економічного і політичного розвитку європейських держав. Цим редакція намагалась розширити можливості подачі подій за кордоном, висвітлюючи ці події в ліберальному дусі.

Редакція газети використала надані раніше не чувані їй можливості. На її

сторінках з'явилися статті про свавілля поміщиків, хабарництво серед чиновників, широко обговорювалось селянське питання. В публікаціях "Одесского вестника" стали відчутними ліберальні настрої і це викликало незадоволення з боку влади, яка вбачала в них навіть республіканське забарвлення. О. Строганов і Херсонський предводитель дворянства Є. Касинов були збентежені публікаціями газети і реакціями на них у суспільстві. Вони бачили себе охоронцями "устоїв" імперії. Все це викликало незадоволення місцевої адміністрації. І ось до Санкт-Петербургу посипались доноси, в яких вказувалось на "вільнодумні публікації" "Одесского вестника". Головне ж незадоволення було пов'язане не так з газетою, як із самим характером діяльності М. Пирогова. Не пом'якшив позицію влади навіть такий факт, що газета в той рік виходила на вигідних для міської влади умовах (прибутки віддавались на користь типографії). У статті від редакції редактори повідомили читачам, що з наступного року не редагуватимуть газету і вона знову повертається в безпосереднє відання Новоросійського генерал-губернатора. Серед своїх заслуг вони вказали такі: 1) збільшилась кількість передплатників газети; 2) редакція довела, що й в провінції, а не лише в столицях, можлива справжня літературна і журналістська діяльність [9].

Звісно в тих умовах М. Пирогова не змогли просто звільнити, так як суспільство вимагало свобод, тому його перевели попечителем до Київської учбової округи. Граф О. Строганов з цього приводу жартував: "Язык до Києва доведе". Друзі, однодумці, студенти ліцею влаштували М. Пирогову такі гарячі проводи, а газета своїми публікаціями про цю подію сприяла тому, що звістка про від'їзд М. Пирогова з Одеси розійшлася далеко за межами міста і стала подією у тогочасному суспільному житті [10].

В останньому номері "Одесского вестника" за 1858 р. редактори зробили короткий огляд своєї журналістської діяльності, з гордістю відзначаючи свою службу Новоросії, і вказуючи на багато авторських і редакційних публікацій, які викликали жвавий інтерес не лише в Новоросійському краї, а й за межами південного регіону. "З самого початку свого існування російська література, – писали редактори, – за незначними виключеннями завжди слугувала великим ідеям добра, правди, справжнього просвітництва і гуманізму, вказуючи, з одного боку, на існування кричущих зловживань, з іншого – на засоби їх виправлення. Видаючи "Одесский вестник" протягом цього року... не думаємо, що згрішили проти цього високого призначення російської літератури: і тим самим наша місцева газета завоювала для себе права громадянства" [11]. Це не були порожні слова. На шпальтах "Одесского вестника" 1858 р. обговорювалися важливі громадські питання, його статті читали, обговорювали, передруковували.

Таким чином, завдяки діяльності М. Пирогова найстаріша газета південного краю опинилася на один рік у колі ліберальної преси імперії. Відомий хірург і педагог зумів зробити так, що шпальти газети заграли новими фарбами і зарясніли публікаціями, які стосувалися актуальних на той момент проблем. Редакції газети під покровительством М. Пирогова вдалося досягнути поставленої мети: питання, які піднімалися на шпальтах "Одесского вестника" викликали резонанс у суспільстві і призводили до обговорення деяких з них у

газеті. На один рік газета була позбавлена контролю з боку цензури і наповнилася гострими злободенними матеріалами. Можна стверджувати, що через посередництво провінційної газети М. Пирогову вдалося звернутися не лише до південного краю, але й до всієї імперії, а вплив цього ліберального року в подальші роки існування газети знайшов своє втілення в публікаціях "Одесского вестника".

Література:

1. Юбилей «Одесского вестника» // Одесский вестник. – 1877. – 5 січня; Яковлев В.А. Печать в Новороссии // Юг. – 1882. – січень. – С. 17–20; Добров Л. Воспоминания о Н. И. Пирогове: одесский период его деятельности // Русская старина. – 1885. – июнь. – С. 603–616; Попруженко М. Г. Памяти вице-президента Императорского Одесского общества истории и древностей Н. И. Пирогова. – Одесса, 1910. – С. 4–9; Берман Я. З. До столітніх роковин заснування газети «Одесский Вестник» (1827–1927): Матеріали для історичного нарису. – К., 1928. – 16 с.; Гребцова І. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002. – С. 68–73.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 195. – Спр. 840. – Арк. 1–26.
3. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 195. – Спр. 840. – Арк. 27–29.
4. Російський державний історичний архів. – Ф. 772 – Оп. 1. – Спр. 4262. – Арк. 32–32 зв.
5. Пирогов М. І. Одесская Талмуд–Тора // Одесский вестник. – 1858. – 6 березня.
6. Чирков А. Замечания на фельетон г. Герсеванова о Талмуд-Торе // Одесский вестник. – 1858. – 3 травня.
7. Скальковський А. О. О периодических изданиях в Одессе // Одесский вестник. – 1858. – 4, 7 січня; О торговых оборотах Одессы. – 9 січня; Биографический очерк одесского театра. – 30 січня; Заметка о деятельности РОПиТ. – 3 мая; Дон и Волга. Новые пути сообщения между юго-западом и востоком России. – 30 сентября.
8. Міницький І. Закордонні листи. 1858 – 19 серпня, 16, 18 20, 25 вересня, 14 жовтня, 1 листопада.
9. Богдановський А., Георгієвський А. О деятельности Одесского вестника в 1858 г. // Одесский вестник. – 1858. – 23 жовтня.
10. Одесский вестник. – 1858. – 26 серпня, 4, 6 вересня.
11. Богдановський А., Георгієвський А. Звіт про видання «Одесского вестника в 1858 г. // Одесский вестник. – 1858. – 30 грудня.

УДК 947. 085: 370(09)

ШКІЛЬНИЦТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДОБУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В. В. ЛЕНСЬКА,

канд. іст. наук, доц.,
Криворізький технічний університет
(Україна)

Шкільна освіта посідає важливе місце в історії суспільства, тому що безпосередньо пов'язана з навчанням і вихованням молоді, а "яка молодь, таке й майбутнє народу" [1,с.8]. З огляду на це усі державні керманічі приділяють освітянській політиці належну увагу. Особливе значення питання освіти набуває в добу ідеологічного протистояння, яким супроводжуються війни. Визначальним фактором Другої світової війни нарівні з воєнними операціями стала ідеологічна боротьба. Так як більшість населення мало імунітет проти

пропаганди противника, то ставка робилася на молодь. По відношенню до неї протиборні сторони розробили спеціальні плани, реалізацію яких покликана була здійснити школа як перевірена й зручна форма виховання.

У свій час в аналогічній ситуації, яка була пов'язана з громадянською війною та інтервенцією, нарком освіти А.В. Луначарський висловив лапідарну думку: “Якщо ми доведемо, що ми комуністи, ми Радянська влада, в змозі не забувати народну освіту і навіть спроможні здійснювати там серйозні досягнення в такий важкий час, то я присягаюсь вам, що це буде колосальною перемогою проти наших ворогів і серед наших друзів” [2, с.262].

Через усю книгу А. Гітлера “Моя боротьба” проходить ідея про те, що саме “шкільна освіта... є альфою і омегою усього...”, і якщо цей процес загальмувати, то нація “лишиться тільки культурним гноєм” [3,с.350,358].

Історіографію шкільництва в добу Другої світової війни можна умовно поділити на два періоди: радянський і пострадянський. У працях радянської доби перевага дослідників надавалася історико-партійному дискурсу [4]. У них експліцитно присутні ідеологічні та політичні інтенції народу-переможця, керованого комуністичною партією.

У пострадянську добу полісемія досліджень значно розширилася й збагатилася, хоча це й дало зворотній парадоксальний результат: зміну парадигми вивчення шкільництва вбік дослідження німецької шкільної політики на окупованих українських землях [5]. З'являється загроза дихотомії теми на радянський та окупаційний дискурси. Виключенням з цієї тенденції є архітектоніка і зміст монографії Г.М. Голиша “У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945рр.” [6], хоча розвідки з історії шкільництва носять у ній фрагментарний характер.

Виходячи з поставленої актуалізації, авторка ставить на меті провести комплексне дослідження шкільної освіти в південному регіоні України в 1940-1945 роках. “Полудневі” землі відчули перший подих війни та її результати з середини 1940р., коли до їх складу була інкорпорована південна частина Бессарабії. Вагомою частиною політики радянзації, яка супроводжувала цей процес, була докорінна перебудова системи народної освіти та адаптація її до існуючої в Радянській Україні. Вона відбувалася у відповідності з раніш прийнятою постановою РНК УРСР “Про реорганізацію початкових та середніх шкіл на території західних областей України”. З початку 1940/1941 н. р. відділи народної освіти на місцях почали активно впроваджувати в школах радянські навчальні плани, програми, підручники тощо. Мовою викладання стала українська. Поряд з нею обов'язково вивчалася й російська.

У 1941 р. до бюджету України було закладено майже півтора мільярдні асигнування на освіту, що дозволило успішно проводити загальне обов'язкове початкове навчання та розпочати здійснення загального обов'язкового семирічного навчання на селі і десятирічного в місті. Виконання планів у галузі освіти було перервано у зв'язку з нападом Німеччини на СРСР.

Нормальна робота шкіл була перервана, але не паралізована. Управління шкіл Наркомосвіти УРСР і Український інститут педагогіки розіслали на місця інструктивно-методичний лист “Організація навчально-виховної роботи в

школах УРСР у 1941/1942 н.р.”, у якому наголошувалося на пріоритеті виховного процесу.

Обласні органи влади Півдня республіки на своїх засіданнях прийняли постанови про роботу шкіл в екстремальних умовах. Так, Одеський обком партії і міськрада на спільному засіданні вирішили почати навчальний рік 15 вересня. Виконком міськради розробив інструкцію про організацію шкільної освіти в умовах обложеної Одеси. Заняття зі старшокласниками передбачалося проводити у шкільних приміщеннях, а з молодшими школярами – у спеціально відведених і обладнаних кімнатах за місцем проживання. У призначений час розпочалися заняття в 35 школах міста за програмами і навчальними планами 1940/1941 н. р.

За ініціативою вчителів було організовано шкільне навчання в катакомбах Кривої Балки. Підсумовуючи перший день навчання, обласна газета “Большевицкое знамя” написала: “Дітлахи з радістю зустріли початок навчального року. Вони прийшли на заняття ще задовго до початку уроків. Майже у всіх портфелях акуратно складені нові підручники 1941 року видання” [7]. Робота шкіл у прифронтівій смузі “під грохот канонади” використовувалася партійними та радянськими органами влади як пропагандистський засіб, який вказував на життєздатність радянської влади. Насправді-то це був безглуздий крок. У першу чергу треба було піклуватися про збереження життя і здоров’я дітей як генофонду нації, а для цього евакуювати їх у безпечні тиліві райони. Але зручний час був прогайаний, і тепер живими і здоровими до місця призначення прибувало не більше половини дітей. Приміром, з 500 вихованців дитбудинку 3-під Одеси, евакуйованих у м. Енгельс, дісталися туди усього 120 [8,с21]. Ті діти, яким пощастило, отримали в радянському тилу більш-менш сприятливі умови для життя й розвитку. За це вони та їх батьки славили радянське керівництво. “Наші діти, які були евакуйовані в глибокий тил, одержали тут турботу та любов, піклування й догляд. Хочу сказати нашій партії та уряду слова щирої материнської вдячності”, - написала колишня колгоспниця Одеської області до редакції газети “Правда Востока” [9,с.37]. А ті, кому не пощастило, самотужки мігрували на схід, маючи довідки приблизно такого змісту: “Видана Віті й Вані Сергеевим 11 та 9 років у тому, що в них мати згоріла, батько вбитий, а все майно спалили німці” [10].

З середини жовтня 1941р. Південь України був окупований німецькими та румунськими військами. Всі ознаки й символи державності України підлягали знищенню. Перш за все було ліквідовано радянський адміністративно-територіальний поділ. Південні землі були розшматовані між державами-завойовниками і увійшли до складу румунських губернаторств “Бессарабія” і “Трансністрія” та рейхскомісаріату “Україна”. Компаративний аналіз освітянської політики в окупованих регіонах наводить на думку, що принципової різниці в її проведенні не існувало. Розбіжності були лише в деталях. Так, якщо німці вважали, що “для німецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, окрім чотирикласної початкової школи” [11,с.546], то в Трансністрії впроваджувалася семирічна освіта. У рейхскомісаріаті навчання було безкоштовним, а в зоні румунської окупації плата за одного учня

становила спочатку 15 рейхсмарок, а через півроку удвічі більше [12,с.846]. Що їх об'єднувало, то це те, що “нова освітянська політика” окупантів стала складовою загальної політики тотального пограбування, знищення, дезінформації та сегрегації. Демонтаж радянської системи шкільної освіти призвів до різкого скорочення мережі шкіл та їх наповнюваності. Приміром, у Центральному районі м. Одеси до війни було 19 шкіл з контингентом у 10075 учнів, а в добу окупації лише 8 шкіл, у яких навчалися 1360 дітей [13,арк.148].

“Реформатори шкільної освіти” проводили експліцитну політику національної дискримінації. Державними мовами на окупованій території стали німецька та румунська. Українська мова була піддана реформуванню, а російська опинилася під суворою забороною. У селі Мар'янівка на Одещині румунські жандарми прилюдно відшмагали шістьох школярів та їх батьків за таємне вивчення неспотвореної української грамоти на квартирі вчительки-патріотки, а її саму стратили [14,с.121].

Двох семикласниць із села Павловка Арцизького району відлупцювали за те, що в письмовій роботі румунською мовою зустрічалися російські літери. За кожен з них вони отримали три удари різкою [15,арк.17].

Ідеологічній кастрації були піддані радянські підручники. Вчителі отримали наказ нової влади пильно переглянути усю навчальну літературу, видану за радянських часів, і повиривати фотографії керівників партії та уряду, повикреслювати більшовицькі гасла та терміни. Освітянські колабораціоністи слухняно взяли за справу, але вона виявилася марною, бо “заміна окремих слів у цілому радянському контексті не досягає мети і подекуди доходить до курйозів”, – констатували автори статті “Про підручники в українських народних школах” [16,арк.86]. У багатьох школах Херсонщини вчителі самотужки почали складати навчальні плани, писати тексти, що замінювали дітям підручники. Але тут виявилася інша крайність: історичні тексти були надто українізованими, що теж не подобалося окупантам [17,с.108,160,166].

Загальним цілям реакційної “шкільної політики” загарбників відповідала комплектація педагогічних кадрів. Поплічник М.Бормана в доповідній записці висловився гранично виразно: “...Вчителів необхідно підпорядкувати німецькій владі... зробити з них безвільний інструмент німецького духу... щоб ми могли грати ними, як м'ячиками” [18,с.205]. Де добровільно, а де й примусово, вчителі почали співпрацювати з новою владою. Втім сподівань, покладених на них окупантами, вони не виправдали, не дивлячись на привід голодної смерті або жахливого покарання. Не випадково, загарбники вимушені були систематично нагадувати педагогам, що “носії більшовистського впливу, який буде виходити зі школи, будуть покарані на смерть” [19,с.71]. Окупанти не кидали слів на вітер. Втрати серед українських вчителів були найбільшими серед республік СРСР. У цілому по Союзу вони склали 14 відсотків, а в Україні – 27,5 [20,с.105].

Під впливом патріотично налаштованих вчителів, комуністичного та націоналістичного підпілля школяри в міру сил і можливостей чинили опір ненависним зайдам-чужинцям. Вони не розбиралися в плетиві ідеологічних суперечностей дорослих, а робили свою справу. Влітку 1942р. підлітки села

Шевченківка на Херсонщині створили організацію “Спілка молодих борців за визволення України”, встановили зв'язок з районним проводом ОУН Нововоронцовки. Члени організації збирали зброю, розповсюджували листівки і літературу, робили великі та дрібні капості окупантам. А 7 листопада 1943р. вони ж вивісили в селі червоний стяг, який мати одного з хлопців зшила з двох піонерських галстуків [17,с.53].

В Ізмаїльській області поліція видала наказ про здачу піонерських галстуків та інших атрибутів юнацького комуністичного руху і реєстрацію в місцевій поліції піонерів. Утім, це розпорядження не було виконано, про що свідчить той факт, що назустріч воїнам-визволителям Саратовського району вийшли діти в піонерських галстуках із червоними стягами [21].

Радісна переможна акція визволення “полудневого” краю від німецько-румунських окупантів затьмарювалася жахливою картиною руйнувань.

Варвари-загарбники пошкодили, зруйнували та спалили безліч закладів народної освіти. У конкретних цифрах це виглядає наступним чином: в Одеській області знищені або напівзруйновані 1079 шкіл з 1391 [22,арк.73], на Херсонщині – 376 з 772 [23,с.234], в обласному місті Миколаєві 26 з 38 [24,с.234], а загальні збитки, заподіяні області в галузі народної освіти, склали 103 млн. 599,5 тис. крб. за курсом того часу [25,с.216]. Руйнівники знищили в Кіровоградській області 48 тис. парт [26,арк.6], в Ізмаїльській більше 3 тис. парт і 227 класних дошок [27,арк.1,19].

Відбудовчі роботи розпочиналися одразу після визволення чергового населеного пункту. Керівництвом до дії стала постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР “Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від німецьких окупантів”. Широке розповсюдження отримав метод народної будови. Піонерами в цьому процесі стали робітники Півдня України. Судноремонтний завод Одеси, консервний завод Білгород-Дністровська та інші провели ремонт шкільних будинків і даху, виготовили шкільні меблі, завезли паливо [28,арк.35,121]. Почин робітничого класу підхопили інші верстви населення та суспільні організації.

Неоціненну допомогу в справі налагодження нормального життя надали Україні інші радянські республіки та діаспора. Так, 1 травня 1945р. в порту Одеси пришвартувався корабель з подарунками вагою 60т для дітей-сиріт. Одяг і продукти прислали радянські військовослужбовці з Ірану [29]. Єврейські громадські організації США передали більше 2 млн. доларів для дитячих будинків. А.Ейнштейн особисто займався збором коштів для надання допомоги радянським республікам [30,с.12,22].

Усі ці та інші заходи дали можливість відновити шкільну мережу Півдня України, і забезпечити загальним навчанням дітей захисників Батьківщини. А всі ті жахливі випробування, що спіткали радянську школу та її вихованців, у черговий раз довели неспроможність будь-яких завойовників поставити на коліна наш народ.

Література:

1. Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / Іван Франко. – Київ, 1960.
2. Луначарский А.В. О народном образовании / А.В. Луначарский. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1918.

3. Гитлер А. Моя борьба. Пер. с нем. / Адольф Гитлер. – М.: «Г - ОКО», 1992.
4. Кисельова Л.Т. Історіографія боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти в західних областях УРСР / Л.Т. Кисельова. Український історичний журнал. – 1976. - №7. – С.132-137; Ленская В.В. Деятельность партии по восстановлению и развитию системы народного образования в освобождённых районах Украины в годы Великой Отечественной войны (Историография вопроса) / В.В. Ленская // Вопросы общественных наук. Республиканский межведомственный научный сборник. Вып.34. Вопросы историографии и источниковедения истории КПСС. – К.: «Вища школа», 1978. – С. 70-76; Пищевский А.Л. Деятельность Коммунистической партии Украины по восстановлению и дальнейшему развитию общеобразовательной школы (На материалах Кировоградской, Измаильской, Одесской и Херсонской областей). 1943-1950: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 – Одесса, 1972; Черник С.А. Советская школа в годы Великой Отечественной войны / С.А. Черник. – М.: Педагогика, 1975 та ін.
5. Беллецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (На матеріалах Дніпропетровської області). / Сімоне Аттіліо Беллецца // Український історичний журнал. – 2010. - №3. – С. 78-91; Гінда В.В. Проблеми шкільної освіти в окупаційний період 1941-1944рр. (на матеріалах Житомирського генерального округу) / В.В. Гінда. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част.1. – С. 312 – 321; Ленская В.В. Школьная политика немецко-фашистских оккупантов в рейхскомиссариате «Украина» (1941-1944) / В.В. Ленская. Вестник военно-исторических исследований: международн. сб. науч. трудов. / Под ред. С.В. Белоусова. Вып. 2. – Пенза: ГУМНИЦ, 2010. – С. 117-124; Стефанюк Г.В. Шкільництво в західній Україні під час німецької окупації (1941-1944): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Стефанюк Галина Василівна. – Івано-Франківськ, 2004 та ін.
6. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945рр.: Монографія / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323., іл..
7. Большевицкое знамя. – 1941. – 16 вересня.
8. Тухачевская Е.Н. В тени монумента / Е.Н. Тухачевская // Огонёк. – 1988. - №17.
9. Из истории дружбы украинского и узбекского народов. 1941-1945.: Сб. док. и матер. – К.: Наукова думка, 1968. – 147с.
10. Кировская правда. – 1942. – 21 березня.
11. СС в действии: Документы о преступлении СС. – М., 1968.
12. Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансїстрії / С.Гальчак. Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – С.840-848.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі-ЦДАГО України). – Ф.7. – Оп.3. – Спр.1198.
14. В бою и труде: Подростки в Великой Отечественной войне. – М., 1982.
15. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). – Ф.7. – Оп.2. – Спр.1016.
16. РДАСПІ. – Ф.7. – Оп.3. – Спр.1198.
17. Останній сталінський удар: Нариси, спогади, оповідання / Ред. – упоряд. Е.О. Дубовик. – Херсон, 1997. – 264с.
18. Андриянов В., Москаленко А. Полюнь чужбины / Виктор Андриянов, Анатолий Москаленко. – М.: «Правда»,1987. – 352с.
19. Немецко-фашистский оккупационный режим / 1941-1944 /. – М., 1965.
20. Черник С.А. Обеспечение общеобразовательной школы педагогическими кадрами в годы Великой Отечественной войны / С.А. Черник // Советская педагогика. – 1978. - №6. – С. 103-112.
21. Придунайская правда. – 1944. – 27 жовтня.
22. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). – Ф.11 – Оп.18. – Спр.68.

23. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Док. и матер. В трех т. Изд. второе, доп. – К.: Наукова думка, 1985. Т.3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945гг) – 510с.
24. Николаеву 200 лет. 1789-1989: Сб. док. и матер. – К.: Наукова думка, 1989. – 400с., ил.
25. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945: Док. и матер. – Одесса, 1964.
26. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.2860. – Оп.1. – Спр.385.
27. РДАСП. –Ф.7. – Оп.3. – Спр.101.
28. ДАОО. – Ф.9. – Оп.3. – Спр.99
29. Чорноморська комуна. – 1945. – 6 травня.
30. Эренбург И. Люди, годы, жизнь / Илья Эренбург // Новый мир. – 1965. - №2.

УДК 811.161.2:314156.2 (477.7) (20-30 р.)

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ НА ВИБІР МОВИ СЕЛЯН НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ у 1920 – 1930-х рр.

К.В. МАНУІЛОВА,

викладач,

*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
(Україна)*

З розбудовою незалежності України розпочались процеси економічного, політичного та культурного оновлення держави, які неможливі без реформування аграрного сектору країни. Селянству в історії України належала роль носія кращих політичних, культурних і мовних традицій. За сучасних умов мовне питання загалом на Півдні України залишається гостро актуальним. Оскільки цей регіон є багатонаціональним, заходи, спрямовані на розширення сфери вживання української мови, викликають тут неоднозначну оцінку громадськості – від схвалення до протестів і заяв про порушення прав національних меншин. Відтак, доволі актуальним виявляється досвід політики українізації 1920-х – початку 1930-х років. Саме в цей період у республіці було запроваджено національно-культурну політику, яка відіграла важливу роль у піднесенні культурно-освітнього рівня селянства УСРР і Півдня України зокрема. Більшовики добре розуміли, що без участі селян у радянському будівництві неможливе реформування аграрного сектора. Тому, крім економічного реформування, відомого в історії як неп, уряд УСРР вживав заходів, спрямованих на забезпечення національно-культурних потреб селян і ознайомлення їх із кращими надбаннями української культури.

Використання історичного досвіду, об'єктивний, неупереджений аналіз як позитивних, так і негативних наслідків політики українізації в селах Півдня України сприятиме розробці такої етнополітики, яка б змогла розв'язати міжнаціональні суперечності та врахувати інтереси етнічних груп держави.

Загальний аспект проблеми дозволить з'ясувати специфіку українського суспільства і вплив політики українізації на селянство національних меншин Півдня України; встановити фактори, які допомагали чи, навпаки, перешкождали проведенню українізації. Занурення в тему допоможе визначити, яким саме чином вплинула на впровадження українізації така характеристична

риса південного регіону, як поліетнічність.

Політиці українізації 1920-1930-х рр. у радянській Україні, як і політиці радянської влади щодо національних меншин присвячена значна кількість наукових праць. Так, інститут історії України НАН України видав науково-довідковий бібліографічний покажчик “Політика українізації в радянській Україні (1920-1930-ті рр.)”, у якому зібрані джерела і література, присвячені дослідженню політиці коренізації УСРР [1]. Узагальнення досліджень з політики українізації було здійснено у ґрунтовній колективній монографії “Українізація 1920-1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки” [2], зокрема, вченими проаналізовано етнонаціональні наслідки політики українізації, зроблено висновки, що українізація спричинила розширення розбіжностей між Наддніпряниною, Поділлям, Волинню (українських територій) та промисловим Південним Сходом (з російським населенням). В історіографічному нарисі О.Рафальського схарактеризовано політико-правовий статус національних меншин України в 20-30-ті рр. ХХ ст. [3].

Багато уваги українські науковці приділили дослідженню особливостей впровадження політики українізації та розвитку національно-культурного життя як українців, так і національних меншин у південному регіоні УСРР в 1920-1930-х роках. У цьому аспекті потрібно відзначити низку праць О.Дизанової, І.Міронової, В. Орлянського, А.Черкаського [4; 5; 6; 7].

Котляр Ю.В. дослідив взаємовідносини державної влади з багатонаціональним сільським населенням Півдня України в умовах непу, показав у своїй роботі психолого-ментальні особливості південноукраїнського селянства. Проаналізував здійснення в країні комплексу політичних, економічних, юридичних і адміністративних заходів, головною метою яких було вилучення основних ресурсів аграрного сектора на користь індустріалізації та підриєв самостійності й міцності одноосібної системи господарювання.

Однак окремі аспекти політики українізації в сучасній українській історіографії висвітлені були недостатньо. Особливо є актуальним, на наш погляд, ставлення національних меншин, зокрема селян Південного регіону до українізації, зміна їхнього вектору лояльності в бік проукраїнськості.

Запроваджена 1923 р. на ХІІ з’їзді РКП(б) політика «коренізації», попри значні преференції національним меншинам, в УСРР здійснювалася переважно у формі «українізації». Хоча українізація мала на меті дерусифікувати зросійщених українців, проте вона не могла обійти інтересів національних меншин, які тісно співіснували з українським населенням.

На Півдні України проживало близько 50 національностей. Основну групу склали українці – понад 50%, росіяни – 20%, євреї – 13%, молдовани – 5%, німці – 3,5% від загальної кількості населення [8, с.52]. Серед інших національностей за чисельністю слід виділити болгар і поляків. Росіяни та євреї жили переважно в містах. Молдавани, німці, болгары, жили в сільській місцевості. Кожна національність, група компактного проживання мала свої трудові традиції, навички, спосіб життя, рівень агрокультури.

Українські селяни позитивно сприйняли українізацію, однак ставлення до неї сільських національних меншин було неоднозначним. У доповіді Президії

Ради Національностей ЦВК СРСР зазначалося, що частина селян-поляків унаслідок тривалого проживання в оточенні українців і в умовах національного гноблення зазнала часткової асиміляції. Це проявилось у використанні двох мов у побуті – польської й української [9, арк. 16]. Значна частина населення все ж більше використовувала українську мову, ніж польську. Деякі поляки стверджували, що ще 1923 р. не знали, що є вільна можливість використання польської мови [10, арк. 102-102 зв.].

Для німецьких селян, навпаки, було характерним збереження на 95 % рідної мови як у побуті, так і в суспільному житті [11, арк. 80]. У “Звіті про обстеження становища національних меншостей Півдня України працівниками наркомату робітничого-селянської інспекції 1926 р. □ була подана характеристика німецького населення, в якій зазначалось, що у німців відбулося збереження своєї культури, звичаїв та інших умов життя в повній незаплямованості. За часів царської влади воно мало цілком позитивне значення, оскільки допомогло зберегти своє національне обличчя від впливу імперіалістичної політики. Але протягом декількох поколінь (за 125 років часу) воно витворило серед людності цієї етнографічної групи надзвичайно замкнутий, недовірливий характер, а також фактор переоцінювання власної культури та нехтування іншими [12, с. 11]. Отже, високий культурний рівень, збереження релігійних і мовних традицій стали причинами несприйняття як українізації, так і русифікації серед селян німецького населення.

Фактично, німці негативно поставились як до українізації, так і до русифікації. Німецьким селянам відмовляли в прийанні заяв їх рідною мовою. Траплялись випадки, коли на знак протесту німці залишали збори, на яких представники міських рад доповідали російською мовою [13, с.121].

Дані Всесоюзного перепису 1926 р. засвідчили поширення асиміляційних процесів серед грецького населення, що виявилися у поступовому витісненні з постійного вжитку рідної мови. Русифікація призвела до того, що грецька мова лишилась у статусі лише розмовної, а вмiли писати тільки 2,7 % греків [14, Арк.80].

Неоднозначним було ставлення болгарських селян до українізаційних процесів. На засіданні бюро болгарської секції при Одеському губкомі відзначалось, що “болгари вдома у себе розмовляють болгарською мовою, але в установах і на зборах розмовляють українською або російською. Фактично, вони забули болгарську мову і вивчили російську й українську □ [15, с 122].

Найбільші українізаційні тенденції спостерігались серед молдавських селян. Так, під час перевірки стану справ у молдавських селах Одеської округи зазначалось, що “точних даних про молдавське населення не існує в силу того, що молдавани часто під час реєстрації називають себе українцями □ [16, 88]. Завідувач молдавської секції Якомі підкреслив, що “серед молдаван існує тенденція відмови від свого молдавського походження, або, в кращому випадку, вони заперечують своє знання молдавської мови □ [17, арк. 8].

Серед молдаван Балтської округи і Молдавської АСРР виокремлюються дві групи. До першої групи належить населення Рибницького, частково Ананьївського і Валегоцулівського районів, які мешкали компактними групами,

де молдавани зберігалися, як окрема національність, і розмовляли їсвою мовою. Друга група молдавського населення із Алексіївського, Балтського, Бірзульського і Ясновського районів піддалася впливу сусідніх етносів навколишнього населення і повільно асимілювалася. “Асиміляція молдаван спостерігалася в Бірзульському районі в бік русифікації, а в інших районах – у бік українізації” [18, арк. 16].

Найбільш виразні тенденції асиміляції у формі русифікації спостерігалися у білоруських селян. Власну мову використовували лише 19,7 % представників цієї національності [19, арк. 3]. 1928 р. Я.Саулевичем була проведена перевірка білоруського населення Дніпропетровського і Миколаївського округів. Він фіксував: “Коли мені доводилося говорити з селянами відносно введення їхньої рідної мови, то останні реагували негативно, мотивуючи тим, що вони давно живуть в Україні і їх діти не знають білоруської мови. Коли було поставлено питання на активі села, то протокольнo зафіксували, щоб ввести російську мову” [20, арк. 43].

Загалом, серед селян етнічних меншин півдня України ставлення до українізації було неоднозначним. Серед селян національних меншин позитивно сприймали українізацію поляки, молдавани, болгари. Такий вибір був спричинений наявністю україномовного оточення і національним гнобленням у період царського режиму, зокрема для поляків. Серед грецьких і білоруських селян тривала подальша русифікація, головними причинами якої була однакова з росіянами релігія, а також відсутність писемності (у грецькій мові). Німецькі селяни негативно ставились як до українізації, так і до русифікації, оскільки відрізнялись значно вищим культурними рівнем.

Головними причинами негативного ставлення до українізації серед усіх селян грецького і білоруського населення були: близькість релігії, русифікаційна політика за часів царизму, російськомовне оточення тощо. В цілому, політика українізації створила реальні передумови зміни вектору лояльності багатьох етнічних груп півдня УСРР з російського на український. Національна політика більшовиків дозволила розвиватися неросійськомовній ідентичності молдаван, поляків, німців, болгар тощо.

Однак, українізація, як противага русифікації і основа, на якій мали забезпечуватися культурні права національних меншин, не змогла перемогти асиміляційні впливи російської мови та культури. На деякий час національно-культурне відродження стримувало русифікаторські тенденції. Але відсутність реального державного суверенітету УСРР, непослідовність і половинчастість національної політики уряду, обмеженість українізації лише культурно-мовними межами, контрукраїнізація і репресії 1930-х років засвідчили неможливість його завершення в умовах тоталітарного режиму в СРСР.

Література:

1. Політика українізації в радянській Україні (1920–1930-ті рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. та авт. вступ. ст.: П. Бондарчук, В. Даниленко, Г. Єфіменко. – К., 2003 – 219 с.
2. Українізація 1920 – 1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки / Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. – К., 2003 – 392 с.

3. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис / Рафальський О. О. – К., 2000. – 447 с.
4. Дизанова А.В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е годы (На материалах южного региона): дис... канд. ист. наук: 07.00.01/ Дизанова Ада Віталіївна – Одесса, 1992. – 208 с.
5. Миронова І.С. Культура національних меншин Півдня України в 20 – 30-і роки ХХ ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07:00. 01 «Історія України» / І. С. Миронова. – Донецьк, 2003 – 20 с.
6. Орлянский В.С. Национальные меньшинства юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: дис... канд. ист. наук: 07.00.01/Орлянский Владимир Семенович – К., 1992. – 166 с.
7. Черкаський А.В. Національно-культурне будівництво на півдні України у 20-ті роки: дис... канд. іст наук: 07.00.01/Черкаський Андрій Вікторович – Одеса, 1994. – 192 с.
8. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні у 20-х – на початку 30-х рр.: (Огляд док. ЦДАЖР УРСР) / Б. В. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 51–64
9. Центральний державний архів громадський об'єднань (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 2496.
10. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВОУ), ф. 413, оп. 1, спр. 6
11. ЦДАВОУ, ф. 413, оп. 1, Спр. 372.
12. Скрипник М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб національних меншин УСРР, зокрема російської: (Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.02.1933 р.) / М. О. Скрипник. – Харків, 1933. – 36 с.
13. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л. Рябошапко. – Львів, 2001. – 482 с.
14. ЦДАВОУ, ф. 413, оп. 1, спр. 372
15. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 – поч. 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 122 с.
16. Государственно-правовые акты Молдавской ССР (1924–1941 гг.). – Кишинёв, 1963. – 224 с.
17. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 7, оп. 1, спр. 374.
18. ДАОО ф.3, оп. 1, спр.1581.
19. ДАОО ф.3, оп. 1, спр.1588.
20. ДАОО ф. 12068, оп. 1, спр. 187.

УДК 025:32(477) “18/19”+025.17(477) “18/19”

**ВИКЛАДАЧІ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ – ДОСЛІДНИКИ
РУКОПИСНО-КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ
(друга половина ХІХ – 10-ті роки ХХ ст.)**

С.М. МІЩУК,

докт. іст. наук, доцент,

Г.А. МІЩУК,

канд. іст. наук, доцент,

*Житомирський державний університет імені Івана Франка
(Україна)*

Активізація вивчення старовини, опису пам'яток культури, створення каталогів рукописних книг та стародруків у другій половині ХІХ ст. була викликана необхідністю виявлення, інвентаризації та введення в науковий обіг

пам'яток слов'янської книжкової культури, рукописних книг та стародруків.

Ця діяльність, зокрема, збирання історичних відомостей, вимагала більш глибокої розробки питання щодо обліку і дослідження значних рукописно-книжкових та документальних пам'яток. Крім церковних істориків і філологів, у цій сфері працювали й університетські літературознавці та історіографи, які вивчали літературний та історико-культурний процес через дослідження історичних джерел. Розвиток польової і камеральної діяльності в галузі пошуків та описування історичних документів, інших старожитностей, таким чином, була необхідним підґрунтям для збирання джерельної бази таких досліджень.

Наукова каталогізація рукописних книг та стародруків на базі бібліографічного та археографічного опису рукописно-книжкових пам'яток, стала основним видом фіксації книжкових джерел. Він відбувався в єдиному руслі розвитку історико-філологічних студій в галузі історії книжкових пам'яток і пов'язаний з необхідністю бібліографічного та археографічного опису рукописів та стародруків як історичних джерел. Тоді ж зароджувалися не лише літературознавчі, а й історико-книгознавчі методи дослідження книжок як окремих джерел.

Цей період становлення археографії рукописної книги та бібліографії стародруків, сам процес збирання і дослідження, сьогодні, у період розвитку української історичної школи книгознавства, потребує спеціального наукового історико-книгознавчого дослідження.

Вивчення доробку окремих представників цієї школи почалося в українській історіографії в різних аспектах, починаючи з 90-х років ХХ ст. Тут можна назвати праці Я.Ісаєвича, М.Галушко, О.Колосовської, В.Ульяновського, Г.Ковальчук, Н.Шалашної та інших. Цим вченим належить значний внесок у дослідження книгознавчого доробку А.Петрушевича, М.Петрова, І.Огієнка, І.Свенціцького, С.Маслова, М.Максимовича, І.Франка та інших.

У цьому процесі брала участь велика кількість дослідників з різних регіонів України, і цей процес був представлений досвідченими науковцями, які формували бібліотечні і музейні колекції, займалися збирацькою діяльністю, проводили археографічні та етнографічні експедиції, описуючи рукописні книги та стародруки різних книгосховищ [1].

У дослідженні рукописно-книжкових пам'яток України значне місце належить одеським ученим – філологам, історикам, які розгорнули велику дослідницьку діяльність, переважно у Новоросійському університеті та Одеському товаристві історії і старожитностей (далі – ОТИС).

Науковою базою дослідницьких студій викладачів Новоросійського університету були бібліотеки університету та ОТИС.

Основою бібліотеки університету стала книгозбірня Рішельєвського ліцею, яка поповнювалася на пожертвування меценатів, викладачів ліцею, надсиланням книг з різних університетів, товариств тощо. За свідченнями О.Маркевича, в 1865 році, коли університет прийняв від ліцею бібліотеку, в ній налічувалося 28505 томів так званої основної бібліотеки і 4930 томів студентської [2, с.589]. У подальшому її фонди зростали за рахунок придбання бібліотеки професора-слависта й етнографа А.Кухарського, зібрання книг

академіка П.Білярського, історика права Р.Губе. У 70-х роках XIX ст. бібліотека поповнилась стародруками місцевих старовірів. На прохання Новоросійського університету передали в дарунок дублети зі своїх книгосховищ бібліотеки Московського, Київського, Харківського, Дерптського, Петербурзького і Афінівського університетів, Петербурзької Академії наук, Пулковської обсерваторії. Наприкінці 90-х років XIX ст. бібліотека отримала зібрання славіста В.Гигоровича, родини Воронцових, відомого державного діяча О.Строганова, історика, директора Публічної бібліотеки в Петербурзі М.Шільдера та ін. [3] На початку XX ст. до бібліотеки надійшло чимало книг від американських, англійських, французьких, італійських, іспанських, японських, австралійських, польських установ. Напередодні Першої світової війни загальна кількість зібрання бібліотеки збільшилась майже у десять разів і становила 278515 томів і мала 1629 карт, планів, схем; студентська – збільшилась більш як у п'ять разів і становила 22844 томів, карт і 59 схем [4, с. 254]. Перші каталоги бібліотеки університету були підготовлені в 1878-1884 рр. відомими вченими – С.Ярошенком, О.Кочубинським та іншими [5, с. 195-196].

Бібліотека ОТІС була започаткована одночасно з Товариством. Відомості про її склад і поповнення систематично публікувалися в Звітах ОТІС: у 1841 р. в бібліотеці було 262 твори у 387 томах [6, с. 18], а 1912 р. книгозбірня нараховувала понад 4 тис. назв. Спочатку вона поповнювалася виключно дарами, а пізніше – переважно за рахунок придбання і книжкового обміну [7, с. 24-25]. Крім друкованої продукції, у бібліотеці ОТІС було зібрано значний масив рукописних документів. Рукописні книги та історичні документи зібрання ОТІС так чи інакше були пов'язані з Причорномор'ям та Кримом. Колекція рукописних книг та історичних документів була слов'янського, єврейського, грецького і арабського походження. У монографії В.М. Хмарського згадуються факти придбання в 1879 р. цінних рукописних ілюмінованих книг. Зазначено, що ОТІС рукописні зібрання дбайливо зберігало, а за наданими комусь у розпорядження джерелами прискіпливо слідкувало [8, с. 270-271]. Бібліотека ОТІС, як і книгозбірні майже всіх подібних товариств, не мала штатного бібліотекаря. З 1896 р. на посаду бібліотекаря обирали викладачів Новоросійського університету О.Никитського (1896-1897), О.Алмазова (1897-1898), В.Істріна (1898-1901), В.Мочульського (9002-1905), О.Ристенка (1905-1914), А.Флоровського (1914-1920) [9, с. 24-25].

Безпосередню участь у формуванні і описуванні рукописних книг бібліотеки ОТІС брали професори Новоросійського університету В.Істрін та О.Кочубинський.

Відомим дослідником рукописно-книжкової спадщини та історико-літературних джерел був професор Новоросійського університету Василь Михайлович Істрін (1865-1937). Певний час він посідав посаду голови ОТІС та його візантійсько-слов'янського відділення. Член-кореспондент (1902) та академік (1907) Імператорської Академії наук, після смерті О.Шахматова він очолив Відділення російської мови і словесності Академії наук [10, с. 198-199]. В.Істрін був знавцем слов'янської рукописної книги та літературних джерел середньовіччя. Магістерська дисертація В.Істріна (1894) була присвячена

видатній перекладній пам'ятці – “Александрия русских хронографов”, докторська – “Откровения Мефодия Патарского и апокифические видения Даниила в византийской и славянской литературе” (1897) [11].

Також слід зупинитись на камерально-археографічній діяльності філолога, історика та слав'янознавця Олександра Олександровича Кочубинського (1845–1907). Навчався в Одеській гімназії при Рішельєвському ліцеї. 1868 р. він закінчив історико-філологічний факультет Московського університету, потім переїхав до Одеси. Був у відрядженні в Німеччині та Австрії, вивчав там досвід організації загальноосвітніх шкіл. Від 1871 р. працює у Новоросійському університеті: доцент (1873), професор (1877). 1873 р. захистив магістерську дисертацію на тему “Брати подобої та чеські католики на початку XVII ст.”, а 1877 р. докторську – “До питання про взаємні відношення слов'янських нарідів”. Від 1878 р. – редактор “Записок Императорского Новороссийского университета”, один із засновників Історико-філологічного товариства при університеті. Автор праць з мовознавства, історії російського слав'янознавства та російської східної політики, історії Чехії, історико-біографічних студій, у т. ч. про О.Бодяньського, В.Григоровича та ін. Ідеалізував роль Росії у визволенні балканських слов'ян [12, с. 257-258].

О.Кочубинському також належить ґрунтовні студії кирилических рукописних книг. Під час перебування у Львові в 1874–1875 рр. він опрацював львівські колекції, одним з перших опублікував фрагменти кирилических пам'яток XIII- XIV ст., описав та дослідив найдавніші пам'ятки візантійсько-слов'янського походження з колекції Антона Петрушевича (7 пергаментних фрагментів) та Інституту Оссолінських (7 рукописних книг). [13, с. 191-266]. Серед них – Бєсїда Козьми Прєсвїтера XIII ст., Прологи XIII–XIV ст., “Повість про Варлаама і Іоасафа” у списку XIV ст., Ізборник Симєона-Святослава та Ізмарагд, на котрі також звернули увагу І.Франко (під час підготовки “Апокрифів та легенд”) та В.Перетц (у період його роботи в Інституті Оссолінських), Студит з додатковими статтями, Торжественик мінейний, описаний пізніше О.Калужняцьким [14, с. 191-266]. Крім того, у своїй праці “Отчет о занятиях славянскими наречиями командированного за границу доцента Импер. Новорос. Университета А.Кочубинского за время отъ 1-го августа 1874 г. по 1-е февр. 1875 г.” О.Кочубинський описав рукописи львівського міського архіву, архіву ратуші, монастиря св. Онуфрія (23 рукописні книги), Ставропігійного інституту (4 книги).

1910 р. вийшла друком у складі “Записок ОТИС” праця О.Ристенка “Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. Вып. 1” та окремим відбитком (Одеса, 1910).

Олександр Васильович Ристенко (1880-1915) – випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, в 1910 р. захистив дисертацію на тему “Легенда про Георгія та дракона” в Петербурзькому університеті, з 1911 р. став виконуючим обов'язки екстраординарного професора по кафедрі російської мови і словесності в Новоросійському університеті. В 1905 р. його обирають бібліотекарем ОТИС, а з 1907 р. – дійсний член Товариства. Він доклав багато зусиль задля формування та наукового

описування його рукописної колекції [15, с. 334-336].

О.Ристенко глибоко та відповідально підійшов до розкриття змісту колекції ОТІС. У праці “Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. Вып. 1” він датує та визначає основний зміст збірників і богослужбових рукописних книг як пам’яток історії, літератури, письма. О.Ристенком була проведена значна робота з наукового описування рукописної збірки ОТІС, однак фрагменти зібрання, що нині зберігається в Одесі та в Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського, ще чекають на ґрунтовну реконструкцію складу та долі.

Отже, в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. відбувається активізація збирання і дослідження старовини, в науковий обіг вводяться пам’ятки книжкової культури, вони каталогізуються, здійснюється підготовка довідкових видань, публікацій пам’яток з ґрунтовним камеральним описом.

У цьому процесі брали участь викладачі Новоросійського університету, літературознавці та історіографи. Дбаннями окремих подвижників сформувався одеський науковий центр дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам’яток.

Література:

1. Див. детальніше наші праці: Міщук С.М. Зародження наукового опису рукописних пам’яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. / С.М. Міщук // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип.11. – С.16 – 34; Міщук С.М. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина ХІХ - 30-ті роки ХХ ст.) / С.М. Міщук [Відп. ред. Л.А. Дубровіна]. – К., 2009. – 380 с.+ іл.
2. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки / А.И.Маркевич. – Одесса, 1890. – С.589.
3. Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова : Путівник / Упор. Т.З.Хождаш. – Одеса, 1959; Подрезова М. Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова 185 років / М.Подрезова // Бібліотечний вісник. – 2002. – №3. – С.54-56.
4. Ведомость о состоянии библиотеки Императорского Новороссийского университета к 1 января 1913 года // Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1912 г. – Одесса, 1913. – С.254.
5. Лаптева Л.П. Кочубинский Александр Александрович / Л.П.Лаптева // Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1979. – С.195-197.
6. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1841. – С.18.
7. Хмарський В.М. Бібліотека Одеського товариства історії і старожитностей / В.М. Хмарський // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві. Історія. Проблеми. Перспективи : Зб. наук. пр. до 185-річчя Наук. б-ки Одес. нац. ун-ту ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – С.24-25.
8. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / В.М. Хмарський. – Одеса, 2002. – С. 270-271.
9. Хмарський В.М. Бібліотека Одеського товариства історії і старожитностей / В.М. Хмарський // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві. Історія. Проблеми. Перспективи : Зб. наук. пр. до 185-річчя Наук. б-ки Одес. нац. ун-ту ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – С.24-25.
10. Мещерский Н.А. Истрин Василий Михайлович / Н.А.Мещерский // Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1979. – С.198-199.

11. Истрин В.М. Александрия русских хронографов / В.М.Истрин // ЧОИДР. – СПб., 1894. – Кн. 1/2; Истрин В.М. Откровения Мефодия Патарского и апокифические видения Даниила в византийской и славянской литературе / В.М.Истрин // . – СПб., 1897. – Кн. 4-2; 1898. – Кн.1.
12. Кочубинський Олександр Олександрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К. : Наук.думка, 2008. – Т. 5 : Кон – Кю. – 2008. – С.257-258.
13. Кочубинский А. Отчет о занятиях славянскими наречиями командированного за границу доцента Импер. Новорос. Университета А.Кочубинского за время отъ 1-го августа 1874 г. по 1-е февр. 1875 г. // Зап. Императ. Новорос. ун-та. – 1876. – Т.16. – С. 191-266.
14. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України : Кат. – Л., 2007. – Т.1: XI - XIV ст., / Уклад. М.М.Кольбух та ін. - №5, 10, 11. 23, 27, 28, 30, 42, 196, 283.
15. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – С. 334-336.

УДК 94(477) – 054.57+376.7

ПОЛЬСЬКІ РОБІТНИЧІ КЛУБИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ в 20-х рр. ХХ ст.

О.А. МЯГКА,

аспірантка,

*Миколаївський національний університет ім. В.О.Сухомлинського
(Україна)*

Південь України був і залишається регіоном з багатонаціональним населенням, значну частину якого становить польська національна меншина. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. у Південній Україні проживало 23368 представників польської національності [1, с. 27].

У Херсонській окрузі нараховувалося 4474 поляків, що становило 34,8 % усього населення. Найбільша їх кількість проживала в Чаплинському (1696 осіб), Снігурівському (1366 осіб), Херсонському (490 осіб) районах та в м. Херсоні (502 особи) [2, арк. 133]. Значна частина поляків проживала в Велико-Лепетиському (2871 особа) та Нижньо-Сірогозькому районах (1362 особи) тогочасної Мелітопольської округи [3, арк. 5]. В Херсонській окрузі були й змішані національні сільські ради. Зокрема, в Херсонському районі – Цареводар, у Чаплинському районі – Преображенка, Павлівка, Ново-Київка, Григорівка, Білоцерківка.

В означений період Велико-Лепетиський та Нижньо-Сірогозький райони нинішньої Херсонської області, в яких проживало чимало поляків, входили до складу Мелітопольського округу. Там організовано дві польські сільради, у Великолепетиському районі – Костянтинівську сільську раду та в Нижньо-Сірогозькому районі – Косаківську сільську раду [4, арк.18]. Також три змішані польсько-українські сільські ради – Миколаївська у Велико-Лепетиському районі та Ново Петрівка і Верхні Торгаї у Нижньо-Сірогозькому районі.

У селі Кисилівка Снігурівського району тогочасного Херсонського округу 1925 року створено польську національну сільраду, з населенням 1551 особа, з яких 1476 – поляки, а 75 осіб – іншої національності [5, арк.132].

У Миколаївській окрузі проживало 2912 (0,52 %) осіб польської національності. У містах проживало 1946 осіб: Миколаїв – 1769 (1, 79%) осіб, Вознесенськ – 156 (1, 51 %) осіб, Очаків – 21 (0, 48 %) осіб; у районах – 966 (5 %) осіб [6, арк. 2, 5]. Компактними групами на території Миколаївської округи поляки проживали в таких населених пунктах: на хуторі Жовтень Баланівської сільради Очаківського району, хуторі Іваницькому Новоодеського району та Щербанях Вознесенського району [7, с.143].

В Одеській окрузі за переписом 1926 року проживало 11574 особи польської національності, з яких 10021 [8, арк.54, 94] – у місті Одеса, а інші були розпорошені по районах області незначними групами.

Реалізація політики “коренізації” по лінії культурно-освітньої роботи передбачала формування в суспільній свідомості етнічного населення, в тому числі і польського, радянської ідеології, для зміцнення нового ладу. Саме тому, першочергова увага з боку радянських органів влади була зосереджена на політосвітній роботі серед національних меншин: поширенні мережі хат-читалень, клубів, сільських будинків, бібліотек, національних шкіл.

В містах Одесі, Херсоні та Миколаєві політосвітня робота, головним чином, зосереджувалась в клубах. Ставши виховним центром для етнічних поляків, ці установи культури були одночасно і місцем ідеологічної агітації представників правлячої партії. У цих закладах комуністична влада могла контролювати місцевих поляків і одночасно проводити серед них політичну й освітню роботу, головна мета якої полягала у поступовій радянзації національних меншин.

У жовтні 1924 року ЦКНМ видано циркуляр про клубну роботу. Основні його положення: 1). при кожному клубі, де є члени з нацменшин, організувати за наявності не менше 10 осіб тієї чи іншої національності куточок; за наявності кількості не менше 10% загальної кількості членів клубу – секцію відповідного нацмену; 2). надавати всебічну підтримку членам клубу в організації рідною мовою гуртків, лекцій, бесід, хорів, сценічних постановок тощо; 3). відкривати лікпункти, школи малограмотних, політшколи рідною мовою і гуртки для заняття рідною мовою. 4). при клубній бібліотеці і читальні створити відділ відповідної нацмен літератури, а також виписати відповідні педагогічні видання (газети, журнали тощо) рідною мовою нацменшин у районі діяльності клубу; 5) підібрати в клуб політосвіти працівників, які володіють відповідними мовами нацмену, виділяючи їм необхідну кількість штатних місць; 6). для участі в керівництві роботою клубу обов'язково вводити представника клубної нацменівської секції в правління клубу як її члена; 7). декорувати клуб написами, гаслами, плакатами мовою нацменшин [9, арк.19].

У місті Херсон з 1922 року існував Польський робітничий клуб, робота в якому проводилася польською мовою. При ньому діяла школа ліквідації неписьменності, заснована 1925 року, де навчалося 12 дорослих учнів. Термін навчання – 6 місяців, заняття проводилися 1 раз на тиждень. При клубі працювала бібліотека, заснована 1920 року. Книги видавалися додому або проводилося читання на місці. Окремого відділу для роботи з дітьми не було [10, арк.111, 167, 194]. З доповіді про обстеження Польського клубу за 1927 рік

дізнаємося, що робота в клубі проводиться польською мовою, крім двох гуртків – хорového (24 члени) та драматичного (10 членів), де є росіяни й українці, тому іноді співають пісні російською мовою. Крім цих двох гуртків, ніяких інших немає. Діє книгозбірня, загальна кількість книжок – 800, з яких 100 польською мовою. Читачів – 33 особи, видача на день по 3-4 книжки. Книгозбірня випикує журнал «Огонёк» і польські часописи. Відвідуваність клубу дуже слабка, молодь зовсім не відвідує клубу, а лише старші люди, які ходять туди за старою традицією. Правління клубу складається з 5 осіб, проте працює тільки голова правління. Членів клубу – 45 осіб, членські внески деякими з них не сплачуються вже упродовж 6-10 місяців. Тому на засіданні секції народної освіти Херсонської міської ради ставилось питання про закриття цього клубу, адже клуб зовсім не охоплює роботу серед молоді через те, що остання не знає і не цікавиться польською мовою, а також через обмеженість грошових коштів. Однак ухвалили вважати за доцільне подальше існування Польського клубу та поживлення його роботи [11, арк.160].

У Миколаєві діяв об'єднаний клуб національних меншин, основу якого складали польська, латиська та німецька секції. Польська секція мала своє правління із 3-х членів. До неї входило 60 осіб, більшість із яких – робітники заводів і службовці. Всі три секції, бібліотека, читальня, гуртки працювали в одній кімнаті, оскільки інших приміщень не було. Діяла польська юнацька секція (13 членів), 2 драмгуртки – дорослий (17 членів) та юнацький (12 членів). Вечірні курси польської молоді, які відвідувало 15 осіб, працювали тричі на тиждень [12, арк. 33].

Польська секція об'єднаного клубу національних меншин 1926 року була виділена в окремий самостійний робітничий клуб ім. Ю.Мархлевського. Загальна кількість членів клубу збільшилася до 130 осіб, за рахунок робітників і їх дружин. При клубі діяла бібліотека, кількість читачів збільшилася до 107 осіб. Працювало 2 драмгуртки: дорослий і молодіжний. За рік поставлено 10 спектаклів, в тому числі 2 на заводі з виробництва скла, де працювала значна кількість поляків. Організовано дві екскурсії по 20-30 осіб до зоологічного саду та музею Верещагіна. Відбулося 4 тематичні вечори [13, арк. 64]. 24 лютого 1928 року при клубі організовано школу крою та шиття, до якої записалося 48 жінок – польок і німкенів. Працювала 4 рази на тиждень. [14, арк. 12].

Одеський Інтернаціональний клуб налічував 1550 членів та обслуговував 12 національностей: вірмен – 229 осіб, болгар – 204, угорців – 29, латишів – 104, литовців – 87, молдаван – 192, німців – 270, поляків – 316, італійців – 5, татар – 69, греків – 20, південно-словенців – 25. Відвідування складало 10 тисяч осіб на місяць, що свідчило про велику популярність клубу і зацікавленість робітників у політпросвітній роботі. Всі 12 секцій працювали рідними мовами.

Правління клубу складалося із 15 осіб. Замість загальних зборів, які практикувалися в інших клубах, в Інтернаціональному клубі один раз на квартал збиралися комісії на пленуми. Але звітні збори членів клубу проводилися за секціями. Правління вирішувало питання взаємовідносин між секціями, господарські, культурно-освітні питання, затверджувало протоколи різних комісій і секцій тощо. Кожна секція мала свої гуртки: драматичний,

політичний, гурток з ліквідації неписьменності. Окрім того, були загальноклубні гуртки: хоровий, драматичний тощо. При клубі знаходилася бібліотека, яка нараховувала 6645 книг (вірменських – 215, польських – 3391, німецьких – 1252, російських – 617, українських – 48, латиських – 226, литовських – 612, татарських – 110, болгарських – 65, молдавських – 12, угорських – 67). Також були 2 польські пересувні бібліотеки, одна німецька і одна вірменська. Але незважаючи на прекрасно поставлену роботу, клуб мав свої недоліки, які заважали йому нормально функціонувати (непридатне приміщення і погане фінансування) [15, арк.62-69].

24 жовтня 1925 року відбувся вечір відкриття польської секції при Іллічівському клубі ім. Леніна [16, арк. 74]. Організовано гуртки: лікнепу, політичний, драматичний, журналістики, літературний. Проте, через відсутність постійного приміщення (кімнатою можна було користуватися лише двічі на тиждень) систематично працювали лише школа лікнепу, політичний і драматичний гуртки. Доводилося працювати двом гурткам в одній кімнаті одночасно, а третій чекав своєї черги. Взимку, через те, що приміщення клубів не опалювалося і було дуже холодно, відвідуваність була дуже низькою.

Святкове відкриття польського робітничого клубу Одеси відбулося 19 лютого 1927 року. “По підприємствах міста роздані запрошення і зібралася колосальна кількість публіки. З доповідями виступили представники від заводів, фабрик і губпрофради, які вітали відкриття клубу. Після зборів було поставлено п'єси. Після закінчення вистави публіку запросили нагору, де мали відбутися танці, ігри і був буфет.

У цей час правління клубу підкріплювало в буфеті свої сили, напилися всі, як кажуть, “у дошку п'яні”. І уявіть собі, як п'яне правління встановлювало порядок. Виявилось, що для всіх запрошених у кімнатах для танців і ігор просто не вистачало місця. Тому правління клубу вигнало публіку з кімнат на сходи і пропускало тільки поляків. Люди обурилися, раз у раз виникали бійки і суперечки. Поки люди, яким вдалося потрапити до танцювальної зали, приготувалися танцювати, виявилось, що оркестр уже пішов. Вся публіка залишилася незадоволена і лаяла клуб і адміністрацію” [17, арк. 67].

Отже, національна політика радянської влади була спрямована на залучення національних меншин, у тому числі і польської, до соціалістичного будівництва. Різноманітні напрямки діяльності владних структур у середовищі польського населення, в тому числі і створення робітничих клубів, підпорядковувались одній меті – сприяти формуванню серед представників польської національної меншини у південноукраїнських округах прихильників класового, комуністичного світогляду.

Проте переважна більшість поляків, хоч і мала певний інтерес до соціалістичних закладів просвіти, продовжувала віддавати перевагу національним формам організації культурного життя, основою якого були традиції римо-католицької церкви.

Література:

1. Всесоюзний перепис населення 1926 року. – Т.ХІІІ. – М: ЦСУ СРСР, 1929. – 464 с.
2. Державний архів Херсонської області (ДАХО). – Ф.Р-2. – Оп. 1. – Спр. 979. – 171 арк.

3. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф.Р-3756. – Оп. 1. – Спр. 862. – 916 арк.
4. Там же. – Спр. 1049. – 198 арк.
5. ДАХО. – Ф.Р-2. – Оп. 1. – Спр. 1422. – 285 арк.
6. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. Р-985. Оп. 1. – Спр. 1029. – 43 арк.
7. Тригуб П.М. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. ХХ ст. // Південний архів. Історичні науки. Випуск V. – Херсон. – 2001. – С. 143-147.
8. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-969. – Оп. 3. – Спр. 495. – 139 арк.
9. ДАОО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 1218. – 103 арк.
10. ДАХО. – Ф.Р – 435. – Оп. 1. – Спр. 799. – 230 арк.
11. Там же. – Ф.Р – 731. – Оп. 1. – Спр. 37. – 309 арк.
12. ДАМО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 298. – 69 арк.
13. Там же.
14. Там же. – Спр. 532. – 18 арк.
15. ДАОО. – Ф. Р-969. – Оп. 3. – Спр. 471. – 259 арк.
16. ДАОО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 379. – 150 арк.
17. Там же. – Спр. 1543. – 103 арк.

УДК [001:930 “18/19”] (477.75) – 057.4

К ВОПРОСУ О НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ ПРОФЕССОРА НИКОЛАЯ ЭРНСТА В 20–30-е ГОДЫ ХХ ВЕКА

А. А. НЕПОМНЯЩИЙ,

док. ист. наук., профессор,
Таврический национальный университет
(Украина)

С началом жизни и научных исследований в Крыму мир ученых контактов Николая Львовича значительно расширился. От педантичной службы библиотекаря-книговеда, так импонировавшей в свое время молодому немцу, он довольно скоро отошел, ввязавшись в работу Ученого Совещания и комиссии по реквизициям культурных ценностей. Открывшиеся просторы для изучения памятников истории и культуры развернули интересы первого директора библиотеки Таврического университета от книжных полок к археологическим исследованиям. Этому способствовали и прочно вошедшие в жизнь Н. Л. Эрнста пешеходные экскурсии по неизведанному краю. В свою очередь, интерес к археологическим памятникам принес с собой многочисленные знакомства в новом мире – историков-крымоведов.

Научное бытие любого ученого невозможно только внутри самого себя. Контакты с коллегами, которые трудятся на том же проблемном поле, совместные исследования, консультации, презентации своих трудов, рецензирование, научная полемика – все это неперемные составляющие научного труда. Эпистолярное наследие Н. Л. Эрнста, к сожалению, не так хорошо дошло до нас, как письма Арсения Ивановича Маркевича к коллегам-крымоведам по всей стране. Хотя, судя по восстановленным нами линиям межличностных коммуникаций Николая Львовича, на протяжении 20-х – 30-х годов ХХ века его эпистолярное общение с коллегами было никак не менее, а

гораздо обширнее, чем переписка его современников – крымских ученых. Состояние и динамика жизни любого научного работника, как и академического объединения, в значительной степени определяются “интертекстуальностью” бытования норм интеллектуального труда. Сам круг профессионального общения является определенным индикатором признания и авторитета того или иного деятеля науки.

Новые контакты, прежде всего, работа в Ученом Совещании, позволили Николаю Львовичу быстро войти в круг крымоведов как местного, так и из академических центров, которые активно проводили полевые исследования на полуострове. Так у Н. Л. Эрнста начал формироваться круг близких друзей на научном поприще.

Уже в 1919 году он познакомился с крупным музейным деятелем, археологом Константином Эдуардовичем Гриневичем (1891–1970) работавшим тогда директором Керченского музея древностей (1919–1921). Служебное общение довольно быстро переросло в дружеское и продолжалось во время директорства К. Э. Гриневича в Херсонесском музее (1924–1927), и после его перевода в Москву, где он работал заместителем заведующего Музейным отделом Наркомпроса РСФСР, заведующим отделом скульптуры Музея изобразительных искусств, ученым секретарем Всесоюзного общества культурной связи с заграницей, доцентом Московского государственного университета [1]. Николай Львович неоднократно приезжал к нему в Москву, а К. Э. Гриневич, в свою очередь, при каждой поездке в Крым обязательно навещал Н. Л. Эрнста.

В 1924 году Н. Л. Эрнст познакомился с бывшими тогда неразлучными друзьями археологами Алексеем Степановичем Башкировым (1885–1963) [2] и Ильей Николаевичем Бороздиным (1865–1938) [3], которые приехали в Крым в составе совместной экспедиции Всесоюзной научной ассоциации востоковедения и Совета Народных Комиссаров Крымской АССР. Научные контакты и дружбы ученых с этого времени стали постоянными. Уже в 1926 году они проводили совместные раскопки в Кырк-Азислере у Бахчисарая [4].

Как и у любого крупного специалиста, на ученом пути у Николая Львовича встречались не только похожие на него самого, высокоинтеллигентные представители академических кругов или же выходцы из местных краеведческих обществ. В этой связи показателен его научный конфликт с крупным археологом, крымоведом Н. И. Репниковым (1882–1940) [5].

Научные интересы Н. Л. Эрнста и Н. И. Репникова столкнулись в Эски-Кермене. 12 апреля 1929 года в письме к академику Сергею Федоровичу Платонову [6] Арсений Иванович Маркевич тогда представил свое видение конфликта, развернувшегося между ними. Николая Львовича А. И. Маркевич знал, конечно, лучше, чем Н. И. Репникова. Каждый из них просил Академию наук о разрешении на организацию собственной экспедиции, чего Арсений Иванович не рекомендовал делать: “Вдвоем они сразу переругаются” [7]. При этом А. И. Маркевич охарактеризовал для С. Ф. Платонова Н. Л. Эрнста: “Н. Л. Эрнст высокообразованный человек, работающий вполне научно, с немецкой

выдержкой, осторожно, аккуратно, но копал только курганы и пещеры, да городище в Симферополе” [8]. При всей сложности, даже антагонизме, отношений Н. И. Репникова и Н. Л. Эрнста А. И. Маркевич советовал С. Ф. Платонову использовать в деле изучения Эски-Кермена опыт обоих археологов. “Оба они дополняют друг друга”, – заключал он.

С. Ф. Платонов в последующем постоянно интересовался ходом исследований на Эски-Кермене, а Арсений Иванович подробно информировал его о положении дел [9].

В связи со вниманием Академии наук у организации раскопок на Эски-Кермене, интересно письмо Николая Львовича Эрнста, адресованное Владимиру Ивановичу Вернадскому. Не зная, где в данный момент находится Владимир Иванович, Николай Львович написал два экземпляра письма с одинаковым текстом. Один он отправил в Москву (оно выявлено нами в личном архивном фонде В. И. Вернадского, автограф) [10], другой – в Ленинград – Комиссию по истории знаний [11] (сохранилось в архивном фонде Комиссии, автограф). Поводом для поспешного написания письма стала телеграмма В. И. Вернадского, в которой Н. Л. Эрнст приглашался на заседание Академии наук в связи с обсуждением там вопроса об Эски-Кермене. Николай Львович находился в это время в Киеве, в гостях у брата и сестер. Оттуда он и писал В. И. Вернадскому 21 марта 1929 года [12].

В июле 1929 года А. И. Маркевич занимался организацией поездки С. Ф. Платонова в Крым [13]. Сергей Федорович планировал на Эски-Кермене встретиться с немецкими учеными Зауером и Финдейзенем. Готовясь к этой встрече, С. Ф. Платонов, при содействии А. И. Маркевича, внимательно ознакомился с результатами исследований Н. И. Репникова на Эски-Кермене и даже опубликовал в “Вестнике знания” небольшое сообщение о ходе работ [14].

К середине 1929 года противостояние Н. И. Репникова и Н. Л. Эрнста достигло своего апогея. Об этом Арсений Иванович информировал С. Ф. Платонова как академика-секретаря Отделения гуманитарных наук АН СССР. Николай Иванович Репников, организовавший крупномасштабное исследование Эски-Кермена, все силы отдавал этому делу [15; 16]. Документы, касающиеся этого конфликта, выявленные в различных архивах, свидетельствуют о желании Н. И. Репникова замкнуть исключительно на себе изучение Эски-Кермена. При этом, увы, как это нередко бывает в научном сообществе, для доказательства собственной правоты Н. И. Репников и поддерживавший его В. И. Равдоникас [17], не брезговали никакими средствами. На заседаниях Крымской комиссии Государственной академии истории материальной культуры 28 марта и 9 мая 1929 года в сторону Н. Л. Эрнста сыпались обвинения не только в неумелом, а, следовательно и некачественном, проведении археологических раскопок, но и в плагиате. Ученому инкриминировали использование без указания авторства трудов, присвоение себе чертежей и рисунков, выполненных еще Александром Львовичем Бертье-Делагардом [18]. В. И. Равдоникас и Н. И. Репников безапелляционно утверждали, что Н. Л. Эрнст использовал для своих научных интересов материалы архива бывшей Таврической ученой архивной комиссии, в частности, хранившиеся там бумаги (описания археологических работ,

чертежи и планы раскопов) основателя Московского археологического общества Алексея Сергеевича Уварова (1824–1884) [19].

Интересный источник, связанный с этим вопросом, нам удалось обнаружить в рукописном отделе Научного архива Института истории материальной культуры РАН. Это письмо А. И. Маркевича в Крымскую комиссию Государственной академии истории материальной культуры от 15 июля 1929 года [20].

Узнав от археолога Александра Андреевича Спицына об открытиях Н. И. Репникова в 1928 году на Эски-Кермене крупного поселения с остатками крепостной стены, С. Ф. Платонов поделился этой информацией со своим другом Федором Александровичем Брауном (1862–1942), который до своей эмиграции в Германию активно разрабатывал крымоведческие сюжеты [21]. Это было вполне логично с учетом давних научных связей двух ученых. Заметим, что именно С. Ф. Платонов рекомендовал Ф. А. Брауна к избранию в члены-корреспонденты АН СССР [22]. Ф. А. Браун, в свою очередь, проинформировал об успехах советских археологов своих немецких коллег, которые выступили инициаторами организации совместной советско-германской экспедиции в Крым для решения так называемой “готской проблемы”. С. Ф. Платонов поддержал эту идею и 11 апреля 1929 года обратился с письмом к заведующему отделом научных учреждений Совета Народных Комиссаров СССР Е. В. Воронову [23]. Получив согласие этого чиновника, С. Ф. Платонов 24 апреля 1929 года провел через Общее собрание АН СССР решение о необходимости организации археологических исследований в Крыму совместно с германскими учеными [24]. Вот почему академик так пристально интересовался у А. И. Маркевича положением дел на Эски-Кермене, взаимоотношениями Н. И. Репникова и Н. Л. Эрнста. Именно поэтому, приехав в Крым на отдых в августе 1929 года, он планировал посетить Эски-Кермен и лично сопровождать немецких ученых. Но обстоятельства распорядились иначе...

Отдохнув в Гаспре, С. Ф. Платонов так и не дождался немецких археологов, которых он намеревался лично встретить в Симферополе. В начале сентября он вынужден был вернуться в Ленинград. Причиной этому было не окончание срока отпуска, а начавшаяся в это время “чистка” Академии наук – работа Комиссии по проверке аппарата учреждений Академии наук СССР [25].

Представители Германского археологического общества профессор Фрейбургского университета Зауер, по описанию Н. Л. Эрнста “старик, неуклюжий, видимо, католический священник, археолог, очень знающий” [26] и доктор Финдейзен – “молодой, шустрый, этнограф из берлинского Музея народоведения, специалист по этнографии России” [27] (женатый на русской) – приехали в Крым в контексте совместной программы советской и германской академии наук по организации совместных раскопок готских древностей в Крыму. Пока немцы должны были только ознакомиться с объектами будущих раскопок и определить объемы дальнейших совместных исследований, согласно чему германской стороной выделялось финансирование. Проехав пункт назначения, немецкие археологи по ошибке вышли в Севастополе, откуда их

сразу же автомобилем вернули в Симферополь [28].

Уезжая из Крыма, С. Ф. Платонов перепоручил все организационные заботы о Зауере и Финдейзене Арсению Ивановичу Маркевичу. 9 сентября 1929 года А. И. Маркевич писал в Ленинград о том, как проходила подготовка к встрече немцев, их прибытию и времяпрепровождению [29]. 13 сентября 1929-го он сообщал в Ленинград об исследованиях на Эски-Кермене Зауера: “Я принял все старания, чтобы в должной мере заинтересовать немцев Эски-Керменом в интересах осуществления проблемы снаряжения целой экспедиции немецких ученых в Крым для раскопок в этом пункте в следующем году” [30]. Уже 23 сентября 1929 года он подытоживал: “Самое важное – немцы в высшей степени довольны всем виденным в Крыму, в частности в Э[ски]-К[ермене] и проблема крупных раскопок в будущем году, упрочилась” [31].

23 сентября 1929 года сообщая С. Ф. Платонову нюансы визита немецких археологов на Эски-Кермен, А. И. Маркевич заметил, что “Эрнст и Репников вели себя корректно в кругу гостей-немцев”. Он добавил: “Это было нелегко”. При этом рассказал о своей роли в увещании обоих не выносить конфликт на суд иностранцев “ради достоинства науки” [32].

Личностный фактор в науке, умение находить общий язык с коллегами или, наоборот, антагонизм в отношениях, всегда играли свою роль в истории науки.

Литература:

1. См. о К. Э. Гриневице: *Латышева В. А.* К. Э. Гриневиц как археолог // *Древности*, 2004.– Харьков, 2004.– С. 284–294.
2. См. о нем: *Пятышева Н. А.* С. Башкиров // *Советская археология*.– 1963.– № 3.– С. 316–317.
3. См. об И. Н. Бороздине: *Мусаева У. К.* Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки / Под ред. А. А. Непомнящего.– Симферополь, 2004.– С. 71–84.
4. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 147.
5. См. о Н. И. Репникове: *Герцен А. Г.* Неизвестный документ из наследия Репникова // *In situ: К 85-летию профессора А. Д. Столяра* / СПб. гос. ун-т.– Санкт-Петербург, 2006.– С. 386–401.
6. См. о С. Ф. Платонове: *Брачев В. С.* Крестный путь русского историка: Академик С. Ф. Платонов и его «дело».– Санкт-Петербург, 2005.– 450 с.
7. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3486, л. 28.
8. Там же, л. 29.
9. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 3–4.
10. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1909, л. 1–1 об.
11. См. об этом: Комиссия по истории знаний, 1921–1932 гг.: Из истории организации историко-научных исследований в Академии наук: Сб. док. / Сост. *В. М. Орел, Г. И. Смагина*.– Санкт-Петербург, 2003.– С. 6, 10–11.
12. ПФАРАН, ф. 154, оп. 1, д. 21, л. 177–177 об. Документ опубликован. См.: Комиссия по истории знаний, 1921–1932 гг.: Из истории организации историко-научных исследований в Академии наук: Сб. док. / Сост. *В. М. Орел, Г. И. Смагина*.– Санкт-Петербург, 2003.– С. 258–260.
13. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 7.
14. *Платонов С. Ф.* [Об археологических исследованиях Н. И. Репникова в Крыму: Предисловие к статье В. И. Равдоникаса] // *Вестник знания*.– 1929.– № 7.– С. 290.

15. Государственная Третьяковская галерея, отдел рукописей, ф. 68, оп. 1, д. 322, л. 1, д. 323, л. 1–2; д. 324, л. 1–3.
16. См. подробнее: «Не закрываю глаз на сложность, трудность и ответственность предстоящей работы в области охраны и изучения памятников Крыма...»: Письма Н. И. Репникова к И. Э. Грабарю / Подг., предисл., комм. *Е. А. Теркель* // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 14. – С. 212–223.
17. См. о В.И.Равдоникасе: *Столяр А. Д.* Деятельность Владислава Иосифовича Равдоникаса // Тихвинский сборник по материалам историко-географической конференции. – Тихвин, 1988. – Вып. 1: Археология Тихвинского края. – С. 8–25.
18. ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 40, л. 45–57.
19. Там же.
20. ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 40, л. 58–58 об.
21. См.: *Непомнящий А. А.* История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). – Симферополь: Доля, 2001. – С. 118, 666.
22. *Платонов С., Крачковский И., Ольденбург С.* Записка об ученых трудах проф. Ф. А. Брауна // Известия Академии наук СССР. Сер. 6. – 1927. – № 18. – С. 1517–1520.
23. ПФАРАН, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 28, л. 66.
24. Там же, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 251, л. 15 об.
25. См. подробнее: *Брачев В. С.* Крестный путь русского историка: Академик С. Ф. Платонов и его «дело». – Санкт-Петербург: Стомма, 2005. – С. 307.
26. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 121.
27. Там же.
28. Там же, л. 121–121 об.
29. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 13–14.
30. Там же, л. 17.
31. Там же, л. 18.
32. Там же, л. 21 об. См. также: *Непомнящий А. А.* «Пока оберегаем и спасаем...»: Неизвестные материалы по истории крымоведения в переписке А. И. Маркевича и академика С. Ф. Платонова // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 16. – С. 138–165.
33. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 121 об.

УДК 947 (477): 323.248

**ВАЦЛАВ СЕВЕРИН РЖЕВУСЬКИЙ (ЖЕВУСЬКИЙ, 1785-1831), “ЕМІР”,
“РЕВУХА” ЯК ПОСТАТЬ КУЛЬТУРИ РОМАНТИЗМУ В СУСПІЛЬНОМУ
ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ**

В. М. ОКАРИНСЬКИЙ,

канд. істор. наук, доц.,
Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка
(Україна)

В історії знаковими постатями є видатні люди, які жили на зламі різних періодів чи епох. Це складні, роздвоєні, трагічно розколені особистості, що своїм життям постійно шукали гармонії і часто її не знаходили. Не зрозумілі більшістю сучасників, вони після смерті, породжували культ, наслідування, ставали легендою. Такими людьми у світовій та вітчизняній історіях були Сократ, Піфагор, Ф. Війон, Д. Бруно, Д. Братковський, П. Орлик, П. Куліш, М. Семенко та інші. Багато з наших краян залишаються не зрозумілими досі.

Представлений у цій статті герой формувався ще в добу Просвітництва і класицизму, зокрема перебував під впливом ідей Ж.-Ж. Руссо. Однак, це вже й

одна із постатей, що формували новий культурно-історичний стиль – романтизму. Він став прикладом для наслідування романтиками-козакофілами, а згодом, певною мірою, й хлопоманами. У літературі він став одним з найбільш популярних героїв романтизму в польській поезії. Про нього складені пісні як про “Ревуху”, його знають як Еміра Тадж-ель-Фахра Абд-ель-Нішана. Це розповідь про мандрівника, орієнталіста, коняра, поета, художника, музиканта, борця за визволення, українофіла. Того, хто вмів жити цікаво, ще за життя заживши слави непередбачуваного дивака, великого оригінала й авантюриста, вмів кардинально змінювати своє життя, був своїм серед бедуїнів та українців, але не був сприйнятим у середовищі, в якому виріс – шляхти.

Історіографія В. Ржевуського (Жевуського) є досить скупою. В українській науці його романізовану біографію, у вигляді історико-художнього есею, створив, а zarazом змалював психологічний портрет цієї постаті, В. Домонтович (В. П. Петров) [1]. Найбільш повно висвітлили постать В. Ржевуського польські автори А. Піскор [2] (одне з можливих джерел В. Петрова) та польсько-український історик А. Ю. Ролле [3]. Дослідження останнього й досі є найбільш ретельним. В популярній формі написана невелика книжка відомого художника Л. Каплінського “Емір Ржевуський” [4]. В останні роки в науково-популярному стилі про “Еміра” писав Р. Панкевич [5]. У контексті дослідження українського музичного інструмента торбана і співців Відортів, торкався образу В. Ржевуського український фольклорист О. Русов [6]. Згадував В. Ржевуського і дослідник “української школи” в польській літературі В. Гнатюк [7].

Джерела дослідження про В. Ржевуського є незбалансованими: вітчизняному досліднику недоступні документи, на які посилаються польські автори. Тому писемними джерелами історичного життєпису В. Ржевуського для нас є й дослідження польських істориків, які стосуються різних аспектів, зокрема Листопадового повстання 1830–1831 рр. Проливає світло на життєпис В. Ржевуського і щоденник його подорожей на Схід французькою мовою із авторськими ілюстраціями, який був перевиданий у Парижі в 2002 р. (*Impressions D’Orient Et D’Arabie: Un Cavalier Polonais Chez Les Bedouins, 1817–1819*). Також допоможе з’ясувати орієнтальні зацікавлення В. Ржевуського журнал “*Fundgruben des Orients*”, що видавався за його фінансової допомоги.

Як згадано вище, образ В. Ржевуського знайшов втілення в художній літературі, головню романтичній. Ці твори передають стереотипний образ, що почав складатися одразу після смерті цієї людини. “Емір” змальований у творах “Фарис” А. Міцкевича, “Дума про Вацлава Ржевуського” Ю. Словацького, трьох думах В. Поля (в т.ч. “Гетьман Золотобородий”), поемах М. Будзинського [8] і Подлевського [3, с. 162–163], а також у повісті історика Ф. Равіти-Гавроньського (Ст. Вігура). Лише твори, створені про В. Ржевуського за його життя Т. Падурою, Я. Комарницьким і Г. Відортом більш-менш відображають реальні події. Деякі з них дійшли як пісні і були записані від торбаніста і внука їх співавтора Ф. К. Відорта. Образ Еміра-Фариса знайшов втілення і в творах художників Ю. і В. Косаків, П. Міхаловського, Я. Суходольського. Із портретних зображень найбільш відповідають дійсності тогочасні портрет В.

Ржевуського пензля А. Орловського і арабська літографія, а також малюнки, в тому числі автопортрети, із рукопису нотаток В. Ржевуського. Отже, відомості про В. Ржевуського часто доволі приблизні та фантастичні, як фантастичним і екзотичним було його життя. У цьому постать В. Ржевуського була втіленням духу і стилю романтизму.

Вацлав Ржевуський (в українській і російській традиціях написання. Більш правильно – Жевуський – *В. О.*) народився бл. 1785 р. в родині, яка дала Речі Посполитій трьох коронних гетьманів (прадід, дід і батько) і зробила протягом XVIII ст. блискучу кар'єру. Володіння останнього коронного польського гетьмана Северина Ржевуського (батька Вацлава) простягалися на Волині й Поділлі, включаючи місто Старокостянтинів, 10 містечок, 116 сіл і 30 тисяч душ. Цей рід мав свої володіння на Поділлі, зокрема на теперішніх Хмельниччині, Тернопільщині, Вінниччині, Одещині. У ті часи, коли Польща втрачала свою державність, С. Ржевуський, висловився на користь цариці Катерини. Потім надіслав їй листа із докорами, за що був висміяний у Петербурзі та виїхав до Відня. Поляки також відвернулися від нього. Саме тому єдина батькова турбота, син Вацлав, зростав у розкішному палаці у Відні в товаристві німців і французів, спочатку не знаючи польської мови [3, с. 167–170]. Після навчання юнак вступив до гусарського полку Кінмаєра, став вправним вершником, досконало оволодів зброєю.

Та вже в ті часи Вацлав почав вивчати арабську мову. Зацікавив його Сходом ще 1797 р. його дядько Ян Потоцький, відомий археолог і дослідник старожитностей, письменник-романтик, який бував у Єгипті, Тунісі й Марокко. Захоплений юнак налагодив зв'язки з іншими дослідниками Сходу, з яких найбільший вплив на нього мав Юліус Кляпрот, дослідник східних народів. Іншим палким прихильником Сходу був Йозеф Гаммер, барон де Пургшталь, майбутній президент австрійської Академії наук, який здійснив дволітню експедицію на Ніл. Вацлав Ржевуський допоміг Гаммеру видавати один із перших наукових сходознавчих журналів “*Die Fundgruben des Orients (Mines d'Orient)*” (Скарби Сходу), що протягом 1810–1819 рр. склав шість товстих томів. Успішно студіював східні мови і філософію, став визнаним фахівцем арабського конярства. Його стайні славилися на весь Відень. Ржевуський став членом низки Академій наук [3, с. 174–177].

1805 року Вацлав одружився на Розалії Любомирській, доньці київського каштеляна, мати якої була приятелькою Марії Антуанетти і загинула на гільйотині під час Великої французької революції. Але це була радше не любов, а вигідна угода двох родин. Вацлав отримав від батька Підгірці з відреставрованим замком, Саврань на Брацлавщині (Балтського повіту, тепер Одеська область), а також село Кузьмин на Красилівщині, де мешкала молода пара. На своє утримання молоді отримали річну пенсію в сто тисяч польських злотих. Молодий граф як ротмістр змушений був брати участь у битві під Асперном 1809 р. проти Наполеона, хоч і симпатизував йому. В цьому його погляди з дружиною були протилежними. Згодом, щоб відвернути сина від захоплення Сходом, батьки відрядили його до подільських маєтків. Молода дружина народила графові двох дітей – Леона (1808) і Каліксту (1810), але так і

не зрозуміла захоплені чоловіка. Згодом подружжя взаємно збайдужіло, хоч формально не розійшлося [3, с. 179–180].

Старий граф Северин Ржевуський помер 1811 р., і, щоб сплатити “віденські” борги, вдова почала розпродувати маєтності, а дружина Вацлава виїхала на постійне проживання до своїх родинних маєтків. Вацлав натомість пішов з війська і влаштував собі резиденції на Тернопільщині, у Саврані та в Кузьміні Старокостянтинівського повіту, що межували з маєтками Потоцьких, Сангушків і Браницьких, які розводили арабських коней. Перебуваючи під впливом ідей просвітителя Т. Чацького, засновника Кременецького ліцею, В. Ржевуський навіть відкрив у Саврані школу для молокан-росіян [6, с. 368]. Також граф дав кошти на влаштування експедицій відомому ботаніку А. Анджейовському, що протягом 1816–1818 рр. досліджував Поділля і узбережжя Дністра. Із маєтку В. Ржевуського у Саврані вчений влаштував екскурсії до Балти і аж до Чорного моря та Ягорлика, найбільш віддаленого у південно-східному пункті Подільської губернії за 160 верст від Одеси [3, с. 196].

1815 р. Вацлав Ржевуський розпочав підготовку експедиції на Схід. Під час Віденського конгресу з’являвся верхи на чудових арабських скакунах. Мета подорожі – пошук найкращих арабських коней для покращення кінних порід у Європі. Зокрема, королева Вюртемберзька, сестра Олександра I, що була прихильницею розведення коней-кугайлянів, підтримала Ржевуського в його намірах виїзду на Схід та придбання коней. Для графа ця подорож була заповітною мрією всього життя. Щоб підсилити цікавість до своєї експедиції, граф надав їй вигляду дипломатичної місії. Під час підготовки до подорожі він знову зблизився з дружиною, яка народила йому ще двох синів [5]. 1817 р. Вацлав у супроводі восьми надвірних козаків на чолі з Соколом, лікаря Костянтина Хотинецького, слуги Мартина та інших вирушив до Константинополя, а звідти – до Малої Азії та Аравії. Хотинецький, який знав кілька мов, виконував роль секретаря і найближчого помічника [3, с. 198]. Граф найняв російський корабель, що відплив у січні 1818 р. до Алеппо.

Понад два роки провів Ржевуський на Сході, зокрема, відвідав Сирію, Туреччину, Ірак, Ліван, Аравію, – загалом всі країни від Євфрату до Середземного моря, за винятком Ємену [4, с. 10]. Під час першої подорожі з Дамаска переправив королеві Вюртембергу перший табун коней, але вона його вже не дочекалась, померла. Повернувшись до Царгорода, звідки невдовзі знову вирушив на Схід. В Аравії досліджував усі способи вирощування арабських коней і їх породи. Одночасно провадив етнографічні та археологічні дослідження, збирав старовинні рукописи, а в дарунок для княжни Чарторийської привіз статую Ніуби, знайдену в Пальмірі [3, с. 199, 201; 5].

Далі експедиція Ржевуського пролягла до Халеба (Алеппо), де він у палаці правителя міста влаштував собі резиденцію Гюлістан. Спочатку не міг знайти провідника, який показав би йому, де можна придбати найкращих коней. Один бедуїн, що повертався з Дамаска, задоволений пишним прийомом Ржевуського, показав йому місця з найшляхетнішими кінями. Згодом організував три експедиції, з яких привіз розкішних коней. Особливо щасливим для графа був день 19 квітня 1819 р. – тоді він придбав коня, чий родовід брав початок зі стада

Магомета [3, с. 205]. Удавши з себе мусульманина, відвідав Мекку, хоч це і було заборонено християнам під загрозою смерті. За короткий час “лях золотобородий” став еміром племені Феданів і ще 13 племен, його називали Тадж-ель-Фахр (тобто “увінчаний славою”) Абд-ель-Нішан [1, с. 385; 2, с. 5].

Ця подорож мала романтичне забарвлення. Так, Емір вірив, що його оберігає приязна зірка Кавкаб, називав себе “невільником знаку”, під яким уособлювалася таємнича кохана. Зображення цього таємничого символу він усюди малював і поширював. В Гюлістані збирався відкрити літературний салон, щоб реформувати арабську поезію. Також упадав за європейками, які перебували на Сході, зокрема, за дружиною французького посла, і часто був ними ошуканий на гроші. Крім того, заприятелював з іншою європейкою і романтиком, мандрівницею, яка жила серед арабів і називалася “Королева Пальміри, султанка Тедмору, Сибіллі диких гір”, англійкою Естер Стенгоп. При тому зачитувався “Стражданнями молодого Вертера” Й. Гете й іншими романтичними творами [2, с. 5–6; 6, с. 370].

Однак, граф узяв участь в народному повстанні в Алеппо і тому опинився поза законом, втікаючи зі своїм мамелюком Саїдом до Царгорода. Деякі злигодні подорожі, зокрема, буря на морі, з якої Ревуха вийшов ледь живим, були висвітлені у піснях придворного співця Грегора Відорта, який, імовірно, був їх очевидцем, оскільки брав участь із хазяїном у експедиції. Це, зокрема, “Подорож В. Ржевуського” (“Гей, отамане Кирилове...”) [6, с. 375-376].

Після припинення експедиції Емір прибув до Парижа, а звідти разом з кількома козаками у квітні 1821 р. повернувся на Поділля, ледве доставивши туди табун із понад 70 коней. Подорож на Схід поставила В. Ржевуського на грань банкрутства. З того часу і до кінця життя, В. Ржевуський, лиш зрідка виїжджаючи, постійно проживав у Саврані, що розташовувалася на місці давнього татарського кочовища. Спочатку він жив із кіньми у стайні, або в бедуїнському шатрі. Потім взявся за перебудову маєтку. За його задумом, все мало йому нагадувати улюблений Схід: житло по-арабськи, написи з Корану, вирізьблені на камені, табун породистих арабських коней у степу та справжній бедуїн, спеціально запрошений на службу. На голові граф носив білий тюрбан, руку обвивала бурштинова вервиця. Граф мав намір побудувати у містечку мечеть, однак цьому перешкодив місцевий ксьондз Ян Комарницький. Сидячи по-східному, курич тютюн із кальяну, читав Коран, дотримувався католицьких та ісламських постів. У душі Вацлав залишався, як він казав, бедуїном. Навколишні савранські степи перетворив на арабську пустелю [6, с. 371; 1, с. 389-390].

У Саврані в нього проявилися й нові пристрасні захоплення: козацтво і музика. Боячись зростання авторитету Ржевуського поміж місцевих селян, російський імператор наказав йому зголити ознаку нонконформізму – розкішну бороду. Однак, зголивши бороду, Ржевуський залишив козацькі вуса і почав ходити у селянській свитці. Листи, адресовані графові Вацлаву Ржевуському, не розкриваючи, відсилав назад, дописуючи на конверті: “Туткі в Савраню немає графів Ревуських, тільки є отаман Ревуха, Золотая Борода, а по-арабськи Тадж-ель-Фахр. Графів шукай собі в Чуднові та Погребищах!” [2, с. 6].

Можливо, В. Ржевуського підштовхнуло до українофільства його знайомство із поетом та етнографом Вацлавом Залеським (Вацлавом з Олеська) у редакції львівського літературного часопису “RozmaitoŃci”. Це розбудило давнє замилювання графа українською народною піснею. Другим джерелом такої метаморфози було знайомство, очевидно у Кременці, із Томашем Падуррою, відомим як Тимко Падура, знаменитим у той час українсько-польським поетом [1, с. 392–394]. Ржевуський брав участь у відомому слов’янському зібранні 1825 р. польського Патріотичного товариства із декабристами, коли Т. Падура вперше підняв питання існування третього слов’янського народу – українців і відродження козацтва. Це викликало сенсацію серед присутніх, а Ржевуський потиснув Падурі руку й обіцяв свою приязнь та допомогу [6, с. 371; 7, с. 134–135].

Тимко Падура практично переселився у Саврань, на запрошення Еміра, де писав поезії-пісні (“українські думки”) народною мовою. Іншим близьким другом В. Ржевуського у Саврані був місцевий парох, ксьондз Ян Комарницький, канонік кам’янецької капітули і балтський декан, а разом один із найдотепніших людей свого часу. Він писав гумористичні вірші українською мовою, зокрема про злигодні графа [9, с. 350]. Разом вони склали пісні та думи українською мовою про козаків-низовиків. Ржевуський сам писав музику до них, а співав придворний торбаніст князя Євстахія Сангушка, виходець із Австрії Г. Відорт. Пісня Я. Комарницького про Кармалюка стала народною, як і деякі пісні про Ревуху. Готові пісні апробувалися на двірських козаках, а їх першими слухачами були слуги-конюхи Сокіл і Жеребко. В маєтку Ревухи Т. Падура відкрив школу для лірників, торбаністів та бандуристів. Завданням цього гурту було створити місцеву літературу на основі народної поезії, змістом якої було б оспівування козацьких подвигів [6, с. 372–374].

Українофільські симпатії Ревухи, як це було й у інших шляхетських козакофілів, поєднувалися із польським патріотизмом. Щоправда, “польськість” слід розуміти більш широко, як прагнення до відродження ідеалізованої колишньої Речі Посполитої Двох Народів (згодом, вихована на образі Ревухи українофільська польська молодь під час Січневого повстання 1863–1864 рр. висунула ідею Речі Посполитої Трьох Народів, де третім суб’єктом федерації мала бути Русь-Україна – прим. В. О.). Тому В. Ржевуський вступив до Патріотичного товариства і брав участь у нарадах при підготовці Листопадового повстання 1830–1831 рр. за незалежність Речі Посполитої. Шляхта з південного Поділля виставила два полки, складені з кільканадцяти ескадронів. П’ятим кавалерійським ескадроном з 220 козаків, виставленим наполовину коштом Ревухи, керував сам граф [3, с. 243]. У складі повстанців були також інші відомі козакофіли, в т.ч. й Тимко Падура.

У запеклому бою з російською армією біля Дашова (нині смт Іллінцевого району на Вінниччині) 14 травня 1831 р. В. Ржевуський загинув. Багато-хто не вірив, що Ревуха загинув у бою. Оповідали про те, що він був убитий при переході кордону або утік від переслідування російських військ і перебрався на Схід, попередньо випустивши своїх коней на волю [5]. Однак, за свідченнями козаків В. Ржевуського, з якими розмовляв у Галичині після

поразки повстання М. Будзинський, вони бачили свого отамана полеглим на полі бою, прошитого російськими кулями [8, с. 87].

Таким чином, Вацлав Северин Ржевуський став чи не першим представником культури романтизму на українських землях, культовою постаттю для українофілів і одним з найпопулярніших героїв польської літератури. Після смерті його образ породив наслідування у середовищі правобережної шляхти, звернувши їх на шлях українофільства: від козакофільства і балагульщини до хлопоманства.

Література:

1. Домонтович В. «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти» / В. Домонтович // Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. – К.: Критика, 2000. – С. 377–298.
2. Piskor A. Niewolnik znaku / Aleksander Piskor // Prosto z Mostu: tygodnik literacko-artystyczny / [red. i wyd. S. Piasecki]. – R. 3 (1937). – nr 15-16. – S. 5–6.
3. Rolle A. J. Emir Rzewuski // Rolle A. J. Opowiadania. Serya IV. T. I. – Warszawa : nakł. Gebethnera i Wolffa, 1884. – S. 159–253.
4. Kapliński L. Emir Rzewuski / Leon Kapliński. – W Poznaniu, 1881. – 76 s.
5. Pankiewicz R. Emir Waclaw Rzewuski / Roman Pankiewicz // Kurier Arabski. – 1999. – nr.21. – Режим доступу: <http://www.korfowe.com/arabians/publications/Kurier-Arabski/kurier21r.html>.
6. Русовъ А. Теорбанисты Грегоръ, Каэтанъ и Франць Видорты / А. Русовъ // Киевская Старина. – Томъ XXXVI. – 1892. – Мартъ. – С. 365–380.
7. Гнатюк В. Падура, Рилеев і декабристи / В. Гнатюк // «Українська школа» в польському романтизмі / За ред. С. Ткачова. – Тернопіль, 2002. – С. 127–144.
8. Budzyński M. Waclaw Rzewuski: fantazyja z czasów powstania podolsko-ukraińskiego w 1831 r. / M. Budzyński. – W Bruxelli: W druk. polskiej, 1841. – 90 s.
9. Dr. M. Sawrań / M. Dr. // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Tom X (Rukszenice–Sochaczew). – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1881. – S. 349–350.

УДК 334.735: 94 (477) “19”

ВНЕСОК ОДЕСЬКОЇ КОНСЕРВНОЇ ФАБРИКИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ ПРОБЛЕМ ТА РОЗШИРЕННЯ ЕКСПОРТУ УКРАЇНИ У 20-ті рр. ХХ ст.

Т.В. ОНІШКО,

канд. іст. наук, доц.,

Полтавський університет економіки і торгівлі

(Україна)

Продовольча криза, яка нині охопила світ, актуалізує пошук шляхів насичення ринку різноманітною продукцією, яка не шкодить здоров'ю споживача. З огляду на це звернення до вітчизняного досвіду становлення та оптимізації діяльності переробних підприємств, створених споживчою кооперацією для випуску якісної продовольчої продукції, на нашу думку, має сенс. Предметом дослідження стала діяльність Одеської консервної фабрики, яка впродовж 1920-х рр. зробила помітний внесок не лише у забезпечення внутрішнього ринку, але й у розширення експорту України.

Принадгідно зауважимо, що становлення Одеської консервної фабрики, яка

належала більш фінансово спроможній центральній спілці споживчих товариств України (ВУКС), припадає на перші роки непу, коли кооперативні організації, отримавши дозвіл на відродження господарської діяльності, практично за власні кошти оперативно налагодили вилов риби в Чорному та Азовському морях та її переробку. Без сумніву, тим самим кооператори сприяли поліпшенню забезпечення продуктами харчування членів кооперації.

Однак складна ситуація із продовольством призвела до того, що в 1922 р. Одеська фабрика була залучена державою до випуску рибних консервів для забезпечення установ, що перебували на державному утриманні, а саме Червоної армії, дитячих притулків, лікарень. Водночас з огляду на неврожай у Поволжі продукція Одеської консервної фабрики постачалася до РСФРР [1, с.181]. При цьому держава навіть пішла на незаконну конфіскацію риболовецьких сіток у приватних рибалок, передавши їх кооператорам. Отже, становлення Одеської консервної фабрики, створеної за кошти споживчої кооперації України, виявилось доцільним з точки зору подолання продовольчих труднощів на початку 1920-х рр.

Характерно, що навіть під час економічної кризи 1923 р. кооператори змогли зберегти Одеську консервну фабрику не стільки завдяки державній підтримці, скільки власній ініціативі. Для цього були залучені додаткові кошти, розширені контакти із виробниками сільгосппродукції, укладені надійні угоди на реалізацію продукції, розпочато випуск овочевих консервів тощо [2, с. 37]. Тобто у той час, коли через брак коштів кооператорам довелося закрити ряд промислових підприємств, Одеську консервну фабрику вдалося зберегти, що підтверджує попит на її продукцію.

З середини 1920-х рр. консервне виробництво виявилось одним із шляхів безперервного забезпечення населення промислових центрів України продуктами харчування. При цьому слід зазначити, що флагманом консервного виробництва не лише в УСРР, але й загалом у СРСР була Одеська консервна фабрика споживчої кооперації. З огляду на зростаючу конкуренцію як із боку приватних, так і державних переробних підприємств, державні замовлення та зростання попиту на рибні й овочеві консерви, впродовж другої половини 1920-х рр. ВУКС довелося інтенсивно здійснювати механізацію виробничих процесів на вказаному підприємстві. У результаті цього у 1925–1926 рр. порівняно з попереднім роком щоденне виробництво консервів збільшилося на 16,5 %. Відтак фабрика змогла виготовляти 1 вагон (35 тис. банок) консервів за 8-годинний робочий день. При цьому вдалося знизити собівартість продукції на 26,5% [3, арк. 115–116].

З метою збільшення випуску продукції на Одеській консервній фабриці правління ВУКС розробило спеціальну програму доукомплектування на 1926–1927 рр. Зокрема, на механізацію жерстяного відділення фабрики було виділено 38,05 тис. крб., відповідно консервного – 70,45 тис. крб., томатного – 29,9 тис. крб., загальнофабричний ремонт – 33,2 тис. крб. Усього ж на реконструкцію підприємства надали 171,6 тис. крб. Відповідно можна свідчити про економічний ефект від реконструкції Одеської консервної фабрики: установка механічних ножів для нарізки жести дала економію в сумі 900 крб., відповідно

введення мірних стаканів – 500 крб., перестановка машин у жерстяному цеху – 960 крб., установка електропідйомника – 3 тис. 240 крб., установка мішалки для фаршу – 900 крб., установка томатопроводів – 1 тис. 800 крб., установка мішалок до котлів – 900 крб., установка перцемолки – 225 крб. Усього ж сума отриманої економії становила 10 тис. 575 крб. [4, арк.11].

Проте правління ВУКС та керівництво фабрики на цьому не зупинилось, тому у 1927–1928 рр. реконструкцію підприємства продовжили. Зокрема, провели ремонт рибного цеху фабрики, здійснили укладку плитки в овочевому відділенні, замінили колонки в рибному й овочевому відділеннях, розширили каналізацію в кухні й овочевому відділенні, спорудили сушку для спецодягу, влаштували вентиляцію тощо. У 1928 р. було вмонтоване закордонне устаткування для фруктового виробництва, а також запроваджено механічну чистку моркви та перцю, проведено механізацію закручування овочевих консервів. Вартість доустаткування фабрики у 1927–1928 рр. складала 26,5 тис. крб. [5, арк.1]. До речі, кошти для цього були знайдені в самій системі споживчої кооперації України.

Проведена реконструкція Одеської консервної фабрики не лише дала економію в матеріалах та сировині, але й сприяла зростанню обсягів виробництва, поліпшенню якості консервів та зниженню цін на них. Водночас розширився асортимент продукції фабрики, серед якої великим попитом членів кооперації і некооперованої частини населення користувалися: консерви рибні, консерви овочеві й особливо томат-пюре. Усього в 1926–1927 рр. фабрика випустила 6 млн. 200 тис. банок консервів, у 1927–1928 рр. відповідно – 7 млн. 500 тис. [6, арк.170]. Із загальної кількості 7 млн. 500 тис. банок консервів рибні складала – 5 млн., овочеві – 1 млн. 650 тис., томат-пюре – 100 тис., м'ясні – 550 тис., інші – 200 тис. [7, арк.133].

В останні роки непу Одеська консервна фабрика, враховуючи потреби внутрішнього ринку та інтереси експорту України, продовжувала оптимізувати свою діяльність. Так, протягом 1927–1930 рр. фабрика виробила рибних консервів: бички – 11 млн. 250 тис. банок; відповідно осетрина – 1 млн. 500 тис.; кефаль – 750 тис., скумбрія – 750 тис.; овочеві консерви – 5 млн. 250 тис.; томат-пюре – 2 млн. 100 тис., фруктові консерви – 1 млн. 750 тис. банок. Крім цього, фабрика однією з перших серед консервних підприємств у СРСР запровадила випуск абрикосового пюре, яке відразу отримало схвалення споживачів усередині країни та за кордоном. Виробництво абрикосового та томатного пюре виявилось високо рентабельним. Протягом 1927–1930 рр. фабрика випустила абрикосового пюре 60 тис., а томат-пюре – 270 тис. пудів [8, арк.24]. Якісні рибні та овочеві консерви Одеської фабрики передусім надходили у промислові центри УСРР та РСФРР, а також для потреб Червоної армії, санаторіїв і лікарень.

Без сумніву, широкий асортимент і висока якість продукції сприяли налагодженню та зростанню експорту продукції Одеської консервної фабрики. Протягом другої половини 1920-х рр. її продукція успішно реалізувалася на європейському ринку, що збільшувало не лише доходи підприємства, але й давало державі додаткові валютні надходження. Рибні та овочеві консерви

фабрики в останні роки непу успішно реалізувалися в Німеччині, Італії, Англії, США. Так, лише 27 липня 1928 р. кооператори направили до Лондона 400 ящиків, а до Нью-Йорка – як пробну партію – 100 ящиків рибних та овочевих консервів виробництва Одеської консервної фабрики [9, арк. 23].

Оскільки індустріалізація країни вимагала додаткових фінансових надходжень, держава все частіше спонукала Одеську консервну фабрику споживчої кооперації до розробки нових видів продукції для постачання за кордон. Не випадково Колегія Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР 8 липня 1927 р. зобов'язувала кооператорів ужити заходи до збільшення заготівель, переробки і максимального експорту фруктів та овочів [10, с. 281].

На підставі архівних документів удалося виявити, що великим попитом за кордоном користувалися сушені та консервовані фрукти, а також високоякісне фруктове пюре Одеської консервної фабрики. Про обсяги зростання експорту кооператорами фруктів свідчать такі дані: лише з 10 до 20 жовтня 1928 р. вони заготували і відправили до Європи у сушеному і консервованому вигляді 95 тонн 800 кг слив, 568 тонн 600 кг вишень, 72 тонн 300 кг яблук та 2 тонни 600 кг груш [11, арк. 4].

Найбільшим попитом упродовж другої половини 1920-х рр. користувалися консервовані абрикоси, випущені Одеською консервною фабрикою, на англійському ринку. З метою підвищення якості та конкурентоспроможності кооператори спеціально готували консервовані абрикоси кількох видів: у густому сиропі, де було не менше 55% цукру, у сиропі з 40% цукру й у сиропі з 23% цукру. Крім цього, в Англії та Італії кооператори успішно збували внутрішнє зерня абрикос без твердої шкарлупи, яке вживалося замість мигдалю у кондитерській промисловості. Водночас існував попит на консервовані груші, персики, черешні, сливи, яблука, смородину, червоні порічки, агрус, малину і полуниця, які ВУКС вивозила на європейські ринки, хоча і в меншій кількості, ніж абрикоси [12, с. 55–57].

Отже, з початку непу за умов відродження господарської ініціативи та певної підтримки держави споживча кооперація України змогла зробити певний внесок у продовольчу підтримку не лише своїх членів, але й некооперованого населення. Переконливим підтвердженням цього є діяльність Одеської консервної фабрики. Без сумніву, історичний досвід цього переробного підприємства споживчої кооперації засвідчує, що вітчизняна промисловість здатна забезпечувати потреби внутрішнього ринку широко асортиментною якісною продукцією, успішно конкурувати на світовому ринку, сприяти налагодженню взаємовигідних контактів сільгоспвиробників і переробних галузей, створенню нових робочих місць.

Література:

1. Потребительская кооперация на Украине за пять лет 1918–1922. – Х., 1923. – С. 181.
2. Доклад-отчет ревизионной комиссии Вукопспилки к VI сессии совета ВУКС за период с 1 января 1923 по 1 января 1924 г. – Х., 1924. – С. 37.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 296, оп. 5, спр. 1372, арк. 115–116.
4. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1515, арк. 11.

5. Там само, арк. 1.
6. Там само, спр. 1461, арк. 170.
7. Там само, арк. 133.
8. Там само, спр. 1515, арк. 24.
9. Там само, спр. 1708, арк. 23.
10. Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х., 1928. – С. 281.
11. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1713, арк. 41.
12. Кузьминський О. Экспорт абрикос // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 56–57.

УДК 347.627.2: 94 (477)

РОЗЛУЧЕННЯ ЧЕРЕЗ ТРИВАЛУ ВІДСУТНІСТЬ ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ СОЦІУМУ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (II пол. XVIII ст.)

І.М. ПЕТРЕНКО,

канд. іст. наук, доц., докторант

*Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Україна)*

Останнім часом у системі гуманітаристики спостерігається переорієнтація дослідницького мислення, змінюються напрямки вивчення минулого. Українська наукова думка рухається в напрямі інтеграційних процесів у світовий історичний простір. Наслідком цього є антропологічний поворот у наукових дослідженнях, які віддають перевагу людинознавчим тенденціям у дусі соціально-психологічно спрямованої історії. У зв'язку з цим на дослідницькій арені зміцнює позиції історія повсякденності – галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера щоденного життя людини в її історико-культурних, політико-подієвих процесах, тобто осмислення свідомості і діяльності рядової людини в типових сферах приватного життя. Наслідком цього є зростання уваги до дослідження історії шлюбно-сімейних відносин. Адже в родині в мініатюрі сконцентрована вся гамма людських відносин, властивих великому соціуму: вона зосереджує в собі всю сукупність суспільних відносин.

Базовим елементом шлюбу, згідно з церковним ученням, є християнська любов, яка передбачає духовне, а не фізичне начало. Вважаючи, що сім'я створюється завдяки християнській любові до однієї людини, Церква негативно ставилася до розлучень. Чоловік і жінка, котрі уклали шлюб, поєднувалися на все життя. Як відображення нескінченної любові між Христом і Церквою, сакраментальний шлюб може існувати лише як нерозривний зв'язок між одним чоловіком і однією жінкою. Оскільки шлюб є образом цілковитого поєднання Христа з Церквою, він не може бути інакшим, ніж тривалим і нерозривним.

З цієї точки зору Православна Церква неохоче йшла на розлучення подружжя і робила все для того, щоб цього не допустити. За підтримки держави вона формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи пожиттєвість шлюбу, і забороняла розлучення. Будь-які спроби розірвати шлюб розглядалися

священнослужителями як посягання на християнську ідею про єдність сім'ї. Незважаючи на таку позицію Церкви, у повсякденному житті розлучення подружніх пар були не рідкісним явищем, свідченням чого є справи духовних судів, порушені у зв'язку з заявою чоловіка або дружини з проханням про розірвання шлюбу.

Метою даної статті є проаналізувати один із найпоширеніших приводів для розлучення подружжя – втеча або тривала відсутність одного з них; з'ясувати причини та наслідки цього явища в повсякденних практиках соціуму в південноукраїнських землях у другій половині XVIII ст.

Сучасний російський дослідник соціальної історії Б.М. Миронов зауважив, що якщо наприкінці XVII – на початку XVIII ст. налічувалося до 26 законних приводів до розлучення, то з 1723 р. число законних підстав для розлучення зменшилося до п'яти: перелюб, тривала відсутність одного з подружжя з невідомих причин або тюремне ув'язнення (заслання), бажання одного з подружжя піти в монастир, близька спорідненість та укладання шлюбу за життя одного з подружжя [1, с.174].

Згідно з Кормчою книгою, тривала відсутність лише тоді призводила до розлучення, коли від зниклої сторони не було ніяких відомостей протягом п'яти років. Причому безвісна відсутність як привід для розірвання шлюбу мала свої особливості: коли було відомо про місцеперебування одного з подружжя, хоч і відсутнього багато років, то розлучення не відбувалося. Незважаючи на це, звичаєве право вбачало у проживанні одного з подружжя окремо достатнім приводом для розлучення, які б не були для цього причини.

Процедура розлучення через тривалу відсутність одного з подружжя була складною. Після подання “прошення” до духовного суду факт відсутності мали підтвердити сусіди і родичі, а також і те, чи не провокувала покинута половина подружжя втечі іншої. Така процедура називалася “повальный обыск”. Зібрані документи ретельно вивчалися і лише після цього ухвалювалося рішення про розлучення. Аморальна поведінка чоловіка чи жінки піддавалася епитимії, в особливих випадках їх відправляли в монастир.

Судові слідчі документи духовних судів XVIII ст. зафіксували численні факти втечі чоловіків і жінок із дому, що призводило до деморалізації шлюбно-сімейних відносин. Причини цього явища були різними. Чоловіків забирали в рекрути, але це не можна назвати втечею. Утім коли, відірвавшись від законної родини, вони створювали нову сім'ю, то це розцінювалося як втеча. Ще однією причиною кидання родини було заробітчанство, звідки чоловіки часто не поверталися додому. До втечі призводило також і пияцтво чоловіка, а також його аморальна поведінка. За таких умов покидання одного з подружжя розглядалося як вихід із скрутних ситуацій. Однак коли втікач раптово з'являвся, в родині виникали труднощі.

Досить часто покинуті жінки через тривалу відсутність чоловіків, вважаючи їх померлими (або здогадуючись про це) наважувалися на те, щоб знову вийти заміж. Так, у 1790 р. до Катеринославської духовної консисторії звернувся військовий поселенець с. Грузького Новомиргородського повіту Ларіон Каракоза зі скаргою на священника Іоанна Данилова. Він пояснив, що

його сестра Уляна 11 років тому одружилася із Стефаном Литвином, який через п'ять років сімейного життя пішов з дому і не повернувся. Через шість років жінка вдруге вийшла заміж “по позволенію священника грузчанского Іоанна Данилова за другого мужа, донского поселенца Павла Самохваленка” [2, арк.1]. Ларіон Каракоза заплатив священнику за вінчання 4 руб. Після чотирьох місяців подружнього життя несподівано повернувся перший Улянин чоловік – Стефан Литвин. Брат скаржився до духовної консисторії, що “первый муж ее, а мой зять, отогнал второбрачного мужа и через то, что сестра моя посягла в замужество вторично выйти, с нею не живет из-за вступления во вторичный брак” [2, арк.1зв.]. Ларіон Каракоза просив духовне правління з'ясувати, який шлюб його сестри є законним, і встановити, чи є винним священник Іоанн Данилов, котрий дав дозвіл на друге вінчання Уляни.

Після детального ознайомлення зі справою до Катеринославської духовної консисторії було викликано для пояснень священника Іоанна Данилова. Він пояснив, що, справді, повінчав Уляну з Павлом Самохваленком, але після того, як Ларіон Каракоза і п'ять свідків підтвердили те, що Стефан Литвин утопився. Дячки підтвердили, що Данилов повінчав пару “по учинении обыска” [2, арк.42], тобто після попереднього з'ясування через розпитування молодого та нареченої, їхніх родичів і поручителів, вивчення письмових документів на предмет перешкод щодо вінчання.

Після розгляду справи консисторія оголосила таке рішення: шлюб Самохваленка й Уляни розірвати, останній повернутися до першого, законного чоловіка Стефана Литвинова; Самохваленку дозволити взяти повторний шлюб із вільною жінкою; на Уляну і Литвинова накласти епитимію; „священника Данилова яко главного виновника за венчание оного противозаконного брака, не сохранении закона о венчании, и не записание в метрические книги, оштрафовать запрещением служения на полгода” [2, арк.42 зв.].

27 вересня 1793 р. з Єлисаветградського духовного правління до Катеринославської духовної консисторії надійшов рапорт. Козак Аникій Куракін повідомив, що в грудні 1788 р. пішов зі станиці Покровської у Херсонський повіт до поміщика на заробітки, „а жену свою Агафію оставил в станице Покровской, которая по отлучении его вышла в замужество за запорожского казака Ивана Веретенникова, а потому просил об отдаче ему по-прежнему жены его Агафий” [3, арк.1].

При розгляді справи було з'ясовано, що священник Йосип Міханшин, котрий вінчав подружжя, 5 лютого 1793 р. помер. Сам ініціатор порушення справи Аникій Куракін на виклик до консисторії не з'явився. Потім було взято покази у 20-річної Агафії Петрової і 25-річного Івана Веретенникова. Жінка розповіла, що матір'ю у 14-річному віці була видана заміж за сина вдівця Василя Куракіна – Аникія. Через рік подружнього життя він пішов на заробітки і не з'являвся 5 років. Потім Агафія вдруге вийшла заміж за козака Івана Веретенникова [3, арк.2-2 зв.], з яким прижила двох дітей, котрі ще маленькими померли. Веретенников наполягав на тому, ніби Агафія запевнила його, що її першого чоловіка вже немає в живих. На жаль, у даній справі немає рішення духовної консисторії. Однак, вивчаючи аналогічні справи, можна передбачити

вирок: повернути Агафію до першого, законного чоловіка Аникія після відбуття ними обома єпитимії.

Рекрутські набори і мобілізація чоловіків у армію призводила до відірваності чоловіків від дому. Це давало привід їхнім жінкам повторно вийти заміж. Зокрема, 7 березня 1781 р. у Херсонській духовній консисторії за поданням із Єлисаветградського духовного правління було порушено справу проти 42-річного солдата Тимофія Некрилова за звинуваченням у двошлюбності. З'ясувалося, що в 1774 р. у Ніжині він одружився із Ксенією. Невдовзі подружжя разом із полком перейшло до Єлисаветградської провінції. Через рік полк вирушив до Криму, військові не мали права брати з собою жінок. Повернувшись із Криму, Некрилов, не маючи від дружини чотири роки ніяких відомостей, одружився вдруге з дочкою Матвія Шевцова Парасковією у Мошоринському шанці. Раптом з'явилася Ксенія. Під час слідства чоловік заявив про своє небажання жити з першою дружиною, звинувачуючи її у розпусті. Ксенія не стала дочікуватися кінця слідства і втекла.

Після розгляду справи консисторія винесла рішення: “брак означеного Тимофея Некрылова с женою Прасковьею яко незаконный уничтожить <...> Некрылова семилетней церковной епитимией за вступление при живой первой жене с другою в брак призвать” [4, арк.4зв.]. На Параскеву, яка не знала про перший шлюб свого чоловіка, не було накладено єпитимії, а дозволено знову вийти заміж. Жінку повернули батькам, які дали підписку в тому, що вони будуть наглядати за своєю дочкою і зятем, щоб “телесного совокупления с нею не имел” [4, арк.5].

Духовна консисторія ухвалила рішення про розшук першої дружини Тимофія Некрилова – Ксенії, а також священника, котрий незаконно обвінчав Тимофія і Парасковію, та їхніх поручителів. Справа закінчилася тим, що Ксенію так і не було знайдено, тож і не повернуто до чоловіка. Свідки С. Волошин і А. Коваль, які усно вказали, що Некрилов не має живої дружини, повідомили, що ні письмових, ні усних офіційних свідчень не давали. Вони були покликані священником Симеоном Мовчаном у його будинок, де ієрей оголосив нібито має від духовного правління дозвіл на вінчання та попросив їх, неписьменних, підписатись. На допиті отець Симеон сказав, що з його дозволу обряд вінчання здійснював закордонний священник І. Шумакевич. Останній на допиті зазначив, що не знає, чи робив Мовчан до вінчання необхідне оголошення і хто були свідки, а лише повідомив Шумакевичу, що має потрібний документ [4, арк.36-36зв.]. Справа виявилася дуже заплутаною, імовірно, хтось з її учасників говорив неправду.

27 жовтня 1791 р. у Катеринославській духовній консисторії було порушено справу проти 47-річного солдата Степана Чинарева, якого звинуватили у двошлюбності. У духовній консисторії він засвідчив, що родом був із Орловського намісництва Росії, де “женился по приказанию господскому одиннадцать или двенадцать лет имеючи от роду на девице того же села Ломовец крестьянина Павла Гончарова дочери Матроне, имевшей от роду пятнадцать лет” [5, арк.6]. У 1770 р. чоловіка забрали в рекрути у ростовський карабінерний полк. Він служив у містечку Новомиргороді, де вдруге одружився

з удовою Агафією Мартиновською. Причому Семен сказав, що вже має дружину, але чи жива вона, не знає, “но как новомиргородские священники венчать по просьбе их не согласились, то подговорен он нею Агафиею ехать для обвенчания в Польшу” [5, арк.63в.].

У XVIII ст. виник ще один привід для розлучення подружжя – заслання, який належав до категорії рідкісних. Ініціатива його запровадження надходила від держави, а не Синоду, що свідчить про її втручання у регулювання шлюбно-сімейних відносин мирян. Це спричинялося об'єктивними обставинами – державною політикою певної гуманізації, послабленням покарань, що призвело до зменшення кількості смертних вироків, яке замінили засланням.

У повсякденних практиках соціуму заслання чоловіка або дружини не завжди призводило до ліквідації шлюбу, що свідчить про небажання Церкви збільшити кількість приводів для розлучення. Так, 19 вересня 1782 р. у Херсонську духовну консисторію з Єлисаветградського духовного правління надійшло “доношение” від 35-літньої Марії Денисової. Жінка пояснювала, що “муж ее <...> капитан <...> поселенец Василий Булашенко <...> назад тому лет с восемь, за престкпление его сослан <...> в вечную работу” [6, арк.1]. 21-літньою вона одружилася з Василем. У шлюбі подружжя прожило чотирнадцять років, у них народилося троє дітей (син і дві дочки). Потім чоловіка через грабунок було засуджено на вічне заслання. Марія Денисова не мала свого двору і коштів для існування. Ця обставина та молодий вік змусили її просити дозволити знову вийти заміж. Однак жінці було відмовлено в можливості створити нову сім'ю.

Таким чином, проаналізувавши випадки тривалої відсутності одного з подружжя як привід до розлучення, ми можемо зробити такі висновки: згідно з церковними приписами, подавати заяву про можливість знову укласти шлюб можна було через п'ять років після зникнення особи; тривала відсутність одного з подружжя (чоловіка чи дружини) була одним із основним приводів для розлучення і повторного одруження особи; тривала відсутність чоловіка або жінки пояснювалася розпусним життям, перелюбом, сварками, відходом на заробітки, військовою службою чоловіка тощо; не слід виключати і того, що чоловік і жінка могли проживати разом, не просячи дозволу на вінчання від духовної влади. Для того, щоб анулювати перший шлюб і отримати право на повторне одруження, в духовне правління потрібно було надати покази свідків або родичів, котрі б підтвердили факт відсутності особи протягом певного часу; підтвердження від парафіяльного священика; докази того, що покинута особа ніяк не провокувала іншу на втечу, а за відсутності одного з подружжя інша вела добропорядне життя.

У XVIII ст. виник ще один привід для розлучення – заслання. Катерина II прирівняла заслання до припинення шлюбу у зв'язку зі смертю одного з подружжя. Загалом, вічне заслання чоловіка чи жінки суперечило канонічному праву і християнській ідеї про єдність сім'ї, яка передбачала спільне несення парою труднощів і негараздів. Руська Православна Церква поставилася до цього негативно, адже не прагнула збільшити кількість приводів для розлучення подружжя.

Література:

1. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) / Борис Николаевич Миронов: [в 2 т.]. – СПб.: Издательство “Дмитрий Булавин”, 1999. – Т. 1. – 548 с.
2. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1а, спр. 37.
3. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1а, спр. 43.
4. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1, спр. 98.
5. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1, спр. 355.
6. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 1 а, спр. 25.

УДК 94(477.7)

ОДЕСЬКЕ СТУДЕНТСТВО 1930-х РОКІВ ЯК ОБ’ЄКТ ОСВІТЯНСЬКИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ОДУ)

Е. П. ПЕТРОВСЬКИЙ,

канд. іст. наук, доцент,
*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Україна)*

“Радянізація” вищої освіти та її “пролетаризація” були невід’ємними складовими освітрянської політики радянської влади, яка цілеспрямовано реалізовувала це шляхом незліченної кількості експериментів упродовж перших десятиліть свого існування. 1930-ті роки стали часом продовження попередніх реформ, водночас спостерігалось прагнення усунути помилки і прорахунки попередніх років. Визнання хибним бажання замінити класичну університетську освіту інститутами народної освіти, що діяли в Україні у 1920-х рр., врешті-решт призвело до відновлення в 1933 р. ряду університетів, зокрема Одеського. Через рік у його складі з’явився історичний факультет [1]. Зміна історичної парадигми і важливе значення фахівців-істориків у справі ідеологічного впливу на населення стали підставою для подальших реформувань вищої школи, а безпосереднім об’єктом усіх експериментів виступало в першу чергу студентство.

Сучасні історики в Україні демонструють зацікавленість не лише процесами, що відбувались в історичній науці у досліджуваній період, але й вивчають низку її складових, зокрема, умови праці, побуту й матеріального становища викладачів і студентів, їх взаємини з владою тощо. Зацікавлення історією повсякденного життя спостерігається як на рівні окремих публікацій, так і в узагальнюючих монографічних дослідженнях [2]. Серед провідних дослідників історії студентства вважаємо за необхідне відзначити О. Рябченко [3], М. Кузьменка [4], В. Прилуцького [5], О. Лаврут [6], В. Левченка [7].

Завданням даної розвідки є характеристика студентського складу історичного факультету ОДУ в 1930-х рр., визначення особливостей навчально-виховного процесу й ступеню втягнутості студентства в трансформаційні перетворення, яких зазнала система вищої освіти.

Перед радянською вищою школою в 1930-х рр. ставилося завдання

виховувати покоління ентузіастів, самовідданих, безкорисливих людей, які б щиро вірили в можливість жити і працювати в суспільстві, що забезпечить усім рівність і братерство. Вже в першому навчальному році (1934–1935) історичному факультету ОДУ загрожувала перевантаженість студентами, що мали прибувати з інших університетів. Справа в тому, що в березні 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про реорганізацію мережі історичних, економічних і літературних факультетів державних університетів [8, с. 188]. Цей документ вимагав від Наркомату освіти докорінно змінити мережу підготовки гуманітарних кадрів і готувати їх лише в певних університетах, зокрема Київському і Одеському.

В Одеській області, як і в цілому по країні, катастрофічно не вистачало кадрів істориків для навчальних закладів усіх рівнів. Тому історичний факультет ОДУ дуже швидко став одним з найчисельніших в університеті. 1935–1936 навчального року набір на історичний факультет склав 84 абітурієнти і поступався лише хімічному – 121 [9, арк. 2].

На історичному факультеті 1936–1937 навчального року студентів нараховувалося 381, а на 1 вересня 1939 р. вже 559 [10, арк. 4]. Визначений Наркоматом освіти план набору не виконувався, бо підготовка абітурієнтів була занадто низькою. Випуск спеціалістів істориків також був нестабільним, оскільки за 5 років навчання до набору залучалися студенти, переведені до ОДУ з інших навчальних закладів. Певну уяву про результативність педагогічної діяльності історичного факультету дає план випуску спеціалістів на третю п'ятирічку (1938–1942 рр.). Усього факультет мав підготувати 448 висококваліфікованих істориків, зокрема, 1938 р. – 39, 1939 р. – 110, 1940 р. – 79, 1941 р. – 60, 1942 р. – 160 [11, арк. 32]. В останньому році п'ятирічки цифра підстрибнула так сильно тому, що мав бути об'єднаний випуск усіх трьох відділень – денного, вечірнього й заочного.

Ми не маємо достатньої кількості історичних джерел, щоб у повній мірі відтворити зведений портрет студента ОДУ того часу, але можемо сказати про стурбованість партійних органів тим, що відсоток представників титульної національності був замалим. Так, на березень 1936 р. серед 1845 студентів ОДУ було лише 45% українців (абсолютні цифри такі: українців 832, євреїв 729, росіян 205, поляків 21, німців 12) [12, арк. 31]. Ще в листопаді попереднього року партійний комітет ОДУ заслухав доповідь заступника ректора М. С. Вайнштейна “Про стан українізації ОДУ” [13, арк. 163], але окрім пустої балаканини нічого реального партійці зробити були неспроможні, оскільки кампанія українізації швидко згорталася.

23 червня 1936 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) за підписами В. Молотова і Й. Сталіна “Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою” [14, с. 2-7]. Керівництво країни визнало, що стан підготовки кадрів у ВНЗ залишався незадовільним. В постанові перелічувались вади радянської вищої школи: навчальні плани багатопредметні й зазнавали так само, як і програми, щорічних змін; існувала надмірна дрібність і паралелізм професій (спеціальностей); відсутні стабільні підручники. Вказувалося, що зовсім незадовільно проводився прийом до вищих навчальних закладів, а тому

склад студентів засмічувався малограмотними і випадковими людьми.

Вищезгаданий документ запровадив чітку регламентацію вступу до ВНЗ після одержання атестату про повну середню освіту й складання конкурсних вступних іспитів. Були встановлені єдині строки прийому заяв від бажаючих, проведення іспитів і зарахування в студенти. Постанова передбачала чітку організацію навчального часу як протягом робочого тижня, так і всього року, що мав починатися 1 вересня і закінчуватися 30 червня. Ставилося завдання ліквідувати перевантаження студентів аудиторними заняттями і покінчити з багатопредметністю. Кількість обов'язкових занять помітно скорочувалося: на молодших курсах їх мало бути не більше 30 год. на тиждень, на III-IV курсах – не більше 24 год. і на V курсі – не більше 18 год. Велику увагу в документі приділяли самостійній роботі студентів і для неї передбачали створити відповідні умови: старшокурсникам обіцяли дати один вільний день на тиждень, а випускникам – два. Навчальний рік почали ділити на два семестри, кожний з яких закінчувався екзаменаційною сесією для поточного обліку та оцінювання знань студентів. Термін навчання визначався п'ятьма роками. Таким чином, постанова 1936 р. покінчила із хаосом у радянській вищій школі, безглуздими експериментами, псевдореволюційними новаціями.

Однак поряд із прогресивними сторонами реформа 1936 року мала чимало ознак, які свідчили про її тоталітарну спрямованість. Надмірна централізація керівництва вищою школою, посилення влади адміністрації над викладацьким корпусом, жорстка регламентація внутрішнього життя кожного ВНЗ відповідали характеру політичного устрою сталінської диктатури.

З вересня 1938 р. вводилася єдина для всіх вищих навчальних закладів система оцінювання знань студентів при складанні семестрових і державних іспитів за чотирибальною системою: “відмінно”, “добре”, “посередньо” і “незадовільно” [15]. Студентам, які протягом усього періоду навчання одержали 75% оцінок “відмінно” і 25% “добре”, вручали диплом з відзнакою і надавали право обирати місце роботи зі списку вакансій, поданих наркоматами та установами. В 1940 р. студентам, що постійно складали екзамени на “відмінно”, почали нараховувати підвищені стипендії.

Незважаючи на реформування університетської освіти, в її системі продовжувалися порушення встановленого порядку як викладачами, так і студентами. Як і раніше, студенти часто прогулювали навчальні заняття, погано опрацьовували лекційний матеріал. Чималу шкоду навчальному процесу в ці роки завдавало невиконання програм, порушення послідовності лекційних курсів. Так, нову історію викладали лише до 1923 р., радянський період історії України – до 1920 р. Не дочитувались цілі розділи: увесь стародавній Схід, еллінізм у Греції, імператорський період у Римі. Порушувалась хронологічна послідовність: після нової історії студентам знову читали історію середніх віків. Античну історію читали четверо викладачів, з яких кожен мав свій підхід і власне трактування подій [16, арк. 87]. Комісії, які перевіряли роботу історичного факультету, відзначали, що взагалі не викладалися низка передбачених навчальним планом курсів, зокрема, історія Комінтерну і методика викладання історії [17, арк. 41-42]. Зрозуміло, що за таких умов

знання студентів були поверховими і несистемними.

Вивчаючи минуле історичного факультету ОДУ, не можна обминути питання про змістовну сторону навчального процесу, інакше кажучи, яку історію вивчали студенти. На початку 1930-х років змінилася парадигма радянської історичної науки – місце національного нігілізму М. Покровського заступив сталінський великодержавний російський патріотизм. Йшла цілеспрямована деформація масової історичної свідомості. На думку керівників освіти дисципліни соціально-економічного циклу повинні були підвищувати науковий рівень майбутніх спеціалістів і виховувати “ідейно загартованих і свідомих будівників соціалістичного суспільства, переконаних марксистів-ленінців”. Для виконання поставленого завдання вдавалися до створення здебільшого нав'язаної системи політичної освіти. Поряд із загальнообов'язковим курсом історії ВКП(б), що вводився з 1938 р., на всіх факультетах створювалася система гуртків, реорганізованих згодом в політшколи з вивчення творів основоположників наукового комунізму, історії партії, комсомолу, профспілкового руху, сучасної політики.

Ініціатором більшості масових студентських починань була комсомольська організація. До лав комсомолу після попередньої перевірки та анкетування залучалися студенти і молоді викладачі, які успішно навчалися або успішно працювали і брали участь у громадському житті колективів. Бути комсомольцем ставало ознакою вірності комуністичним ідеям, активної участі в соціалістичному будівництві. Так, прослухавши лекцію професора Смирнова про війну в Іспанії, саме з ініціативи комсомольської організації понад 400 присутніх у великій аудиторії історичного факультету студентів, викладачів і професорів прийняли рішення про організацію допомоги грошима і харчами іспанському народу в його боротьбі з заколотниками [18].

До практики повсякденного життя входило шефство над заводами і фабриками, середніми школами, колгоспами і радгоспами області. Університетську молодь залучали до участі в усіх масово-політичних кампаніях: пропаганді та роз'ясненні основних положень Конституції СРСР (1936 р.), УРСР (1937 р.), передвиборних зборах при підготовці виборів до Верховної Ради СРСР (1937 р.), Верховної Ради УРСР (1938 р.), місцевих рад (1939 р.). Так, під час виборів до Верховної Ради УРСР було мобілізовано ряд студентів й аспірантів історичного факультету для роботи на виборчих дільницях [19].

У 30-ті роки ввійшла в практику “підготовка” партійних, комсомольських, профспілкових і загальних зборів колективів. Попередньо керівництвом партійних організацій визначались: порядок денний зборів, доповідачі, виступаючі і готувалося заключне рішення. Тексти доповідей і виступів мали бути написаними, і вони перевірялися. Тих, хто критикував або наважувався висловити свою точку зору на обговорюване питання, здебільшого долучали до носіїв дрібнобуржуазних поглядів, які саботували соціалістичне будівництво, а то і до ворогів народу. У такий спосіб досягали єдності думки членів організації чи колективу, одностайної підтримки політики партії і радянської влади і, в цілому, всього радянського народу. Разом з тим, такі методи досягнення єдності

придушували ініціативу, творчу думку, підмінювали, знеособлювали людину, робили її безликим членом колективу.

Основну увагу в своїй діяльності комсомол зосереджував на підвищенні якості навчання та залученні студентства до активного громадсько-політичного життя. Методи цієї роботи, копіюючи партійні, набували рутинного характеру. Практикувалася так звана “проробка”, розгляд персональних справ, звітів на зборах тих, хто не встигав у навчанні, прогульників, порушників внутрішнього розпорядку в гуртожитках, ухилення від занять у гуртках політосвіти, політичних кампаніях. Участь у соціалістичних змаганнях для комсомольців, як і всіх інших членів колективу, була обов'язковою. Такі методи роботи носили формальний характер, однак потребували багато часу.

Масові репресії проти викладачів і студентів, безперервні перевірки партійними органами дезорганізували навчальний процес. Залишені ними окремі документи фіксують зрив літньої залікової сесії 1937 р.; підготовка до нового 1937-1938 навчального року фактично зірвана, констатовалося в іншому документі [20, арк. 188, 191]. Водночас в ряді інших документів ми фіксуємо невпинну динаміку прогресу серед студентів історичного факультету: збільшення кількості комсомольців і комуністів, покращення успішності, зростання активності в громадській роботі тощо.

Гучні заклики, що постійно лунали в промовах вождів і заповнювали шпальти газет, радіотрансляцію, мітинги і збори, часто діставали щиросердечну підтримку в студентському середовищі, згуртованому і контрольованому комсомольськими організаціями. Студенти брали зобов'язання підвищувати успішність, зміцнювати обороноздатність країни, викривати ворогів народу, оволодівати надбаннями культури, віддавати всі свої сили і знання справі побудови соціалістичного суспільства. Можна стверджувати, що завдяки реформаційним заходам влади в 1930-х рр. сформувався новий соціокультурний тип “радянського” студента, відмінний за всіма якісними і кількісними показниками від своїх попередників.

Література:

1. Урсу Д. П., Петровський Е. П. Відродження історичного факультету в Одеському державному університеті (1934 – 1941 роки) // Записки історичного факультету. – Одеса, 2008. – Вип. 19. – С. 233-245.
2. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010.
3. Рябченко О. Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України (1920-ті рр.) // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 136-152; Рябченко О. Л. Студентство Радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.) // УІЖ. – 2009. – № 4. – С. 129-143 та ін.
4. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та культурно-освітній рівень. – Донецьк, 2004. – 455 с.
5. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920 – 1939 рр.). – К.: НАН України Інститут історії України, 2001 (Історичні зошити). – 250 с.; Прилуцький В. Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 86-101 та ін.

6. Лаврут О. О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920-ті роки // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. – К., 2010. – Випуск 39. – С. 73-80 та ін.
7. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.
8. Культурне будівництво в Українській РСР, 1928–1941: Зб. док. і матеріалів. – К., 1986.
9. Новий набір в Одеському державному університеті // Чорноморська Комуна. – 1935. – 10 серпня; Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 878.
10. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1395.
11. Там само. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1564.
12. Там само. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 878.
13. Там само. – Ф. П–20. – Оп. 2. – Спр. 5.
14. Збірник наказів НКО. – 1936. – № 17.
15. Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1938. – № 33. – Ст. 306.
16. ДАОО. – Ф. П–20. – Оп. 4. – Спр. 44.
17. Там само. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1236.
18. Чорноморська комуна. – 1936. – 15 вересня.
19. Студенти працюють на виборчих дільницях // Молода гвардія. – 1938. – 12 травня.
20. ДАОО. – Ф. П–20. – Оп. 1. – Спр. 87.

УДК 94:327+615.8

ЯЛТА И НИЦЦА В XX ВЕКЕ: КРОСС-КУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ ДВУХ “КУРОРТНЫХ СТОЛИЦ” [1]

А.Д. ПОПОВ,

канд. ист. наук, доц.,

Крымский экономический институт ГВУЗ “КНЭУ имени Вадима Гетьмана”

(Украина)

Начиная с конца XIX в., после постройки в непосредственной близости от Ялты летней резиденции императорской семьи – Ливадийского дворца, этот приморский город начинает играть роль “курортной столицы” Российской империи. На протяжении всего советского периода Ялта оставалась эталонным местом престижного летнего отдыха для граждан СССР. Предел мечтаний советского обывателя сводился к весьма незамысловатой формуле, озвученной героем известной кинокомедии “Джентльмены удачи” Косым: “Автомашину куплю с магнитофоном, пошью костюм с отливом, и – в Ялту!”. К середине 1980-х гг. этот город-курорт ежегодно посещало около 1,4 млн. туристов и рекреантов, что более чем в 10 раз превышало его население [2, с. 38]. Органы государственной власти, жители и гости Ялты на протяжении всего XX века осознанно или невольно участвовали в конструировании социокультурного пространства “Русской Ривьеры” (в советское время – “Красной Ниццы”), т.е. образцового отечественного курорта, который по своему уровню должен был “догнать и перегнать” лучшие мировые рекреационные центры. А поскольку в представлении жителей Российской империи и Советского Союза самым модным и известным зарубежным приморским курортом считалась Ницца, то именно этот город, расположенный на Лазурном берегу Франции, стал для Ялты своеобразным ориентиром достижения, скорее воображаемым, нежели реальным конкурентом.

Масштабные общественно-политические трансформации, происходившие

в прошедшее столетие, не могли не отразиться на судьбе двух “курортных столиц” и отношениях между ними. На рубеже XIX-XX вв. Ялта реально рассматривалась как альтернативное Ницце, хотя и гораздо менее привлекательное место отдыха для представителей привилегированных слоев населения Российской империи. Сопоставления между ними были конкретными и логически обоснованными. “В Ницце сейчас действует три театра, ... имеется первоклассный цирк, несколько кафе-концертов, казино. А у нас в Ялте, кроме жалкого театратора, сгоревшего зимой, ... туристу некуда деваться по вечерам” – писал крымский врач В. Святловский в 1902 г. [3, с. 47]. При этом отдых на “Русской Ривьере” зачастую стоил не меньше, нежели пребывание на лучших приморских курортах Средиземноморья. В начале XX века стоимость номера в ялтинской гостинице “Франция” во время бархатного сезона составляла 10 руб. в сутки без питания, в то время как в Ницце более благоустроенный номер с полным пансионом можно было снять за 12 руб. в сутки [4, с. 311].

Ситуация резко меняется с августа 1914 г., после начала Первой мировой войны. Военные действия на Западном и Восточном фронтах сделали практически невозможным посещение российскими гражданами ранее популярных среди них курортов Германии, Италии и Франции. Кроме того, просвещенную и финансово обеспеченную часть населения Российской империи охватил патриотический подъем, который отразился и на развитии курортного дела. Так, на страницах издававшегося в Петрограде журнала “Русская Ривьера” было опубликовано следующее обращение к читателям: “Именно Черноморский край призван заменить для самых широких кругов России прославленные заграничные курорты, отвлечь этим миллиарды русского золота, уплывавшего за границу”. Далее здесь же выдвигался тезис о том, что в природном отношении приморские курорты Франции и Италии уступают Черноморскому побережью Крыма и Кавказа, хотя и превосходят его “в культурном отношении” [5, с. 2].

В первые годы советской власти, а также в сталинский период, рядовые граждане СССР совершенно не имели возможности совершать путешествия за рубеж, вследствие чего они узнавали о жизни за пределами “одной шестой части суши” исключительно из советских средств массовой информации. Этим обстоятельством воспользовалась официальная пропаганда, создавая мифологему о том, что в “Красной Ницце” благодаря стараниям советской власти курортное обслуживание населения не уступает, а зачастую даже превосходит европейский уровень. На основе этого у советских людей сформировался комплекс мнимого превосходства над Ниццей, желание продемонстрировать свои иллюзорные достижения всему миру. Побывавший в 1936 г. на Южном берегу Крыма французский писатель Андре Жид писал: “... купальщики хотели от нас услышать, что ничего подобного у нас во Франции нет. Из учтивости мы не стали им говорить, что во Франции есть пляжи лучше, гораздо лучше этого” [6].

Своеобразным лейтмотивом информационно-пропагандистской работы с иностранными туристами (в том числе французами) в Крыму стал обращенный

к ним призыв воочию убедиться, какие замечательные возможности для отдыха и лечения граждан СССР предоставляет “Красная Ницца”. Действовавший в 1930-е гг. список объектов показа для иностранных туристов, путешествующих по Южному берегу Крыма, делал возможным посещение только 24 объектов, из которых 11 являлись санаториями и домами отдыха [7, л. 46]. Особое место среди объектов показа довоенного периода занимал крестьянский санаторий “Ливадия”, созданный в бывшей летней резиденции императорской фамилии. В условиях идеологического противостояния с капиталистическим миром Ливадия превратилась в главный символ перехода от элитарного отдыха дореволюционной знати к массовому туризму простых советских граждан. Вот как передавались впечатления одного из зарубежных гостей на страницах сборника “Гости пролетариата СССР”, изданного в 1932 г.: “15 лет назад Ялта была местопребыванием царской фамилии..., а сегодня мы, пролетарии, стоим на “лестнице Распутина” с одним крестьянином, который ещё несколько дней назад шел за телегой с навозом. Мы можем заключить с ним союз дружбы и братства в царском дворце, который является ныне санаторием для крестьян, больных туберкулезом. Они могут здесь лечиться, наслаждаться воздухом, солнцем, ароматом цветов и апельсиновых плантаций” [8, с.30]. Интересно, что путевые впечатления иностранцев о посещении Южного берега Крыма, опубликованные в советской прессе 30-40 лет спустя, содержали идентичные по смыслу цитаты: “Везде виноградники, сады и парки, а в них белеют дворцы-санатории, места отдыха трудящихся. Все, что когда-то принадлежало царям, помещикам и капиталистам сегодня во владении народа” [9].

В постсталинский период контакты между СССР и Францией заметно активизировались. Осенью 1959 г. муниципальный совет Ниццы выступил с инициативой наладить сотрудничество с Ялтой в рамках международного движения породненных городов. Данный вопрос был окончательно решен весной 1960 г., во время визита Н.С. Хрущева во Францию. Вскоре после этого в Ялте было создано городское отделение общества дружбы “СССР-Франция”, куда в качестве коллективных членов вошло несколько организаций и учреждений города. Спустя некоторое время ялтинские власти рассмотрели вопрос о деятельности данного отделения, обязав его руководство “усилить ознакомление французского народа с жизнью и деятельностью трудящихся Ялты и развитием курортов ЮБК ..., используя различные формы встреч с группами французских туристов и деятелями культуры и науки Франции” [10, л.233]. Действительно, в программах приема официальных делегаций из Ниццы продолжали доминировать туристско-рекреационные объекты. Так, побывав на Южном берегу Крыма в 1966 г., члены такой делегации осмотрели санатории “Ливадия” и “Парус”, курортный городок “Донбасс”, а также строительство высотной гостиницы “Интурист” в Нижней Массандре. По мнению принимающей стороны это должно было убедить французских гостей “в тех достижениях и успехах, которые имеют советские люди благодаря социалистическому строю...” [11, л. 294].

Кроме того, после изменения общественно-политического климата в СССР периода “оттепели” отдельные крымчане наконец получили практически

недоступную в сталинский период возможность посетить Ниццу. Во Францию несколько раз направлялись официальные делегации, представлявшие Ялту. Отдельные активисты городского отделения общества дружбы “СССР-Франция” также изредка могли претендовать на включение в состав специализированной туристской группы, направлявшейся в эту капиталистическую страну. При этом на уровне официальных отчетов, а также публикаций в советской прессе, продолжалась констатация превосходства Ялты над Ниццей. Руководитель крымской делегации, посетившей в 1960 г. Лазурный берег Франции, писал: “Город Ницца является хорошо обустроенным курортом, но только для капиталистов, а не для рабочих, [он] является прямой противоположностью нашего курорта, где организовано оздоровление рабочих государством или профсоюзами” [12, л. 163].

Тем же советским туристам, которые позволяли себе восхищаться одним из самых известных европейских курортов, руководители туристских групп доходчиво объясняли, что “...вся эта роскошь, чистота и порядок созданы для жалкой горстки богачей, не знающих, куда девать деньги и свободное время” [13, л.133]. Когда во время посещения крымчанами в 1980 г. Лазурного берега Франции им был задан вопрос: “Что Вам понравилось в Ницце, хотели бы Вы здесь жить?”, он был оценен идеологическим активом группы как “провокационный”, наравне с вопросом о присутствии советских войск в Афганистане [14, л.8]. Однако даже такие редкие и строго регламентированные поездки совершались очень редко. Советские власти гораздо большее устраивало “дистанционное” общение ялтинцев со своими французскими побратимами, которое могло быть организовано в таких формах, как отправка приветственных телеграммам, обмен семенами и саженцами декоративных растений (книжными коллекциями, выставками детских рисунков), проведение заочных шахматных турниров и т.д.

В 1980-е гг. контакты ялтинских властей с официальными лицами Ниццы практически полностью прервались. Советская сторона винила в этом мэра города Ж. Мэдсена, которого характеризовали как “ярого антисоветчика, сильно подверженного влиянию США”. Определенные связи поддерживались лишь с наиболее “прогрессивными” жителями Ниццы, объединенными вокруг местного отделения Ассоциации “Франция-СССР” [15, л. 3-5]. Либерализация общественно-политического климата в СССР периода “перестройки” так и не привела к активизации международных связей между Ниццей и Ялтой, в отличие от её контактов с новыми “побратимами” – Фудзисавой (Япония), Санта-Барбарой (США), графством Дербишир (Великобритания).

Таким образом, на протяжении XX века парадигмальный образ Ниццы, как высококлассного европейского курорта, оказывал определенное влияние на развитие Ялты как “Русской Ривьеры” и “Красной Ниццы”. Однако в советский период кросс-культурный диалог двух курортных городов гораздо чаще велся на языке мифологем и стереотипов. Советская пропаганда позиционировала Ялту как “курорт будущего”, главным преимуществом которого являлась доступность для самых широких народных масс. А Ницца рассматривалась как “курорт прошлого”, где высокий уровень благоустройства и качественное

обслуживание “нивелировались” элитарностью, недоступностью отдыха для большинства граждан. И в этом контексте капиталистическая Ницца должна была служить для советских людей современной им проекцией дореволюционной Ялты, как “центра разгула и разврата кутящей буржуазии”. Той самой Ялты, которая, как тогда представлялось, безвозвратно ушла в прошлое с приходом советской власти. Впрочем, после распада СССР на постсоветском пространстве получила широкое распространение прямо противоположная по своему содержанию мифологема, в которой любой средиземноморский курорт представляется исключительно в идиллическом свете, в то время как любой отечественный курорт на побережье Черного моря рассматривается как “третьеразрядный”, априори проигрывающий зарубежным конкурентам. Подобные стереотипы, имеющие глубокие социокультурные корни, будут преодолены лишь тогда, когда миллионы жителей Украины получат недоступную им пока возможность посредством личного опыта сравнить свою рекреацию на “Черноморской Ривьере” с отдыхом на Лазурном берегу Франции.

Литература:

1. Исследование выполнено благодаря финансовой поддержке Фонда Герды Хенкель / Gerda Henkel Stiftung (Дюссельдорф, Германия), проект AZ 08/SR/10.
2. Город-курорт: сфера обслуживания, занятость населения, управление: справочно-аналитический обзор / [Б.Л. Финогеев, Г.Д. Боднер, Е.А. Желудковский]. – Симферополь, 1987. – 164 с.
3. Святловский В.Р. Южный берег Крыма и Ривьера / В.Р. Святловский. – СПб., 1902. – 222 с.
4. Мальгин А.В. Русская Ривьера / А.В. Мальгин. – Симферополь: СОНАТ, 2004. – 352 с.
5. От редакции // Русская Ривьера: Вестник Черноморского побережья, Кавказа и Крыма. – 1915. – № 1-2. – С. 2.
6. Жид А. Возвращение из СССР [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.readall.ru/lib_page_readall_104461.html.
7. Государственный архив г. Севастополя. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Д. 112. – 89 л.
8. Гости пролетариата СССР: Декларации, заявления, письма, отчеты иностранных рабочих делегаций, побывавших в СССР. – М.: Профиздат, 1932. – 301 с.
9. Король М. Незабываемые впечатления / М. Король // Курортная газета. – 1969. – 22 апреля.
10. Государственный архив в Автономной Республике Крым. – Ф. Р-1030. – Оп. 6. – Д. 188. – 320 л.
11. Там же. – Д. 353. – 466 л.
12. Там же. – Д. 316. – 333 л.
13. Там же. – Ф. Р-3776. – Оп. 1. – Д. 2385. – 153 л.
14. Там же. – Д. 2508. – 172 л.
15. Там же. – Ф. Р-4260. – Оп. 1. – Д. 110. – 40 л.

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ КЛУБІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 -1955 рр.)

В.В. РЕВЕНКО,

аспірантка,

*Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
(Україна)*

Однією з помітних тенденцій сучасної історичної науки є звернення уваги дослідників до повсякденного життя суспільства. У колі наукових досліджень сільського життя важливе місце посідають його гуманітарні аспекти, зокрема, діяльність клубів у повоєнному українському селі. Розгляд проблеми діяльності сільських клубів зумовлений необхідністю врахування практичного досвіду роботи минулого в організації культурної роботи серед сільського населення за сучасних умов українського села.

Проблема діяльності сільських клубів розглядалася істориками в загальнореспубліканському масштабі, в цьому напрямку працюють історики Мічуда В., Романюк І.М., Рибак І.В. Румянцев С., Шамрай О.Г. та ін. [1]. Виходячи з цього, автор статті ставить за мету розглянути з власної точки зору особливості діяльності сільських клубів на прикладі Півдня України в означений період.

Культурно-освітня робота серед сільського населення у 1945 -1955 рр. здійснювалася за складних умов відбудови зруйнованого війною господарства та соціальної інфраструктури села.

Основними центрами громадсько-культурного життя і спілкування односельчан залишалися клуби, які мали помітний вплив на формування громадської думки, настроїв і загальної культури сільського населення.

Вбачаючи у сільських клубах важливих провідників компартійної ідеології, партійні комітети усіх рівнів тримали їх діяльність під неослабним контролем. Тому сформульовані у партійних документах настанови склали основу методичних рекомендацій культурно-освітніх відомств з питань організації клубної роботи на селі. Так, в інструктивно-методичному листі центрального науково-методичного кабінету культурно-освітньої роботи, надісланому 1946 р. на місця, підкреслювалося, що “рішення партії вимагають від працівників ідеологічного фронту, в тому числі і від культурно-освітніх працівників, до кінця викрити і засудити прояви аполітичності, безідейності в роботі і разом із тим посилити виховання трудящих у комуністичному дусі” [2, с.161].

Багатогранні і різносторонні за своєї діяльністю клубні заклади охоплювали всі галузі культурно-освітньої роботи. Головне місце у діяльності сільських клубів займала лекційна робота, яку здійснювали лекційні бюро і лекторські групи Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР, численні лекторії і Товариство для поширення політичних і наукових знань, сільські вчителі. Різноманітною була тематика лекцій, яка охоплювала всі сторони внутрішнього і міжнародного життя республіки і країни в цілому, різні

галузі науки і культури, окремі питання суспільно-політичного життя [3, с. 42-43]. Провідне місце в лекційній пропаганді, як і в усій агітаційно-пропагандистській роботі, належало пропаганді завдань п'ятирічного плану, роз'ясненню шляхів його виконання [4, с.257]. Колгоспники в більшості випадків відвідували лекції неохоче, слухали не уважно, розмовляли, спали [5, арк.49].

Крім лекцій, у клубних установах широко використовувалися такі форми масово-політичної роботи, як бесіди, голосні читання газет і журналів, колективні прослухування радіо. В арсеналі засобів масово-політичної роботи клубних установ важливу роль відігравала наочна агітація. Найбільш поширеними її формами були плакати, заклики, карти, діаграми, вітрини, фотомонтажі, дошки показників соціалістичного змагання, дошки пошани, які вивішувалися у приміщеннях культосвітніх установ. Наочна агітація широко відображала хід соціалістичного змагання, досягнення передовиків виробництва, викривала недоліки і хиби в роботі. Однією з поширених форм виховної роботи клубних установ були тематичні вечори, зустрічі з передовиками виробництва, ветеранами революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, Героями Радянського Союзу і Героями Соціалістичної Праці.

Багато вечорів приурочувалось революційним і радянським святкам, видатним політичним подіям, проблемам комуністичного будівництва [6, с.258].

У клубних установах успішно розвивалась гурткова робота. Особливо інтенсивно розвивалась художня самодіяльність, яка покращувала час дозвілля мільйонів селян.

Художня самодіяльність, як правило, розвивалася в гурткових формах, що створювались при клубах з урахуванням інтересів колгоспників. Заняття в них, як і вся клубна робота, проводились безкоштовно. Основною метою гуртків було поглиблення масово-політичної роботи і більш повне задоволення різноманітних духовних запитів сільського населення. Силами гуртків художньої самодіяльності для трудівників села проводилися спектаклі, концерти, тематичні вечори. В них брали участь колективи, солісти, ансамблі усіх видів художньої самодіяльності.

Самодіяльність при клубах давала можливість реалізовувати художньо-естетичні уподобання різним верствам сільського населення. Оскільки селяни не мали можливості користуватись тими культурними надбаннями, що міські жителі: відвідування театрів, концертів, виставок тощо, гуртки художньої самодіяльності створювали хоч якісь невеликі можливості для певного розвитку творчих задатків людської особистості. Тут відвідувач клубу переставав бути лише об'єктом пасивного сприйняття і "натаскування" його різноманітними науковими і політичними знаннями. У гуртках художньої самодіяльності створювались умови для виявлення індивідуальних творчих здібностей. Саме тому цю форму культосвітньої роботи найбільше любила сільська молодь. Загалом художня самодіяльність робила життя села хоч трішки емоційно багатшим та різноманітнішим [7, с.179-180].

Репертуар гуртків суворо регламентувався і контролювався. Хорові і музичні гуртки, головним чином, виконували популярні російські, українські

народні пісні. Якість виконання була не висока. Працювали переважно без нот, на слух [8, арк.17]. Траплялися випадки, коли гуртки художньої самодіяльності давали концерти абсолютно не підготовлені, що призводило до дезорганізації і втрати цікавості глядачів [9, арк.3]. Склад керівників гуртків художньої самодіяльності був слабким [10, арк.17]. Були виявлені факти байдужого ставлення окремих районних керівників до розвитку художньої самодіяльності.

Недоліками гурткової роботи була сезонність, коли з початком масових робіт у полі значна частина гуртків згортала свою роботу, або зовсім припиняла [11].

Велику роль у житті сільського населення відігравало кіно. Воно стало потужним засобом ідейного виховання населення, популярним і найбільш улюбленим видом мистецтва.

У перші повоєнні роки рівень кінообслуговування сільських глядачів залишався дуже низьким. Діяльність кіномережі мала ряд проблем: село не забезпечувалося якісною кіноапаратурою; у більшості випадків сюди надсилалася вже застаріла техніка і далеко не в кращому стані; у ряді клубів техніка була відсутня взагалі; в окремих районах були відсутні екрани, і фільми демонструвалися на звичайній стіні. Якість демонстрації кінофільмів була низькою. Низку недоліків виявили і в роботі обласної контори Головкинопрокату: неточність виконання репертуарних розкладів, засилання на кіноустановки не повністю укомплектованих кінопрограм, неякісний ремонт фільмофондів, - усе це впливало на роботу кіномережі в областях [12, арк.37]. Так, наприклад, у Прівольнянському районі Миколаївської області в жовтні 1951 р. колгоспному стаціонару відправили фільм “Солістка балету”, а на місці виявили, що Головкинопрокат надіслав половину фільму “Солістка балету”, а половину фільму “Секретар райкому” [13, с.27].

Майже всі кінофільми спочатку випускалися на широкій плівці і лише через декілька місяців – на вузькій (у селах стояли переважно вузькоплівкові кіноустановки), тому в селах один і той же кінофільм повторювали по декілька разів, що теж не сприяло заохоченню жителів до перегляду. Нові фільми виходили дуже малим тиражем, тому на деякі кіноустановки вони потрапляли через 6-10 місяців після їх випуску, а деякі з них із технічних причин взагалі не доходили.

В особливо складних умовах перебувала вузькоплівкова кіномережа України, яка нараховувала 1 820 кіноустановок. Якщо для широкоплівкових кіноустановок у фільмофонді було близько 360 назв фільмів, то на вузькій плівці – тільки 200 назв. Нові кінофільми часто зовсім не друкувалися на вузькій плівці або друкувалися з великим запізненням і дуже малим тиражем [14, с.112].

Серйозним недоліком була недостатня кількість кінофільмів, дубльованих українською мовою; кольорові фільми, які дублювалися українською, виходили на екран в чорно-білому варіанті [15, арк.40].

Спільним недоліком для Південних областей було те, що в кіно бували одні й ті самі відвідувачі, переважно молодь, деякі приходили на перегляд лише на свята, а населення пенсійного віку зовсім не відвідувало кінопокази [16,

арк.72]. Характерним для всіх сіл була недостатня кількість дитячих сеансів. При організації сеансів біля клубів збиралося багато населення, особливо молоді, а купували квитки в кіно тільки деякі (10-15 осіб), переважно сільська інтелігенція. Колгоспники через високу ціну квитків відвідували кіно вкрай рідко [17, с.110].

Фактором приваблення широких мас до перегляду кінокартин стала постанова Ради Міністрів СРСР від 9 квітня 1954 р. про зниження цін на білети. Для кінотеатрів і кіноустановок у сільській місцевості : 3 крб. 50 коп. — 30% місць, 3 крб. — 40% місць, 2 крб. — 30%. Цією ж постановою Ради Міністрів СРСР ціни на білет для дітей до 16 років на дитячі кіносеанси в сільській місцевості – 50 коп. єдина ціна на білети на всі кіносеанси при демонстрації науково-популярних, технічних і хроніко-документальних фільмів — 1 крб [18, арк.79].

Демонстрування фільмів супроводжувалося лекціями і бесідами спеціалістів господарства, голів колгоспів, лекторів і відділень для поширення політичних і наукових знань.

Значною подією в культурному житті визволених районів України стало відкриття професіональних театрів. На початку 1945 р. засвітилися рампи чотирьох миколаївських театрів: російської драми ім. В.П.Чкалова, юного глядача, лялькового, Українського пересувного колгоспного театру; трьох херсонських: обласного музично-драматичного і двох пересувних колгоспних, - вони проводили велику роботу з культурного обслуговування сільського населення.

Театри відігравали велику роль в ідейно-політичному й естетичному вихованні трудящих, у пропаганді ідей соціалізму. В їх репертуарі були п'єси радянських драматургів: “Кремлівські куранти” М. Погодіна, “Платон Кречет” О. Корнійчука, “Російські люди” К. Симонова, “Розкинулось море широке” В. Вишневського, “Надзвичайний посол” братів Тур та багато інших [19, с. 69].

1952 року театр ім. Чкалова систематично виїздив у райони Миколаївської області для обслуговування глядачів колгоспів спектаклями, але через відсутність палива план обслуговування районів області зривався [20, арк. 57]. Недоліком роботи було те, що вони їхали не в село, виконуючи поставлені завдання з обслуговування сільських мас, а в районні центри в гонитві за великим вибором [21, с. 70].

Отже, аналіз викладеного матеріалу показав, що першочерговою справою в повоєнний період стала робота закладів культури як невід'ємної складової нормалізації життя. Радянська влада, будуючи комуністичне суспільство, розуміла важливість діяльності сільських клубів у цьому процесі. Клуби стали інструментом для вирішення економічних, політичних, соціальних та ідеологічних завдань, центром пропаганди та ідей комуністичної партії.

У повоєнний період була проведена значна робота з відновлення культурно-освітніх установ та створення передумов підвищення культурного рівня сільського населення.

Література:

1. Мічуда В. Культурне будівництво на селі в перші повоєнні роки (1945 – 1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - Вип.7. - К., 2003. - С. 403 – 408.; Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк, відп. ред. В. М. Даниленко. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 256 с.; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак ; відп. ред. П. П. Панченко. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 303 с.; Румянцев С. Самодеятельное художественное творчество в СССР : очерки истории 1950–1990 гг. / С. Румянцев. – М. : РОССПЭН, 1999. – 535 с.; Шамрай О. Г. Художня самодіяльність та інші форми дозвілля у повоєнному українському селі // Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”. – Черкаси, 2008. – № 133 – 134. – С. 161 – 166.
2. Шамрай О. Г. Вказ. праця. – С.161.
3. Положення про сільській лекторій.// Культурно - освітня робота. К. Ви-во: Радянська Україна. – 1949 - С. 42-43.
4. Розвиток української культури за роки радянської влади/ ред. кол. : П.П.Гудзенко (голов.ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 257 с.
5. ДАМО - Ф. П. – 7. - Оп.4. - Спр. 334. - Арк.49.
6. Розвиток української культури за роки радянської влади/ ред. кол. : П.П.Гудзенко (голов.ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 257 с.
7. Романюк І. М. Вказ. праця. – С.179-180.
8. ДАМО. - Ф. П. – 7. - Оп.4. - Спр. 210. - Арк.17.
9. Там само. - Спр. 334. – Арк.3.
10. Там само. - Спр. 210. – Арк.17.
11. Носіков Ю. В. Відбудова закладів культури, освіти та охорони здоров'я в 1943 – 1945 рр. // Український Історичний Журнал. – Київ, " Наукова думка", 1978 - № 5. - С. 69.
12. ДАХО. - Ф. Р – 1948, оп.1, спр.12. - Арк.37.
13. ДАМО - Ф. П. – 7. - Оп.8. - Спр. 294. - Арк.27.
14. Мічуда В.В Побут та дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / В.В. Мічуда; Переяслав-Хмельницький – 2009 – С.112.
15. ДАХО - Ф. Р – 1948. - Оп.1. - Спр.55. - Арк.40.
16. ДАМО - Ф. П. – 7. - Оп.8. - Спр. 285. - Арк.72.
17. Мічуда В.В. Вказ. праця. – С.110.
18. ДАХО - Ф. Р – 1948, оп.1, спр.12. - Арк.37.
19. Носіков Ю. В. Вказ. праця. – С. 69.
20. ДАМО. - Ф. Р – 992, оп.6, спр.1393. - Арк.57.
21. Носіков Ю. В. Вказ. праця. – С. 70.

УДК 069.041 (477.75)

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН ОБЩЕСТВЕННОГО МУЗЕЯ (На примере Крыма)

И.Ф. СТЕЛЬМАХ,

соискатель,

Центр памятникovedения НАН Украины и УООПИК

(Украина)

Музейный термин "общественный музей", активно используемый для обозначения соответствующей категории музеев, имеет глубокие гносеологические корни. Как словосочетание "общественный музей" правомерно рассматривать с позиции толкования значения каждого из

используемых слов [1].

"Музей" – существительное, несущее основную смысловую нагрузку. Начиная с эпохи средневековья, так называли коллекции памятников истории, природы, произведений искусства. Сегодня украинский музей – это культурно-просветительное и научно-исследовательское учреждение, предназначенное для изучения, хранения и использования памятников природы, материальной и духовной культуры [2]. "Общественный" – прилагательное, характеризующее принадлежность чего-либо обществу, "созданный, накопленный обществом в процессе производства, являющийся достоянием всего общества" [3], в данном случае речь идет об использовании и принадлежности памятников материальной и духовной культуры. В дальнейшем особое внимание при рассмотрении сочетания "общественный музей" будет уделено исторической ретроспективе и значению прилагательного "общественный", поскольку именно оно является определяющей характеристикой музеев, ставших феноменом культурной жизни общества.

Традиция создания музеев по общественной инициативе на базе коллекций, являвшихся необходимым элементом ученых занятий и принадлежащих какому-либо обществу, относится к XIX веку. Называя общественными музеи при ученых обществах, ученых архивных комиссиях, статистических комитетах, в первую очередь определяем принадлежность музея какому-либо конкретному обществу.

Целый ряд музеев при научных обществах был создан в Крыму. Феодосийский музей древностей с 1851 г. находился в ведении Одесского общества истории и древностей. По инициативе участников Крымской войны в память о героических событиях 1854 – 1855 гг. был создан музей в Севастополе [4]. Ялтинским отделением Крымского горного клуба – общественно-научного объединения в ведении Министерства земледелия и государственных имуществ в 1892 г. был открыт музей в Ялте. При Таврической ученой архивной комиссии в 1899 г. создан музей в Симферополе, а в 1897 г. также по инициативе ТУАК – историко-этнографический музей в Бахчисарае на базе Ханского дворца [5].

Собственность различных учреждений на памятники искусства и старины обозначена в одном из первых Декретов Совета Народных Комиссаров – "О регистрации, взятии на учет и охране памятников искусства и старины, которые пребывают во владении частных лиц, товариществ и учреждений" от 5 октября 1918 г. Владельцам взятых на учет предметов или собраний оказывалось содействие в деле их "охранения и выдавались особые охранные грамоты" [6]. В данном случае собственниками собраний являются товарищества и учреждения, а термин "общественный" применим как характеристика деятельности, направленной на сохранение коллекции.

Расширение сети музеев при различных обществах и учреждениях, получило необычайно широкий размах в начале 20-х гг. XX века, чему способствовало развитие краеведческого движения, политехнизация и активная работа по написанию истории фабрик и заводов.

Тоталитарная политика 30-40-х гг. прошлого столетия в отношении музеев всех форм собственности – принудительное изъятие предметов из

фондов, закрытие как идеологически вредных и опасных национальных историко-бытовых и историко-художественных музеев – привела к значительному сокращению сети музеев.

Новый этап развития краеведческого движения в послевоенный период способствовал возобновлению деятельности, направленной на создание музеев на общественных началах. Особенно активно создавались музеи при органах культуры, в школах, на предприятиях в тех областях и районах, где остро ощущалась нехватка музеев. В 1965 г. Министерством культуры СССР было утверждено "Типовое положение о народном музее" как культурно-просветительном учреждении, созданном по инициативе и при непосредственном участии трудящихся на общественных началах [7]. Согласно Типовому положению "народные музеи" могли открываться при самых разных организациях – государственных, общественных, кооперативных: на заводах, фабриках, в школах и других учебных заведениях, в учреждениях и ведомствах, в совхозах и колхозах. В отличие от государственных музеев "народные музеи" не имели самостоятельного бюджета, находясь на бюджете организаций, при которых состояли. Содержание и рамки деятельности "народного музея" определялись той организацией, при которой музей был создан. К концу 70-х годов XX века "народные музеи" становятся ярким феноменом культурной жизни советского общества и занимают значимое место в музейной жизни страны.

Именно в это время новым "Типовым положением о музее, работающем на общественных началах", принятым Министерством культуры СССР в 1978 г. [8] в научный оборот введено новое определение – "общественные музеи". Музейный термин, который наиболее ярко и полно отразил основное значение данной категории музеев. В 1986 г. он был включен в международный музееведческий словарь, разработанный Лабораторией музееведения Центрального музея революции СССР. В словаре "общественный музей" определялся как музей, работающий на общественных началах, который создается по инициативе и при непосредственном участии трудящихся, и открывается при местных органах культуры, в различных учреждениях, на предприятиях, в совхозах, колхозах, в высших и средних специальных учебных заведениях, в школах и т.д. [9]. Новая трактовка термина "общественный" – работающий на общественных началах, созданный по инициативе трудящихся, достаточно близка предыдущей: "общественный" – созданный, накопленный обществом в процессе производства, являющийся достоянием всего общества.

В условиях сложной политико-экономической ситуации эпохи перестройки было принято "Типовое положение о музее, работающем на общественных началах в УССР" 1990 г. Определение общественного музея в новом документе не изменилось – "общественный (самодеятельный) музей является культурно-просветительным учреждением, которое создается по инициативе и при непосредственном участии трудовых коллективов или отдельных лиц" [10].

На современном этапе развития общества в условиях становления независимого украинского государства, когда перед общественными музеями

встали сложные задачи модификации и интеграции в украинскую культуру, необходимы как нормативно-правовое обеспечение деятельности данной категории музеев, так и точный понятийный аппарат.

На сегодняшний день наряду со вновь принятыми нормативными актами продолжает действовать "Типовое положение" 1990 г., в котором термин "общественный музей" звучит в контексте советского периода. В то же время в современной литературе по музееведению термин "общественный музей" используется для обозначения "распространенного типа учреждений, пребывающих под опекой общественных организаций (профсоюзов, партий и т.д.)" [11], что значительно сужает семасиологические рамки термина. Возможно, следует разделить понятия "общественный" и "на общественных началах".

Несмотря на разночтения в трактовке, определение – общественный является ключевым для данной категории музеев. Их деятельность полностью определяется общественной инициативой и личностной активностью руководителя музея, руководителя администрации учреждения при котором он создан, общественного совета или актива музея. Отношение этих людей к своему музею и общественной работе, к самой идее сохранения памяти, их энтузиазм, любовь к делу, никого не могут оставить равнодушными. Опыт работы свидетельствует о том, что общественный музей — источник возникновения и формирования нового общественного сознания и профессиональной этики. Данная категория музеев создается по инициативе общественности в соответствии с ее интересами и потребностями.

Инициаторы организации музея при предприятии, учреждении и т.д. являются одновременно и основными потребителями созданного музейного продукта. Только в Крыму действует более 300 музеев на общественных началах, принявших в течение 2010 г. около 500 тыс. посетителей [12].

В то же время, общественные музеи как объекты культурного наследия и носители культурных ценностей, все еще не достаточно оценены и изучены. Дополнительные исследования в отношении общественных музеев позволили бы уточнить и расширить понимание и определение не только термина, но и самой сути этого уникального социального явления. Сообщества единомышленников, отдельные лица, играющие важную роль в создании, охране, сохранении и воссоздании коллекций, собранных в общественных музеях, сами являют нематериальное культурное наследие. Важность духовных ценностей, а также необходимость их охраны впервые была сформулирована на уровне международного права Международной конвенцией ЮНЕСКО "Об охране нематериального культурного наследия" в 2003г.

Литература:

1. Стельмах І. Ф. Громадські музеї в історичній ретроспективі // Праці Центру пам'яткознавства. Випуск 16 / І. Ф. Стельмах / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – К. 2009. – С.102
2. Про музеї та музейну справу: Закон України від. 29 червня 1995 р. // Відомості ВР України. – 1995. – № 25. – С.191.
3. Словарь современного русского литературного языка. – М.; Л., 1959. – Т. 8. – С. 530.

4. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века) : биобиблиогр. исследование / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2000. – С.197.
5. Непомнящий А. А. Указ. соч. – С.269.
6. О регистрации, приеме на учет и охранении памятников искусства и старины, находящихся во владении частных лиц, обществ и учреждений : декрет от 5.10.1918 г. // Декреты и инструкция об учете и охране памятников искусства, старины и природы / Отдел по делам музеев и охране памятников искусства и старины Главного управления научных, научно-художественных и музейных учреждений Народного Комиссариата Просвещения. – М., 1924. – С.23.
7. О народном музее : типовое положение от 15.02.1965 г. // В помощь народным музеям – М., 1976. – Тр.42. – С.71.
8. О музее, работающем на общественных началах : типовое положение от 12.04.1978 г. // Буланый И. Т. Музей на общественных началах / И. Т. Буланый, И. Г. Явтушенко. – М. : Профиздат, 1985. – С.185–193.
9. Пищулин Ю. П. Музейные термины : научная разработка проблемы лабораторией музееведения Центрального музея революции СССР / Ю. П. Пищулин, П. Я. Букшпан, М. Б. Гнедовский, Л. Н. Годунова // Терминологические проблемы музееведения : сб. науч. тр. / Центральный музей революции СССР – М., 1986. – С.87.
10. Про музей, який працює на громадських засадах: типове положення від 16.11.1990 р. / Міністерство культури Української РСР. – Київ, 1990. – С.1.
11. Рутинський М. Й. Музеєзнавство : навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К. : Знання, 2008.– С.30.
12. Текущий архив отдела музееведения КРУ «Центральный музей Тавриды».

УДК 94(477): 130.122

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВИКЛАДАННЯ ПРЕДМЕТІВ РЕЛІГІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ В СВІТСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1861-1919 рр.

К.О. ТУРГЕНЄВ,

аспірант,

Бердянський державний педагогічний університет

(Україна)

Із становленням національної самосвідомості українців постало питання про переосмислення історії країни та формування основ такої системи виховання молоді, яка б найбільш відповідала вимогам сучасності, історичний приклад якої є можливість дослідити на історії розвитку духовної освіти в південноукраїнському регіоні.

Дослідженнями, що торкалися питань історії становлення духовної освіти, займалися передусім Смолич І.К. [19], Знаменський П.В. [9]. За останні десятиріччя була також опублікована ціла низка дисертацій, що в тій чи іншій мірі висвітлювали діяльність православного духовенства в галузі релігійного виховання в південноукраїнському регіоні, серед них роботи О. Федорчук [20], О. Півоварова [13], С. Мешкової [12]. Однак розвиток духовної освіти в світських навчальних закладах у 1861-1917 рр. ще не ставав предметом комплексного дослідження. В цій статті висвітлені ті регіональні особливості, що були притаманні становленню системи духовної освіти в краї.

Основними завданнями статті є вивчення та аналіз специфіки регіону, що

вплинула на становлення системи релігійного виховання в світських навчальних закладах південноукраїнського регіону з метою використання досвіду освітньої діяльності православного духовенства в процесі виховання української молоді.

Реформи Олександра II суттєво вплинули на систему викладання предметів релігійного напрямку в світських навчальних закладах півдня України. В результаті поліконфесійності півдня України, тут сформувалася особлива регіональна риса – толерантне ставлення до іновірців, ця риса знайшла своє відображення не тільки у влаштуванні цілих училищ для іновірців, а й у статутах православних світських навчальних закладів, так у 1861 р., у статуті Одеського комерційного училища передбачалася можливість влаштування при ньому пансіону для дітей як християнського, так і нехристиянського віросповідання та викладання Закону Божого відповідного напрямку [14, с.465-469]. Вже у 1863/1864 навчальних роках, у звітах з навчальної діяльності Одеського комерційного училища, зазначалося, що законовчитель єврейського Закону у першому класі: пройшов біблійну історію від створення світу до руйнування першого Храму та перекладав з учнями книгу Царів, у другому класі: були викладені продовження біблійної історії до руйнування Єрусалиму та історія єврейського народу під владою Римських імператорів, крім того, із Біблії були вивчені притчі Соломонові, зазначимо, що у той же час, Закон Божий православного віросповідання не викладався у другому класі училища через відсутність учнів цієї віри [22, с. 332]. Але таке ставлення до іновірців було притаманне не тільки навчальним закладам Одеси, вже 1863 р. у Бердянському повітовому училищі та підготовчому при ньому класі, спеціально для дітей-євреїв, було введено вивчення Закону їх віри [2, с. 24]. Ще одним подібним свідченням є те, що 1864 р. при Симферопольському єврейському училищі було влаштовано молельню, яка слугувала для відправлення обрядів вихованців-їудеїв [3, с. 39-42]. З 1869 р. викладання єврейського Закону учням починається й у Миколаївському повітовому двохкласному училищі, [5, с. 74], з цього ж часу правління навчального закладу починає розглядати прохання меламедів та видавати дозвіл останнім на викладання Закону єврейської віри у приватних навчальних установах [6, с. 54]. Ще одним нововведенням було запровадження вивчення хорального співу в гімназіях Одеського навчального округу [22, с. 330].

1864 р. було опубліковано новий статут гімназій та прогімназій, поділяючи ці навчальні заклади на реальні та класичні, він обумовлював викладання Закону Божого в однаковому обсязі для обох типів гімназій. До прогімназії, за статутом, мали можливість вступати діти, що вміли читати та знали основні молитви, навчальні програми тут повторювали навчальний курс чотирьох нижніх класів гімназій й також включали в себе вивчення Закону Божого та церковнослов'янської мови, крім того, статут передбачав навчання іновірців, за можливістю, у кожній гімназії та прогімназії, але для цього потрібний був особливий дозвіл Міністра Народної Освіти [15, с. 167-169]. Однак, зауважимо, що новий статут майже не змінив програм навчання предметів релігійного напрямку, лише у третьому класі гімназій курс вивчення

широкого катехізису включив в себе поняття про дев'ятий символ віри, крім того, реформи не торкнулися й навчальних програм повітових училищ [22, с. 274-287]. Але у той же час програми реальних та класичних гімназій не співпадали із програмами подібних жіночих закладів, так, наприклад, у гімназії А. Е. Фон-Оглю, в Одесі, навчальний матеріал релігійного напрямку розподілявся наступним чином: у підготовчому класі вивчали головні молитви із поясненням кожного уривку та змісту та основні події Священної Історії за картинами; у першому класі, крім молитов, викладалися Символ віри та десятислів'я за «Скороченим Християнським Катехізисом»; у другому класі – Священну історію Ветхого Завіту за Базаровим, із використанням географічної мапи Ханаанської землі та слов'янське читання із книг Ветхого Завіту; у третьому класі - історія Нового Завіту та слов'янське читання із книг Нового Завіту; у четвертому класі – введення та перша частина широкого катехізису та скорочене вчення про Богослужіння Православної церкви, слов'янське читання із церковних книг (Псалтиря, Молитвослова); у п'ятому класі проходили другу та третю частину широкого катехізису, Літургію та святкове Богослужіння та пояснення святкових та недільних Євангелій; у шостому класі викладалися історія Християнської та Руської церков, пояснення святкових та недільних Апостолів та повторювався весь курс за Законом Божим. Цього ж року було затверджено й нове положення про початкові народні училища, згідно нього, в усіх подібних світських навчальних закладах викладали скорочений катехізис та священну історію, церковний спів (там, де це було можливо) та читання по книгах із церковним друком. Особливо зазначалося, що Закон Божий мав викладали лише парафіяльний священик, або спеціальний законовчитель, якого затверджувало єпархіальне керівництво [16, с. 613-615]. 1866 р. новим Міністром Народної Освіти був призначений граф Д. А. Толстой, саме він ініціював нові зміни у системи світської освіти, так у 1871 р. було опубліковано змінений статут гімназій та прогімназій, він передбачав, що курс навчання в гімназіях тепер розподілявся на сім класів, з яких перші шість мали один рік навчання, а останній – два роки, крім того, на відміну від статуту 1864 р., зазначалося, що у підготовчий клас гімназій та прогімназій, повинні були прийматися діти від 8 до 10 років, які знали основні молитви, при цьому діти іновірців не підлягали іспиту із Закону Божого, але вже для вступу до I класу гімназії, майбутні вихованці мали знати крім основних молитов, ще й найважливіші події Ветхого та Нового Завітів [17, с. 903-907]. Зміст навчання залишився той самий лише у перших двох класах – тут продовжували вивчати Священну історію Ветхого та Нового завітів, але вже у третьому класі замість широкого катехізису викладалося Вчення про Богослужіння Православної Церкви до вчення про Літургію, у IV класі тепер вивчали широкий катехізис до десятого Символу віри та повторювали вчення про Богослужіння, у V класі закінчували вивчати та повторювали широкий катехізис, учні VI класу знайомилися лише із історією Російської церкви від часів Кирила та Мефодія та повторювали вчення про Богослужіння до Літургії Святих Дарів включно, з вихованцями VII класу повторювали основні догмати широкого та основні події церковної історії, починаючи із приходу Святого Духа на Апостолів до руського

розколу та синодального періоду [1, с. 2-9].

Для забезпечення училищ вчителями в цей час почали створюватися Учительські інститути та Учительські семінарії, курси навчання яких розподілялися на три роки та обов'язково включали в себе предмети релігійного спрямування. Навчальний матеріал, наприклад, у Преславській учительській семінарії Бердянського повіту Таврійської губернії розподілявся наступним чином: у підготовчому класі проходили основні молитви із поясненнями та перекладом їх російською мовою, десятислів'я Мойсея, скорочене пояснення літургії та церковних свят, пояснення Символу віри; у I класі вивчали Священну історію Ветхого та Нового Завітів; у II класі викладався широкий катехізис та історія Християнської церкви до X століття; у III класі учні проходили вчення про Богослужіння Православної церкви та історію Руської церкви. При викладанні цих предметів застосовувалися наступні методи: вивчення уривків із священних текстів, основних молитов та пісень напам'ять, пояснення матеріалу із наступним повторенням його самими учнями, написання учнями творів на задані релігійні теми, розкриття та пояснення найбільш популярних антирелігійних течій тощо [11, с. 21-24]. Зауважимо, що не завжди предмети Закону Божого викладалися саме священнослужителями, так, у Старокримському початковому народному училищі Феодосійського повіту викладання цього курсу майже 30 років було покладено на вчителів, яких громада наймала на свій розсуд, лише із 1873 р. тут до викладання молитов та основних догматів Православного християнського вчення почали залучатися священники. Але потрібно зазначити, що ще 1871 р. указом Міністерства Народної Освіти було дозволено викладання Закону Божого в світських початкових навчальних закладах особам, які не були рукопокладені [23, с. 67].

Взагалі, для 70-х рр. XIX ст. характерне ще більше розширення прав для навчання молоді Закону Божому інших віросповідань, у цей час до курсу навчання Симферопольської чоловічої гімназії вводяться Єврейський Закон Божий та Закон Божий Римо-католицького віросповідання, але водночас з цим, при гімназії будується церква, що повинна була якісно поліпшити рівень Православного виховання учнів [4, с. 8]. Подібні навчальні курси існували й у м. Миколаєві, де працювали Єврейське Сирітське училище (Талмуд-Тора), в якому навчалася від 50 до 85 чоловік та від 7 до 14 приватних квартир, у яких єврейській вірі навчалася до 10 учнів [7, с. 54-55].

Знаковою подією для південноукраїнського регіону була реорганізація із трьохкласного в семикласний 1874 р. Керченського Кушниковського дівочого інституту, звісно, змінилася й навчальна програма викладання Закону Божого, відтепер, для вступу до інституту необхідним було знання найважливіших молитов. Курс навчання I-го класу включав вивчення та пояснення молитов, символу віри, десяти заповідей, свята Пасхи; у II класі вивчали найважливіші події Ветхого Завіту; у III класі – Священну історію Нового Завіту, згідну текстів Євангелія; у IV викладали вчення про Богослужіння Православної церкви; у V – дві перші частини Православного катехізису та читання й пояснення Євангелія від Матфея; у VI – третя частина катехізису, огляд найважливіших подій Християнської Православної церкви та читання та

пояснення Євангелій від Марка й Луки; до програм навчання в VII класі входили повторення Православного катехізису та історії церкви, переважно Руської, читання та пояснення Євангелія від Іоанна [10, с. 14-15].

Однак, у цей час зазначалося, що рівень знань учнів земських шкіл з предметів Закону Божого був дуже низький, це було обумовлено наступними причинами: по-перше, обмеженою кількістю уроків - учні починали регулярно відвідувати школи після закінчення польових робіт, оранки полів, а це – з першої чи другої половини листопада, а іноді й з грудня місяця, й до середини березня, у інший час школу відвідувало дуже мало учнів, тому більшість законовчителів починало проводити заняття в школах з того часу, коли починалося більш-менш регулярне відвідування вихованцями уроків, таким чином, законовчитель за рік проводив до 30 уроків (2 на тиждень); по-друге, невеликою тривалістю уроку – 1 година, як правило; по-третє, відсутністю права переносити пропущені уроки – загальною кількістю уроків потрібно вираховувати ті, які законовчитель пропустив через виконання невідкладних потреб, або через хвороби, або через ходіння по приходу із молитвою [21, с. 354].

Деякі зміни у системі світської освіти відбулися у 80-х рр. XIX ст., вже з 1888 р. почали діяти нові статuti реальних та промислових училищ, які обумовлювали викладання основних предметів курсу Закону Божого в цих навчальних закладах. У цей час, перебуваючи на посаді обер-прокурора Св. Синоду, К. П. Победоносцев мав на меті відати духовенству пріоритетну роль у народній освіті. Вже 1883 р. циркуляром Міністерства Народної Освіти викладання предметів Закону Божого вводилося у VIII класі жіночих гімназій, крім того, цього ж року Міністерство зобов'язало здійснювати усіляку допомогу православному духовенству у відкритті церковнопарафіяльних шкіл та забезпеченні останніх підручниками. На цій хвилі, наприкінці XIX ст. – початку XX ст. все більшого поширення набув процес введення у навчальні курси викладання Закону Божого інших віросповідань, вже з 1890 р. було затверджено викладання Закону Божого Єврейського та інших віросповідань в міських училищах у Миколаївському повітовому 2-класному училищі викладання Закону Єврейської віри було введено в 1899-1900 навчальних роках, але викладання Єврейського Закону меламедами в хедерах підлягало досить пильному контролю з боку повітових училищ [8, с. 32-35].

Загострення соціального та політичного становища в імперії неминуче відбилося на викладанні Закону Божого в світських навчальних закладах, вже у 1911 р. було затверджено положення Кабінету Міністрів, за яким предмети релігійного напрямку мали викладатися дітям старообрядців та сектантів [18, с. 540-542]. Зауважимо, що до подій 1917 р. зміст духовної освіти в світських навчальних закладах не змінювався, лише у квітні – червні 1917 р. було реформовано структуру прогімназій, гімназій, реальних училищ, що призвело до перерозподілу навчального матеріалу між класами. Крім того, у липні цього ж року церковнопарафіяльні школи були передані із відомства духовного до Міністерства Народної Освіти. Остаточне скасування викладання предметів релігійного напрямку в світських навчальних закладах відбулося 1919 р., із

остаточним затвердженням влади більшовиків на півдні України та декретом про відокремлення церкви від держави та школи від церкви від 22 січня 1919 р.

Таким чином, виховання молоді в Російській імперії базувалося на викладанні предметів релігійного напрямку, ця сфера охоплювала не тільки християнські конфесії, а й інші віросповідання. На фоні загальноімперських процесів, відбувалися й суто регіональні, які формували ті особливості, що були притаманні саме півдню України, та обумовлювалися як геополітичним розташуванням регіону, так і ставленням уряду до проблем краю.

Література:

1. ДААРК, ф. 100, оп. 1, д. 1640. Выводы четверных и годовых отметок по Закону Божию 7 класса за 1873-1874 уч.год (1874).
2. Там само, ф. 100, оп. 1-6, д. 985. О введении в Бердянском уездном училище и приготовительном при нём классе преподавания учения евреям Закона их веры (1863).
3. Там само, ф. 100, оп. 1-6, д. 942. Об открытии при Симферопольском еврейском училище молитвенной залы (1864).
4. Там само, ф. 104, оп. 1-3, д. 310. О построении церкви Христофоровым при Симферопольской мужской гимназии (1880).
5. ДАНО, ф. 131, оп. 1, д. 10. Удостоверение и прошения преподавателей о праве преподавания еврейского Закона в училище (1869).
6. Там само, ф. 131, оп. 1, д. 508. Прошение и свидетельства меламедов о разрешении преподавать им Закон еврейской веры (1868).
7. Там само, ф. 131, оп.1, д. 71. Ведомости о наличии в Николаеве частных еврейских училищ и учителей (1874).
8. Там само, ф. 131, оп. 1, д. 302. Протокол осмотра смотрителей уездного училища еврейских хедер и деятельности меламедов (1896).
9. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — Казань: тип. Императорского Университета, 1881. — 806 с.
10. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с его основания в 1835 до 1885г. — Керчь: тип. А.В. Холева, 1886. — 56 с.
11. Исторический очерк Преславской учительской семинарии с 10 ноября 1875 по 1 января 1882ю — Одесса: тип П.А. Зелёного, 1885. — 64 с.
12. Мешковая С.И. Светский компонент православного духовного образования в Российской империи (1857 - 1884): дисс. канд. исторических наук. — Харьков, 2003. — 213 с.
13. Півоваров О.В. Становлення та розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (II половина XVIII – I третина XIX ст.): дисс. канд. історичних наук. — Харків, 2001. — 205 с.
14. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XXXVI. — Отд. 2. — № 37631. — С. 465 – 469
15. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XXXIX. — Отд. 2. — № 41472. — С. 167 – 169
16. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XXXIX. — Отд. 1. — № 41068. — С. 613-615
17. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XLVI. — Отд. 1. — № 49744. — С. 903-907
18. ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. XXXI. — № 35043. — стр. 540 – 542
19. Смолич И.К. История русской церкви 1700–1917: пер. с нем. — М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — Часть первая. — 799 с.
20. Федорчук О.О. Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XIX ст.): дисс. канд. історичних наук. — Миколаїв, 2005. — 215 с.
21. Херсонские Епархиальные ведомости за 1882. — № 10. — С. 354
22. ЦДІАК, ф. 707, оп. 30, д. 49. Записка законоучителя Херсонской гимназии о преподавании Закона Божьего в приходских училищах (1864).

23. Там само, ф. 707, оп. 37, д.7. О разрешении читать Закон Божий в светских низших учебных заведениях лицам, не принявшим священного сана (1871).

УДК 94+39(=11/=8)(477.7) “711” “712”

КРИМЧАКИ – ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Л.І. ШАПОВАЛ,

канд. істор. наук, доц.,

*Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка,
(Україна)*

Проблема етнорегіоналізації України є однією з найскладніших у вітчизняній етнологічній науці. Підходи і класифікації, які існують і претендують на її вирішення, часто суперечать одні одним, та не можуть бути прийнятними через відсутність чітких критеріїв і принципів, здатних розкрити природу етнорегіональних утворень. Комплексний підхід до проблеми властивий етноісторичним та етногеографічним студіям 1990-х рр. (А. Пономарьов, В. Горленко, В. Наулко, С. Макаруч, Ф. Заставний, М. Дністрянський, М. Тиводар, Б. Савчук), які врахували широкий спектр різноманітних факторів, що визначали формування етнографічної мапи України [1]. Етнічна територія України ніколи не була абсолютно гомогенним в етнокультурному відношенні утворенням, постійно поглиблювався процес її районування, що супроводжувався дедалі виразнішим окресленням окремих регіонів, локальних зон. Поліваріативність і багатозаровість етнорегіональних утворень значно ускладнюють вивчення проблеми історико-етнографічного районування України, тому сучасні вчені А. Пономарьов, Р. Кирчів, Б. Савчук [2, с. 505], виокремлюють регіональну одиницю – над-регіон, яка складається з окремих історико-етнографічних регіонів, історичних зон, етнографічних районів: Центральний (Центрально-Східний) над-регіон: Середня Наддніпрянина, Слобожанщина; Північний (Поліський) над-регіон: Полісся, Сіверщина; Західний над-регіон: Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття, Поділля, Покуття, Холмщина і Підляшшя, Гуцульщина, Бойківщина; Південний над-регіон: Південна Бессарабія, Таврія, Запоріжжя, Донщина, Буджак [2, с.505]. Об'єднання Бессарабії, Криму (Таврії), Донщини в один Південний над-регіон (Південь України) є умовне, бо названі регіональні одиниці мають суттєві відмінності як за спрямованістю етноісторичного розвитку, так і за складом населення та характером традиційно-побутової культури. Етнічну основу Півдня України визначила потужна східнослов'янська колонізаційна хвиля, яка, опанувавши в VI ст. басейн Дону, посунула до Азовського моря. З другої половини VII ст. до сер. IX ст. відбувалася інтенсивна слов'яно-праукраїнська колонізація Причорноморського Степу [2, с. 541]. Але впродовж чотирьох подальших століть цей процес гальмували почергові експансіоністські хвилі печенігів, половців і кримських татар. Так, історично формувалася крайоніміка Південної України і традиційно побутова культура окремих регіональних утворень, яка лише у ХVI-ХVIII ст. стала набирати виразних ознак.

Автор повідомлення, ставить за мету, висвітлити витoki формування, розвитку і традиційної культури кримчаків у структурі етнорегіональних утворень на Півдні України.

Крим (Кримський півострів) – найпівденніша частина української етнічної території. Тут знаходимо найдавніші на території України людські поселення, що існували понад 100 тис. років тому. Етніку Криму в першій половині I тис. до н.е. визначали аборигенна спільнота таврів (відомі з писемних джерел IV ст.; з грец. – “тур”, “бик”) та греки-колоністи, а також скіфи, сармати, інші племена і народи. Етнонім таври став основою для виникнення крайоніма Таврія (Таврида, Таврика), який поширюється у період Середньовіччя. В науковій літературі існують певні розбіжності щодо територіального ототожнення Криму і Таврії, тож вважаємо, що з XIX ст. Таврією називали не лише Кримський півострів, але й суміжні райони Причорномор'я (Північна Таврія), які належали до Таврійської губернії [2, с. 543]. У сучасних дослідженнях переважає погляд, що Таврія це споконвічна слов'янська земля, де з античних часів домінуючою етнічною спільнотою були таври – споріднене зі слов'янами плем'я, яке поряд з антами стало предком українського народу. Новий період в етноісторії Криму (Півдня України) розпочинається з його приєднання у 1773 р. до Російської імперії. Це спричинило наростаючу перетурбацію населення, коли зі зменшенням українців та представників інших народів невпинно зростало число росіян. У грудні 1783 р. за наказом голови земського уряду І.А.Ігельстрома було утворено “Тавричеське обласне правління”, до якого поряд з російськими чиновниками увійшли майже всі впливові представники кримсько-татарської знаті. 14 червня 1784 р. в Карасубазарі відбулось його перше засідання. 22 лютого наказом Катерини II вищим станам Криму – беям і мурзам – були надані всі права і пільги російського дворянства. Російськими і татарськими чиновниками за наказом Г.А.Потьомкіна були складені списки 334 кримських дворян, які зберігали за собою земельну власність. В аграрному питанні царська адміністрація прагнула змінити традиційні земельні відносини, що склались протягом століть та привести їх у відповідність з законодавством, діючим у Російській імперії. Замість десяти форм місцевого землеволодіння і землекористування: ханський і султанський домени, калагалик, ходжалик, бейлик, мурзинський і поселянський клинни, вакуфи-духовенство (вакф-шер) і звичайний (вакф-адет), пустощі (меват) – повинні були утвердитися тільки дві форми, затверджені в Росії: державна і приватна дворянська земельна власність [3, с.188]. Утверджувався новий тип землекористування, якому були притаманні юридичні норми і форми експлуатації, характерні для кріпосницької Росії. Випадки протесту місцевого населення проти насадження нових порядків жорстоко придушувались владою. Серед етносів, які поряд з кримськими татарами і ногайцями, населяли Крим наприкінці XVIII ст. були цигани, греки, вірмени, караїми, кримчаки. Зупинемось на малочисельній етнічній спільноті Півдня України – кримчаків, яких на сьогодні стає чисельно менше у національній структурі держави.

У сучасній етнографічній науці кримчаками називають етнос, що

сформувався із кількох груп єврейського походження, що осіли на кримській землі на початку перших століть нашої ери, у середньовіччя. Кримчаки – термін пізній і достатньо умовний, що виник після приєднання Криму до Росії в першій половині XIX ст. для позначення місцевих тюркомовних євреїв-талмудистів, що різко вирізнялись з усієї маси єврейського населення яке поселялося в Криму після 1783 року. Кримчацький просвітитель І. С.Кай називав кримчаками, “особливу групу євреїв, яка жила з давніх часів на Кримському півострові, що значною мірою прийняла татарську культуру” [3,с.204]. Вперше термін “кримчаки-євреї” з’являється 18 серпня 1859 р. у зверненні євреїв-землевласників колонії Рогатлікой до міщанства міста Карасубазара. В документах XVIII –XIX ст. кримчаки називають самі себе по-татарськи “срель бала лари” або по-давньоєврейськи “бенеї Йісраель”, тобто “сини Ізраїлю” [4,с.10]. Термін “кримчаки-євреї” з часом скорочується до “кримчаки” на російській мові, або “кримчахлар” на татарській. У другій половині XIX ст., термін “кримчаки” стає основним для назви єврейської етнічної спільноти, хоча історія предків сучасних кримчаків сягає давніх часів. Археологічні і епіграфічні пам’ятки свідчать про перебування євреїв на території Кримського півострова ще в I ст. н. е. Вірогідно, що переселення євреїв на територію Криму розпочалось ще в II-I ст. до н.е., коли після війн Мітрідата – Євпатора посилюються контакти між Боспором і єврейським населенням Малої Азії. Писемні епіграфічні і археологічні джерела свідчать про проживання єврейського населення у південно-західному (Херсонес) і східному (Боспор) Криму в II-IV ст. На думку єврейського історика С.Дубнова в V-VI ст. н.е. внаслідок політики візантійської церкви під час правління імператорів Феодосія II, Зенона і Юстиніана I іудейська діаспора у Північному Причорномор’ї збільшилась в зв’язку з еміграцією в цей регіон візантійських євреїв [3,с. 205]. Особливо чисельним було єврейське населення на прилеглих до Криму територіях. Персидський географ Ібн-аль-Факіх називав Самкерць (Тмутаракань) “єврейським містом”, а візантійський історик Феофан Ісповедник писав про багаточисельних євреїв, які проживали в VII ст. у Фанагорії [3,с.205]. На другу половину I тис. н.е. община кримських євреїв підтримувала постійні контакти з візантійською єврейською общиною, яка знаходилась під сильним культурним впливом останньої.

Крім Боспору і Тамані, зосередженням єврейського масиву в Північному Причорномор’ї став візантійський Херсон (Корсунь). Саме там в IX ст. навчився єврейській мові, письму один із засновників кириличної грамоти, знаний місіонер Кирило. На думку автора, ключовим періодом у розвитку кримської єврейської общини є період генуезької колонізації і встановлення в Криму татаро-турського панування в XIII-XV ст. З татарським вторгненням в Крим пов’язана поява кількох тюркомовних іудейських общин у тих місцевостях, де раніше не було євреїв. З XIII ст., зокрема, з часу появи караїмів, котрі сповідували іудаїзм не талмудичного толку, дослідники історії єврейської общини Криму вказують на складну термінологічну проблему: більшість неєврейських джерел XIII-XVIII ст. не розрізняло караїмів і євреїв-раввіністів, називаючи тих та інших різними мовами, терміном “євреї”. У XIII ст.

раббаністська община з'являється у м. Каффе (Феодосія) – італійські ділові документи згадують про наявність єврейських торговців у 1289 році. А в 1309 р. будується велика синагога, унікальна застосуванням “сельджуцької” орнаменторики в архітектурі. Єврейська община займала окремих квартал міста Каффе [5, с. 34]. Єврейські торговці і ремісники називались в статуті кримських генуезьких колоній 1449 р. Після погрому Константинополя хрестоносцями в ході IV Хрестового походу (1204 р.) і завоювання Візантійської імперії турками-османами в XV ст. відбувається переселення в Крим караїмського і раббаністського населення. Крім Каффи (Феодосії) і Солхата-Кьїрима найбільшим центром раббаністів стає місто Карасубазар, де в 1516 році будується синагога. Невеликі єврейські общини з'являються не пізніше XV-XVI ст. в Мангупі і Кирк-Ере (Чуфут-Кале). Про це свідчить кримчакське прізвище “Мангуплі” (“із Мангупа”), надписи серед надгробних епітафій з цвинтаря у Юсафатовій долині, опублікованих Авраамом Фірковичем в знаменитій “Авней Зіккарон”. Архівні документи свідчать про наявність кількох сімей з кримчакськими прізвищами, які проживали в Чуфут-Кале до поч. XIX ст. [6 с. 206].

Переломним моментом у житті кримських раббаністів став кінець XV – поч. XVI ст. раббаністська община Криму значно збільшується за рахунок євреїв – вигнанців із Іспанії, Русі та Європи. В зв'язку з перенесенням економічного центру Кримського ханства у південно-західну частину Криму – Чуфут-Кале та Бахчисарай, керівна роль в іудейській общині переходить від раббаністів до караїмів. Караїми починають посідати відповідальні посади, розпоряджатися фінансами Кримського ханства, друкувати гроші, їздити в якості послів до Російської імперії. Раббаністська община з цього часу проживає переважно в східній частині Криму, в Каффе і Карасубазарі. Помимо економічного панування, караїми перевищували раббаністів-кримчаків кількісно. Наприкінці ХУІІІ ст. раббаністи становили 25 % від загального числа іудейських підданих ханства (біля 800-чол.), а караїми – 75 % (2600 чол.). [3, с. 207]. Після завоювання Криму Османською імперією в 1475 р., в Каффу прибуває велика кількість євреїв із інших країн світу. Серед них були європейські, греко-, ладино-, джудезмо-, тато-, арабо-мовні євреї із Візантії, Іспанії, Італії, Сходу, Кавказу. Представники різномірних общин злилися з часом в єдину етно-конфесійну спільноту на основі належності до іудаїзму талмудичного (не караїмського) зразка. Відбувається запозичення мови, одягу і повсякденних звичаїв у татар. На початку XVI ст. раббаністська община Каффи була поділена на кілька землячеств, кожне з яких молилось по окремому ритуалу – ашкеназькому, романістському чи вавилонському. Для примирення цих течій потрібен авторитет Моше-а-Голе (“Изгнанника”), який створив універсальний для кримських єврейських общин молитовник, що дістав назву “Молитвенник ритуала Каффи” (Махзор мінхаг Кафа). Всі течії і землячества зливаються в єдине ціле в XVII-XVIII ст. Караїми, кримські євреї-раввіністи опинилися під сильним культурним впливом татар. Прослідковувався перехід єврейських общин із різних країн від їх рідних мов до розмовного кримчакського діалекту кримськотатарської мови. Кримчакський автор Нісім

Леві Чахчир називав цю мову “татарською мовою, на якій ми говоримо між собою” [3,с. 207] У XVIII-XX ст. на діалекті кримчаків був написаний ряд світських і релігійних творів, казок, пісень і віршів, здійснений переклад ряду священних текстів з давньоєврейського. Незважаючи на розвиток тюркського діалекту, основною мовою літургії, богослужіння, ділової переписки, надгробних епітафій, наукових і теософських праць до початку XX ст. залишався іврит (давньоєврейський). За статистичними даними М.Куповецького перед приєднанням Криму до Росії тюркомовна раввіністична община Криму складала біля 800 чол. Починаючи з другої половини XIX ст., кримські євреї-раввіністи називають себе кримчаками [4, с. 16]. У XIX ст., через низький економічний вплив, кримчакська община перебуває в становищі сильного культурного занепаду. Про це свідчать петиції кримчаків до російського царя Олександра I, що серед них не було жодної людини, яка б володіла російською мовою. Архівні матеріали, знайдені Д.Шапіром, говорять, що для написання “прошень” до російської адміністрації кримчаки змушені були наймати караїма Авраама Фірковича за дорогоцінні книги та рукописи. 1839 р. він насильно відібрав у кримчаків рукописні матеріали, що зберігались в генізах (сховищах священних книг) синагог у Феодосії, Карасубазара. Ситуацію з освітою в кримчацькому середовищі значно покращила діяльність Хаїма Хізкіягу Медіні (1832-1904), раввіна в Карасубазарі в 1866-1899 рр. Народився в Ієрусалімі, запрошений в Крим із Туреччини, Медіні підняв на вищий рівень релігійну освіту в общині, змінивши його на сефардський лад. Він є автором праці “Седє Хемед” (12 томів), яка має енциклопедичний характер, висвітлює його просвітительську діяльність в Криму, а на сьогодні вивчається у релігійних школах Ізраїлю. У XX ст. просвітителем кримчаків був І. С. Кай (1857-1956), випускник Віленського єврейського вчительського інституту, де в радянський час було створено кілька підручників кримсько-татарської мови для кримських татар і кримчаків. Його син Л.І.Кай (1912-1988) відомий як один із дослідників історії караїмів і кримчаків у післявоєнні роки. 1912 р. в Російській імперії нараховувалось сім з половиною тисяч кримчаків, а перед початком Великої Вітчизняної війни – близько десяти тисяч, більшість з яких проживало в Сімферополі, Карасубазарі, Керчі, Феодосії і Севастополі. Розквіт кримчакської общини в Криму був перерваний німецькою окупацією півострова. В ході знищення єврейського населення Криму були по-звірячому вбиті близько 70-80 % кримчакського населення. Удар нанесений по общині був дуже сильним, після якого вона так і не змогла виправитися. Після війни в Криму нараховувалось 700-750 кримчаків, у 1959 р. в СРСР – 2 тисячі, 1970 – 1,4% євреїв; у 1989 – 1 тис. 448 осіб [3,с. 208]. За 20 річчя між переписами 1970 - 1989 рр. відбувалися зміни у чисельності національних меншин, які проживали в СРСР у бік зменшення [7 с. 317]. На фоні загального скорочення чисельності населення у його складі відбулися суттєві внутрішні структурні зміни з огляду національної та соціальної віднесеності, проживання у містах чи селах за певними показниками: зміна національної само ідентифікації незначної частини національних та етнічних груп (євреїв, греків, поляків та ін.) [7, с. 323]. За роки радянської влади були знищені кладовища і молитовні будинки кримчаків. На

час проведення перепису населення 2001 р. чисельність національностей помітно змінилася. Відбулося скорочення одних і певне зростання інших. В зв'язку з цим, що по сучасному законодавству держави Ізраїль кримчаки і караїми підпадають закону про репатріацію єврейського населення, за останні роки велика кількість кримчаків виїхала до Ізраїлю. На відміну від караїмських емігрантів, кримчаки не складають в Ізраїлі окремої общини, змішуючись там з єврейським населенням країни. Найбільша община англомовних кримчаків-емігрантів проживає в США, до цих пір не втрачаючи усвідомлення своєї належності до цієї етнічної спільності. На поч. ХХІ ст. кримчакське населення Криму складало 200 осіб, ніхто з них не володіє давньоєврейською мовою, дехто володіє кримчакським етнолектом, практично повністю втрачена релігійна традиція. Життям кримчакської общини півострову керує культурно-просвітницьке товариство “Кримчахлар”. Отже, для розуміння етнічних процесів у сучасній Україні, в тому числі за часи її державної незалежності, важливо звернути увагу на продовження російської мовної асиміляції етнічних спільнот. На сьогодні зменшилася абсолютна чисельність і відносна частка євреїв серед населення України, у зв'язку з їх еміграцією до Ізраїлю, США, Німеччини, а також зміною національної віднесеності себе до росіян чи українців.

Література:

1. Горленко В. Етнографічні групи // Українці. Історико-етнографічна моногр-я у 2-х кн. – Кн.1, Опішне, 1999. – С.133-143; Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів:Світ,1993; Етнографія України / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994; Наулко В.І. Географічне розміщення народів в УРСР. – К.: Наук. думка, 1966; Дністрянский М. С. Етногеографія України: навч. посіб. – Видав. Центр ЛНУ ім. І.Франка, 2008. – С. 144-152; Пономарьов А. П.Українська етнографія: Курс лекцій. –К.: Наукова думка,1994; Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998.
2. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Лілея, 2004. – С.499-545.
3. История Крыма с древнейших времен до наших дней. – Симферополь: Атлас-компакт, 2009. – 420с.
4. Ачкинази И.В. Крымчаки. – Симферополь, 2000. – 45 с.
5. Катюшин Е. А. Феодосия. Кафа. Кефе. – Феодосия, 1998. – 123 с.
6. Герцен А.Г. Мангуп – город в крымском поднебесье. – Симферополь,2000. – 67 с
7. Макарчук С.А. Етнічна історія України: навч. посіб. – К.:Знання,2008. – 471 с.

ISTORIA CRISTIANYNSKOI CERKVI TA DOIA INSHI KHONFESIY U REGIONI

CONCEPTUL RELIGIOS LA GĂGĂUZII DIN BASARABIA

OLEG BERCU,

Lector universitar, doctor,
Universitatea de Stat „B. P. Hasdeu” din Cahul
(Moldova)

В настоящей статье предпринята попытка отобразить религиозный концепт у гагаузов Бессарабии в период предшествующий началу второй мировой войны. А также сделана попытка отобразить особенности вероисповедания у гагаузов в этом регионе.

Un rol important în istoria unui popor îl are religia. Cu toate că găgăuzii erau creștini ortodocși, totuși concepția religioasă a lor avea și unele particularități, ce îi deosebea de alte popoare din zonă. Este interesant faptul că serviciul divin în mediul populației găgăuze din Basarabia se ținea, până în 1861, exclusiv în limba „moldovenească”, cu timpul însă se va trece la slava veche bisericească (rusă) [1, p. 746.].

Etnograful rus V. A. Moșkov, în urma unor cercetări repetate în mediul populației găgăuze din Basarabia și Balcani, afirmă că găgăuzii sunt creștini înflăcărați. Din această cauză, ei au suferit deseori prigoniri din partea turcilor și acesta a fost unul dintre motivele ce au contribuit la emigrarea lor din Imperiul Otoman. Totodată, Moșkov menționează că la găgăuzi nu exista o limba literară proprie și din aceste considerente Sfânta Scriptură era citită în limba „moldovenească”, rusă sau caramanli [2, p.1]. Același autor atestă, de asemenea, două partide religioase la găgăuzi: partida „greco-filă” și cea „bulgaro-filă” [3, p. 3]. Aceste partide s-au format în Balcani: găgăuzii care trăiau în regiunea Varna–Balcic au format partida „greco-filă”, iar cei din districtele Provdiya și Silistra erau sub influența bulgară. Antagonismul între cele două curente conducea uneori și la vărsări de sânge [4, p. 3]. Moșkov era de părere că găgăuzii au adoptat creștinismul în secolele al XI-lea – XII-lea prin intermediul poporului rus [5, p. 17]. Dar această teorie este șubredă din simplul motiv că, precum se știe, etnogeneza poporului găgăuz a avut loc în Balcani deci și creștinismul a fost adoptat în această zonă.

Dat fiind faptul că găgăuzii reprezintă unul dintre puținele popoare de origine turanică care au adoptat creștinismul, și concepția religioasă a lor este deosebită. Astfel, ca și alte popoare, găgăuzii îl percep pe Dumnezeu în trei ipostaze, însă la ei aceste ipostaze sunt și separate reprezentând trei divinități aparte. Moșkov atrage atenția că la găgăuzi Sfânta Treime era strict ierarhizată. Pe primul loc este Dumnezeu-tatăl, numit “Kodja Allah”, acestuia urmându-i Dumnezeu-fiul, numit “Isus Ristos”, dar despre Dânsul știu foarte puțin și îl invocă foarte rar, iar în ceea ce privește Sfântul Duh, ei îl numesc „Allahân Soluu” și despre Dânsul ei știu numai că se înfățișează ca porumbel [6, p. 2]. Unii dintre găgăuzi explică diferența între chipurile Sfintei Treimi în felul următor: “Dumnezeu-tatăl – este trupul, Dumnezeu-

fiul – inima, iar Dumnezeu Sfântul Duh–sufletul (respirația)”[7, p. 2].

Găgăuzii consideră că Dumnezeu-tatăl trăiește în ceruri, și coboară periodic pe Pământ pentru a instaura dreptatea. În cosmogonia găgăuzilor, Dumnezeu aprobă răzbuarea, fiind admis ca oamenii să se răzbune între ei, pentru ca la Judecata de Apoi să nu fie inculpată nici o răspundere[8, p. 3]. Pe lângă aceasta, Dumnezeu nu este nicidecum atotputernic, iar în unele cazuri El este chiar neputincios. Această neputință este reflectată în relațiile Lui cu Diavolul asupra căruia nu are nici o putere și în unele cazuri este nevoit să încheie cu acesta contracte. Neputința lui Dumnezeu este redată și prin faptul că atunci când se află pe Pământ el are nevoie de adăpost și de hrană.

După Moșcov, la găgăuzi sfinții se împart în două categorii, după rangul pe care îl ocupă. Prima categorie a sfinților este numită cu cuvântul slav “Sveti”, printre aceștia fiind Sfântul Petru, Sfântul Gheorghe, Sfântul Ioan. Sfinții categoriei a doua sunt numiți cu cuvântul de origine turanică “Ai”, cum ar fi: Ai Ilia, Ai Todor ș.a.[9, p. 3] După cum se observă, la găgăuzi este ierarhizat nu numai Sfânta Treime, dar și sfinții. Dat fiind acest fapt, se poate considera că la găgăuzi se mai păstrau rămășițele sistemului patriarhal de familie care și-a găsit expresie și în religie. În afară de Sfânta Treime, sfinți și Diavolul, Moșkov atrage atenția că la găgăuzi mai există și un șir de ființe mitice care, ca și sfinții, au o ierarhie strict determinată. Aceste ființe mitice apar de obicei sub chip de femeie. Printre cele mai cunoscute dintre aceste ființe autorul evidențiază “Ciarâșma carâșâ” sau “Ciarâșma babasâ” (femeia-Miercuri sau bunica-Mercuri), “Djiurma carasâ” sau “Djiurma babasâ” (femeia-Vineri sau bunica-Vineri) și “Pazar-ana” (Mama Duminică)”[10, p. 14]. Ca și la sfinți, și aceste ființe mitice au o structură strict ierarhizată, pe prim plan fiind Sfânta Duminică, pe locul doi Sfânta Vineri și locul trei ocupându-l Sfânta Miercuri.[11, p. 15] După același autor, funcțiile principale ale acestor trei ființe mitice constau în faptul ca femeile să nu se ocupe cu treburile casnice în zilele respective, fiind vorba în special de tors, în caz contrar gospodinele ce s-au ocupat cu asemenea lucruri casnice riscând să fie pedepsite.

Prezintă un interes deosebit și credințele găgăuzilor privitoare la relațiile dintre oameni și Diavol. În concepția găgăuzilor, Diavolul trăiește în pădure sau în horn, de unde urmărește comportarea și toate vorbele omului, pentru a profita de momentele de slăbiciune și a-l seduce. Cu toate acestea, Satana nu poate citi gândurile omului, precum nu poate nici să afle nici ce a visat. Din aceste considerente găgăuzii consideră că nu e bine să povestească visele sau să-și exprime gândurile de binefacere deoarece Necuratul va afla despre ele și se va strădui să le încurce. Este de menționat, de asemenea, că în concepția găgăuzilor Diavolul află despre intențiile bune ale omului doar atunci când ele sunt transmise prin vorbă și abia atunci se străduiește să le distrugă.

O particularitate a găgăuzilor din perioada respectivă (secolul XIX) este și râvna lor pentru vizitarea locurilor sfinte de la Ierusalim, muntele Atos, orașul Kiev și a mănăstirilor[12, p. 247]. Se consideră că obiceiul de a călători la Ierusalim este preluat de găgăuzi de la turci. De altfel, cei ce au reușit să înfăptuiască acest pelerinaj obțin titlul onorific de „hadji”[13, p. 150] ca și la musulmani. De remarcat că toți găgăuzii aspirau la acest titlu, deoarece în concepția lor, celor ce au vizitat mormântul

lui Hristos, li se deschid Porțile Raiului.

Găgăuzii au o viziune specială și asupra păcatului. Despre acest lucru V. A. Moșkov afirmă în studiul său, unde abordează tangențial și acest aspect; că dacă o persoană fură până nu a împlinit vârsta de 40 de ani și se pocăiește, atunci Dumnezeu îl poate ierta, dar dacă el a depășit această vârstă, nu mai are nici o șansă[14, p. 26]. Unul dintre principalele păcate la găgăuzi era considerat omuciderea, dar și aici, după cum menționează autorul, există anumite nuanțe. De exemplu, se consideră un mare păcat omorul unui vagabond sau a unui om sărac, mai ales a unui schilod [15, p. 26]. Pe de altă parte, găgăuzii nu considerau păcat să omoare țigani, evrei, hoți de cai și preoți (!?). Referindu-se la ultima categorie, Moșkov adaugă că, după observațiile personale, a constatat că atitudinea găgăuzilor față de fețele bisericești era foarte respectuoasă și când se întâlneau cu preotul, fără diferență de vârstă și sex, ei le sărutau mâna și cereau binecuvântarea[16, p. 27].

În concluzie, viața religioasă a găgăuzilor era în esență creștin-ortodoxă, cu elemente păgâne ancestrale și influențe islamice, în relații de sincretism.

Referințe:

1. Константин Малай, *Приходъ Чок – Мейданъ бендерского уйзда*, // „Кишиневские епархиальные ведомости”, Nr. 20, 1875, p. 746.
2. В. А. Мошков., *Гагаузы Бендерского уезда*, // Этнографическое обозрение, Nr. 4, 1901, p. 1
3. В. А. Мошков., *Гагаузы Бендерского ...*, Nr. 1, 1900, p. 3.
4. *Ibidem*.
5. *Ibidem*, p. 17.
6. В. А. Мошков., *Гагаузы Бендерского ...*, Nr. 4, 1901, p. 2.
7. *Ibidem*.
8. *Ibidem*, p. 3.
9. *Ibidem*.
10. *Ibidem*, p. 14.
11. *Ibidem*, p. 15.
12. Иоаннъ Козакъ, *Дезгинже, болгарский приход Ббендерского уйзда*, // „Кишиневские епархиальные ведомости”, Nr. 6, 1878, p. 247.
13. М. Сеачир, *Religiositatea găgăuzilor*, // „Viața Basarabiei”, Anul III, Nr. 3, 1934. p. 150.
14. В. А. Мошков., *Гагаузы Бендерского ...*, Nr. 1, 1900, p. 26.
15. *Ibidem*.
16. *Ibidem*, p. 27.

Bibliografie:

1. М. Сеачир, *Religiositatea găgăuzilor*, // „Viața Basarabiei”, Anul III, Nr. 3, 1934.
2. Иоаннъ Козакъ, *Дезгинже, болгарский приход Ббендерского уйзда*, // „Кишиневские епархиальные ведомости”, Nr. 6, 1878.
3. Константин Малай, *Приходъ Чок – Мейданъ бендерского уйзда*, // „Кишиневские епархиальные ведомости”, Nr. 20, 1875.
4. В. А. Мошков., *Гагаузы Бендерского уезда*, // Этнографическое обозрение, Nr. 1, 1900.
5. В. А. Мошков., *Гагаузы Бендерского уезда*, // Этнографическое обозрение, Nr. 4, 1901.

ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ У ПОДУНАВ'І В ДОБУ РАДЯНІЗАЦІЇ КРАЮ

І.Г. ВЕРХОВЦЕВА,

канд.іст.наук, доц.,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

(Україна)

Студії з регіональної історії сприяють адекватному відтворенню уявлень мешканців краю про його минуле, формують колективну пам'ять українців у регіональному та загальнонаціональному вимірах, інтеграційне та мобілізаційне значення чого за сучасних соціокультурних умов в Україні важко переоцінити. Одним із регіонів, історія якого сьогодні активно вивчається, є Українське Подунав'я, яке в історичній літературі традиційно іменується Південною Бессарабією. Напередодні Другої світової війни історична доля висунула край на передній план європейської геополітики: після 22-річного перебування у складі Румунії в результаті радянсько-німецьких домовленостей 1939 р. у серпні 1940 р. він перейшов до Радянської України. Тут було створено Ізмаїльську область. Розпочалась радянізація регіону [1, с. 152].

Чимало нез'ясованих питань має ця драматична сторінка історії Подунав'я. Особливе місце посідає питання церковно-державних відносин у краї цим часом, оскільки саме в роки війни сталися певні зрушення у ставленні сталінського режиму до православної церкви, пов'язані зі спробами використати її для вирішення завдань внутрішньої і зовнішньої політики. Радянські історики зі зрозумілих ідеологічних причин цю тему під час вивчення минулого регіону оминали. Окремі аспекти проблеми дослідили сучасні вітчизняні науковці О.Лебеденко та А.Тичина [1], М.Михайлуца [2; 3], І.Верховцева [4]. Фрагментарно питання висвітлено у працях їх російського колеги Д.Поспеловського [5; 6] та молдовського вченого Н.Стратулата [7]. Загалом питання церковно-державних відносин у Подунав'ї в умовах його радянізації не стало предметом окремого наукового дослідження. Не претендуючи на всебічне висвітлення проблеми, спробуємо з'ясувати специфіку цих відносин у контексті соціокультурного розвитку краю.

Вже на світанку християнських часів Подунав'я потрапило до кола християнізованих регіонів. Чималою мірою це зумовлювалось специфічним географічним розташуванням краю: у Північно-Західному Причорномор'ї, на перехресті етнокультурних і геополітичних процесів загальноєвразійського масштабу, в орбіті впливу Римської і Візантійської імперій. У XVIII-XIX ст. Подунав'я стало зоною імперських змагань між Росією та Оттоманською Портою. Перша, прагнучи реконструкції візантійського цивілізаційного простору і торуючи собі шляхи у Південне Причорномор'я та на Балкани, усіляко сприяла колонізації краю християнськими народами, більшість із яких належали до слов'янських. З тих часів тут співіснують носії близько трьох десятків етнічних культур: слов'янських (українці, росіяни, болгари, серби, поляки, чехи та інші), романських (румуні, молдавани), тюркських (гагаузи,

албанці), а також греки, вірмени, євреї тощо. Оскільки для більшості з них християнство – культуротвірний релігій, воно стало вагомим інтеграційним чинником у регіоні. Церква своєю місіонерською і просвітницькою діяльністю сприяла піднесенню культурного рівня мешканців краю, його господарській розбудові [8, с. 80].

У новітню добу край виступив як складова канонічної території Руської помісної церкви. Але в умовах військово-політичних змагань часів Першої світової війни після окупації Бессарабії Румунією 1918 р. Румунська православна церква, будучи формально на той час складовою Константинопольського патріархату, оголосила територію краю під своєю юрисдикцією. Патріарх Руської церкви Тихон (Белавін) виступив із протестом проти цього антиканонічного акту [7, с.3]. Наступні 22 роки, всупереч церковній традиції, населення Подунав'я перебувало поза впливом канонічної церкви. Щоправда, сама канонічна церква боролась за виживання в умовах радянського режиму. Фактичне скасування інституту патріаршества в Руській церкві після смерті 1925 р. патріарха Тихона, що до того ж збіглося із узаконенням автокефалії Румунської помісної церкви, невирішеність багатьох питань післявоєнного влаштування світу після закінчення Першої світової війни, у тому числі в сфері міжцерковних відносин, – усе це, на нашу думку, переміщувало питання церковно-державних відносин у Подунав'ї з рівня провінційного на рівень загальноєвропейський і робило його напередодні Другої світової війни, по суті, складовою “бессарабського питання”.

На відміну від Країни Рад, у Румунії церква в міжвоєнну добу не була відокремлена від держави, на “нових” землях виконувала роль провідника промонархічного румунського режиму [3, с.127]. Заходи щодо румунізації Бессарабії, впроваджені владою, поширювались на релігійне життя краю. Проповіді священників під час церковної служби, спілкування кліриків із мирянами, церковне діловодство і друк духовної літератури здійснювались румунською мовою. По відношенню до нероманських народів Подунав'я це призводило до їх дискримінації: влада навіть забороняла хрестити немовлят слов'янськими іменами [7, с.5]. Оскільки початкову освіту в цьому аграрному регіоні люди отримували в основному у сільських церковно-парафіяльних школах, за таких соціально-політичних реалій для мешканців краю, питому вагу яких становили слов'яни (українці, росіяни, болгари), це означало цілковите культурне зубожіння, що і стало результатом перебування Подунав'я під юрисдикцією Румунської церкви. На кінець 1930-х рр. Бессарабія виділялась з-поміж інших європейських регіонів як такий, де був найнижчий рівень грамотності населення: більше 70% місцевої людності були неписьменними [4, с.12].

Оцінити однозначно наслідки церковно-релігійного розвитку Подунав'я міжвоєнної доби в контексті його соціокультурного буття не можна. У цілому населення Бессарабії не прийняло нової релігійної ситуації. Не рідкими були такі форми протесту проти штучного насадження нового церковного режиму, як підпільні богослужіння вірних канонічній церкві православних громад, що відбувалось, як правило, у приватних будинках; відправлення служб за “старим

стилем”, а не відповідно до румунського церковного календаря за григоріанським стилем, як того вимагала церковна адміністрація [9, арк.70]. З іншого боку, на відміну від Радянської України, влада Румунії не вела шаленої антирелігійної пропаганди, не нищила монастири, завдяки чому в Подунав’ї збереглися ці осередки християнської культури. Проте загалом не буде перебільшенням стверджувати, що румунізація церковного життя у Подунав’ї призвела до спотворення його етнокультурної спадщини, стала культурним шоком для місцевої нероманської людності, перешкоджала її етнічній ідентифікації, піднесенню культурного рівня регіону та його господарській розбудові. Не останньою мірою цим був зумовлений і страшенний економічний занепад краю наприкінці міжвоєнної доби та найвищий у Європі рівень смертності [4, с.11]. Саме настрої невдоволеного соціокультурними реаліями місцевого селянства принципово сприяли встановленню у краї нової влади. В червні 1940 р. на хвилі цих настроїв радянський режим, по суті, “оксамитово” утверджується в Подунав’ї й отримує лояльність з боку місцевої людності [10, с.156].

Як зазначають дослідники, для сталінського керівництва Подунав’я на початку Другої світової війни мало важливе стратегічне значення. Із зазаруванням краю до складу Радянської України кордони СРСР наближались до нафтових промислів Румунії – головного енергетичного джерела фашистської Німеччини [10, с.157]. Радянський режим мусив закріпитись у цьому регіоні. Антирумунські настрої населення краю слугували вирішенню цього завдання і вимагали у ході радянізації краю врахування специфіки його церковно-релігійного буття.

Історик Д.Поспеловський зазначає, що у стратегічних планах Й.Сталіна православна церква мала стати одним із чинників духовної експансії на тих територіях, які планувалось утримати в зоні радянського впливу. “Вожді” радянської держави навіть мали наміри перенести центр світового православ’я із Константинополя до Москви [6, с.409]. У цьому контексті логічно узагальнити, що Подунав’я перебувало в колі особливої уваги режиму: в силу специфіки свого розташування, потенційно край у подальшому міг стати плацдармом для поширення впливу Руської церкви поза межами СРСР. Влада продемонструвала “більшовицькі темпи” у прагненні реалізувати ці наміри: наприкінці літа – восени 1943 р. відновлюється інститут патріаршества, приймається постанова про порядок відкриття церков, при уряді створюється Рада у справах РПЦ, формується Інститут уповноважених у справах церкви. В Ізмаїльській області ним став Ваганов, з часом його заступив Єрмаков [11, арк.106]. Ці посадовці напряму співпрацювали з урядом і були виведені з-під юрисдикції місцевої адміністрації, що, на нашу думку, свідчить про надзвичайне значення їх місії: оминаючи бюрократичні перепони та зберігаючи конфіденційність інформації, вони мусили оперативно, “у ручному режимі” реалізовувати тонку політику щодо церкви. Голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов особисто наголошував, що в Ізмаїльській області ця політика “мала певні відмінності”, пов’язані з “особливостями краю”, його прикордонним статусом, поліетнічним складом населення [12, арк.56].

Церковно-державні відносини у Подунав’ї в умовах радянізації пройшли

у своєму розвитку кілька етапів. Перший охоплює період з серпня 1940 р. (введення краю до складу УРСР) до червня 1941 р. (окупація краю фашистською Румунією). Початок другого етапу пов'язаний із відновленням радянської влади у регіоні в серпні 1944 р. і припадає на період, коли радянське керівництво перейшло з позицій конфронтації у відносинах із церквою на дещо лояльніші. Проте з початком холодної війни наприкінці 1940-х рр. “ера потепління” у церковно-державних відносинах в СРСР закінчується, розпочато чергову хвилю антирелігійної пропаганди, що відбилось і на динаміці церковно-державних відносин у Подунав'ї. Третій етап охоплює період до 1954 р., коли радянізацію краю було в основному завершено. Кінець цього етапу пов'язаний з політичними змінами в країні після смерті Й.Сталіна і початком нового наступу режиму на свого ідейного опонента – православну церкву.

1940 р., зайнявши Бессарабію і будуючи відносини з церквою, радянський режим опинився у двозначному становищі: з одного боку, радянізація краю передбачала насадження атеїстичної за змістом тоталітарної ідеології, що принципово було не сумісним з православною духовністю; з іншого – необхідність протиставити нову владу румунській та викликати симпатії місцевого населення вимагали вчинку з боку влади на користь ідейного супротивника. При цьому слід врахувати, що більшість духовних провідників “супротивника” – священицтво – залишили край разом із румунською адміністрацією, розгортати масові каральні акції не було підстав. Напевне, цим пояснюється той факт, що на початку війни Бессарабії вдалось, за висловом Н.Стратулата, уникнути “крайнощів, притаманних церковній політиці більшовиків” у 1920-1930-і рр. [7, с.17]. На основі розвідок М.Михайлуци можна зробити висновки, що репресії духовенства в Подунав'ї на першому етапі церковно-державних відносин у краї в умовах радянізації були, проте не мали масового характеру. Священики звинувачувались в антирадянській агітації, у тому, що в румунську добу були членами провладних політичних сил, кілька десятків представників духовенства були засуджені і вислані з краю [2]. Натомість про страти священників повідомлень немає.

Після відновлення процесів радянізації краю 1944 р. розпочалась реєстрація церковних споруд, монастирів, облік духовенства. Місцева влада брала під контроль діяльність церкви. Церковні споруди, які не підлягали експлуатації через побутові умови або які не відвідувало місцеве населення, закривались, іноді оголошувалось про їх “самоліквідацію”. Переслідування священнослужителів дещо вщухли. 1946 р. в Ізмаїльській області на прохання віруючих було відкрито 25 церков. Однією з умов для відкриття церкви було обов'язкове входження більшості мешканців села до колгоспів [9, арк.70]. На 1 січня 1947 р. тут діяло 129 церков, 1 молитовний будинок, 4 монастирі. 34 церковні споруди були визнанні пам'ятками архітектури і внесені до плану ремонту на 1946 р. [12, арк.4-10]. У краї ведеться антирелігійна пропаганда. Проте в цілому вона була малоефективною, адже через брак фахівців не велась мовами мешканців краю (молдавською, болгарською, гагаузькою та іншими), населення в більшості своїй було неписьменним або малоосвіченим і сприймати з друкованої продукції агітаційні

тексти не могло [13, арк.27]. Церква залишалась у регіоні одним із авторитетних суспільних інститутів.

1948 р. став певною мірою переломним у церковно-державних відносинах у країні загалом та Подунав'ї зокрема. Через початок холодної війни Сталін розпочав ізоляціоністську політику, за якої підтримка радянської зовнішньої політики церквою вже не мала суттєвого значення. У Подунав'ї побільшало повідомлень про утиски віруючих і духовенства, іноді справа доходила до тілесних знущань, безпричинного закриття храмів [5]. Обмежувались громадянські права віруючих, нормою стало адміністративне втручання у діяльність релігійних громад. Почалась антицерковна істерія, щоправда, зводилась вона в основному до ліквідації матеріальних проявів релігійності – закриття через, буцімто, заборгованість із виплатою податків та антирадянську діяльність монастирів, конфіскація ікон, духовних книг [14, арк.6]. Шукали будь-яких приводів для зняття з реєстрації храмів. 1949 р. в Ізмаїлі з реєстрації було знято Хрестовоздвиженську, Успенську, Миколаївську, Грецьку, Дмитріївську, Вознесенську церкви. Культове майно вивозилось, споруди було передано місцевим державним установам [9, арк.4]. 1952 р. було знято з обліку церкви в селах Каланчак і Лощинівка Болградського району, Виноградне, Олександрівка, Вільне Новоіванівського району та інші. Будівлі церков використовувались для збереження зерна, матеріальних цінностей, розбирались на будівельні матеріали. Влада вжила заходів щодо підризу матеріальної та кадрової бази православної церкви, що призводило до зубожіння церкви, унеможливлювало її місіонерську діяльність [15, арк.14].

Суттєво відбилися на церковно-державних відносинах у краї цим часом інші заходи режиму по радянзації регіону. Форсуючи соціалістичні перетворення у господарстві краю, радянське керівництво сприяло переселенню сюди з інших областей України та СРСР партійних, господарських, технічних кадрів, колгоспників [1, с.153]. У протистоянні з церквою режим отримав кількісну перевагу: переважна більшість переселенців були номенклатурою, або такими, що “перевиховались” радянською атеїстичною пропагандою. Додатковий козир у боротьбі за “уми і душі” людей режим отримав завдяки успіхам у боротьбі з неписьменністю населення, безпритульністю, голодом, розбудовою безкоштовної і доступної освіти [4, с.13]. Проте суттєво підірвати суспільний авторитет церкви в краї не вдалося. Певною мірою зміцненню становища церкви сприяли акції радянської влади, спрямовані проти протестантських деномінацій краю. Навесні 1951 р. масовій депортації до Сибіру були піддані адепти секти Свідків Іегови, які у прикордонному Подунав'ї через відмову нести військову службу викликали побоювання щодо потенційного колабораціонізму з можливими окупантами [16].

Церковно-державні відносини у Подунав'ї в добу його радянзації були лицемірним заграванням влади з ідеологічним опонентом. Проте повністю нейтралізувати ідейного супротивника режим не зміг, особливості соціокультурного буття краю сприяли високому суспільному авторитету церкви в регіоні. Лише з початком десталінізації країни тут розпочався справді масштабний та агресивний наступ на православну церкву, що мало згубні

наслідки для Подунав'я, призводило до денаціоналізації і культурної деградації його населення.

Література:

1. Лебеденко О.М., Тичина А.К. Українське Подунав'я: минуле та сучасне. – Одеса, 2002.
2. Михайлуца М.І. Репресії духовенства Південної Бессарабії на початку Другої світової війни // Науковий вісник ІДГУ. – 2006. – № 20. – С. 46-58.
3. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої Світової війни (1939-1945). – Одеса: ВМВ, 2008.
4. Верховцева І.Г. Етнічні культури українського Подунав'я в умовах радянзації краю // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. 29. – Ізмаїл, 2010. – С. 11-14.
5. Поспеловский Д. Как Сталин возрождал церковь // [Електронний ресурс] <http://www.evangelie.ru/forum/t61757.html>
6. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995.
7. Стратулат Н. Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке. – Автореф. дис.... канд. богословия. – С.-Петербург, 2010. – 19 с.
8. Верховцева І.Г. Дізанова А.В. Українське Подунав'я як історико-культурний регіон // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2009. – С. 78-83.
9. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (Далі – КУІА). – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 9.
10. Крикніцький О.П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії (червень-липень 1940 р.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 143-160.
11. КУІА. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 4.
12. КУІА. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 29.
13. КУІА. – Ф. р-415. – Оп. 1. – Спр. 20.
14. КУІА. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 225.
15. КУІА. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 18.
16. Операція "Север" // [Електронний ресурс] <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

УДК 94(477.7):281.9"19"

ДО ПИТАННЯ ПРО КРИЗУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ЄПАРХІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Н.М. ДІАНОВА,

канд. іст. наук., доц.,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,

(Україна)

Початок ХХ ст. ознаменований складними соціальними і політичними процесами, які повною мірою позначились на церковному житті Херсонської єпархії. Значного розмаху набули кризові явища, які охопили православну церкву. Вони зумовлені активізацією протестантських течій, поширенням атеїстичних і революційних настроїв серед певної частини населення, передусім міського. Це підривало устої церкви і призводило до відчуження парафіян. Складність ситуації вимагала згуртування духовенства, усвідомлення ним своєї відповідальності за душі людей і самовідданої пастирської роботи. Проте навіть революційні події 1905-1907 рр., які повною мірою висвітили

проблеми церкви, не спонукали її до здійснення радикальних реформ у відповідності до вимог часу. Після завершення революції активність духовенства Херсонської єпархії, на відміну від північних регіонів України, почала вщухати й ідеї оновлення та реформування церкви відійшли на задній план. Основну увагу єпархіальне керівництво зосередило на проблемі підвищення морально-релігійного стану парафіян. Проте це не призвело до бажаних наслідків. Однією з причин стала втрата довіри парафіян до свого духовенства.

Серед важливих завдань сучасної історичної науки є об'єктивне дослідження історії православної церкви на початку ХХ ст., у тому числі й в межах Херсонської єпархії. Ця наукова проблема ще не знайшла належного висвітлення в історіографії. У дореволюційний період до неї звертались історики церкви: Ф. Міляновський, протоієрей С. Петровський, Ф. І. Титов та інші.

Науковий інтерес до історії православної церкви Південної України з'явився в 90-ті рр. ХХ ст., про що свідчить поява нових досліджень із зазначеної теми. Важливе місце серед них займають роботи істориків О. Тригуба, О. Федорчук, Г. Степаненко та Є. Горностаєва, де розглядаються окремі напрямки життєдіяльності єпархії в зазначений період. Однак не дивлячись на помітне поживлення у висвітленні теми, наукова розробка ще не здійснена, що обумовлює її актуальність.

Мета представленої публікації полягає в дослідженні кризових явищ у середовищі вищого духовенства Одеси на початку ХХ ст. на основі деяких архівних документів.

На початку ХХ ст. Херсонська єпархія продовжувала займала провідні позиції на півдні України. На 1813 р. вона налічувала 12 соборів, 736 церков, 36 каплиць, 2 чоловічих і 3 жіночих монастиря та 2 415 112 православних парафіян. У штаті єпархії несли службу 55 протоієреїв, 776 священників, 105 дияконів, 860 причетників. Ще 94 священнослужителі перебували поза штатом [1, с. 25, 27].

Одним із пріоритетних напрямків діяльності православного духовенства була проповідницька робота, основна мета якої полягала у вдосконаленні морально-релігійного рівня населення, збереження своєї пастви та залучення до православ'я іновірців і членів різноманітних протестантських напрямків і течій. Особливу загрозу для православ'я представляв штундизм, який швидко розповсюджувався в багатьох єпархіях за рахунок залучення православних і представників інших сект. Місіонерська та просвітницька робота духовенства не призвела до вирішення даною проблеми. Так у 1913 р. до православної церкви Херсонської єпархії залучено 503 особи: із сектантства (365), із інших віросповідань (57) та іновірців (81). У цей же час від православ'я відпали 247 осіб, найбільша частина з яких перейшла в штундизм (171 особа) [2, с. 37, 41].

У складний історичний період, коли кризові явища набували все більшого розмаху не лише в церкві, але й в суспільстві в цілому, перед духовенством постала нагальна задача активізувати просвітницьку роботу серед населення єпархії. Важливого значення набувала пастирська діяльність

священнослужителів, в основі якої лежала б жива проповідь, близька і зрозуміла кожній людині.

Протоієрей Г.Флоровський підкреслював, що душу православної людини, розтривожену злими сумнівами і обманом, зцілити та укріпити можна лише світлом Христового розуму, словом щирості і правди, словом Духа і сили. Наступив час, коли кожне питання, що виникає на потребу дня, повинно мати християнську відповідь. Богослов'я перестає бути приватною справою, якою кожен може займатись в залежності від таланту, бажання чи натхнення. Воно повинно стати спільною справою, релігійним покликанням, духовною зброєю духовенства в боротьбі за збереження православної віри, духовності та християнської моралі [3, с. 516-517].

Проте не всі представники православного духовенства, в тому числі й вищого, своєю діяльністю максимально сприяли збереженню пастви. Прикладом може слугувати документ, який зберігається в архівосховищі Російського державного історичного архіву [4, арк. 1-9]. Це скарга В. І. Соколова на зловживання, свавілля і брутальність протоієрея Успенської церкви м. Одеси Воскресенського і незаконне обрання церковного старости Олаленка, яка 21 червня 1914 р. направлена архієпископу Херсонському Назарію та до Св. Синоду. Її мета полягає в прагненні допомогти парафіянам замінити настоятеля собору І. Воскресенського та його старосту. Автор пише, що релігійні почуття та похилий вік змушують його розповісти всю правду про діяльність протоієрея, так як вона кидає темну тінь на все духовенство.

Згідно з повідомленням В. І. Соколова І. Воскресенський став настоятелем Одеського Успенського собору завдяки протекції Дмитрія (Ковальницького), який будучи ректором Київської духовної академії звернувся до архієпископа Херсонського Іустина взяти його колишнього однокласника по семінарії на цю вакансію. На той час І. Воскресенський уже мав неприємності в Миколаєві, звідки його начебто й вигнали за бійку з інспектором училищ. У всякому разі за розпорядженням архієпископа Іустина він упродовж 1896-190 рр. був настоятелем Воскресенської церкви в місті Бериславі. Благочинний другого Херсонського округу священник Володимир Новицький у рапорті архієпископу в 1899 р. позитивно оцінив діяльність протоієрея Іоанна Вознесенського. Проте зазначив, що напередодні служби в Бериславі він двічі притягувався: до судової відповідальності та мав покарання у вигляді сплати штрафу, що знайшло відображення у його послужному списку [5, арк. 11]. Проте самого послужного списку віднайти не вдалося. Лише в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського зберігається лист І. Воскресенського до професора КДА Івана Миколайовича Королькова, датований 19 квітня 1914 р. Він супроводжується випискою із його формулярного списку, яка охоплює період із 1 вересня 1867 р. до 13 жовтня 1913 р. Вона написана самим протоієреєм і не містить жодної згадки про притягнення до судової відповідальності [6, арк. 6-9].

В.І.Соколов наводить цілу низку прикладів, які свідчать про грубі порушення та зловживання І.Вознесенського своїм становищем під час служіння в Одесі.

Після смерті 80-річного заслуженого церковного старости Петра Родіоновича Благіна, протоієрей запропонував обрати на його місце головного управляючого мануфактурною торгівлею Тройницького – людину немолоду, не питущу, чесну, заможну та віддану православ'ю. Тройницький активно приступив до виконання обов'язків старости. Упродовж першого року перебування на цій посаді він зібрав чимало грошей з купців і розпочав роботи по оновленню нижнього храму. Незадоволений таким перебігом подій І. Воскресенський під час літургії в 1910 р. публічно обізвав старосту хамом і мерзенною людиною, яка не дає йому розпоряджатися пожертвуваними грошима і без його відома відремонтував храм, школу, квартиру третього священика, пофарбував огорожу і привів у належний вигляд дах на церковних будинках. Після служби Тройницький поклонився парафіянам і з сльозами на очах заявив про відмову від місця церковного старости. Внаслідок неправедних дій настоятеля храму та його наполегливості старостою обрано Олаленка. В. І. Соколов наводить неприємні факти із його життя, які свідчать про непорядність, жадність, пияцтво, шахрайство та інше.

Парафіни не бажали слухати довгі та нудні проповіді І. Вознесенського і покидали храм перед початком його богослужіння. Замість того, щоб зацікавити їх, зробити проповідь живою, здатною дати відповідь на питання, які висувало життя, протоієрей кричав їм услід: “Ідіть до штундів, а сюди більше не приходьте”.

Незадоволені його грубою поведінкою та численними образами парафіяни скаржилися архієпископу Димитрію (Ковальницькому), а потім Назарію, але проблема так і не була вирішена. Тому вони переходили до інших храмів, зокрема, до Покровського, настоятель якого М. Шараєвський користувався великою повагою серед православних.

Успенський собор налічував 80 000 парафіян, а відвідували його лише 18 000 осіб. Поведінка його настоятеля та подібних йому священнослужителів відштовхувала православних, породжувала в них холодність та неприязнь до духовенства, сприяла розквіту сектантства. Церковна ієрархія, за виключенням тих, хто служив за покликанням душі, дбала не про спасіння людських душ, а про власні матеріальні блага і особисту вигоду.

Таким чином, православна церква Херсонської єпархії на початку ХХ ст. не відповідала духовним потребам значної кількості населення. Однією з причин відпадиння від православ'я була недовіра до певної частини духовенства, втрата ним поваги і авторитету серед парафіян. Просвітницька діяльність відданої своїй справі ієрархії, яка була націлена на зміцнення православної віри, розвиток освіти, піднесення християнської моралі та культури не змогла врятувати суспільство від моральної деградації та переходу на позицію войовничого атеїзму, що проявилось після буремних подій 1917 р.

Література:

1. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г.: СПб.: Синодальная типография, 1915. – 316 с.; Приложения – 142 с.
2. Там же.

3. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – Вильнюс, 1991.
4. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 445. – Спр. 671.
5. ДАОО. – Ф. 37. – Оп 1. – Спр. 4046.
6. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 175. – № 1324.

ASPECTE PRIVIND ISTORIA CULTULUI CREȘTIN DE RIT VECHI (LIPOVENII) ÎN ROMÂNIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ ȘI LA ÎNCEPUTUL REGIMULUI COMUNIST

(Аспекты истории христианского богослужения по старому стилю (липоване) в
Румынии межвоенного периода и начала коммунистического режима")

George Enache

Lect. dr.,

Universitatea „Dunărea de Jos” Galați

(România)

Evoluția cultului creștin de rit vechi pe teritoriul românesc până la 23 august 1944. Originile cultului creștin de rit vechi se regăsesc în amplele frământări religioase care au zguduit Imperiul Rus odată cu reformele inițiate în 1654 de patriarhul Moscovei Nikon. Cei care s-au opus îndreptării unor pasaje din traduceri ale Bibliei și cărților de ritual au fost denumiți cu termenul generic de rascolnici, ei înșiși numindu-se *starobreadti* (păstrătorii adevăratei tradiții, vechiului rit) sau *staroveri* (vechi credincioși). În spațiul est-european vechii credincioși sunt cunoscuți drept *lipoveni*, după numele lui Filip Pustoviat, sub a cărui conducere au plecat în Polonia și Prusia. Din 1690 credincioșii s-au împărțit în două ramuri: *bezpopovții*, sau cei care nu cred în preoți, și *popovții*, acei care admit rolul preotului [2; 311-313].

Popovții au căutat să-și formeze o ierarhie bisericească proprie, lucru absolut necesar pentru hirotonirea preoților. Acest lucru a fost posibil abia în 1846, când popovții din Bucovina ocupată de Imperiul Habsburgic l-au convins pe mitropolitul Ambrozie, rămas fără scaun și retras la Constantinopol, să se stabilească la Fântâna Albă (Biela Krinița), în calitate de arhipăstor al credincioșilor vechi. Prin hirotoniriile de episcopi făcute de Ambrozie s-a creat noua ierarhie a cultului creștin de rit vechi, autoritățile austriece recunoscând prin decret noua mitropolie de la Fântâna Albă. Staroverii care nu l-au recunoscut pe Ambrozie, dar acceptau rolul preotului au continuat să primească în comunitate preoți fugari de la Biserica Ortodoxă oficială, după o prealabilă miruire. Aceștia sunt cunoscuți sub numele de beglopopovți. Inițial, mitropolitul de Fântâna Albă pretindea că deținea autoritate asupra tuturor credincioșilor de rit vechi. În urma opoziției puternice făcute de Rusia, mitropolia din Bucovina își va limita autoritatea asupra credincioșilor de rit vechi din afara imperiului țarilor [1;16].

În Principatele Române, primii lipoveni se stabilesc în Moldova, în regiunile Vaslui și Roman, venind dinspre Rutenia. Printr-un hrisov domnesc datat 9 ianuarie 1805, principele fanariot Alexandru Moruzi a încercat să reglementeze situația bisericească a lipovenilor stabiliți pe teritoriul Moldovei. Acestora li se garanta libertatea religioasă, cu condiția de a nu face propagandă [2; 314-315]. După 1805, timp de aproape un secol și jumătate, nici un alt act oficial al autorităților române

legat de reglementarea statutului cultelor religioase nu va face vreo referire la lipoveni, statutul acestora fiind practic de tolerați, chiar dacă numărul acestora va crește semnificativ, prin revenirea teritoriului raialei Brăila la Muntenia (1829), revenirea sudului Basarabiei în componența Moldovei (ulterior România, 1856-1878) și reintegrarea Dobrogei (1878), toate aceste teritorii având o populație lipovenească mult mai numeroasă în raport cu restul teritoriului Vechiului Regat. La această stare de lucruri a contribuit, pe parcursul secolului al XIX-lea, izolarea autoimpusă a membrilor comunităților de lipoveni și chestiunile legate de jurisdicția asupra lipovenilor din România. Lipovenii de pe teritoriul românesc au preferat să asculte de mitropolia de Fântâna Albă și nu de ierarhii din Rusia, fapt care, evident, stârnea nemulțumiri din partea autorităților țariste. Din acest motiv, autoritățile române au preferat să evite reglementarea formală a statutului bisericii lipovenești care, *de facto*, era organizată în două episcopii dependente de mitropolia de la Fântâna Albă: o episcopie pentru lipovenii din Dobrogea, cu sediul la mănăstirea Uspenia din comuna Slava Rusă, județul Tulcea, recunoscută încă din anul 1851 de către autoritățile otomane, și o eparhie (mai mult un exarhat), cu sediul fie la Vaslui fie la Brăila, pentru credincioșii lipoveni din zona Moldovei și a Dunării de Jos[3].

După formarea României Mari (1918) numărul credincioșilor lipoveni crește, prin adăugarea viețuitorilor din Bucovina și Basarabia. Mitropolia de la Fântâna Albă, considerată centrul mondial al credincioșilor lipoveni, era acum pe teritoriul României, iar celor două episcopii, de Slava și Vaslui-Brăila, li se adăugau alte două episcopii de pe teritoriul Basarabiei, anume eparhia de Ismail și eparhia de Chișinău. Dacă în timpul stăpânirii țariste lipovenii din Basarabia oscilau între autoritatea mitropolitului de Fântâna Albă și ierarhia din Rusia, după 1918 toți credincioșii lipoveni din România Mare intră sub autoritatea mitropolitului de la Fântâna Albă.

Conform recensământului general organizat în anul 1930, numărul credincioșilor lipoveni din România era de 57.288. Aceștia erau concentrați în Dobrogea (2,2 % din populația provinciei), Moldova (0,1 %), Basarabia (1,1 %) și Bucovina (0,4 %) [4; XXV-XXVI]. În ceea ce privește sudul Basarabiei, numărul cel mai mare de credincioși se afla în județul Ismail, unde existau localități locuite compact de către lipoveni, precum Vâlcov, Broasca, Muravleanca, Lărgeanca, Necrasovca Nouă. Conform „Enciclopediei României”, redactată în perioada 1938-1943, în județul Ismail se aflau 13 lăcașuri de închinare ale credincioșilor de rit vechi [5].

Din punct de vedere al conducerii bisericești, rangul de mitropolit de Fântâna Albă a fost ocupat, în perioada 1918-1944, de către următorii ierarhi: IPS Macarie (1906-1921), IPS Nicodim (1 octombrie 1924-15 octombrie 1926), IPS Pafnutie (9 iulie 1929-26 martie 1939), IPS Siluan (1939-5 ianuarie 1941), IPS Inochentie (25 aprilie 1941-29 ianuarie 1942), IPS Tihon (12 aprilie 1942-1968) [3].

În perioada interbelică, statutul Cultului creștin de rit vechi a rămas cel de „tolerat”, în pofida faptului că au existat încercări repetate de oficializare. Cauzele acestei situații sunt multiple. Pe de-o parte, a existat la început o lipsă de preocupare a credincioșilor lipoveni pentru organizarea sistematică a vieții bisericești și oficializarea acesteia printr-un statut. Acest lucru s-a petrecut la presiunile autorităților române, preocupate să impună tuturor cultelor religioase o organizare

unitară și raporturi clare între aceste culte și stat, pe baza unui statut. Mai apoi, reținerea a venit din partea autorităților române, motivul principal fiind refuzul categoric al lipovenilor de a adopta calendarul gregorian în locul celui iulian.

Din anul 1923, Biserica Ortodoxă Română, laolaltă cu alte biserici ortodoxe, trecuseră la calendarul „îndreptat”. Acest lucru a produs frământări în rândul unei părți a populației de la sate și apariția unei biserici „stiliste”. Autoritățile sovietice, deși atee, au încercat, prin agenți infiltrați pe teritoriul României, să stimuleze aceste nemulțumiri, fapt care a intrat în atenția autorităților române. Lipovenii au păstrat calendarul iulian nu datorită agenților de peste Nistru, ci caracterului lor profund tradiționalist, însă a existat o oarecare suspiciune, dată fiind originea etnică rusă a credincioșilor. Suspiciunea a fost nefondată, deoarece lipovenii s-au dovedit în marea lor majoritate cetățeni loiali României și anticomuniști convinși, însă confuzia care se făcea în opinia publică între „credincioși de rit vechi” și „stiliști” a îndemnat autoritățile să amâne recunoașterea oficială a cultului lipovenesc, deoarece acest lucru ar fi însemnat pentru stiliști o recunoaștere a calendarului iulian.

Cronologic, în perioada 17-18 mai 1925 s-a ținut la Brăila un congres care a ales o comisie spre a face demersurile necesare obținerii recunoașterii Cultului creștin de rit vechi. Ministerul Cultelor a respins cererile reprezentanților credincioșilor lipoveni, pe motivul că acest cult nu avea un statut de organizare și funcționare.

Pentru întocmirea acestui statut, s-a ținut la sediul mitropoliei din Fântâna Albă, la 4 mai 1936, un mare sobor al clerului și credincioșilor. Soborul a delegat o comisie cu întocmirea statutului, care a fost înaintat ministerului la 26 noiembrie 1938. Nerezolvându-se nici de această dată cererea cultului, mitropolitul Pafnutie a înaintat la 8 februarie 1939 un nou memoriu Ministerului Cultelor și Artelor [1; 19].

După ultimatumurile sovietice din iunie 1940, când România a fost forțată să cedeze URSS Basarabia și nordul Bucovinei, reședința de la Fântâna Albă a fost ocupată de către armatele sovietice. În condițiile politicii ateiste a regimului sovietic, mitropolitul Siluan, grav bolnav, se refugiază la Brăila, care, din 21 iulie 1940, este proclamată drept noua reședință a mitropoliei, denumită în continuare de „Fântâna Albă”.

Urmașul lui, IPS Inochentie, nu era cetățean român. Din acest motiv, în condițiile pregătirii războiului antisovietic, autoritățile române i-au stabilit domiciliu obligatoriu la Iași. După recucerirea nordului Bucovinei, IPS Inochentie a cerut să revină la Fântâna Albă, însă catedrala fusese devastată de sovietici. Afectat sufletește de un bombardament aerian desfășurat de sovietici asupra Iașului, mitropolitului i se permite să se retragă la Piscu, lângă Brăila, unde exista o importantă biserică lipovenească și unde-și află obștescul sfârșit [].

Urmașul său, Tihon Cacealchin, era fiu de pescari din sudul Basarabiei și avea cetățenia română. În condițiile înaintării spre est a trupelor germano-române, el reia conducerea lipovenilor din Basarabia și nordul Bucovinei, urmând a purta de grijă și de vechii credincioși din Transnistria, intrată sub administrație militară românească.

Politica religioasă a mareșalului Ion Antonescu, conducătorul României în anii războiului, a fost una extrem de clară: cultele nu trebuiau să pună în pericol siguranța statului sub nici o formă, ci trebuiau să ajute statul în opera de construcție socială. În opinia lui, existau două categorii de culte: cele oficiale, care aveau o relație clar

stabilită cu statul și „sectele”, prin care se înțelegeau grupări religioase „dezorganizate”, periculoase din acest motiv pentru ordinea socială, care trebuiau interzise. Acest lucru a și fost făcut prin legea nr. 927/1942.

În aceste condiții, lipovenii trebuiau să iasă într-un fel din starea de tolerat. Conform documentelor, autoritățile române au fost de acord să recunoască pe lipovenii popovți cu condițiunea adoptării și respectării stilului legal (gregorian). În ceea ce privește bezpopovții, aceștia urmau să fie desființați, fiind considerați „sectă”. O eventuală recunoaștere a bespopovților era condiționată de existența unor preoți, fie în legătură cu ierarhia bisericească a lipovenilor popovți, fie prin mijlocirea unuia din ierarhii ortodocși români, care le-ar fi putut pune la îndemână preoți cunoscători ai limbii liturgice slavone. De asemenea, li se cerea să recunoască stilul oficial.

Condițiile puse de autorități în ceea ce privește în ce privește adoptarea stilului nou au provocat mari frământări în rândul clerului și al tuturor credincioșilor de rit vechi. Clerul a refuzat să officieze slujbele religioase după stilul oficial, ținând bisericile închise în zilele de sărbători oficiale (Crăciun, Anul Nou, Bobotează, etc.).

Mitropolitul Tihon, opunându-se măsurilor luate cu privire la respectarea stilului oficial, a fost internat la 16 decembrie 1942 la mănăstirea Tismana. De asemenea, Ministerul de Interne a dat ordin Inspectoratului General al Jandarmeriei să supravegheze pe preoții acestui cult și, dacă se va constata că lucrează împotriva stilului oficial, să fie semnați în vederea internării lor în lagăr. Ordinul de internare a preoților ce nu se supuneau stilului oficial a fost dat de mareșalul Antonescu, prin următoarea rezoluție: „Ministerul să urmărească. Dacă vor trece la fapte, vor fi arestați și trimiși în lagăr și mitropolitul și episcopul și preoții agitatori. Să se respecte stilul legal. Cine nu-l respectă va fi internat” [1; 21].

Mitropolitul Tihon a fost totuși eliberat, în urma raportului făcut de mitropolitul Visarion Puiu, șeful Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria, hotărârea respectivă comunicându-se Ministerului Cultelor la data de 8 aprilie 1943 [1;21]. După eliberarea acestuia, s-a căutat să fie determinat a ține un congres, pentru ca clerul lipovenesc să primească stilul oficial. Acest congres a avut loc în zilele de 7-8 august 1943 la Iași. La congres a participat și clerul lipovean din Transnistria.

La acest congres au participat aproximativ 200 de persoane, dintre care 50% au fost preoți lipoveni iar restul mireni, aparținând acestui cult. Cu acest prilej, mitropolitul Tihon a trimis Ministerului Cultelor o telegramă în numele congresului, cu următorul conținut: „În numele Congresului Bisericii Ortodoxe de rit vechi, întrunit la Iași, vă aduc cea mai sinceră recunoștință pentru bunăvoința arătată, prin autorizarea congresului” [1;22].

Mitropolitul, afirmă surse din epocă, deși oficial dădea impresia că se conformează dorințelor guvernului, pe ascuns a luat atitudine contra preoților care s-au arătat dispuși să accepte noul stil, dojenindu-i. Din actele oficiale ale congresului mai rezultă că mitropolitul Tihon ar fi fost sfătuit de avocatul bucureștean Codin Cernăianu, cunoscut pentru implicarea în treburile bisericești, să ceară protecția papei. Conducerea Ministerului Cultelor, fiind sesizată de acest lucru, a comunicat președinției că papa nu poate avea căderea să intervină pentru creștinii care nu-i aparțin, lipovenii fiind în structura lor intimă ortodocși, nu catolici [1;23].

Politica statului român față de cultul creștin de rit vechi după 23 august 1944.

După rectificările teritoriale de la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, aria cultului creștin de rit vechi în România s-a redus la următoarele județe: Brăila, Suceava, Rădăuți, Baia, Botoșani, Iași, Vaslui, Neamț, Covurlui, Tutova și Tulcea. Recensământul confesional din 1947 înregistra un număr de 30.512 de credincioși de rit vechi în România. Dintre aceștia, conform rapoartelor întocmite de liderii comunității lipovenești, 27.318 erau popovți, restul de aproximativ 4.000 considerându-se bespopovți sau beglopopovți [1;10].

După 23 august 1944, sediul mitropoliei de la Fântâna Albă (aflată în Bucovina de Nord cedată URSS) a fost mutat definitiv la Brăila. Profitând de noile realități politice, mitropolitul Tihon s-a adresat Ministerului Cultelor cerând recunoașterea cultului creștin de rit vechi. Prin adresa nr. 34481/1945 i s-a răspuns că „până la clarificarea raportului Bisericii Creștine Ortodoxe de Rit Vechi din România față de biserica din URSS și până la modificarea Legii Cultelor, se menține situația anterioară anului 1940” [1;24]. Acest lucru însemna că autoritățile române se așteptau sovieticii să intervină în ceea ce privește lipovenii, dat fiind originea etnică rusească. În cele din urmă, ținând cont de faptul că ierarhii cultului creștin de rit vechi din URSS nu și-au manifestat intenția de a prelua sub control pe lipovenii din România, și lăsând la o parte pretenția trecerii la stilul nou, autoritățile române au recunoscut Cultul creștin de rit vechi prin Legea nr. 728, publicată în Monitorul Oficial nr. 212 din 13 septembrie 1946, statutul fiind publicat în Monitorul Oficial nr. 107 din 13 mai 1947. După adoptarea Decretului nr. 177 din 4 august 1948 pentru regimul general al cultelor religioase a fost elaborat un nou statut, aplicat numai de popovți, aprobat prin Decretul nr. 637 al Prezidiului Marii Adunări Naționale al RPR din data de 1 iunie 1949 [6, 415]. Bespopovții, care au respins unele prevederi ale statutului, nu au solicitat ministerului să fie recunoscuți ca un cult aparte.

Conform noului statut, cultul avea o singură eparhie cu sediul la Brăila, Tihon păstrându-și titlul de mitropolit. Acesta urma să fie ajutat de doi vicari arhieriei, fără jurisdicție canonică, potrivit art. 10 din statut. Alte structuri de conducere erau Consiliul eparhial, Adunarea eparhială, Soborul mic și Soborul mare. În 1950 Cultul creștin de rit vechi avea 43 parohii și 4 mănăstiri, 42 de preoți, 5 diaconi și 39 de cântăreți. Conform statutului, situația materială a deservenților cultului urma să fie asigurată de parohii [6, 417-435]. Cu toate acestea, Securitatea remarca dependența preoților lipoveni de salariul dat de stat, dată fiind sărăcia în care se zbăteau numeroase parohii. Acest salariu s-a constituit adesea într-un mijloc de control și șantaj din partea autorităților comuniste.

Ca și în cazul celorlalte culte religioase din România comunistă, Securitatea a întreprins o supraveghere generală a cultului creștin de rit vechi, care consta în cunoașterea aprofundată a numărului de comunități, lăcașuri de cult, credincioși și slujitori, a resurselor materiale avute la dispoziție, a modului de organizare și funcționare a instituțiilor cultului respectiv. Dincolo de această evidență generală, Securitatea căuta să izoleze aspectele particulare care puteau genera un pericol la adresa „ordinii socialiste”. În cazul lipovenilor, dat fiind numărul redus al comunității, investigațiile Securității erau aparent mai ușoare, numărul persoanelor vizate în mod direct fiind mic. Interesa în primul rând organele de conducere, în

frunte cu mitropolitul. Documentele fostei Securități arată că mitropolitul Tihon „beneficia” de dosar de urmărire, fiind primul vizat, dat fiind rolul său important în cadrul bisericii. În atenție erau preoții, alături de membrii soborului și adunării eparhiale, interesul Securității concentrându-se pe identificarea poziției politice a fiecăruia și, în mod egal, pe găsirea unor persoane dezirabile regimului pentru a deveni mitropoliți sau episcopi. Însă numărul mic al celor urmăriți nu a constituit un avantaj pentru ofițerii Securității, care în rapoartele lor se plâng adesea de caracterul închis al comunităților lipovenești, din rândurile cărora era extrem de greu să se recruteze informatori. Spiritul profund tradiționalist al lipovenilor, atitudinea refractară față de ceea ce se considera în general „civilizație” făcea extrem de dificilă misiunea Securității, care, printre altele, trebuia să vegheze la dezvoltarea spiritului „progresist” în cuprinsul societății românești. Subliniind „misticismul” sau „habotnicismul” comunităților creștinilor de rit vechi, organele Securității arătau în același timp că absența spiritului prozelitist și relativa izolare pe care o manifestă lipovenii fac acest cult mai puțin periculos pentru stat decât comunitățile neoprotestante, de exemplu [1; 1-3, 10-15, 24-28, 66-69].

Misiunile trasate ofițerilor de Securitate în ceea ce privește comunitatea lipovenilor s-au conturat pornind evident de la direcțiile de interes arătate. Astfel, s-a căutat combaterea „habotnicismului” credincioșilor, prin diverse măsuri, de la promovarea educației laice până la utilizarea episcopilor și preoților pentru îndepărtarea a ce era considerat „obscurantism”. Cum bezpopovții erau considerați mai înapoiți și mai „mistici” decât popovții, Securitatea a căutat să-i oblige pe bezpopovți să intre în rândurile popovților, unde se considera că o să fie controlați mai ușor. De asemenea, o altă misiune importantă era supravegherea relațiilor internaționale ale ierarhilor din România, mai ales în condițiile în care mitropolitului de la Brăila i se cereau hirotonii de preoți și episcopi din Statele Unite și Canada [1; 5,8, 27-29].

Supravegherea exercitată asupra cultului lipovenesc de Securitatea română s-a încadrat în planul general de atașare a cultelor la politica de inginerie socială a statului comunist, acțiunile represive neavând niciodată, chiar și în anii național-comunismului ceaușist, un fundament etnic.

Bibliografie:

1. Arhivele Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității (ACNSAS), fond Documentar, dosar 7353.
2. Vasile Ispir, *Sectologie. Partea a II-a, Istoricul sectelor*, 1937.
3. <http://www.psse.ro/istoria>, Internet.
4. Institutul Central de Statistică, *Recensământul General al populației României din 29 decembrie 1930*, publicat de dr. Sabin Mănuilă, vol. II: Neam, limbă maternă, religie, București, 1938.
5. <http://romaniainterbelica.memoria.ro/judete/ismail/index.html>, Internet.
6. *Legea și statutele cultelor religioase din RPR*, ed. A II-a, București, 1949.

**ХЕРСОНЕСЬКИЙ МОНАСТИР СВ. ВОЛОДИМИРА
ТА П. С. УВАРОВА: ПЕРИПЕТІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН**

В. В. КАЛІНОВСЬКИЙ,

аспірант,
*Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
(Україна)*

Однією з актуальних проблем сьогодення можна назвати оптимізацію співпраці науковців зі служителями Православної церкви. Особливо важливо це для Криму, де значна частина пам'яток історії та культури пов'язана з діючими духовними установами. Для уникнення прикрих помилок доречним буде звернення до дорадянського досвіду, коли церква відігравала значну роль у житті суспільства. Яскравим прикладом непорозуміння духівництва та вчених, що шкодило проведенню археологічних розкопок, були стосунки голови Московського археологічного товариства (далі – МАТ) графині Параскеви Сергіївни Уварової з Херсонеським монастирем Св. Володимира.

Першим дав об'єктивну комплексну оцінку внеску духівництва у розвиток кримознавчих досліджень професор Таврійського національного університету А. А. Непомнящий [1, с. 123–133]. Проте сьогодні з'являються некомпетентні праці з цієї тематики [2, с. 97–101]. Метою нашого дослідження є спроба максимально об'єктивно висвітлити дії духівництва в галузі охорони пам'яток Херсонесу.

Херсонеський монастир був створений у 1851 р. з ініціативи архієпископа Інокентія (Борисова) на місці хрещення Святого рівноапостольного князя Володимира Великого. У 1861 р. обитель Св. Володимира була зведена у першокласну. З цього часу її настоятель архімандрит Євген проводив розкопки та зі знахідок утворив щось на кшталт музею [3, арк. 12–12]. Євген був шведом за походженням, в миру носив ім'я Іоанн Отмарштейн або Екштейн, отримав високу освіту [4, арк. 35]. З 1876 до 1884 р. розкопки в Херсонесі проводилися монастирем під загальним контролем Одеського товариства історії та старожитностей. Низький рівень ведення робіт непокоїв багатьох тогочасних вчених, але кардинальні зміни в організації археологічного дослідження Херсонесу відбулися лише після листа П. С. Уварової до імператора Олександра III від 5 червня 1887 р.

П. С. Уварова (у дівочтві – Щербатова) народилася 28 березня 1840 р. у дворянській родині у селищі Бобрики Харківської губернії, де отримала гарну домашню освіту. Подією, що визначила її подальше життя стало одруження Параскеви Сергіївни на графі О. С. Уварові. Саме він познайомив її з археологією, що зайняла головне місце в діяльності графині. Одним з найбільших наукових здобутків графа стала знахідка у Херсонесі великої базиліки. Тому не дивно, що саме дослідженню цього міста приділяла багато уваги П. С. Уварова. Після несподіваної смерті О. С. Уварова 1884 р. дослідниця повністю присвятила себе науці. П. С. Уварова очолювала МАТ, була одним з

організаторів розкопок по всій території Російської імперії. Саме вона прийняла активну участь у проведенні дев'яти Археологічних з'їздів. Великим є внесок П. С. Уварової у збереження стародавніх пам'яток та підтримку музейної справи. Померла дослідниця в еміграції в югославському селищі Добар 30 червня 1924 р. [5, с. 141–144].

Єкатеринбурзька дослідниця А. І. Романчук пов'язує звернення П. С. Уварової з випадком, що стався 1884 р. під час наукової екскурсії учасників археологічного з'їзду безпосередньо на городищі. Параскева Сергіївна побажала відкрити одну з стародавніх могил, отримала на це дозвіл місцевої влади, але ділянка, де знаходилося поховання, належала монастирю Св. Володимира. Його економ у грубій формі передав прохання ігумена Пахомія не копати, через що графиня змушена була покинути територію обителі [6, с. 248–249]. В інших дослідженнях висловлюється припущення, що поштовхом до звернення стало повідомлення до МАТ від 21 квітня 1887 р. голови Московського архітектурного товариства М. В. Нікітіна [7, с. 526]. Він свідчив про незадовільний стан збереження старожитностей у Херсонському Свято-Володимирському монастирі. Посилаючись на доповідь одного з іноків братії, М. В. Нікітін писав, що знайдені античні колони планувалося розпилити та використати для полу в нових храмах. Це свідчило про некомпетентність ченців, на яких покладалася охорона пам'яток у обителі.

У листі П. С. Уварової доповідалося про критичну ситуацію, що склалася на городищі, а також пропонувалися заходи щодо збереження та подальшого дослідження пам'ятки. Відмічаючи велике значення Херсонесу для історії та підкреслюючи великі заслуги в її вивченні свого померлого чоловіка графа О. С. Уварова, голова МАТ зверталася до правителя Російської імперії: “Вашему імператорському величеству угодно было прошлым летом посетить древний Херсонес, и нам нет надобности распространяться на сет того запустения, в котором Херсонес предстал пред Вашими августейшими глазами”. На полях листа біля цієї фрази Олександр III написав: “Действительно, я был поражен этим безобразием!”.

Далі, після опису подій Кримської війни, П. С. Уварова зазначала, що через те, що “раскопки производятся полуграмотными монахами” старожитності, що вціліли після іноземців, можуть остаточно зникнути [3, арк. 16–24].

Для вирішення проблемної ситуації П. С. Уварова пропонувала доручити вивчення Херсонесу одному з археологічних товариств, вимагаючи від нього влаштування там археологічної станції, з власним сторожем, працівниками, інспектором та “консерватором”. За задумом графині після створення подібної станції слід було обмежити монастир та зобов'язати нових господарів утримувати священників для постійної служби в місцевій церкві. Забезпечення проведення розкопок пропонувалося здійснити за рахунок передачі археологічному товариству землі навколо монастиря, а також його земель у Мелітопольському та Бердянському повітах та подальшого їх використання.

Знайшлося в листі П. С. Уварової місце і для несхвальної характеристики настоятеля обителі: “Всемирно известно, как архимандрит местного монастыря

Евгений расхищал Херсонес и, нагружая полные барки, сбывал свою добычу на фабрику шипучих вод в Севастополе” [3, арк. 23–23 зв.]. Слід зауважити, що ці звинувачення не викликали довіри у сучасників, які вказували на віддаленість обителі від центра Севастополя та відсутність будь-яких дійсних свідків продажу [8, арк. 16].

Емоційний лист графині вразив імператора. На полях звернення міститься така його примітка для міністра народної освіти І. Д. Делянова: “Это необходимо сделать, чтобы не прослыть за варваров. Поговорите об этом деле с кем следует и представьте мне заключение и как можно скорей, чтобы спасти все, что можно спасти” [3, арк. 16]. Також Олександр III вирішив суворо заборонити ченцям проводити розкопки та продавати знайдені речі.

Висновок за зверненням П. С. Уварової був підготований у міністерстві народної освіти статс-секретарем та міністром І. Д. Деляновим, обер-прокурором Синоду К. П. Победоносцевим та директором Публічної бібліотеки А. Ф. Бичковим. Відповідно до нього рекомендувалося почати в Херсонесі спільні розкопки імператорської Археологічної комісії та Одеського товариства історії та старожитностей, для збереження знахідок організувати музей під керівництвом досвідченого спеціаліста-археолога, на проведення робіт слід було витратити суми не більше 3–5 тисяч карбованців, для ченців оголошувалася повна заборона проводити розкопки та продавати артефакти. Окремо вказувалося, що пропозицію П. С. Уварової щодо перетворення монастиря на парафіяльну церкву та відбір у нього землі навряд чи можна визнати доречною [3, арк. 11–15].

Таврійському єпископу Мартиніану про заборону служителям монастиря Св. Володимира проводити розкопки та продавати знахідки повідомив особисто К. П. Победоносцев у своєму відношенні від 24 червня 1887 р. [9, арк. 295]. В резолюції на цьому документі голова Таврійської єпархії наказав негайно повідомити про таке рішення настоятеля Херсонеської обителі архімандрита Інокентія та вимагав від нього надіслати для підготовки доповіді К. П. Победоносцеву відомості про участь ченців у розкопках та про факти продажу ними знахідок. Мартиніан також рекомендував настоятелю звернутися до МАТ для з’ясування причин незадоволення діями монастиря. Отримавши документи з Таврійської духовної консисторії, Інокентій вирішив письмово звернутися до всіх ченців, що в різні роки мали відношення до ведення розкопок. Природно, що в тих умовах представники духівництва намагалися заперечити всі обвинувачення П. С. Уварової, але головного – заборони для ченців проводити розкопки – вони змінити вже не могли.

З 1887 р. археологічні роботи в Херсонесі проводилися виключно під контролем Археологічної комісії. Завідувачем розкопками був Карл Казимирович Косцюшко-Валюжинич, фанатичний дослідник старожитностей. Він не одразу знайшов спільну мову з керівництвом обителі, причому великою перешкодою у стосунках та причиною деяких суперечок було католицьке віросповідання археолога. Тим не менше, постійними були пошуки такого варіанту ведення робіт, який би влаштував обидві сторони. Після спільного візиту імператора Миколи II та єпископа Таврійського Миколи до Херсонесу

1902 р. здавалося, що всі конфлікти духівництва з археологами остаточно вирішені. Це викликало незадоволення у інших наукових товариств, незадоволених фактичною монополією Археологічної комісії на розкопки в Херсонесі, до того ж підтверджену вищою владою. 6 жовтня 1902 р. голова МАТ графиня П. С. Уварова звернулася до імператора Миколи II з запискою “о нуждах многострадального Херсонеса”. У ній вона вказувала на недоліки заходів щодо збереження старожитностей, що вживаються К. К. Косцюшко-Валюжинічем. Параскева Сергіївна також вкрай несхвально відгукувалася про місцеву обитель: “Главное несчастье Херсонеса – это существование на его развалинах монастыря, состоящего по обыкновению из подбора грубых, неграмотных, ничего не делающих и ни к чему не пригодных людей” [10, арк. 145–145]. До цього додавалося бачення графинею ситуації в Херсонесі та заходи щодо порятунку старожитностей та подальших досліджень пам’ятки [10, арк. 145–146]. У відповідь на цю заяву П. С. Уварової, голова Археологічної комісії О. О. Бобринський звернувся з листом до міністра імператорського двору генерал-ад’ютанта барона В. Б. Фредерікса, де, зокрема, підкреслив, що в науковому відношенні Херсонес “переживает весьма блестящую эпоху” [10, арк. 149]. Він пов’язував такий стан речей насамперед з систематичною діяльністю Археологічної комісії. Мотивом листа графині до імператора Олексій Олександрович назвав задрість до чужих успіхів. Визнаючи в нових пропозиціях П. С. Уварової багато розумного та корисного, О. О. Бобринський разом з тим відмічав, що вони містять багато перебільшень та неточностей. У археолога не викликало сумнівів, що зі скасуванням монастиря для Комісії відкриється широке поле для розкопок безпосередньо в центрі стародавнього Херсонесу, в тому місці, де до будівництва стіни, були зроблені найцікавіші написи та інші пам’ятки. Але, за твердженням О. О. Бобринського, питання про ліквідацію обителі потребує багатьох міркувань та ретельного обговорення, між іншим і з точки зору інтересів православного народу. Не заперечуючи в діяльності монастиря окремих моментів, що негативно впливають на дослідження минулого, керівник археологічної організації закликав знайти компромісне рішення. Багато в чому таким рішенням став складений 10 жовтня 1902 р. К. К. Косцюшко-Валюжинічем за дорученням В. Б. Фредерікса “Проект возможного благоустройства Херсонесских раскопок без нарушения интересов монастыря и Военного ведомства, заключающийся в мерах охранения уже открытых сооружений и памятников и в выяснении плана дальнейших систематических исследований городища и некрополя” [10, арк. 155–159]. Вже в першому розділі “Предварительные распоряжения” вказувалися нові зобов’язання для монастирської адміністрації. Далі К. К. Косцюшко-Валюжиніч доповідав, які саме заходи слід зробити на кожному об’єкті городища. Головною проблемою для дослідження некрополю та південної частини Херсонесу вважався великий монастирський скотний двір. Він був збудований ще до будівництва собору Св. Володимира та охоплював половину десятини недослідженого некрополю. Розташований у мальовничому місці з видом на море, біля воріт стародавнього міста, скотний двір був явно недоречним для пам’ятки, що на той момент мала славу в Європі та яку щорічно відвідували

височайші особи, провідні вчені та десятки тисяч туристів та екскурсантів. Це розумів і преосвящений Таврійський Микола, який обрав для двору нове місце поблизу водопою, але в розмові з К. К. Косцюшком-Валюжинічем 17 вересня 1902 р. вказав, що будівництво обійдеться в 3000 карбованців. Перенесення скотного двору давало можливість дослідити до скали частину некрополя та завершити розкопку стародавньої оборонної стіни, від великої флангової башти до берега Карантинної бухти. Для захисту руїн церкви на південному схилі гори від монастирської худоби планувалося обнести їх колючим дротом. Розкопки біля воріт були б можливі лише за умови будівництва мосту для в'їзду до монастиря. На думку завідувача розкопками, вартість такого мосту залежала від його системи, ґратчастих поручнів, ліхтарів та інших частин та за приблизними підрахунками складала 1000 карбованців [10, арк. 158–159]. Емоційними були слова К. К. Косцюшка-Валюжиніча відносно того, що саме слід вважати головним об'єктом Херсонесу: “Не монастирь, ничем не отличающийся от сотни других наших монастырей, но древний город с его прежней жизнью, так неразрывно связанный с прошлой жизнью России и постепенно извлекаемый из недр земли, благодаря державному покровительству государя императора, должен составлять нашу гордость”. Справедливою для К. К. Косцюшка-Валюжиніча бачилася ситуація, якби монастир відмовився від зайнятої ним частини акрополю, що викликала задля обителі лише невиробничі розтрата, та якби некрасива монастирська огорожа була замінена на залізні ґрати у візантійському стилі на високому цоколі на кшталт тих, що були встановлені у Володимирському соборі в Севастополі.

Основне побажання Карла Казимировича було сформульовано наступним чином: “Нет, все еще может измениться к лучшему, если только монастырь будет существовать для Херсонеса, а не Херсонес для монастыря!” [10, арк. 159].

У своєму листі до В. Б. Фредерікса від 25 жовтня 1902 р. К. К. Косцюшко-Валюжиніч висловлював свої міркування з пунктів благоустрою Херсонесських розкопок, що були запропоновані П. С. Уваровою [10, арк. 371–372]. На його думку, скасування монастиря не принесло б бажаних результатів, оскільки всі стародавні споруди через те, що над ними знаходяться чисельні монастирські будівлі, зруйновані та загинули назавжди.

Таким чином, П. С. Уварова суттєво вплинула на проведення розкопок у Херсонесі. Через її перший лист до Олександра III ченці місцевої обителі були усунені від ведення робіт, які покладалися на Археологічну комісію. Це звернення можна пов'язати з бажанням графині перевести розкопки у ведення МАТ. Значно більш рішучим було звернення П. С. Уварової до Миколи II. Не уникнувши емоційних перебільшень, дослідниця закликала до повної ліквідації обителі та вказувала на заходи, що могли б покращити ведення розкопок. Голова Археологічної комісії О. О. Бобринський та завідувач розкопками К. К. Косцюшко-Валюжиніч, погоджуючись з усіма незручностями, що творилися обителлю, вважали, що слід пристосуватися до цієї ситуації, та враховуючи наукові інтереси, намагалися знайти компромісний варіант археологічних робіт.

Література:

1. Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму, друга половина XIX – початок XX ст. / А. А. Непомнящий // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133.
2. Гриненко Л. О. Предтеча археологического музея в Херсонесе : музей архимандрита Евгения / Л. О. Гриненко // Восток-Запад : межконфессиональный диалог: сб. научн. тр. / Нац. заповедн. “Херсонес Таврический”. – Севастополь, 2003. – С. 97–101.
3. Інститут історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ (ІМК РАН НА РВ), ф. 1, (1887 р.), спр. 22.
4. Державний архів м. Севастополь (далі – ДАМС), ф. 19, оп. 1, д. 67, арк. 35.
5. Соболевский А. И. П. С. Уварова, 1840–1924: некролог / А. И. Соболевский // Известия Российской академии наук. – сер. 6. – 1925. – Т. 19, вып. 6/8. – С. 141–144.
6. Романчук А. И. Возвращение к старой теме, или начальный период исследования Херсонеса / А. И. Романчук // Античная древность и средние века. – 2004. – Вып. 35. – С. 248–249.
7. Императорская археологическая комиссия (1859–1917) : к 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / ред.-сост. А. Е. Мусин / СПб. : Дмитрий Буланин, 2009. – С. 526.
8. Національний заповідник “Херсонес Таврійський”, архів, од. зб. 3702/3, арк. 16.
9. Державний архів міста Севастополя (ДАМС), ф. 19, оп. 1, д. 10, арк. 295.
10. ІМК РАН НА РВ, ф. 1, (1902 р.), спр. 2.

УДК 271(477):94(100) “1940/1950”

ДЕРЖАВНО ПРАВОВІ СТОСУНКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПІСЛЯВОЄННІ ЧАСИ (на матеріалах Одеської єпархії)

Г.Х. КЯЗИМОВА,

канд. іст. наук., доц.,

*Одеський національний морський університет
(Україна)*

Сучасне суспільство гостро відчуває дефіцит моралі, людяності, виявилось повністю дезорієнтованим у питаннях моральності. У зв'язку з цим, збільшений інтерес до питань релігії і церкви є характерною рисою сьогодення. У цьому плані важливим виступає питання ролі церкви, яка завжди була носієм великих і незмінних ідей, взаємовідносини і взаємовплив церкви і держави на різних етапах історії. З середини 80-х років цю проблему почали вивчати переважно за ознакою конфесійної або регіональної приналежності, особлива увага приділялася церковно-державним стосункам перед війною і в 1941–1944 роках. Цим питанням присвятив монографію та цілу низку статей Михайлуца М., статті – Владиченко Л., Помаз Ю. Луковенко І. та інші. Автор даної статті прагнув на прикладі Одеської єпархії показати суперечливий і непримиренний, з боку радянської влади, характер стосунків між релігією і державою з моменту звільнення Одеси від окупації і до шістдесятих, коли вектор цих стосунків різко мінявся.

У квітні 1944 р. Одеса і область були звільнені від німецько-румунської окупації і одесити з радістю чекали як звільнення, так і з побоюванням – жорсткої реакції визволителів на їх життя під румунами [1, с.41-44].

Першочерговим завданням радянської влади, дійсно стало не лише відновлення зруйнованого господарства, а і відновлення марксистсько-ленінської ідеології що “похитнулася” за роки війни, наріжним каменем якої був атеїзм. Вже на одному з перших засідань бюро Одеського обкому партії обговорювалося питання про морально-політичний настрій населення міста і області. Промовці підкреслювали, що “розтління населення проводилося через складну і розгалужену систему пропаганди, як друкарської, так і усної, через газети, мистецтво, релігію і школу. У ідейному поневоленні людей релігійна пропаганда посідала одне з перших місць.” [2, с.63-64]. У жовтні 1944 року обком партії збирає обласну нараду, на якій підкреслювалась необхідність “... протиставити ворожій ідеології релігійної пропаганди свою контрпропаганду! Ці румуни – кукурудзяники і такого домоглися! Погляньте, що робиться – в будь-якому районі області – як настає “неділя” колгоспники не виходять на роботу! Йдуть молитися, а все інше їх не цікавить! Більш того, ми стикалися з такими фактами, що серед деяких вчителів цей релігійний дурман настільки сильний, що вчителька вдень читає лекції з біології, фізики, а увечері йде в церкву молитися богам, та і до того веде з собою своїх учнів! Другий факт, – шаліли пропагандисти, – який характеризує релігійний дурман полягає в тому, що наші товариші вирішили так – раз війна і покійний товариш Ярославський не з нами, помер, ніхто релігійною контрпропагандою не займається! До того ж попи стали радянськими – моляться за уряд!” У зв'язку з цим ЦК прийняв спеціальне рішення “Про науково-просвітницьку пропаганду, про широку пропаганду природно-наукових знань, про методи боротьби з безкультур'ям і забобонами”. Оратори звертали увагу і на те, що в настільки складному і важливому питанні, яким є боротьба з ненависною релігією, вказівки товариша Сталіна про те, що кадри вирішують все і тут правильні – “в районах у підборі агітаторів був несерйозний підхід – шукали агітатора, а він знаходився в церкві, хрестив дитяти!” [3, с.34-37,149].

В умовах післявоєнного часу газета нарівні з радіо – головне джерело інформації, рупор партії. Редактор обласної газети Лівшиц не лише з обуренням констатував факти “розгулу релігії” – “Я зайшов в церкву. Звичайний день. У ній священників 5-6 чоловік, всі сповнені відчуття своєї гідності. Обстановка урочиста. Хто там стоїть? Від мала до стара і вони вимолювали в господа бога, щоб він зберіг життя їхніх мужів! (навіть на це люди не мали права!? – автор). Були там навіть майори!”, і він звернувся до активістів: “А що ми протиставляємо цьому?” Лівшиц навіть не посоромився сказати таким же “лівшицам”, що він “поспішив вийти, щоб самому від цієї обстановки не стати віруючим! Чому у нас немає в клубах тієї чистоти, що в церквах, де люди упорядковують все? Не можна жаліти для цього засобів!” – закликав редактор [4, с.162-165].

Суперечливість питання ставлення держави до церкви в тому і полягала, що одночасно із закликами антирелігійної пропаганди, радянська влада продовжувала позитивно ставитися до потреб церкви. У Постанові Ради Народних Комісарів СРСР від 1 грудня 1944 року заборонялося закриття церков, що діяли, якщо вони були зареєстровані в установленому порядку.

Завдяки цьому чисельність церков, молитовних будинків і монастирів в Одеської області з 1946 до 1949 роки зростала: якщо в 1946 р. церков і молитовних будинків було 190, в 1947г. – 257, то в 1949 р. – 295, а монастирів – в 1946 р. – 1, в 1947 – 2, в 1949 – 3 [5, л.132]. Більш того, договором Одеського Виконкому і Святопантеліймонівського монастиря від 3 серпня 1944 року, будівля монастиря передавалася останньому в безстрокове користування. На аналогічних умовах переходили церкви в безкоштовну і безстрокову аренду приміщення Іллінського монастиря на вулиці Пушкінській [6, с.1-2,11]. Влада навіть контролювала виконання замовлень єпархії на автомобіль [7, с.36], прислухалася до скарг приходських священиків [8, с.60].

Проте, з 1949 року ситуація істотно міняється. Починається черга розірвання договорів, і головною мотивацією виступав часто надуманий привід, що церква не виконує узятих зобов'язань, не ремонтує будівлі і тому подібне [9, с.178-193]. В умовах жорсткого тиску на церкву під контроль була узята навіть продаж церковних свічок і участь у ній промкооперації [10, с.231-232]. Не можна сказати, що населення повністю не діяло – наприклад, община церкви Троїцької в Одесі звертається до Управління у справах архітектури з проханням дозволити відновити храм, що перебуває на обліку як пам'ятник архітектури. Відповідь не змусила себе довго чекати – “дана споруда, – надійшла відповідь, – неодноразово піддавалося перебудові і втратила свої первинні форми. Відновлення вважати недоцільним”. Але люди все ж не відступали відразу – переселенці з Дрогобицької області, села Рівня, яких переселили до міста Первомайськ, привезли з собою навіть церковне майно – одяг священиків, дзвони, книги, хрести - вони не представляли свого життя без церкви! [11, с.332, 382]. Напружені зусилля антицерковної влади якнайскоріше ліквідувати “руйнівний” вплив церкви, призвели до того, що до 1961 року в місті Одесі діяли лише храм на честь ікони Казанської Божої Матері (на Пересипі), Свято-Троїцький (грецький) храм, Успенський і Іллінський храми, храми на Другому і Олексіївському кладовище (на Слобідці). У них служили всього 27 священиків, 9 дияконів, 10 псаломщиків [12, с.1].

“Активність віруючих, – докладалося до Москви, – на рівні колишніх років. Відвідуваність православних храмів, які знаходяться на околицях, незначна – в будні – 30-40 чоловік, в свята – 700-800. Більшою популярністю користуються Успенський і Іллінський храми, але це за рахунок приїжджих з сільської місцевості” [13, с. 3-4].

До зовнішнього контролю додавався невсипущий внутрішній: докладалося, що в своїх проповідях священики славлять Бога, часто звертаються до віруючих з проханням молитися за мир на землі, прославляють миролюбну політику радянської держави. В той же час, “інформатор” з жалем підкреслював, що “При сповіданні нікому не дозволяється бути присутнім окрім священика, тому, дати конкретну оцінку бесіди при сповіданні неможливо. Особи, з якими духівництво розмовляло, нічого визначеного і конкретного про настрої священиків сказати не можуть. Будемо і надалі вивчати ці питання” [14, с. 17].

Проїшли роки явного терору і руйнувань, але сприйняття православної

церкви як реального ідеологічного супротивника, чужорідного, ворожого радянському суспільству інституту, залишилося незмінним.

Література:

1. Державний архів Одеської області. (ГАОО). – Ф. 92, оп. 2, д. 65, л. 41-44.
2. ГАОО, Ф.11, оп.11, д.141,л.63-64.
3. ГАОО.Ф.11,оп.12,д.141,л.34-37,149.
4. ГАОО.Ф.11, оп.11,д.141,л.162-165.
5. ГАОО. Ф.р-2000, оп. 3, д.170, л.132.
6. ГАОО. – Ф. Р – 6677,оп.1,д.3,л.1-2,11.
7. ГАОО. Ф.Р – 2000,оп.3,д.170,л.36.
8. ГАОО.Ф.11,оп.12,д.609,л.60.
9. ГАОО.Ф. Р.2000,оп.3,д.174,л.178-193.
10. ГАОО.Ф. Р.2000,оп.3,д.156,л.231-232.
11. ГАОО.Ф.Р. – 2000,оп.5,д.170,л.332, 382.
12. ГАОО.Ф.Р. – 1234, оп. 14,д.2,л.1.
13. ГАОО.Ф. Р. – 1234,оп.14,д.2,л.3-4.
14. ГАОО.Ф. Р. – 1234,оп.14,д.2,л.17.

УДК 277.4(477.74),,451.5”

ДІЯЛЬНІСТЬ ОПОЗИЦІЇ ПОМІЖ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ НА ОДЕЩИНІ УПРОДОВЖ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х рр.

О.П. ЛАХНО,

канд. іст. наук, доц.,

*Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
(Україна)*

Початок 1960-х років був складним для віруючих євангельсько-баптистського спрямування. У цей час відбувся розкол у церкві Євангельських християн-баптистів (ЄХБ), який з новою силою акцентував увагу всього світу на проблемах релігійного життя віруючих у атеїстичній радянській державі. Сформувалися два напрями в середовищі віруючих колись однієї церкви: перший об'єднував навколо духовного центру (Всесоюзної Ради ЄХБ) лояльних церковників до радянської влади, чинного на той час атеїстичного законодавства та партійно-радянського керівництва державою; друга течія відійшла на нелегальне становище, в опозицію до офіційної верхівки церкви ЄХБ і заходів органів влади, зрештою, навіть, у підпілля (“катакомби”). Таке розмежування між віруючими однієї конфесії та з єдиним віросповіданням призвело до утворення двох окремих євангельсько-баптистських церков у СРСР з двома паралельними духовними центрами.

Ця ситуація охопила майже всі регіони України. Однією з найгарячіших територій внутрішньоцерковного конфлікту початку 1960-х років була Одещина. Для розуміння процесів трансформації у церкві ЄХБ у республіканському масштабі варто спочатку простежити основні етапи еволюції цього релігійного об'єднання на місцевому рівні, зокрема на прикладі Одеської області, яка стала центром активізації віруючих ЄХБ на Півдні України.

Виокремлення різних етапів діяльності общин ЄХБ у Одеській області дасть можливість систематизувати передумови утворення двох церков ЄХБ і провести аналогію з іншими регіонами України.

У цілому діяльність опозиційно налаштованих віруючих ЄХБ у Одеській області можна поділити на кілька етапів. Перший тривав із середини 1961 року до червня 1962 року. Це був період поширення серед віруючих ідей новоствореної Ініціативної групи зі скликання надзвичайного всесоюзного з'їзду представників церкви ЄХБ у СРСР. У цей час формувалися групи одностайців, комплектувалися кадри проповідників і пресвітерів, перевірялося ставлення місцевих органів до них і формулювалися вимоги до влади.

Серед останніх були:

- а) скасувати право відведення членів виконавчих органів релігійних громад місцевими органами влади;
- б) скасувати право контролю органами влади діяльності релігійних громад і духовенства;
- в) дати можливість створювати дитячі та юнацькі гуртки й школи з вивчення релігії;
- г) дозволити з'їзд за керівництва Ініціативної групи ЄХБ;
- д) скасувати право органів влади на реєстрацію та зняття з реєстрації релігійних громад [1, арк. 62].

Першим від імені Ініціативної групи ЄХБ до Одеської області приїздив Б.Здоровець із Харкова, який під час богослужіння в Одеській общині виступав зі зверненням до віруючих ЄХБ підтримати вимоги опозиціонерів. Одразу після цього в м. Одеса з'явилася молодіжна група на чолі зі студентом Й.Бондаренком, який організував школу з вивчення релігії молоддю. Наприкінці навчання Й.Бондаренко за допомогою екзаменаційних білетів перевіряв знання учнів релігійної школи, після чого пресвітер П.Шевченко проводив водне хрещення, чим закінчувалася церемонія прийому нових членів церкви. Їм одразу ж категорично заборонялося визнавати суспільну діяльність і спілкуватися з невіруючими, захоплюватися мистецтвом, відвідувати гуртки та збори за місцем роботи тощо [1, арк. 62-63; 2, арк. 39-40; 3, арк. 81].

Упродовж червня 1962 року — жовтня 1963 року тривав другий етап формування нової церкви в середовищі віруючих ЄХБ у Одеській області. У цей період опозиціонери до Всесоюзної Ради ЄХБ уже діяли від імені Оргкомітету з підготовки та проведення надзвичайного всесоюзного з'їзду представників усіх церков ЄХБ, який був створений після реорганізації Ініціативної групи. У цей час прибічники Оргкомітету висунули ряд додаткових вимог: повернути віруючим закриті молитовні будинки, випустити та реабілітувати засуджених віруючих євангельсько-баптистського спрямування, а також із новою силою вимагали скасувати закони про релігійні культу. У цей період т.зв. “розкольники” (як їх називали в офіційній документації та пресі) у великих кількостях випускали нелегальні листівки, звернення, розсилали своїх проповідників по всіх общинах ЄХБ області та за її межі.

На цей момент до Оргкомітету в Одеській області приєдналося 26 общин ЄХБ, що складало 54% від усіх віруючих євангелістів-баптистів регіону (це понад

3 тисячі осіб) [1, арк. 47; 3, арк. 81; 4, арк. 223].

У цей же період виникло явище масових групових звернень і заяв віруючих до центральних урядових органів і до ЦК КПРС. Одеська область також не залишилася осторонь від цих процесів. Місцеві віруючі-прибічники опозиції серед ЄХБ регулярно писали до Москви, підтримуючи у своїх листах вимоги Оргкомітету. Паралельно з цим в області розпочався масовий вихід цілих общин з підпорядкування Всесоюзної Ради ЄХБ, відбувалося захоплення віруючими приміщень для відправлення культу, траплялися випадки оголошення голодування та невихід на роботу [5, арк. 92].

Відомо, що перший організаційний з'їзд прибічників Оргкомітету ЄХБ в Одеській області відбувся у серпні 1963 року в с. Крива Балка посеред ночі [1, арк. 64].

Звичайно, що на таку діяльність релігійників одразу ж відреагували місцеві органи влади: вони викликали на спеціальні розмови актив общин, відвідували богослужіння, попереджали про порушення, накладали адміністративні стягнення тощо. Відбувся і перший судовий процес за кримінальними звинуваченнями над прибічниками Оргкомітету в області. У вересні 1962 року керівники молодіжної групи “розкольників” м. Одеса Й.Бондаренко та П.Шевченко були засуджені народним судом до 5 років позбавлення волі згідно зі ст. 209 Кримінального кодексу Української РСР [5, арк. 99-101; 6, арк. 210].

Третій період діяльності опозиціонерів ЄХБ на Одещині можна обмежити жовтнем 1963 року — груднем 1964 року. На цьому етапі атеїстична влада та лояльні до неї віруючі ЄХБ, оголвавшись від несподіваного виникнення потужної релігійної опозиції, розпочали масовий організаційний наступ на опозиційно налаштованих віруючих. Так, зокрема, у жовтні 1963 року відбувся з'їзд-нарада Всесоюзної Ради ЄХБ (ВР ЄХБ), на якому були відмінені каталізатори розколу в церкві — “Нове положення ВР ЄХБ” (1959 рік) та “Інструктивний лист старшим пресвітерам ВР ЄХБ” (1960 рік). У вересні 1964 року Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР нарешті дала відповідь віруючим-опозиціонерам ЄХБ (звісно ж, негативного змісту). Організаційні зміни відбулися і в Одеській області. У червні 1964 року за ініціативи уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в Одеській області М.Родкіна було замінено старшого пресвітера ВР ЄХБ в області на перевіреного та лояльного до радянської влади М.Кузьменка, у більшості громад переобрано керівництво та замінені помісні пресвітери. Внутрішньоцерковні зміни в області цього періоду яскраво свідчать про синхронність дій влади та представників ВР ЄХБ на місцях [7, арк. 151-153].

Тиск на прибічників Оргкомітету, часто з ознаками терору, мав результатом відхід від опозиціонерів області 21 общини. По-суті, вони були силою повернені під керівництво ВР ЄХБ і виведені тим самим із нелегального становища [1, арк. 48].

Станом на кінець 1964 року — початок 1965 року на Одещині в опозиції до ВР ЄХБ “офіційно” перебувало 5 зареєстрованих громад віруючих ЄХБ —

Шевченківська, Арцизька, Усатівська, Кривобалківська та Трепівська — із загальною кількістю віруючих у 300 осіб. До них необхідно також додати кілька незареєстрованих груп ЄХБ. Таких уповноважених Ради в Одеській області М.Родкін нараховував близько 200 осіб [1, арк. 66; 8, арк. 157-158].

Цей же період характеризується масовими демонстративними походами, обрядами та церемоніями під відкритим небом. Так, упродовж 1964 року було зафіксовано 10 таких масових церемоній.

Четвертий етап становлення опозиційної церкви в середовищі ЄХБ тривав з січня до жовтня 1965 року. У цей період контрольні органи радянської влади відзначали перехід опозиційно налаштованих віруючих ЄХБ до відкритої політичної боротьби — на перше місце вимог була винесена ідея скасування Конституції СРСР і радянського законодавства про культу. Прибічники Оргкомітету посилено намагалися встановити зв'язки з іноземцями. Так, наприклад, під час відвідання американськими пресвітерами Одеської зареєстрованої общини ЄХБ, місцеві опозиціонери всунули до їх кишені листівки та листи з інформацією про дійсне становище віруючих і релігії в СРСР [1, арк. 50].

Відомо також, що 1965 року прибічники Оргкомітету та створеної у вересні Ради Церков ЄХБ провели в Одеській області 7 різноманітних походів, процесій, зборів й інших церемоній, а упродовж 1 року та 9 місяців — 17 [1, арк. 52-53].

У відповідь на активізацію діяльності „розкольників” представники влади за підтримки ВР ЄХБ провели перереєстрацію общин ЄХБ в області, вилучивши таким чином інакомислячих із реєстру та перевівши їх у ранг нелегалів, навіть змусивши останніх подекуди перейти на підпільний спосіб життя та діяльності. Це також, поряд з іншими причинами й передумовами, сприяло оформленню окремого релігійного об'єднання від Всесоюзної Ради ЄХБ — Спільки Церков на чолі з Радою Церков ЄХБ. Починаючи з 1965 року, органи партійної та радянської влади вже мали справу одразу з двома церквами ЄХБ — однією, повністю лояльною до заходів влади та радянського законодавства про релігійні культу, та іншою, опозиційною і нелегальною.

Таким чином, упродовж першої половини 60-х років ХХ століття в середовищі віруючих ЄХБ відбулися значні організаційні та структурні зміни, які призвели до розколу церкви тільки в площині державно-церковних і церковно-державних відносин. Свої особливості цього процесу були в общинах ЄХБ Одеської області, на підставі аналізу яких можна виділити вище перелічені чотири етапи організаційного оформлення розколу церкви.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 375.
2. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). — Ф. Р-6991. — Оп. 4. — Спр. 133.
3. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 19.
4. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 434.
5. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 328.
6. ДАРФ. — Ф. Р-6991. — Оп. 4. — Спр. 149.

7. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 339.
8. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 355.

УДК 94(477) “19/20”:281.96

РЕЛІГІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

О.П. ТРИГУБ,

док.іст.наук, проф.,

Чорноморський державний університет імені П. Могили

(Україна)

Починаючи з середини ХVІІІ ст. причорноморські території швидко обживалися втікачами з усіх куточків Росії та вихідцями з країн Європи, що призвело тут до великого скупчення старообрядницького елемента і жителів неправославного віросповідання. У результаті на території, яку займала Херсонська єпархія, що охоплювала на той момент увесь Південь, склалася складна ситуація щодо взаємин Православної Церкви та іновірців. З одного боку, уряд країни підтримував віротерпимість на цій території, закликаючи переселятися сюди старообрядців та чужорідний елемент, з іншого – православне духовенство, чітко виконуючи постанови Св. Синоду та вказівки місцевого архієрея, намагалося якнайкраще виконувати свою місіонерську діяльність щодо навернення неправославних до істинної віри.

До проблеми навернення розкольників і сектантів у православ'я вперше звернувся архієпископ Слов'янський і Херсонський Никифор (Феотокі), оголосивши 16 липня 1780 р. своє “Послання до старообрядців Херсонської єпархії” [18, с.275-278], в якому, вказавши на гріховність перших старовірів і довівши неспроможність їх вчення, закликав до навернення у православну віру. Результат цього послання був малий, бо, після відвідин ним зі своїм посланням сіл Плоске, Знаменка й м. Єлисаветград, де були на той час найбільш численні громади розкольників, лише частина старообрядців слободи Знаменка звернулася до архієпископа зі згодою на приєднання. Але старообрядці відмовилися і “подали голос, що вони не бажать” [18, с.278-279]. Проте А. Скальковський у своїй роботі зазначає, що того ж місяця (липня) 1780 р. архієпископ Никифор приїхав до слободи Знаменка, і багато її мешканців погодилися з його переконаннями й прийняли православ'я на правах єдиновір'я [18, с.279]. Після цього ця частина знаменців переселилася до Таврійської губернії, де заснувала по р. Дніпро Велику Знаменку, збудувала церкву, в якій повинен був служити за стародрукованими книгами поставлений архієреєм священик, яку Никифор освятив 1781 р., поклавши таким чином початок єдиновірчому руху серед старообрядців [17, с.307-308].

З приходом на місце влади Катеринославського та Херсонського архієпископа Амвросія справи з наверненням до єдиновір'я погравалися. 1787 року до князя Г.О. Потьомкіна з'явилася велика депутація з Чернігівщини на чолі з архімандритом Іоасафом, яких він направив до архієпископа Амвросія з проханням надати їм пастирське благословення: “Цим маю честь направити до Вашого Превосходительства старообрядців, які до пастви вашої приєднатися

бажають, покладаю їх пастирському вашому піклуванню... 19 квітня 1787 року”, яке вони й отримали, і вже через півтора року (3 грудня 1788 р.) пише, що “чернець в старообрядцях Іоасаф з братією, отримавши в області Таврійській землю, відведена для побудови старообрядницького монастиря, просить дозволу почати самим ділом побудову... і просить надати на те ваше архіпастирське благословення” [8, с.309-310]. До того ж, протягом 1788 року архієпископом Амвросієм було зроблено низку рукопокладень старообрядців у священники [7, с.288-289], що ще більше поширило сферу впливу єдиновірців на населення регіону.

Отже, першим релігійним перетворенням на Півдні України була трансформація у напрямку старообрядці → православні (єдиновірці), яка, хоча і не мала масового характеру, поклала початок поширенню єдиновір'я в краї.

У другій чверті ХІХ ст., в силу численних таємних постанов і законів, сектантів та старообрядців нещадно переслідували – їх кидали до в'язниць, відправляли до арештантських рот, ганяли скрізь стрій, відправляли в солдати і засиляли на каторгу тощо. Всі ці покарання регламентувала стаття 73 “Карного уложення” [1, с.302].

Особливим заходом щодо сектантів була так звана “вигонка” – виселення сімей старообрядців до більш віддалених районів імперії. Щоб уникнути покарань та висилання з обжитих місцевостей, юрби сектантів і старообрядців Херсонської єпархії почали переходити до православ'я. Якщо до 1831 р. це були одиниці, то в подальшому лише за 5 років і тільки одних духоборців і молокан, було навернено у православ'я 168 осіб [6, арк.3-6, 171, 178, 181, 190, 208]. Всього ж лише в одній архівній справі [6] налічується більше 200 прохань за 1830-і роки про хрещення розкольників, татар, католиків, протестантів та іудеїв (але слід зазначити, що прохання розкольників складають близько 90%).

У першій половині ХІХ ст. у містах Херсонської губернії поширеним було хрещення євреїв усіх прошарків – майстрових [3, арк.31], міщан [2, арк.33], арештантів [4, арк.141] тощо, що було пов'язано з громадськими обмеженнями для осіб іудейського віросповідання. Бажаючи зайняти повноправне положення в суспільстві, маса іудеїв приймала хрещення. З тієї ж причини приймали офіційну віру татари “магометанського віросповідання” [2, арк.118; 4, арк.142], католики [2, арк.90] та інші. Цьому сприяв ордер священнослужителям від 28 жовтня 1827 р. про “заборону укладання шлюбу не греко-російського віросповідання з людьми ононого віросповідання” [4, арк.95]. Отже, окрім вищезазначеної трансформації, населення регіону змінювало конфесійну приналежність у напрямку – євреї, мусульмани, католики → православні.

Активно взялося за справу навернення до православ'я і керівництво єпархії. Завдяки місіонерській роботі архієпископа Гавриїла (Розанова) 1836 року до православ'я (у формі єдиновір'я) звернулися розкольники м. Миколаєва, прийнявши від архієрея призначеного ним священника, 1838 р. їх приклад наслідували Херсонські безпоповці та 945 уніатів селищ Снігурівка та Явкіне; 1841 – розкольники с. Рівне Бобринецького повіту у кількості 3537 осіб.; 1844 – духобори с. Терпіння та 200 молокан; 1845 – розкольники м. Новогеоргіївськ і селищ Клинци й Калинівки; 1846 – прийняли єдиновір'я

розкольники м. Єлисаветград і селища Червоний Яр [16, с.20-21].

Таким чином, ми бачимо, що місіонерські намагання православного духовенства Херсонської єпархії в кінці XVIII – першій чверті XIX ст. фактично не мали результату за винятком поодиноких випадків, і лише з того моменту, коли уряд зацікавився викоріненням сектантства та розколу по всій території імперії, тільки тоді конфесійні трансформації набули широкого розмаху, пік яких припадає на 1830-40-і роки і відбувалися, переважно, у напрямку – старообрядці → єдиновірці.

3 травня 1883 р. було обнародовано новий закон про старообрядців. Цей закон дозволяв виконувати треби і молитися по старих обрядах тільки в приватних будинках і на цвинтарях без одягання “наставників”. Старообрядникам заборонялося “поширювати свої омани”, організовувати хресні ходи, будувати зовнішні дзвіниці в старовірчих храмах, розміщати ікони над їх входом. Узагалі зовнішній вигляд старовірчої церкви не міг бути аналогічним православним храмам. Розвиток буржуазних відносин у країні все-таки змусив зняти в цьому законі обмеження на торгівлю, промисли, на участь розкольників у міських виборчих установах.

Відчуваючи у ставленні уряду збільшення лояльності до сектантів і розкольників, Православна Церква вирішує скористатися своїми силами, і, керуючись правилами 1864 року, починає повсюдне створення православних братств, головною метою яких була б місіонерська діяльність. 1880 року арх. Платон (Городецький) вирішує створити місіонерський осередок при Одеській духовній семінарії й 16 серпня 1880 року виникає Свято-Андріївське братство, яке поставило за свою мету “у межах Херсонської єпархії сукупними силами духовенства її, в союзі з кращими людьми з мирян, вживати всіляких заходів до підтримки і поширення в народі здорового православного християнського вчення і протидіяти всякого роду оманам, що спотворюють вчення святої Православної Церкви до шкоди її і держави” [11, с.1].

Спочатку братство, маючи на рахунку 1800 крб., обмежилося лише поширенням брошур і листівок парафіями єпархії, але з 1884-1885 р. почало місіонерську діяльність і користувалося послугами спеціальних протисектантських місіонерів. Місіонерів спеціально навчали антикатолицької та протимусульманської проповіді, вчили протидіяти “сектантському натиску” на Православну Церкву і віруючих. У 1889-90 рр. їх було 8, поряд з ними місіонерською діяльністю займалося і парафіяльне духовенство. За перші 10 років було поширено 200 назв звернень накладом близько мільйона екземплярів, для чого витрачено 13684 крб. [10, с.152].

1885 р. в Одесі було відкрито Єпархіальний комітет Православного місіонерського товариства, яке було засноване 1870 р. у Москві. Товариство нараховувало близько 20 тисяч членів на території всієї імперії й мало за свою мету сприяння православним місіям у наверненні до православ'я нехристиян, які проживають на території Російської імперії [17, с.439]. На чолі товариства стояв Московський митрополит, а на чолі Одеського комітету – архієпископ Херсонський та Одеський. Кількість членів комітету 1892 року була 564 особи.

За ініціативи арх. Іустина (Охотіна) 1898 р. була реорганізована

протисектантська місія та створена протирозкольницька. Вона складалася з одного місіонера та двох помічників [14, с.486-493]. Обидві місії перебували під безпосереднім керівництвом Херсонського владики, але в місіонерській діяльності тісно співпрацювали зі Свято-Андріївським братством, яке надавало їм значну допомогу: видавало гроші для різних поїздок і місій; розглядало звіти місіонерів; купувало для місіонерів книги, брошури та листівки для безкоштовного поширення; піклувалося про відкриття церков і шкіл, особливо в місцях, заражених сектантством [12, с.538-540].

Натомість, усі ці активні дії на Півдні України не давали істотного позитивного результату. 1900 р. в єпархії налічувалося близько 30 тисяч розкольників і сектантів [10, с.155]. З них 24-25 тисяч – розкольники, більшість із яких поповці (які поділялися, у свою чергу, на біглопоповців, австрійців – окружників та протиокружників), решта – безпоповці [13, с.470-475]. Сектантів різних напрямків – близько 5-6 тисяч. Крім сектантів, які з'явилися на Півдні в кінці XVIII – на поч. XIX ст., тобто духобори, молокани, скопці, хлисти та менш значні секти, у другій половині XIX ст. – на поч. XX ст. почали поширюватися такі секти як баптизм, адвентизм, іоаніти. Найбільшою та найвпливовішою сектою були штундисти, які з'явилися в 60-і рр. XIX ст. в Єлисаветградському та Херсонському повітах Херсонської губернії. З самого початку свого виникнення секта жорстоко переслідувалася як із боку влади, так і з боку православного духовенства. Вже за 10 років після виникнення секти Херсонський архієпископ Леонтій (Лебединський) розпочав проти неї активну боротьбу. З боку уряду секта була визнана особливо шкідливою, і за циркулярами Міністерства внутрішніх справ не могла користуватися ніякими пільгами щодо сектантів, які були надані указом від 3 травня 1883 року й повинні були нещадно переслідуватися всіма поліцейськими засобами [5, арк.16-17].

На цьому фоні успіхи місіонерства духовенства Херсонської єпархії є мізерними. 1892 р. місіонерами Свято-Андріївського братства наведено до православ'я 200 сектантів, місіонерами протирозкольничої місії 1900 р. було наведено 30 осіб. у с. Плоскому [9, с.13-14; 14, с.486-493]. Дані результати підтверджує й той факт, що вже 1905 року кількість сектантів становила 6,5 тисяч, 8 сект: штундистів, хлистів, штундохлистів, молокан, мальованців, скопців, штундистів – суботників та жидовствуючих [15, с.176]. Тобто кількість сектантів збільшилася майже на тисячу порівняно з даними 1900 р.

Звісно, неабияку негативну роль для церкви відіграли революційні події 1905 року, коли в результаті них був виданий Маніфест 17 квітня, за яким було даровано волю усім віросповіданням. Місіонери єпархії зазначали, що після цього маніфесту “сектанти усюди заворушилися і заметушилися, гордо підняли голови і стали в зухвале і наступальне положення стосовно православ'я. Підсилювалися сектантська пропаганда, збільшилася кількість сектантських зборів, з'їздів і конференцій” [15, с.177]. За 1905 рік значно збільшився перехід православних до сектантства (101 чол.), у той час коли наведено до православ'я було 89 осіб. (11 хлистів і 78 штундистів) [15, с.181, 189].

Окрім того, Одеса перетворювалася на одне з вогнищ поширення

сектантства [17, с.447], про що яскраво свідчить низка з'їздів, які пройшли в Одесі протягом 1909 р. З 6 по 10 травня 1909 р. тут пройшов Всеросійський з'їзд штундобаптістів, які, окрім обговорення своїх питань, зробили спробу влаштувати мітинг, на якому пропагували своє віровчення та виказували деякі політичні лозунги. Результатом цього мітингу був арешт 200 його учасників, серед яких, як зазначають місіонери, було багато євреїв. На думку духовенства, “мета мітингу була, у поєднанні з єврейством, згадати старину і почати свою мерзотну, підступну пропаганду визвольних ідей, якими займались в 1905 і 1906 роках. Мета в обох (євангеліста та єврея) одна: спокушати православних людей і підривати тим головний стовп, підвалину, на якому тримається міць православної святої Русі” [19, с.263]. Іншим був з'їзд Адвентистів сьомого дня, який пройшов в Одесі 14-18 жовтня 1909 року. Він не викликав такого резонансу з боку державних силових органів, як з'їзд штундобаптістів, бо пройшов у більш-менш спокійній обстановці.

Така релігійна обстановка на Півдні України свідчила, що Православна Церква тут усе більше втрачала своє положення. Саме це пояснювало той факт, що останній, V-й Всеросійський місіонерський з'їзд пройшов саме в Херсонській єпархії в Григоріє-Бізюковому монастирі з 26 червня по 4 серпня 1917 року. З'їзд приділив особливу увагу організації відсічі “небувалій пропаганді сектантства”, а також загальним питанням про становище Церкви за нової влади, від якої церковники не могли очікувати повної підтримки в боротьбі з ворожими православ'ю течіями. По суті, п'ятим місіонерським з'їздом закінчилася історія місіонерства в Росії. Цей з'їзд наочно показав, що місіонерська діяльність Православної Церкви за 50 років фактично не мала успіху. Неприйняття православних догматів та обрядовості багатьма прошарками суспільства – інтелігенція, військові, селяни, робітники – які становили головний прошарок населення Херсонської губернії, наочно свідчили про збільшення вимог з боку населення до релігійного вчення.

Перехід до сектантства, особливо протестантського напрямку, а не до старообрядництва, показує його більший універсалізм. Православна Церква ж, лише після революції 1905-1907 рр. почала здогадуватися про свою неспроможність задовольнити релігійні потреби людини, але консерватизм і небажання багатьох верховних керівників Православної Церкви призвели до зростання відчужених від православ'я і звернення їх духовних поглядів до інших видів релігійних вчень.

У результаті в кінці XIX – на початку XX ст. відбувалися релігійні трансформації зворотного напрямку: православні → універсальний протестантизм. Це призвело до того, що території Херсонської єпархії, яка обіймала увесь Південь України, стала місцем народження багатьох сектантських вчень, які отримали загальноросійське поширення. Не останню роль у цьому відіграв і національний склад мешканців краю, де зібралися представники усіх головних християнських течій і православних схизм, що призвело тут до їх модернізації, взаємного впливу у створенні світоглядної картини, чим вони сприяли більш кращому сприйняттю їх населенням регіону.

Література:

1. *Бонч-Бруевич В.Д.* Сектанство и старообрядчество в первой половине XIX века // Избранные сочинения. – В 3-х т. – Т.1. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С.265-307.
2. *Державний архів Миколаївської області*, ф.168, оп.1, спр.1.
3. *Державний архів Миколаївської області*, ф.168, оп.1, спр.ба.
4. *Державний архів Миколаївської області*, ф.168, оп.1, спр.278.
5. *Державний архів Миколаївської області*, ф.231, оп.1, спр.1624.
6. *Державний архів Херсонської області*, ф.198, оп.1, спр.34.
7. *Мурзакевич Н.* Материалы для истории Новороссийской православной иерархии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.9. – Одесса, 1875. – С.283-296.
8. *Мурзакевич Н.* Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.2. Отд.1. – Одесса, 1848. – С.302-329.
9. *Общее* годовичное собрание членов Одесского Свято-Андреевского Братства // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1893. – №1-2. – С.13-14.
10. *Общий* исторический очерк деятельности Одесского Свято-Андреевского братства за истекшее в 1905 году 25-летие его существования. // Херсонские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1906. – №6. – С.149-158.
11. *Общий* исторический очерк деятельности Одесского Свято-Андреевского братства за истекшее в 1905 году 25-летие его существования с более подробными сведениями за последний 1905 год. – Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1906. – 31 с.
12. *Отчет* о деятельности Свято-Андреевского братства в 1900 году на пользу христианского просвещения приходов Херсонской епархии и охранение их от религиозных заблуждений // Херс. епарх. ведомости. – 1901. – №16. – С.538-556.
13. *Отчет* о состоянии раскола и деятельность противораскольнической миссии в Херсонской епархии за 1900 г. // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1901. – №13. – С.470-475.
14. *Отчет* о состоянии раскола и деятельность противораскольнической миссии в Херсонской епархии за 1900 г. // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1901. – №14. – С.483-493.
15. *О состоянии* сектантства в Херсонской епархии в 1905 г. // Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – №7. – С.176-190.
16. *Петровский С.* Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. – Одесса: Тип. Е.И. Фесенко, 1894. – 184 с.
17. *Русское православие: вехи истории.* – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
18. *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг. – В 2-х ч. – Ч.1.(1730-1796). – Одесса, Городская типография, 1836. – 289 с.
19. *Съезд* штундобаптистов в г. Одессе // Херсонские епархиальные ведомости (отдел неофициальный). – 1909. – №10. – С.259-264.

УДК 94:291.96 "19"

ФЕДОР ЕФИМОВИЧ МЕЛЬНИКОВ В ГОДЫ ОККУПАЦИИ (1942-1943 гг.)

А.И. ФЕДОРОВА,

канд.ист.наук, доц.,

Одесский национальный политехнический университет

(Украина)

С установлением советской власти многие старообрядцы вынуждены были бежать за пределы своей родины, скрываясь от преследований большевиков. Не исключением стал и Федор Ефимович Мельников – известный

старообрядческий деятель, начетчик, писатель, который в 1930 г. эмигрировал в Румынию.

Находясь за пределами родины, он, как и многие другие видные старообрядческие деятели (например, братья Рябушинские, Дмитрий Сироткин, еп. Иннокентий (Усов) и др.), продолжал дела, начатые до переселения, по укреплению старообрядчества.

Федор Ефимович считается апологетом старообрядчества, его перу принадлежит первая монография по истории старообрядческой церкви – “Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви” (Барнаул, 1999). Безусловно, изучение деятельности и мировоззрения этой личности принадлежит к довольно актуальным проблемам, о чем свидетельствует и число работ о нем [1-8 и др.]. Однако жизнь Ф.Е. Мельникова во время Великой Отечественной войны, в годы оккупации еще мало исследована. Эту задачу мы и попытаемся в некоторой степени раскрыть в данной статье, прежде всего, на основе выявленных документов на Хуторе Писк (Браила, Румыния). Нами были обнаружены письма, адресованные Федору Ефимовичу Мельникову, датирующиеся 1942-1943 годами, а также его личные записи, письма, не дошедшие до адресата. Этот корпус документов и позволяет в некоторой степени пролить свет на жизнедеятельность Федора Ефимовича в годы оккупации, а также на положение старообрядцев в обозначенные хронологические рамки.

Прежде чем перейти к рассмотрению деятельности Федора Ефимовича в годы оккупации, обратимся к его биографическим данным. Родился он в 1874 г. в г. Новозыбкове в семье старообрядческого священника. Еще в молодые годы стал начетчиком, участвовал в диспутах с миссионерами, проходивших сначала в Новозыбкове и соседних приходах, а затем на Кавказе, в Бессарабии, на Алтае, в Москве и т.д. Ф.Е.Мельников также занимался публицистической деятельностью: его статьи печатались в многочисленных старообрядческих периодических изданиях; он редактировал первые старообрядческие газеты “Утро” и “Народная газета”.

Но приход к власти большевиков несколько изменил его планы. В конце 1918 г. большевистская власть запретила ему публичные выступления, закрыла журнал “Слово церкви” и отстранила от должности директора старообрядческого института, после чего Ф.Е.Мельников вынужден был уехать в Барнаул, где издавал журнал “Сибирский старообрядец”.

В 1920 г. томским губсудом он был заочно приговорён к расстрелу по делу “О контрреволюции и сокрытии церковных ценностей” [3, с. 9]. После этих событий Федор Ефимович вынужден был скрываться в таёжных скитах и на отдалённых заимках Алтая. В 1925-1930 гг. жил на Кавказе. В 1930 г. смог перейти границу (переплыв ночью р. Днестр) и поселиться в Румынии, привезя туда свои рукописи.

В Румынии Ф.Е.Мельников активно включается в работу. В 1930-е годы в Румынской Православной Церкви наблюдаются гонения на старостильников, что затронуло и старообрядцев, ряду их храмов угрожало закрытие. В этой связи на Белокрыницком Соборе 1936 г. было решено ходатайствовать перед

правительством о легализации старообрядцев. В результате многократных ходатайств лишь в мае 1947 г. румынское правительство утвердило написанный Ф.Е. Мельниковым статут церкви, таким образом, старообрядческая церковь в Румынии была официально признана и утверждена.

Прожив свыше 10 лет в Румынии, осенью 1941 г. Ф.Е. Мельников возбудил ходатайство о разрешении ему переехать в Тирасполь. Но дело не так быстро сдвинулось с мертвой точки. 23 апреля 1942 г. он пишет письмо матушке Глафире, в котором упоминает: *“Я хлопочу, чтобы мне разрешили выехать или в Транснистрию (за Днестр) или на мою Родину – в Украину. Но пока еще не получил на это разрешение... Хотел бы поселиться в Славском монастыре. Но во-первых, меня туда никто не зовет... Во-вторых, мне как иностранцу не дозволяется никуда выезжать из того места, где застала меня война. Вот и сижу на одном месте, Слава Бога, пока благополучно... [здесь и далее в цитатах сохраняется орфография и пунктуация оригинала – А.Ф.]”* [10]. Из этого отрывка мы видим, что Ф.Е.Мельников имел непреодолимое желание выехать из Браилы, а вот вопрос куда не ставился однозначно.

Среди обнаруженных документов имеется отписка немецкого посольства в Бухаресте от 10 апреля 1942 г. на письмо Ф. Е. Мельникова от 2 апреля 1942 г., в которой сообщалось, что его письмо направлено в Немецкое консульство в Галац, где он сможет достичь соответствующего решения [10]. Скорее всего – это было письмо-ходатайство о разрешении переселения. Также в архиве содержится отрицательный ответ совета министров Румынии от 9 мая 1942 г. на просьбу Ф.Мельникова о разрешении поездки в Приднестровье. По данным М. В. Шкаровского, лишь 27 августа 1942 г. Федор Ефимович смог переселиться в Тирасполь, устроившись уставщиком при старообрядческой церкви, где произносил проповеди по обличению безбожия. В то же время, указывает автор, Мельников подал прошение о включении его в состав Румынской Православной Миссии в Транснистрии [11]. Хотя в энциклопедических данных, указывается, что Ф. Е. Мельников в “1941-1942 гг. находился в России при румынской церковной миссии” [12]. Нам участие Ф. Е. Мельникова в Миссии в 1941 г. представляется сомнительным.

Переселившись в Приднестровье, Федор Ефимович бывал в Одессе. Об этом косвенно свидетельствуют обнаруженные нами в архиве документы: рецепт на очки, выписанный одесским профессором Е.М.Фишером 5 октября 1942 г., а также письмо Николая Гусева из Варшавы, написанное в середине августа и попавшее к адресату лишь в конце октября 1942 г., в котором содержится просьба навести справки о его домах в Одессе. Возможно, эти поездки были связаны с деятельностью Ф.Е.Мельникова в Румынской Православной Миссии.

18 октября 1942 г. в Тирасполе были запечатаны две с большим трудом восстановленные старообрядческие церкви, а 20 октября Ф. Мельникова вызвали в полицию, арестовали и без всякого допроса и обвинения, как утверждает М. Шкаровский, заключили в концлагерь Новые Онешты [11]. Это был лагерь мирного населения, находящийся в Лопушнянском районе Кишиневского уезда [13].

Относительно пребывания Ф. Е. Мельникова в лагере Новые Онешты у нас нет определенной информации. Однако можно с уверенностью сказать, что в начале ноября 1942 г. Ф.Е.Мельников вернулся в Браилу. На это наталкивают письма Александра Свистунова, адресованные Федору Ефимовичу. Одно из них не имеет датировки, второе – датируется 12 ноября 1942 г. По содержанию писем можно констатировать, что письмо, не имеющее датировки, написано ранее второго. В письмах идет речь о возвращении Федора Ефимовича. А.Свистунов пишет: *“Спешу выразить свою радость (конечно относительную) о Вашем благополучном возвращении на свое старое место. Мы, а в особенности я, сильно переволновался когда Вас арестовали. Я по истечении часа пошел узнать, что случилось с Вами. В участке мне сообщили, что Вас отправили в центральную кестуру. Пошел туда. Мне сказали, что есть, но видеть его, то-есть Вас, нельзя. Конечно, причину ареста не объяснили. Я сейчас же отправился к примаря, зная, что он обещал вам свое содействие. Но ... хорошо обещать, когда все благополучно – конечно примарь, как говорят, умыл руки. Так и недобился толку. На другой день я пригласил Донцова и мы воехали в Парканы. К нашему горю сообщили, что Вас только что отправили в Тигину. Я так и подумал, что Вас отправят на место Вашего жительства: что и подтвердилось Вашими телеграммой и письмом”* [10]. В этом отрывке, как видно, также не упоминается о концлагере.

Первое письмо было послано не почтой, а через диакона Фесклия, с ним же были переданы деньги в сумме 26 199 лей и 170 марок, а также вещи. Относительно книг А.Свистунов сообщал: *“Советския книги мне сказали чтобы не посылать, т.к. при проверки выйдет недоразумение”* [10].

Во втором письме от 12.11.1942 г. сообщалось, что согласно поручению из пришедшего письма высылаются Ф.Е.Мельникову: *“1. Тюфяк, 2. Одеяло, 3. Одеядьце, 4.Коврик, 5. Кружку, 6. Книги: Календарь, краткое наставление о браках Философский словарь... История ВКП. и словарь иностранных слов, 7. Конверты и 8. Очишник.”* [10]. Что касается остального имущества, то сообщалось, что все книги запакованы в ящики и забиты; журнал «Церковь» за все годы и три ящичка с записками забраны к себе домой с целью безопасности, а также А.Свистунов сообщал, что может быть и сам будет их пересматривать.

В письме затронута и довольна тяжелая тема о горестном положении Федора Ефимовича, в чем он отчасти винил Александра Свистунова, который советовал выехать из Румынии [10].

Перед праздником Рождества румынские власти потребовали от старообрядцев безоговорочного перехода на григорианский календарь, сообщив, что в противном случае все их церкви будут закрыты, а священники отправлены в лагерь. Это требование было отвергнуто, что повлекло новые репрессии. Попал в заключение и белокрыницкий митрополит Тихон. 11 января 1943 года он был взят под стражу “вследствие его враждебного отношения к официальному календарю” [15]. Согласно докладу полиции, целью ареста было стремление “окончательно ликвидировать липованский стилизм” [11]. После ареста митрополит был сослан в лагерь.

25 января с.с. 1943 г. Ф. Е. Мельников пишет письмо Елисею

Николаевичу, в котором просил его как избранного соборно члена “статутной комиссии и вообще по ходатайствам за старообрядчество” поехать в Бухарест и хлопотать об освобождении митрополита [10].

Находясь в лагере, митрополит Тихон написал обращение к маршалу Антонеску, писал ему и Ф.Мельников: “Правительство Румынии принуждает нас, старообрядцев, во что бы то ни стало, принять в церковную практику новый календарный стиль. Принятием этого стиля мы подпадаем под грозные проклятия и анафемы целого ряда свв.Соборов Вселенской и Русской Поместной Православной Церкви, мы нарушаем и разрушаем Апостольские и Вселенских Соборов каноны и вековечные уставы св.Церкви о службах церковных, о постах и мясоедах. Кроме того, местные власти запрещают нам совершать богослужения даже в такие праздники богородичные и святых Божиих, каковых нет в румынских календарях, но которые имеются в русских богослужебных книгах, и которые мы до сих пор совершали свободно” [14]. Стойкость старообрядцев заставила румынские власти летом 1943 г. временно смягчить свою религиозную политику, были освобождены и арестованные священники, и миряне. Владыка Тихон вышел из тюрьмы немного раньше. В апреле 1943 г., стремясь наладить отношения с русскими старообрядцами, руководитель Православной Миссии в Транснистрии митрополит Виссарион (Пуя), ссылаясь на просьбы местных старообрядцев, обратился к маршалу Антонеску с ходатайством об освобождении белокрыницкого митрополита, особо отметив политическую целесообразность этого жеста и преклонный возраст митрополита. По данным П.Шорникова, митрополит Тихон был освобожден в мае 1943 г. [16], а А.Панкратов утверждает, что владыка Тихон находился в концлагере до 1944 г. и был освобожден только после вступления на территорию Румынии Советской армии [17].

Следует упомянуть, что Федор Ефимович постоянно много читал, писал, в годы оккупации он практически завершил свой главный труд “Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви”. Его произведения переводились и на румынский язык Марией Вавилин, проживающей в Оттопени, в частности в письме от 10 августа 1942 г. она отмечала, что работу по отношению к старообрядческой церкви она перевела к сроку – 24 июля.

В начале 1943 года Ф. Е. Мельников вновь находился в Тирасполе, что видно из адреса писем. Известный старообрядец Д. Сироткин хлопотал о денежном переводе ему по новому адресу, однако получив его 30.04.1943 г., узнает, что Ф.Е.Мельников вновь выехал в Браилу [10].

В архиве содержится также письмо Ф.Е.Мельникова Д.Сироткину, из которого мы черпаем информацию о его положении: *“Большое мое горе, что не могу с Вами связаться письмами... Пишу о себе кратко. В настоящее время я здоров. Но одно время был при смерти... Из Тирасполя я возвратился не по своей воле и тут уже, после Пасхи, пробыл в одном отдаленном месте два месяца то же не по своей воле.... Пишу по-немногу. Историю старообрядчества давно закончил. Работаю теперь над очерками нашего церковного исповедания. Но печатать это можно будет только после войны...Сейчас хлопочу о своем переезде в Оттопень (в 17 км от Бухареста)”*

[10].

В сентябре 1943 г., как указывает М.Шкаровский, Ф.Мельников был освобожден из лагеря. Проанализировав письма, мы можем прийти к выводу, что в концлагерь Новые Онешты, Ф.Е.Мельников был заключен, вероятно, в 1943, а не в 1942 г. По освобождению, Ф. Е. Мельников получает приглашение занять пост миссионера в Транснистрии, по указанию того же автора. Он немедленно переехал в Одессу и начал читать лекции. Миссия приступила к изданию его апологетических сочинений [14]. Преследования богослужений по старому стилю прекратились, этот вопрос был предоставлен для решения мирянам и священникам в каждом отдельном приходе; начали проводиться религиозные радиопередачи на русском языке и т.п. [18]. Таким образом, коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны существенно повлиял и на смену тактики румынского правительства относительно религиозной политики.

Итак, выявленные документы дают основание утверждать, что жизнь Федора Ефимовича Мельникова в период 1942-1943 годов была не из легких, но это не сломило его боевой дух, он продолжал свою писательскую деятельность и активную борьбу по защите старообрядчества.

Безусловно, мы осознаем, что приоткрыли лишь небольшую завесу в изучении жизни Ф. Е. Мельникова в годы оккупации, предстоит еще немалая работа по выявлению новых документов, при помощи которых, возможно, удастся воссоздать всю картину этого периода.

Література:

1. Пауков В. Поборник древнего благочестия. – 27.02.2002 // <http://religion.russ.ru/books/20020227-paukov.html>.
2. Лоскутов Ю.В. Ф.Е.Мельников как философ (штрихи к портрету) // Старообрядчество: история, культура, современность. Матер. VIII Междун. науч. конф. - Т.2. - М. 2007. – С.49-56.
3. Кузьмина Л. Религиозный и политический идеал старообрядцев в трудах русского богослова XX века Ф.Е. Мельникова // http://semeyskie.narod.ru/history_meln.html.
4. Колупаев В. Книги Ф.Е. Мельникова в Русском Зарубежье // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Выпуск 6. – Одесса, 2009. – С.246-249.
5. Приль Л.Н. Ф.Е.Мельников: вехи сибирской биографии // Старообрядчество: история, культура, современность. - М.: 2007. - Вып.12 // <http://samstar-biblio.ucoz.ru/publ/63-1-0-1219>.
6. Пригарин А.А. О спорах в заграничном старообрядчестве 1935 г.: публикация писем Ф.Е. Мельникова и отца Игнатия // Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность. – К., 2008. – С.120-143.
7. Панкратов А. Деятельность Федора Ефимовича Мельникова в старообрядческой Измаильской епархии в середине 1930-х годов // Духовные ответы. – 2000. - Вып. 13 – С.66-82.
8. Иванов Л. Последний защитник Христианства Федор Ефимович Мельников (1874 – 1960). – Браил, 2010.
9. Мельников Ф. Е. // Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря. - М.,1996. – С.168.
10. Архив церкви Рождества Пресвятой Богородицы хутор Писк (Румыния).

11. Шкаровский М.В. Православная Церковь Румынии и церковная жизнь на занятых румынскими войсками территориях с 1918 по 1940-е гг. Ч. 4. // <http://www.bogoslov.ru/text/656598.html>
12. Религиозные деятели и писатели русского зарубежья. Мельников Федор Ефимович // http://zarubezhje.narod.ru/mp/m_009.htm
13. Список концлагерей и мест массовых захоронений мирных жителей на оккупированных территориях. Кишиневский, Оргеевский, Рыбницкий, Сорокский уезды, Тираспольский район // http://nepokoreonnie.ucoz.ru/publ/moldavija/kishinevskij_orgeevskij_rybnickij_sorokskij_uezdy_tiraspol'skij_rajon/6-1-0-62
14. Православная Русь. - 1944. - № 5-6. - С.16.
15. Тихон (Качалкин) // <http://bescennyjstojchnik.tk/personalii-po-alfavitu/tixon-kachalkin>
16. Шорников П.М. Старообрядцы и оккупация. 1941-1944 // Старообрядцев Молдавии живое слово. Матер. Междунар. научно-практ. конф. - Кишинев, 2003. - С. 86.
17. Панкратов А.В. Белокриницкая иерархия // Православная энциклопедия. - М., 2003. - Т. IV. - С. 555.
18. Шкаровский М.В. Нацистская Германия и Православная Церковь. Глава III. Религиозное возрождение на оккупированной территории СССР. § 5. Румынская религиозная политика на Юго-Западе Украины // <http://собор.narod.ru/txt/odessa/war.html>.

УДК 291,4 247,3 (477.7)

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА КИШИНІВСЬКОГО І ХОТИНСЬКОГО ГАВРИЇЛА (БЕНУЛЕСКУ- БОДОНІ) В БЕССАРАБІЇ ТА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

А.О. ФИЛИПЕНКО,

історик,
магістр державного управління
(Україна)

Екзарх Молдо-Влахійський митрополит Кишинівський і Хотинський Гавриїл (Бенулеску-Бодоні) (1746 – 1821 рр.) належить до провідних діячів Російської православної церкви кінця XVIII – початку XIX-го століття. Займаючи протягом свого життя провідні посади в церковній ієрархії (1792 р. – митрополит Молдавський, 1793 – 1799 – керівник Катеринославської єпархії, 1799 – 1803 – митрополит Київський та Галицький, 1808 – 1812 – екзарх Молдавії, Валахії та Бессарабії, 1813 – 1821 рр. – митрополит Кишинівський та Хотинський), він відіграв значну роль у зміцненні позиції православ'я на землях Правобережної України, приєднаних до Російської імперії після розділів Речі Посполитої у 1772, 1793 та 1795 рр., у Новоросійському краї та Бессарабії.

Саме останній період діяльності Гаврила як митрополита Кишинівського та Хотинського викликає особливий інтерес, оскільки він стосується не лише історії сучасної Республіки Молдова, але й історії Півдня України. Починаючи із створення Кишинівсько-Хотинської єпархії у серпні 1813 р. і до 1837 р. до її складу входили не тільки Бессарабська область, але й так званий Очаківський край з містами Одеса, Тирасполь, Очаків.

Переважна більшість літератури стосовно діяльності митрополита Гаврила на чолі Кишинівської та Хотинської єпархії була оприлюднена у дореволюційний період [1], де вона отримала переважно схвальну оцінку. Втім,

в останній період зростає інтерес до діяльності цього церковного діяча [2], що певним чином викликано процесами, які відбуваються у сучасній Республіці Молдова.

Після приєднання до Росії культурна ситуація залишалася складною. 1812 р. в краї нараховувалося 41 160 родин, або біля 240 000 осіб, близько 250 церков та 26 монастирів [3, с. 136]. Ситуацію ускладнилася тим, що, як пояснює історик, в приєднаних землях “зрадники молдо-влахійці та поляки” розповсюдили чутки, що місцеві селяни (які були особисто вільними) будуть покріпачені. Подібні настрої та епідемія чуми призвели до еміграції молдавських родин з Бессарабії до князівства Молдавія.

Ситуація була настільки складною, що довелося втрутитися митрополиту. 1815 р. він розіслав грамоту молдавською мовою, в якій запевняв, що місцеве населення не буде покріпачене.

Говорячи про просвітницьку діяльність митрополита Гавриїла, слід зазначити, що йдеться не лише про просвітництво релігійне, якому він приділяв значну увагу, але й про культурне просвітництво взагалі. Серед інших заходів слід виділити три ключові події:

16. заснування Кишинівської духовної семінарії;
17. створення Шляхетного пансіону при семінарії;
18. відкриття екзаршої типографії та книговидавництва.

Ознайомившись із станом справ у новоствореній єпархії, митрополит усвідомив, що значна частина священнослужителів не має жодної освіти, а деякі з них навіть не розуміють зміст священнодійства, не було достатньої кількості кандидатів для рукопокладення у священники. Крім того, згідно до Духовного регламенту в кожній єпархії мала бути власна семінарія. [4, с. 421].

У зв'язку з цим Гавриїл подав прохання до Священного Синоду та звернувся до адмірала П. Чічагова, якому підлягала світська влада у Бессарабії з пропозицією щодо створення семінарії [5, с.4].

31 січня 1813 р. була офіційно відкрита Кишинівська семінарія у складі двох класів – підготовчого та граматичного, хоча сам митрополит, як людина рішуча прийняв рішення про її ствердження, ще не очікуючи дозволу Св.Синоду у вересні 1812 р. [6, с.60]. У своєму проханні щодо відкриття Семінарії митрополит передбачав, щоб у цій церковній установі викладали “молдавську національну мову, щоб учні могли на цій мові проповідувати народу слово Боже і добрі нрави”.

Гавриїл сам був вихованцем Київської духовної академії і під час перебування на чолі Київської та Галицької митрополії опікувався питаннями духовної освіти. Тож не дивно, що за основу семінарії була взята структура саме Київської духовної академії.

Викладацький склад семінарії складався з соратників митрополита як з часів його перебування на чолі Київської та Галицької митрополії, так і під час його діяльності як Екзарха Молдо-Влахійського. На чолі семінарії був поставлений “права рука” Гавриїла протоієрей Петро Куницький (у 1803-1808 та 1821-1837 рр. – настоятель Одеського Спасо-Преображенського собору), префектом – Іван Несторович, економом – Ісідор Гербановський [6, с.60].

У цілому українці переважали серед викладацького складу Кишинівської семінарії. 1823 р. в ній викладали 25 викладачів, з яких 17 були українцями, 2 – росіянами, 3 – греки, 1 – з Галіції (теж, можливо, українець), один румун з Трансільванії та один – невідомої національності [6, с.61]. 1814 р. митрополит особисто розробив лекційний план: граматики, поетика, риторика, логіка, географія, теологія, історія, математика, а також мови: грецька, латинська, російська та молдавська – обов'язкові, французька та німецька – за бажанням.

Враховуючи, що на той час семінарія була єдиним навчальним закладом у Бессарабії, згідно до клопотання перед імператором бессарабського губернатора С.Стурдзи семінарія була відкрита як для дітей духовного стану, так і для дворян. Але спочатку бажуючих навчатися у семінарії виявилось небагато. Не поспішали віддавати своїх дітей туди і місцеві священники. Так у 1813 р. з 53 учнів у всіх класах тільки 7 були дітьми священників [6, с.61]. Стурбований таким станом справ, митрополит двічі видавав укази, яким змушував священників під загрозою покарання віддавати своїх дітей у семінарію.

1816 р. Гавриїл за бажанням бессарабського дворянства відкрив при семінарії шляхетний пансіон для виховання дітей бессарабських дворян, який проіснував до 1834 року і замінював собою обласну гімназію, користуючись правом випуску дворянських дітей, які завершили повний п'ятирічний курс навчання у чині XII класу [7, с.88]. Головним завданням пансіону була підготовка високоосвічених чиновників для адміністрації. Викладали у пансіоні викладачі семінарії.

Слід зазначити, що інший світський навчальний заклад на території Кишинівсько-Хотинської єпархії – Рішельєвський лицей було створено роком пізніше – у 1817 р. А до створення Херсонської духовної семінарії в Одесі у 1838 р. Кишинівська семінарія залишалася основним духовним навчальним закладом для південних регіонів Російської імперії. Наприклад, у 1828 р. вже після смерті митрополита, з 54 учнів 45 були вихідцями з Херсонської губернії, в першу чергу, з Тираспольського повіту [6, с.63].

Незважаючи на те, що спочатку бажуючих навчатися було не так багато, вже на другий рік після її відкриття в ній нараховувалося 78 учнів при чотирьох вчителях, ректорі та префектові, а у 1820 р. – вже 182 в шляхетному пансіоні при семінарії у 1820 р. було 18 учнів, з яких 8 – діти місцевих дворян.

1820 року почалося впровадження в Бессарабії ланкастерських шкіл, основна робота з впровадження яких розгорнулася вже при наступникові Гаврила – архієпископі Дімітрії (Сулімі). Наступним кроком було створення екзаршої типографії. Не в останню чергу це було викликано нестачею богослужбових книжок на молдавській мові. Яська типографія не могла виконати замовлення, а користуватися послугами київської типографії було складно через посилений карантин (у 1813-1814 рр. в Бессарабії була епідемія чуми).

У своєму клопотанні, надісланому до Св.Синоду, він відзначив, що як парафіяльні церкви, так і монастирі та скити не мають “духовних книг, що служать настановою до богослужіння”, завдяки чому місцеве духовенство змушене купувати церковні книги, надруковані в Австрії у греко-католицьких

типографіях. Остання було заборонене. “За такого стану справ я, згідно до пастирського обов’язку мого, визнав за необхідне влаштувати в Кишиневі, при митрополітанському домі, типографію для друкування молдавською та слов’янською мовами церковних книг для місцевої єпархії” – писав він [8, с.345].

27 травня 1814 р. був отриманий дозвіл Св.Синоду на відкриття типографії. Однак, як і у випадку з відкриттям семінарії, Гавриїл почав діяти ще до того, як отримав благословення керівництва церкви. Доки велася переписка із Петербургом, він знайшов необхідні кошти, заклав будівлю типографії, придбав станки, інструменти та машини, купив шрифти, виписав із Німецького монастиря досвідченого типографа, монаха Ігнатія, росіянина за походженням, який добре знав молдавську мову.

Характерно, що Св.Синод, наказав, щоб «переклад церковних книг, що друкуються в екзаршій типографії як слов’янською, так і молдавською мовами здійснювався з книг, що вийшли з тиснення в московській синодальній типографії, для підготовки до друку нових видань, крім різноманітних звірень і виправлень, потрібно було робити в молдавських книгах відповідні додавання згідно слов’янських книг російського друку з метою придання першим характеру єдності та згоди з останніми.

Вже через чотири дні після отримання офіційного дозволу митрополит урочисто відкрив типографію. Виконання умов Св.Синоду було пов’язано із деякими труднощами. В молдавських літургійних книгах було чимало грецьких та болгаро-слов’янських вкраплень.

Роботу щодо коректури, виправлення та перекладу книг були розділені між митрополитом Гаврилом та вікарним єпископом Дімітрієм (Даніїлом Сулимою), ще одним українцем – соратником кишинівського архіпастиря. Митрополит взяв на себе переклад книг догматичного та канонічного змісту, тоді як Дімітрій працював над перекладом Загальної Мінеї, Псалтиря та Службника, а також вніс додавання та виправлення в молдавський Требник.

Однак першою книгою, яка була надрукована в екзаршій типографії стала книга цілком світська – Букоавне (Буквар), перший шкільний підручник Бессарабії, який вийшов накладом в 1200 екземплярів. Наступного року вона була перевидана аналогічним накладом. Книга була надрукована кирилицею на молдавській мові і супроводжувалася паралельним слов’янським текстом. 1815 року був виданий Летургієр (Службник), згодом Псалтир, Загальна Мінея та інші книги, які були підготовлені до друку Дімітрієм (Сулимою). Разом з ними видавалися книги догматичного характеру, такі, як Катехізіс, перекладений з слов’янської. Друкування проводилося з виправлених книг московської синодальної типографії.

Крім книг богослужбових, типографія друкувала різноманітні духовні статті та збірки, шкільні підручники для кишинівських семінаристів (наприклад Граматіке русяске – Російська граматика), циркуляри, накази та розпорядження світської влади. З 1814 до 1821 рр. типографія видала для Бессарабії 19320 екземплярів книжок [9, с.249]. Крім того, митрополит за пропозицією Російського біблійного товариства (РБТ) брав активну участь у підготовці

видання Біблії молдавською мовою. Для розповсюдження в Бессарабії виданих РБТ книг Старого та Нового заповітів молдавською мовою, а також видань Біблії іншими мовами 27 вересня 1817 р. було створено Бессарабське відділення Російського біблійного товариства, віце-президентом якого став Гавриїл [10, с.286-287].

Безумовно, Бенулеску-Бодоні був просвітником, хоча у даному випадку, термін “просвітництво” має в собі інший зміст, ніж той, що вкладали в нього у XVIII- XIX століттях. В першу чергу, він опікувався освітою духовного стану. В умовах селянської країни, де парафіяльна церква була для селянин центром Всесвіту, відповідно висувалися і нові вимоги до рівня освіченості священництва.

Незважаючи на обмежений характер просвітницької діяльності митрополита Гаврила, вона мала більш глибокі наслідки. Незважаючи на те, що молдавська мова в 30-60-ті роки XIX-го століття була виключена з освіти та богослужіння на території між Прутом та Дністром, нетривалий період її використання заклав основи для молдавського національного відродження на початку XX-го століття. Саме священники були у перших лавах боротьби за молдавську мову під час революції 1905-1907 рр.

Крім того, Кишинівська духовна семінарія тривалий час залишалася важливим освітнім закладом Бессарабії. Серед її випускників були не лише духовні особи, але й ті, хто вніс значний внесок у молдавську національну культуру, зокрема, поет Олексій Матеевич, автор сучасного молдавського гімну, скульптор Олександру Племядяле та інші.

Випускниками шляхетного пансіону були видатні діячі молдавської літератури та мистецтва – брати Хіждеу, К.Негре, А.Руссо, А.Донич К.Стаматі. Не менш важливим було і значення його видавничої діяльності. Сучасний молдавський історик В.Статі вважає, що митрополит Гавриїл “своєю різносторонньою діяльністю, виданням книг для молдавських церков та священників... на десятиліття вперед продовжив молдавський напрям в церкві, національну орієнтацію молдавської культури” [9, с.249].

Слід зазначити, що до свого закриття у 1882 р. типографія відігравала важливу роль не тільки в житті Бессарабії, але частково і для запрутської Молдови. Після секуляризації церковного майна, здійсненого господарем Молдавії та Валахії Аексадру Іон Кузу у 1863 р., були закриті всі церковні типографії, внаслідок чого залишилося тільки дві молдавські типографії – у Сібіу (Трансільванія) та Кишиневі. Закриття типографії, заснованої Бенулеску-Бодоні, мало для румунської церкви довготривалі наслідки. Позбавлена можливості отримувати богослужбові книги, надруковані кирилицею, вона почала використовувати літературу, надруковану латинською абеткою [10, с.291].

Таким чином, просвітницька діяльність митрополита Гаврила мала значний вплив на культурне життя Бессарабії та Півдня України як під час його життя, так і після.

Література:

1. Жмакин В. Митрополит Гавриил Бодони // Русский архив, т.11 – С.309-377, т.12 – С.487-512; Петровский С.В. Экзарх Молдовлахийский и митрополит Киевский Гавриил Банулеско-Бодони// Записки Одесского общества истории и древностей т.ХІХ – С.68-93; Стадницкий А. Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх Молдовлахийский и митр. Кишиневский. - Кишинев, - 1894.; Чеховский В. Киевский митр. Гавриил Банулеско-Бодони. Киев, - 1905.
2. Филипенко А.А. Первый архипастырь. Жизнь и дела митрополита Гавриила (Банулеску-Бодони) - О. : ВМВ, 2009.. Флоринский Н. Жизнь и деятельность митрополита Гавриила Банулеску-Бодони. – Кишинев. – 2005; Ețco D. Mitropolitul Gavriil (Bănulescu-Bodoni) circumstanțe politice și oportunități // Destin Românesc – 2004, №3-4 – p.38-52
3. Батюшков П.Н. Бессарабия: Историческое описание. – СПб., 1892. – 231 с.
4. История Русской Церкви. – кн.8. ч.1. – М.: - 1996 – 683 с.
5. Лотоцкий П. История Кишиневской Духовной Семинарии. - Кишинев, 1913 – 125 с.
6. Popovschi N. Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși; Din nigră treptului: cîmpului de amantiri - Chișinău.: Museum, 2000 – 319 с.
7. Петровский С.В. Экзарх Молдовлахийский и митрополит Киевский Гавриил Банулеско-Бодони// Записки Одесского общества истории и древностей - т.ХІХ – С.68-93
8. Стадницкий А. Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх Молдовлахийский и митр. Кишиневский. - Кишинев, - 1894. – 432 с.
9. Стати В. История Молдовы – Ch.: S.p. – 2005. – 480 с.
10. Матеевич А. Избранное. – Кишинев.: Лит.артистикэ, - 1988 – 330 с.

УДК 27(477) “178/181”

ЗАСНУВАННЯ Й ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СВЯТО-ГРИГОРІЙСЬКОГО БІЗЮКОВА ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТІРЯ (кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст.)

О.О. ШКРІБІТЬКО,

канд. істор. наук., ст. викл.,

*Донецький державний університет управління
(Україна)*

Із здобуттям Україною державної незалежності виникли об'єктивні передумови для формування нової концепції національної історії. Усвідомлення історичних коренів змусило дослідників повернутися до об'єктивного висвітлення місця, ролі та статусу православного чернецтва в економічному і духовному розвитку суспільства. Це знаходить відображення у заходах, пов'язаних із відродженням православних храмів і вивченням їх історії. Останнім часом актуальними стали питання про заснування та розбудову монастирських комплексів південного регіону. Серед них чільне місце посідає Свято-Григоріївський Бізюків (Пропасний) чоловічий монастир, або Григоріївська Бериславська пустинь (с. Червоний Маяк Бериславського району, на північний схід від Херсона та Берислава, на правому березі Дніпра).

Обрана проблема певною мірою вивчалася в історичній літературі. Наявні на сьогодні роботи мають, переважно, інформаційний характер і комплексно висвітлюють лише окремі аспекти монастирської історії кінця ХVІІІ ст. Основна історіографічна база сформувалася упродовж дореволюційного періоду. Це було зумовлено як актуальністю монастирської тематики, так і

посиленням інтересу до релігійної історії. Найповніше проблеми заснування й економічного розвитку Григоріївського Бізюкова монастиря розглянули церковні історики, які користувалися нині втраченими документами консисторських архівів. Особливий інтерес викликають роботи архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (В.Ф.Розанова) [1], префекта Новгородської семінарії соборного ієромонаха Амвросія (Орнатського) [2] і настоятеля Бізюкова монастиря архімандрита Діонісія [3]. На підставі джерельної бази вони описали заснування обителі, визначили види, розміри та місцезнаходження монастирських володінь, схарактеризували шляхи управління цією власністю, взаємовідносини ченців із місцевим населенням.

Світська історіографія XIX ст. представлена роботами М.Н.Мурзакевича [4] та Д.І.Яворницького [5], а також окремими статистично-описовими виданнями [6].

Радянська історіографія 20-х – першої половини 80-х рр. XX ст. практично не представлена синтезними працями з монастирської історії. Антицерковна компанія й атеїстичний підхід негативно позначилися на сприйнятті радянськими дослідниками ролі чернецтва у заселенні й загосподарюванні Півдня. З 1990-х рр. у країні поживавилася робота на ниві церковного краєзнавства [7], [8].

Метою даної публікації є об'єктивне й комплексне висвітлення особливостей заснування й розбудови Бізюкова монастиря, визначення його впливу на засвоєння й загосподарювання Південної України.

Заснування майбутньої Свято-Григоріївської обителі пов'язане з інтенсивним освоєнням Російською імперією причорноморських степів наприкінці XVIII ст. Для покращення господарсько-матеріального стану Молчанської Софронієвої пустині (знаходилася в Глухівському повіті поблизу болотистого озера Молче) її ігумену Феодосію (в миру Федор Петрович Маслов) з ласки князя Г.О.Потьомкіна і за указом Новоросійської губернської канцелярії від 23 травня 1782 р. на правому скелястому і підвищеному березі Дніпра, по обидва боки так званої “Пропасної балки” поблизу м. Берислава (колишня турецька фортеця Кизикермен, а згодом так зване “запорозьке містечко”) відвели 3245 дес. степової землі, а також більше 2000 дес. землі колишніх запорізьких плавнів, що простягалися уздовж лівого берега Дніпра до р. Конки і склалися з цілої системи річок, рибних озер і заток [1, с.161], [2, с. 351-352], [3, с.3,7], [4, с.303], [7, с.266].

Ченці Софронієвої пустині витесали у скелі над Дніпром печерний скит (вибили печерну церкву, келії, поварню). Okремо була влаштована печерка-келійка, яка не сполучалася ходами з іншими приміщеннями. Своєрідний скит у скиту [8, с.70]. На підвищеному місці “Пропасної балки” 6 грудня 1782 р. ігумен Феодосій заклав масивну церкву з кам'яними стінами і дерев'яним поверхом, яку освятив 28 червня 1783 р. в пам'ять свого благодійника князя Г.Потьомкіна, в ім'я св. Григорія. Після цього обитель назвали Григоріївською Бериславською пустинею, але вона вважалася подвір'ям Софронієвої пустині. У зв'язку з тим, що храм розташовувався на високому земляному валу, його, разом із подвір'ям Софронієвої пустині, 1787 р. перенесли на низину, у більш зручне

місце [1, с.161-162], [3, с.7-10], [4, с.304], [6, с.111-112].

1787 р., на прохання архімандрита Феодосія і за сприяння князя Г.О.Потьомкіна, для Софроніївського подвір'я відмежували ще ділянку землі (20718 дес.), що простягалася від Дніпра до так званої “Червоної межі” і проходила уздовж лівого берега р. Інгульця (притоки Дніпра). Це була так звана “Інгульська дача”, що знаходилася в 25 верстах від подвір'я і мала багаті риболовні місця. Відведена земля (ділянка № 63 – 4232 дес. придатної і 622 дес. 2039 сажнів непридатної землі; ділянка № 135 – 13500 дес. придатної і 1500 дес. непридатної землі) складала приблизно 50 верст довжини та 5-8 – ширини. Вона знаходилася напроти дач майора Артакова і між дачами надвірного радника Костянтинова і князя Понятовського. На відведені землі братії видали плани і межові книги [3, с.13], [4, с.303], [5, с.350].

Отримані промислові угіддя стимулювали розвиток господарської бази Григоріївської пустині. До кінця XVIII ст. найпоширенішим промислом на півдні України було рибальство, що мало товарний характер. З рибальства іноки харчувалися, одягалися, взувалися та купували необхідні товари. Сучасники висловлювали здивування через багатство і дешевизну риби. У Дніпрі та його притоках виловлювали білугу, севрюгу, сазана, судака, сома, щуку, окуня, ляща тощо. Рибальством переважно займалися взимку та навесні. На промислах працювали самі ченці, наймані робітники та паломники. Основними снастями були сіті, неводи, човни. Серед допоміжного інвентарю – казани, діжки, ножі, мотузки тощо. Виловлена риба частково продавалася свіжою, а решта перероблялася (солили у діжках, солону ще й в'ялили на повітрі або сушили в печі). Частину сушеної та в'яленої риби продавали.

Певний прибуток братія отримувала від мисливства. Плавні були багаті на різні дерева, диких звірів (кабани, лисиці, зайці тощо) і птахів (вальшні, бекаси, качки, гуси тощо). Густим лісом і чагарником була вкрита Пропасна балка. Для полювання використовували різноманітні пастки, сільця, сітки та вогнепальну зброю. Мисливство давало їжу, одяг, служило предметом обміну і подарунків. Досить поширеним було бджільництво (пасічництво) [3, с.11]. Вулики з бджолами утримували в лісах і між полями в лісосмугах поблизу лип чи квітучих трав, або влаштовували пасіки в садочках із прилеглою до них сінокісною лукою. З настанням весни вулики з бджолами виставляли з теплих погребів на повітря. Мед споживали, виготовляли з нього різні напої, продавали. З воску виготовляли свічки для власних потреб і на продаж.

До традиційних промислів належали заготівля лісової сировини (лика, дубової та лозової кори) та збиральництво. Збирали ягоди (каліну, горобину, терен, бузину, глід, шипшину, барбарис тощо), горіхи, дикі яблука і груші, лікарські рослини (м'яту, ромашку, валеріану, кропиву, липу, чебрець тощо). Продуктами збиральництва торгували.

Сприятливі природнокліматичні умови південного регіону (достатня річкова система з водопоями і заливними луками, відносно м'який клімат, близькість портів і торговельних шляхів) зумовили прогресивний розвиток скотарства на території Григоріївської Бериславської пустині. Після її заснування ігумен Софронієвої пустині Феодосій переселив сюди декілька

іноків і перегнав з ними частину кінських табунів і рогатої худоби. В пустині влаштували стайню, сараї і загони для різної худоби. Братія заготовляла сіно [4, с.303, 305], [7, с.266]. Тваринництво розвивалося досить динамічно. Наприкінці XVIII ст. Григоріївська пустинь мала вже 2 000 голів коней, 1 000 рогатої худоби і більше 20 000 овець. Останній показник свідчив про те, що іноки виявляли значний інтерес до промислового вівчарства. Вказану худобу братія придбала протягом 15 років, частково завдяки своїй господарській діяльності, частково на пожертви колишніх запорізьких козаків. Варто зазначити, що після зруйнування Запорізької Січі заможна частина осілого козацтва залишилася на колишніх місцях і робила значні пожертви Григоріївській пустині від прибутків своїх зимівників, а інші разом із майном прийняли тут постриг [3, с.11], [4, с. 304].

Отже, в останній чверті XVIII ст. чернецтво південного регіону активно займалося високопродуктивним товарним тваринництвом. Воно постачало на ринок м'ясо-молочну продукцію (сир, коров'яче масло, молоко, сметану, ряжанку, ковбасу), промислову сировину (овечу вовну, шкіри) та засоби пересування і мало від цього значний грошовий прибуток.

На жаль, не існує даних про породи і способи утримання худоби місцевим чернецтвом. Відомо, що на Півдні коні були представлені двома породами: смугастими та степовими українськими. З кінця XVIII ст. стали розводити орловських рисаків та інші породи. Переважали верхові та робочі коні. Серед корів поширені були сіра українська степова та черкаська породи. Першу породу використовували як робочу і м'ясну, а остання давала сало, м'ясо та молоко. Дуже дбайливо ставилися до вирощування молодняку (телят, ягнят і лошат). Крім сіна і підніжного корму, корів годували половою, готували різні пійла. Робочим коням давали конюшину й овес, різні суміші, запарену полову тощо. Вівцям – сіно, солому і полову [9, с.70, 73].

З середини XVIII ст. на півдні України поширюється землеробство. Провідне місце займало виробництво зерна. Під кінець століття домінували посіви пшениці. Зокрема, під час відвідування Григоріївської пустині Катериною II 1787 р. по обох боках дороги, де повинна була проїздити імператриця, в полі стояли снопи скошеного хліба, серед якого переважала пшениця [3, с.11-12], [4, с.304-305], [7, с.266]. За пшеницею йшли жито, просо, гречка, ячмінь, овес. Під кінець XVIII ст. в посівах переважали ярові, а серед жита та пшениці – озимі. Зерно використовували на засів, харчування, утримання домашньої худоби і птиці, на продаж.

Тогочасні джерела, записки мандрівників дозволяють зробити певні висновки про урожайність зернових і стан місцевої агрокультури. Зокрема, в регіоні наприкінці XVIII ст. співіснували дві системи обробітку землі – перелогова або залежна (в південних, менш освоєних районах) та трипільна (в північних). Для оранки землі використовували важкий залізний плуг, а для боронування (розпушування) – важку борону. Для другої оранки, тобто перед посівом, застосовували рало. Основною тяговою силою були воли, іноді коні. Серпами збирали жито, пшеницю, просо і гречку, косами – ячмінь і овес. Зібраний хліб сушили в полі, вимолочували ціпами. Хліб зберігали у спеціально викопаних ямах або в стогах.

Поряд із хліборобством розвивалося городництво. Серед овочевих культур наприкінці XVIII ст. переважали: капуста, буряк, морква, цибуля, часник; серед бобових – квасоля і горох; серед баштанних – кавуни, дині, гарбузи й огірки. Для приправи культивували петрушку, кріп, хрін, селеру й салат. У джерелах згадуються посіви картоплі, кукурудзи і соняшника. Знаряддям прополювання була сапа, а копали овочі лопатами. Викопану городину кидали в корзини або відра та засипали в погребі.

Наприкінці XVIII ст. братія Григоріївської пустині займалася садівництвом [3, с.11]. У документах перелічені фруктові дерева (яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, персики й айва) та кущі (смородина, малина і полуниця). Зібрані фрукти і ягоди у свіжому й сушеному вигляді залишали для внутрішнього споживання і продавали.

У тісному зв'язку з сільським господарством розвивалася переробна промисловість. Млинарство було невід'ємною прибутковою частиною землеробського господарства чернецтва. Ігумен Софронієвої пустині Феодосій побудував на лівому березі р. Інгульця (на землях “Інгульської дачі”) водяний млин, що належав її господарському подвір'ю – Григоріївській пустині [2, с. 353], [3, с.13]. На водяному млині перероблялося зайве зерно (жито, пшениця, гречка, просо, ячмінь, кукурудза) на борошно. Мірошниками на чернечих млинах були переважно наймані робітники.

Чернецтво південного регіону дедалі більше втягувалось у ринкові відносини, постачаючи на щотижневі торги (базари), річні ярмарки і в крамниці надлишки своєї продукції.

Після смерті ігумена Феодосія (9 грудня 1802 р.) Святійший Синод 1803р. приймає рішення перевести ставропігійний Хрестовоздвиженський Бізюків чоловічий монастир із Смоленської губернії в Херсонську. Подвір'я Молчанської Софронієвої пустині (Григоріївська пустинь) дістає назву – штатний другокласний Свято-Григоріївський Бізюків чоловічий монастир, який підпорядковувався єпархіальному керівництву. Сюди ж на вказівку Синоду був переведений настоятелем із Полтавської єпархії Преображенського Лубенського монастиря архімандрит Досифей. Прибувши туди, він знайшов монастир у дуже занедбаному стані. Але стараннями архімандрита монастир знову ожив і набув квітучого вигляду [3, с.14-22], [4, с.305-306], [6, с.112].

Отже, наведений матеріал дає підстави стверджувати, що в ході інтенсивної колонізаторської політики Російської імперії наприкінці XVIII ст. розширюється сфера впливу православної церкви на землях Південної України. Створена тут Григоріївська Бериславська пустинь увібрала в себе найбільш придатні для цієї місцевості традиції господарювання і в XIX ст. стала одним із найбагатіших монастирів у Російській імперії за кількістю землі та прибутками.

Література:

1. Гавриил (Розанов), архиепископ. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.2. – Отд.1. – Одесса, 1848. – С. 140-210.
2. Амвросий (Орнатский), иеромонах. История Российской иерархии, собранная Новгородской семинарии префектом, философии учителем, соборным иеромонахом

- Амвросием: В 6 ч. – М.: Синод.тип., 1811. – Ч.3. – 761 с.
3. Дионисий. Сведения о второклассном Григориево-Бизюкове монастыре / Сост. настоятель Бизюкова монастыря архимандрит Дионисий. – Одесса: Тип. П.Францова, 1862. – 62 с.
 4. Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской // ЗООИД. – Т.2. – Отд.1. – Одесса, 1848. – С.302-329.
 5. Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К.: Веселка, 1995. – Ч.І; Ч. ІІ. – 447 с.
 6. Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии: в епархии Херсонской: в епархии Екатеринославской // Новороссийский календарь на 1873 год. – Одесса: Тип. П.Францова, 1872. – С. 109-114.
 7. Тригуб О.П., Горбенко К.В. Свято-Григоріївський Бізюків монастир: життя, загибель, воскресіння // Історія очима молодих дослідників: Зб. наук.праць міжнар. студ.наук.конф. ДонДУ. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – Т.1. – С. 265-269.
 8. Варсонофій (Подима), священноінок. Свято-Григоріїв (Бізюків) чоловічий монастир // Православний вісник. – 1998. – №1. – С. 68-75.
 9. Культура і побут населення України: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.

МІЖНАРОДНІ, ПРАВОВІ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ І ВІДНОСИНИ

УДК: 392,5:32 (477,7)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕТНОРЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

А.М. ВАРИНСЬКА,
канд. іст. наук, проф.,

С.О. ГУСЄВА,

канд. іст. наук, доц.,

*Одеська національна морська академія
(Україна)*

За умов становлення українського суспільства як державної та етнічної єдності постає загальна необхідність у нових підходах в розробці етнічної політики в багатонаціональних регіонах країни. Саме таким і є Одеський регіон, де проживає понад 100 представників різних національностей, значна їх частина проживає компактними групами. Україна є державою громадян, які живуть на її теренах, і це закріплено в Конституції держави. Статті 10, 11, 24, 119 надають конституційні гарантії забезпечення прав національних меншин, реального рівноправ'я, незалежно від національної приналежності, забезпечують відсутність привілеїв чи обмежень за ознаками етнічного походження, визнають корінними як українську націю, так і інші народи, створюють умови для збереження етнічного різноманіття, гарантують державну підтримку національного розвитку [1, с. 5-7]. Правові засади етнополітики ґрунтуються на законах України “Про національні меншини в Україні”, “Про мови в Україні”, “Про біженців”, “Про громадянство”, “Про освіту”, “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”, “Основи законодавства України про культуру” тощо. Важливою складовою цієї політики є імплантація

в національне законодавство міжнародно-правових норм щодо захисту національних прав в таких документах, як “Рамкова конвенція про захист національних меншин”, “Загальна декларація прав людини”, що сприяє утвердженню національного рівноправ'я. Надання національним меншинам та етнічним групам широкого поля прав і свобод сприяє залученню їх до активної участі в суспільно-політичному житті країни.

На сучасному етапі розвитку суспільства важливу роль в задоволенні національно-культурних потреб національних меншин є врахування громадської думки. Формування регіональної національної політики потребує активної громадської підтримки, врахування усвідомлення певних національних ціннісних орієнтацій суспільством, вплив на свідомість і культуру спілкування різних національностей. Для рішення даних проблем необхідні спільні, скоординовані зусилля державних і недержавних інституцій, необхідна розробка наукових та політичних засад, на базі яких формується власне діяльність держави та її структур, а також врахування в розробці етнічної політики на різних рівнях змін у самих етнічних спільнотах, що перебувають на території одного етнополітичного організму, варто вдумливо враховувати національні особливості кожної етнічної групи в різних місцях регіону [4, с.36].

Етнічні відносини в Україні значною мірою визначаються її внутрішніми регіональними особливостями, оскільки ряд її регіонів мають різний рівень національної свідомості корінної нації, з несхожими геополітичними, суспільно-політичними, етнокультурними орієнтаціями та з відмінним історичним досвідом. Одеська область вирізняється багатоетнічністю населення, де при переважній більшості українського населення в окремих місцях компактно проживають болгари, гагаузи, молдовани, чехи, білоруси, росіяни. На Одещині існують 88 сіл компактного проживання представників національних меншин. У національному складі українці складають 62,8 %; росіяни – 27 %; болгари 6,4 %; молдовани 5,5 %, близько 2 % складають євреї, до 1 % – білоруси, гагаузи, поляки [2, с.124-125; 6 с.3.]. Проте ситуація постійно змінюється в наслідок глобальних процесів урбанізації, її впливу на зміни в етнічному складі та етнічній поведінці населення регіону.

Етнічна регіональна політика області базується на розвитку гармонізації міжнаціональних стосунків, на збереженні та розвитку культурного надбання територіальної громади, на зміцненні гарантій забезпечення рівних прав націй у всіх сферах матеріального та духовного життя, державного управління і самоврядування, відродженні української та інших національних культур, мов, культурних традицій краю, створення сприятливих умов для розвитку етнічної мовної і культурної самобутності народів, що мешкають в області, створення умов для розвитку професійного мистецтва та самодіяльної народної творчості, естетичного та духовного виховання.

У процесі формування етнорегіональної політики місцевим державним органам необхідно враховувати етнічну ситуацію в області, її особливості, історичний, політичний досвід, економічний розвиток, розробляти чіткі програми та методики етнополітичного прогнозування. При розробці моделі управління етнічними процесами важливо враховувати роль комунікативних

процесів, а також можливості впливу ідейних і ціннісних факторів на конструювання логіки взаємодій в ситуації етнічного різноманіття [3, с. 47].

Головні принципи етнорегіональної політики області повинні застосовуватися в контексті загальнонаціональних концепцій з урахуванням проблем етнічних груп. Необхідно враховувати і попередній аналіз соціально-економічної та етнопрофесійної структури регіону та його найбільш важливих характеристик з точки зору існуючих та потенційних етнокультурних проблем і те, що будучи неоднорідним за складом населення наш регіон територіально відтворює культуру різних національностей і тому повинен мати власну програму оптимізації міжетнічних відносин та усунення протидій і ускладнень.

Практичне втілення у життя етнічного розвитку регіону знайшло відображення в регіональних програмах культурного, соціального розвитку протягом майже 20-ти річного існування незалежної України.

Відповідно до Указу Президента України від 28 квітня 2004 року “Про Стратегію економічного та соціального розвитку України “Шляхом європейської інтеграції” на 2004–2015 роки” та з метою реалізації стратегічних пріоритетів економічного та соціального розвитку регіону, Одеська обласна державна адміністрація у березні 2005 року затвердила “Стратегію розвитку Одеської області на період до 2015 року”, метою якої є покращання якості життя кожного мешканця регіону шляхом активного впливу на сукупність показників та характеристик демографічної складової через формування сучасного виробничого комплексу, здатного до розвитку та задоволення внутрішніх потреб. Програма визначає основні пріоритети і в розвитку соціальної та етнічної сфер на довгострокову перспективу.

У центрі уваги, визначені основні умови забезпечення життєдіяльності та гармонійного розвитку особистості протягом життя кожного пересічного громадянина, що є головним пріоритетом діяльності інститутів держави і відбито в програмах “Регіональна ініціатива 2002–2006 роки” та інші, в яких розроблені шляхи і механізми реалізації вказаних пріоритетів, а також завдання діяльності органів влади на середньострокову перспективу їх виконання. Гарантом ефективності та результативності реалізації Стратегії має бути відкритість та публічність органів влади в діях з її реалізації. Зворотний зв'язок з громадськістю буде ефективним індикатором дієвості Стратегії, дасть змогу оперативно реагувати на запити суспільства та коригувати напрямки розвитку регіону.

У сфері етнорегіональної політики важливе місце займає розвиток освіти національних меншин; визначення шляхів формування організаційно-економічного механізму регіональних систем вищої освіти, поглиблення спеціалізації та підготовка висококваліфікованого кадрового складу працівників культури і мистецтва; збереження, відродження та розвиток української, інших національних культур і мов, культурних традицій краю, історико-архітектурної спадщини, подальший розвиток інформаційно-просвітницької та культурно-мистецької діяльності. Для збереження, відродження та розвитку української, інших національних культур і мов планується проведення культурно-мистецьких акцій. Інформаційно-просвітницька діяльність буде спрямована на

популяризацію історико-культурного надбання, зокрема, відзначення знаменних і пам'ятних дат історії та сучасності України, ювілеїв видатних історичних, громадських, культурних діячів України. У практику роботи клубних та бібліотечних закладів будуть впроваджені нові форми роботи з населенням (експрес-презентації книг, декади книг-ювілярів, трибуни науковця, брифінг-гра, ток-шоу, інтелект-гра тощо), що дасть змогу значно підвищити рівень культурного обслуговування населення Одеської області [5, с. 6-10].

Одним із головних напрямків діяльності державних органів на місцях має стати формування структур по роботі з національними об'єднаннями, по розвитку національної культури та освіти у виконавчих структурах місцевого самоврядування, розробка спеціальних місцевих програм розвитку культури та освіти етнічних груп, підтримки ЗМІ тощо.

Важливим механізмом впливу і регуляції в етнонаціональній сфері є відділ у справах національностей та міграції облдержадміністрації, який підтримує повсякденний зворотній зв'язок з Державним Департаментом у справах національностей та міграції.

За роки незалежності в Одеській області проведено досить значну роботу щодо розвитку освіти і культури національних меншин. Щорічно, з 1999 року на базі ПНУ ім. К.Д.Ушинського для випускників шкіл з молдовською мовою навчання організовується робота обласної міжвузівської приймальної комісії. За період роботи комісії до ВНЗ було зараховано близько 300 осіб. Ряд вищих навчальних закладів (ОНУ ім. І.І. Мечникова, ПНУ ім. К.Д. Ушинського, Ізмаїльський педінститут) відкрили факультети з підготовки фахівців філології з німецької, болгарської, молдавської, єврейської мов. Відкрито гімназії та школи з болгарською, єврейською, молдавською мовами навчання. Діють національно – просвітницькі центри – польські, болгарські, єврейські, чеські, молдавські тощо. Активну роль в цьому питанні посідає ЗМІ. П'ятьма мовами ведеться трансляція передач обласного радіо. Мовами нацменшин виходять газети, тижневики, книжки, журнали тощо. В багатьох районах Одещини організовуються вечори, присвячені національним святкам, тематичним зустрічам з представниками культурно-освітніх закладів, фестивалі народної творчості кожної національної меншини. Створено та функціонує понад 60 музеїв з історії та побуту гагаузького та болгарського народів [2, с. 126-127].

Проте, використано ще не всі можливості держави, бажано ввести до практики випуск сторінок районних газет на мовах національних меншин, приділяти більше уваги розвитку національних традицій, пропаганді фольклору, обрядів, забезпечувати рівноправне представництво національних меншин в органах державної влади, посилити увагу до мовних запитів населення, виходячи з особливостей національного складу конкретного району і динаміки міграційних процесів. Саме це стане запорукою національної стабільності української держави.

Таким чином, ключовим питанням державного будівництва в Україні є ідентифікація громад різних національностей з українською державністю. Справа консолідації українського народу в значній мірі визначається рівнем державної свідомості та практичною поведінкою як самого українського етносу,

так і всіх інших етнічних спільнот.

Література:

1. Конституція України. – К.: Преса. – 2008.
2. Краснянська Н.Д. Етнокультурні процеси на Одещині. “Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри” / Зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 квіт. 2009 р./ відп. Ред. М.І.Михайлуца. – Одеса.: 2011, ВМВ.
3. Підтримка національних меншин // Чорноморські новини. – 2002. – 24 січня.
4. Пірен М. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. – К.: УАДУ, 1999.
5. “Стратегія розвитку Одеської області на період до 2015 року”. – Одеська облдержадміністрація. – 2005.
6. Як засвідчує перепис // Чорноморські новини. – 2003. – 1 лютого.

УДК 93/94:321.6/.8(470.661)

ЧЕЧЕНСКАЯ РЕСПУБЛИКА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

М.М. ИБРАГИМОВ,

докт.ист.наук., проф.,

Чеченский государственный университет,

Член-корреспондент АН Чеченской Республики

(Российская Федерация)

История и культура чеченского народа является составной частью кавказской и общероссийской цивилизаций. Чеченская Республика — это неотъемлемая часть Российской Федерации, имеющая вместе с тем внутреннее государственное самоопределение.

Чеченский этнос, тесно взаимодействуя с культурами народов России, через века пронес свои этнокультурные особенности: язык, обряды, обычаи, традиции, общественное устройство, духовно-нравственные ценности.

Российско-чеченские взаимоотношения имеют многовековую сложную и противоречивую историю. Не всегда они складывались просто.

В период царизма они во многом определялись ее имперской политикой и ответным сопротивлением народа.

В гражданскую войну чеченцы в подавляющем большинстве были по одну сторону баррикад с большевиками, однако это не спасло их от охвативших в 20-30 гг. XX в. страну массовых репрессий [1].

В годы советской власти чеченский народ вместе с другими народами СССР был вовлечен в интенсивное экономическое, политическое и культурное развитие, в благотворный процесс широкого межнационального общения и сотрудничества.

При этом среди чеченцев была ликвидирована безграмотность, сформирована национальная интеллигенция, достигнуты значительные успехи в национальной культуре. Чеченская государственность развивалась сначала в составе Горской Советской республики, а затем и отдельно как Чеченская автономная область, а с 1934 года в составе объединенной Чечено-Ингушской автономной области и с 1936 г. — Чечено-Ингушской АССР в составе РСФСР.

В годы Великой Отечественной войны с 1941-1945 гг. чеченцы внесли существенный вклад в победу над фашистской Германией, как в тылу, так и на фронтах. Более 12 000 чеченцев отправились на фронт добровольцами. Согласно последним данным исследователей, число чеченцев — красноармейцев, сражавшихся против гитлеровцев на фронтах Великой Отечественной войны, составляла около 40 тысяч человек [2]. Только в защите Брестской крепости участвовали около 300 чеченских бойцов. Более 50 участников войны из нашей республики были представлены к званию Героя Советского Союза, тысячи сынов и дочерей Чечни были награждены боевыми орденами и медалями [3]. Тем не менее, по абсурдному обвинению в объективно невозможном массовом сотрудничестве с немцами (Чечня не была оккупирована) чеченцы, как и некоторые другие народы, подверглись преступной депортации с ликвидацией их государственности. В жестких условиях депортации чеченцы внесли существенный вклад в развитие экономики и социальной сферы районов их поселения в Казахстане и Средней Азии.

После 13-летней сталинско-бериевской ссылки состоялось возвращение народа на историческую родину, началось восстановление его государственности. На этом этапе чеченцы совместно с другими народами добились заметных достижений в развитии экономики, образования, науки, здравоохранения и культуры. Вместе с тем чеченцы сталкивались с острыми проблемами связанными с невозвращением жилья, запретом селиться в местах прежнего проживания, дискриминацией по национальному признаку в кадровых и других вопросах, массовой безработицей сельского населения, состоявшего преимущественно из чеченцев. Отсутствие работы в селе и блокирование трудоустройства в г. Грозный — промышленном центре республики — принуждали значительную часть чеченцев к миграции на сезонные работы за пределы республики, отчуждая их от образования, деформируя менталитет, духовно-нравственный климат.

Распад СССР нанес тяжелый удар по межнациональным отношениям. Дезинтеграционные процессы, начавшиеся в СССР, получили наиболее опасное развитие в Чечено-Ингушетии. Совершенный в 1991 году государственный переворот в этой российской автономной республике при поддержке части высшего руководства РСФСР, явился начальным звеном в цепи последующих трагических событий. В силу стечения обстоятельств многонациональный народ Чеченской Республики был насильно выведен из экономического, политико-правового информационного поля России и ввергнут в абсурдную, братоубийственную войну. Он стал жертвой широкомасштабных военных действий, унесших тысячи жизней. Столица республики город Грозный и многие населенные пункты превращены в руины. Стерты с лица земли корпуса заводов, высших учебных заведений, здания библиотек, музеев, архивов, театров, больниц, школ, разрушен и разорен агропромышленный комплекс. В период двух военных компаний (1994-1996 гг. и 1999-2005 гг.) в Чеченской республике уничтожено более 80% ее инфраструктуры. По некоторым оценкам за эти годы в Чечне погибло 150-200 тысяч человек, стали сиротами и

полусиротами около 20 тыс. детей. В результате военных действий лишились жилья (по официальным данным) около 300 тысяч человек.

В период между “наведением конституционного порядка” и “контртеррористической операцией” в 1996-1999 г. в Чечне власть находилась в руках сепаратистов. Республика де-факто стала независимой. Однако этот “мирный” период не стал ни временем передышки, ни временем созидания. Крупные теракты и вторжение вооруженных отрядов Хаттаба и Басаева в Дагестан перечеркнули все иллюзии относительно “свободы” Чечни.

С конца 1999 г. началась масштабная вторая “чеченская кампания”, которая привела к огромным людским потерям. Эта вакханалия сопровождалась системным третированием чеченцев в федеральных и региональных СМИ как бандитов и террористов, целенаправленной фальсификацией их истории, глобализацией пресловутого “чеченского следа” [4].

Такая практика, к сожалению, продолжается и сегодня, провоцируя открытую дискриминацию чеченцев по национальному признаку в различных регионах России, превращение их в изгоев в собственном Отечестве. Это не только трагедия чеченского народа, но и трагедия всей Российской Федерации, ибо дестабилизирует, и подтачивают ее фундамент — единство составляющих ее субъектов и их народов.

После сентябрьской трагедии 2004 г. в г. Беслан, Президент РФ В.В. Путин предостерег политиков и журналистов от попыток поиска какого-либо “национального” (чеченского) следа в данном преступлении. Однако на сегодняшний день, многие российские СМИ своими необъективными, а порой, и провокационными материалами льют воду на мельницу тех, кто противится процессу стабилизации и мира в Чечне и во всей многонациональной России. В этих условиях Чеченская Республика пытается сегодня выйти из кризиса и встать на ноги. Пусть медленно, пусть болезненно и трудно, но республика возвращается к мирной жизни. Многие уже сделано на этом пути. Самое главное, усилиями республиканских властей при активной поддержке и понимании высшего руководства России, Чечне удалось добиться определенной политической стабильности, без которой это возвращение к миру и правопорядку было бы невозможным.

3 марта 2003 г. был проведен референдум по принятию Конституции Чеченской Республики и законов о выборах Президента и Парламента ЧР.

В этом важном политическом мероприятии приняло участие подавляющее большинство жителей. Это явилось судьбоносным событием для народа Чечни. Референдум проводился в непростой общественно-политической обстановке в республике.

Однако, несмотря на сложную обстановку, провокационные слухи, дающие о себе знать в определенных кругах, скептицизм и неверие в возможность и целесообразность этого мероприятия, референдум удалось провести организованно, без особых инцидентов. Население проявило высокую активность и проголосовало за вынесенные на референдум документы, сделав тем самым свой исторический политический выбор: Чеченская Республика является субъектом РФ, а чеченцы ее полноправными гражданами. Главную

роль в этом выборе сыграло уверенность нашего народа в том, что именно в составе Российской Федерации и в сообществе ее народов он не потеряет своего языка, культуры, самобытности и исторической перспективы.

Литература:

1. Концепция государственной национальной политики в Чеченской Республике. (Проект). Грозный. 2004, с.4.
2. Ошаев Х.Д. Слово о полку чечено-ингушском. Нальчик. 2004, с.27.
3. Ибрагимов М.М. Власть и общество в годы Великой Отечественной войны. М. 1998, с.104.
4. Вести Республики. 12 октября, 2004.

УДК 7.54 (045)

К ИСТОРИИ ПОЗНАНИЯ И ПОСТРОЕНИЯ ПРАВОГО ГОСУДАРСТВА

В.М. ИВАНОВ,

докт. юр. наук, проф.,

Одесский национальный морской университет

(Украина)

А.П. БОРЩЕВИЧ,

док. истор. наук, доц.,

Кишиневского государственного университета

(Республика Молдова)

Проблемы правового государства всегда волновали передовых людей, прогрессивных мыслителей древности, средневековья и современности. Вопросы типа – Что такое правовое государство? Когда появилась его идея и как она развивалась? Каковы его основные признаки и черты? Каковы цель и назначение правового государства? – практически всегда находились в поле зрения философов, юристов, историков независимо от их взглядов и суждений, а также от того, как квалифицировалось и как называлось это государство – государством ли закона, справедливости, государством всеобщего благоденствия или же государством законности.

Основа такого внимания к правовому государству заключается не только в гуманизме самой идеи его возникновения, но и в поисках путей ее наиболее адекватного оформления и эффективного осуществления.

При этом смысл и содержание идеи правового государства у одних мыслителей, политических и общественных деятелей зачастую расходились со смыслом и содержанием его у других мыслителей и государственных деятелей. Это естественно, так как каждая историческая эпоха имела свой символ, девиз, наконец, идеал, который доминировал в общественном сознании и являлся как бы путеводной звездой. “Так, идеалом древности была замкнутая, самодостаточная автаркия, которая основывалась на том, что отдельное лицо существует не для себя, а только для государства и общества. Политическим идеалом средних веков было теократическое государство, в котором имело место тотальное господство богословия и официальной церковной доктрины, на

которой либеральной политико-правовой теории было трудно получить жизнь” [1, с. 430-431].

Зачатки самой теории правового государства в виде идей гуманизма, широкого или ограниченного притязания господствующего класса принципам демократизма, установления и сохранения свободы, господства права и закона прослеживаются еще в рассуждениях передовых для своего времени людей, мыслителей-философов, историков, писателей и юристов Древней Греции, Рима, Индии, Китая и других стран Древнего мира [2, с. 455].

Весьма важным в плане формирования идей, заложивших первые камни и составивших впоследствии (в видоизмененном, приспособленном к изменившейся действительности виде) основу теории правового государства, явился сформулированный Цицероном правовой принцип, согласно которому под действие закона должны подпадать все, а не только некоторые, избранные граждане.

О значении правовых законов для нормального развития государства и ограничения произвола правителей писал Платон: “Я вижу близкую гибель того государства, где закон не имеет силы и находится под чьей-либо властью. Так же, где закон – владыка над правителями, а они – его рабы, я усматриваю спасение государства и все блага, какие только могут даровать государствам боги” [3, с.188-189]. Аналогичных взглядов придерживался и Аристотель, подчеркивая, что “там, где отсутствует власть закона, там нет места и какой-либо форме государственного строя” [4, с.16].

Европейские ученые Нового времени приняли эстафету у античных мыслителей. К. Ясперс, определяя правовое государство как государство, в котором действует свобода, основанная на законах, писал, что классический тип политических свобод, достойных подражания, сложился в Англии более 700 лет назад [5, с.215]. И действительно, этому можно найти подтверждение. В частности, в Нортхэмптонском статуте 1328 г.

Согласно Гегелю (XVIII- начало XIXв.), античное представление о государстве у Платона, Аристотеля субстанциально, но лишено момента субъективности воли и индивидуальной свободы, в воззрениях же Руссо, напротив, отсутствует субстанциальный взгляд на государство.

Государство как действительность конкретной свободы есть индивидуальное государство. В своем развитом и разумном виде такое государство представляет собой, согласно гегелевской трактовке, основанную на разделении властей конституционную монархию.

Тремя различными властями, на которые подразделяется политическое государство, по Гегелю, являются: законодательная власть, правительственная власть и власть государя [6, с.426].

Дальнейшее развитие идеи о разделении властей, об обеспечении прав и свобод граждан получили в работах Ш. Монтескье (1689-1775). “Если, – писал он, – власть законодательная и исполнительная будут соединены в одном лице или учреждении, то свободы не будет, так как можно опасаться, что этот монарх или сенат станет создавать тиранические законы для того, чтобы также тиранически применять их. Не будет свободы и в том случае, если судебная

власть не отделена от власти законодательной и исполнительной. Если она соединена с законодательной властью, то жизнь и свобода граждан окажутся во власти произвола, ибо судья будет законодателем. Если судебная власть соединена с исполнительной, то судья получит возможность стать угнетателем” [7, с. 290].

Философское обоснование учения о правовом государстве в его системном виде связывают с именами Канта (1724-1804) и Гегеля. Кант определял государство как объединение множества людей, подчиненных правовым законам. Его категоричный императив разума требовал поступать так, чтобы свободное проявление собственного произвола было совместимо со свободой каждого и соотносилось со всеобщим законом. Для Гегеля (конец XVIII – начало в.) государство было то же самое, что и право (“наличное бытие свободной воли”), но только наиболее развитое (вся система права), включающее в себя все абстрактные права личности и общества. Поэтому система права, т.е. государство в его диалектическом понимании, есть царство реализованной свободы [8, с.31].

Различные трактовки государства в гегелевской философии права: государство как идея свободы, как конкретное и высшее право, как правовое образование, как единый организм, как конституционная монархия, как “политическое государство” и т.д. – являются взаимосвязанными аспектами единой идеи государства.

Наиболее полное и последовательное отражение данный принцип нашел сначала в конституциях штатов (Вирджинии – в 1776г., Массачусетса – в 1780 г. и др.), а затем и в федеральной Конституции США в 1787 г. [9, с.372].

Словосочетание “Правовое государство” впервые встречается в работах немецких ученых К. Велькера (1813 г.) и др., а прямое закрепление идея правового государства нашла, например, в Конституции Испании **1978 г.**, провозглашающей в п. 1 ст. 1 о том, что Испания – это “социальное, правовое и демократическое государство, высшими ценностями которого являются свобода, справедливость, равенство и политический плюрализм”. Она закрепляется в Основном законе ФРГ **1949** года, в статьях 20 и 28 провозглашающим, что “Федеративная Республика Германии является демократическим и социальным федеративным государством” и что “конституционное устройство земель должно соответствовать основным принципам республиканского, демократического и социально-правового государства в духе настоящего Основного закона”. Косвенное закрепление идея правового государства получила в конституциях Австрии, Греции, Италии, Франции, Швеции, Швейцарии и ряда других высокоразвитых капиталистических государств [10, с.259].

Большое значение для совершенствования теории правового государства имеют работы **отечественных** авторов. Большое внимание в них уделяется не только основным чертам и признакам правового государства, но и наиболее важным условиям их формирования.

Более целенаправленное и академическое отражение идеи о правовом государстве получили в работах представителей теории и философии права.

Так, к убеждению о наличии твердых принципов и бесспорных элементов в праве, над которыми ни государство, ни политика не властны, приходит П.И. Новгородцев [11, с.397-398]. К правовому ограничению государства в интересах отдельной личности и во имя осуществления ее прав и свобод призывал Н.М. Коркунов [12, с. 267-268]. “Право, – писал Б.А. Кистяковский, – должно действовать и иметь силу совершенно независимо от того, какие политические направления господствуют в стране и в правительстве. Право по самому своему совершенствованию стоит над партиями и поэтому создавать для него подчиненное положение по отношению к тем или другим партиям – это значит извращать его природу” [13, с.654].

Важно подчеркнуть, что названные и многие другие русские исследователи (Н.И. Палиенко, С.А. Котляревский и т.д.) связывали будущее своей страны с идеями конституционализма как одного из необходимых условий для построения правового государства, которое предполагает господство права во всех сферах государственной жизни, отрицает всякий абсолютизм и произвол власти и бесправие подвластных.

Россия вступила на путь формирования правового государства в 1906-1907 гг., что было связано с начавшимся в эти годы процессом ее перехода к конституционному строю.

Реально оценивая ситуацию в стране, отдельные ученые справедливо полагали, что конституционное государство можно считать лишь шагом к государству правовому. Оно так же далеко не сказало еще своего последнего слова, как и само право, господство которого оно гарантирует, и поддержание которого оно совершенствует в интересах развития человеческого общества.

Таким образом, несмотря на сложную и нестабильную социально-политическую обстановку, слабость общественных структур, широкую палитру мнений, основополагающие идеи правовой государственности неуклонно пробивали себе путь в российском политическом и культурном аспекте.

В 1917 г. процессы, происходящие в государственной жизни страны, получили новое направление, новое содержание: возникло Советское государство. Его первая Конституция 1918 г. закрепляла диктатуру пролетариата и беднейшего крестьянства. Как известно, диктатура представляет собой власть, которая не связана законами. В этих условиях, вопрос о правовом государстве, о господстве права, верховенстве закона был неуместен. Более того, утверждался правовой нигилизм, который сочетался с нигилизмом государственным, с недооценкой роли и значения государственно-правовых начал, институтов, норм, процедур и гарантий в общественной и политической жизни [14, с.9-10].

В теории и практике советского государственного строительства принцип разделения властей. Он трактовался как буржуазный и неприемлемый для управления советским государством. Лишь в конце 80-х годов стало возможным сколько-нибудь серьезно вести речь о необходимости создания правового государства. В качестве одного из направлений решения этой задачи можно выделить дальнейшее реформирование всей системы государственной власти. В основе этих преобразований принцип разделения властей, закрепленный

впервые в ст. 13 Декларации о государственном суверенитете Российской Федерации от 12 июня 1990 г. Новая Конституция Российской Федерации (статья 10) закрепляет это разделение.

В отечественной истории еще задолго до Ш.Л. Монтескье были попытки (“Пакты и Конституции” Филиппа Орлика, 1710 г.) создать конституционный проект независимой Украины с учетом принципа разделения власти на три отрасли: **законодательная власть** – избираемая Генеральная Рада; **исполнительная власть** – гетман, генеральная старшина и избранные представители от каждого полка; **судебная власть**; предусматривалось их единство и взаимодействие. “Пакты и Конституции” Ф. Орлика, написанные под влиянием западноевропейского парламентаризма, заложили основные принципы республиканской формы государственного правления [15, с.156].

Украинская казацкая республика – сентябрь 1649 – ноябрь 1764 г., основанная в ходе национально-освободительной войны Б. Хмельницким. Феодалное государство, во главе которого стоял выборный гетман, ликвидированное по указу Екатерины II. Украинская Народная Республика (7 ноября 1917 г. – ноябрь 1920 г.).

Первое украинское государство возникло в ходе национально-демократической революции в Украине и прошло три стадии развития – УНР, Гетмонат, Директория [16, с.59]. В декабре 1917 г. I Всеукраинский съезд Советов провозгласил установление Советской власти в Украине, а в марте 1919 г. была принята первая Конституция Украинской Советской Социалистической Республики. В дальнейшем УССР вошла в состав Союза Советских Социалистических Республик. Советская форма государства просуществовала в Украине вплоть до начала возрождения суверенитета и независимости Украины в 1990-1991 гг. Декларация о государственном суверенитете Украины от 16 июля 1990 г. положила начало возрождению государственности украинского народа. 24 августа 1991 г. Верховный Совет Украины провозгласил независимость Украины. Важнейшей вехой на пути становления украинской государственности стало принятие 28 июня 1996 г. Конституции, которая в ст.1 провозгласила Украину суверенным, независимым, демократическим, социальным, правовым государством и закрепила республиканскую форму правления, унитарную форму государственного устройства и демократический государственный режим.

По существу это Конституция Украины закрепила почти все основные принципы, свойственные правовому государству:

- Государственная власть в Украине осуществляется по принципу ее разделения на законодательную, исполнительную и судебную.

- Органы законодательной, исполнительной и судебной власти осуществляют свои полномочия в установленных настоящей Конституцией пределах и в соответствии с законом Украины.

- В Украине признается и действует принцип верховенства права.

- Конституция Украины имеет высшую юридическую силу. Законы, иные нормативно-правовые акты принимаются на основе Конституции Украины и должны соответствовать ей.

- Нормы Конституции Украины являются нормами прямого действия. Обращение в суд для защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина непосредственно на основании Конституции Украины гарантируются.

- Общественная жизнь в Украине основывается на принципах политического, экономического и идеологического многообразия.

Никакая идеология не может признаваться государством как обязательная.

Цензура запрещена.

- Государство гарантирует свободу политической деятельности, не запрещенной Конституцией законами Украины.

Эти и другие принципы правового государства, получившие конституционный статус в Украине, как и в других постсоветских республиках в значительной мере активизировали деятельность нынешних историков, философов, юристов, политологов в поисках не только сущности и свойств правового государства, но в концептуальном формировании определения “Правового государства”, которое при некоторых редакционных расхождениях авторов в итоге сводится к одному, что *правовое государство – это такое демократическое государство, в котором обеспечивается господство права, верховенство закона, равенство всех перед законом и независимым судом, где признаются и гарантируются права и свободы человека, а в основу организации власти положен принцип разделения (обособления) властей* [17, с.43].

Однако о сущности правового государства судят вовсе не только по тем положениям, которые оно содержит в своей концепции и принципах, но и по тем конкретным результатам, которые характеризуют его функциональную деятельность в жизненной сфере, благосостояние граждан, реальное обеспечение их прав и свобод.

В этой связи правовое государство, получившее в Украине и ряде других стран конституционный статус, просматривается в далеко неопределенном будущем. Наше отдаление от свойств правового государства обуславливается известными нам причинами резкого социального контраста в жизни членов современного общества; неупорядоченностью деятельности органов государственного механизма, недостаточной гарантированностью экономических, политических и юридических прав и свобод человека и гражданина, неудержимостью коррумпированности и извращением принципа “разделения властей”.

Однако, объективный процесс нашего стремления достижения государства — равного правовому, не удержим и обусловлен наращиванием демократических норм и принципов в современной жизни.

Литература:

1. Общая теория права и государства под ред. В.В. Лазарева, 3-е изд., М., Юрист, 1999.
2. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира. М., 2001.
3. Платон. Соч. т. 2, ч. 2 М., 1972.
4. Аристотель. Политика, М., 1911.
5. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.

6. История политических учений. Учебник для вузов. Изд 2-е под общей ред. члена-корреспондента РАН, докт. юр. наук В.С. Нерсесянца. М.: НОРМА-ИНФРА, 1968.
7. Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1955.
8. Гегель Г.В. Философия права. Соч. т.8, М.-Л., 1934.
9. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). Учебник, Харьков, Эспода, 2005.
10. Марченко М.Н. Правовая система современного мира. М., 2001.
11. Новгородцев П.И. Государство и право//Вопросы философии и психологии, т. 7, 1904.
12. Коркунов М.Н. Лекции по общему государственному праву СПб., 1914.
13. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. М., 1916.
14. Нерсесянц В.С. Правовое государство: история и современность//Вопросы философии, 1989., №3.
15. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). Учебник. Харьков, Эспода, 2005.
16. Основы государства и права Украины в вопросах и ответах. Харьков «Одиссей», 2000.
17. Основы государства и права под ред. академика Кутафина О.Е. М., Юристъ, 1994.

УДК 504:340,134(477,7)

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ УГОД У ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ

О.В. ЛОГІНОВ,

старший викладач,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Найважливішими джерелами міжнародного екологічного права є Декларація ООН з навколишнього середовища, яку прийнято в 1972 р. на Всесвітній конференції ООН з проблем навколишнього середовища (Стокгольм, Швеція); Всесвітня стратегія охорони природи, прийнята МСОП (1980 р.); “Декларація Ріо”, яку схвалено міжнародною конференцією з навколишнього середовища і розвитку в 1992 р. (Ріо-де-Жанейро, Бразилія).

Роль у реалізації положень цих документів та інших міжнародних конвенцій відіграє спеціалізована організація під назвою Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), а також інші структури Організації Об’єднаних Націй (ЮНЕСКО, ФАО, ВОЗ, МАГАТЕ).

Міжнародне співробітництво України в екологічній сфері визначається основними напрямками державної екологічної політики, а також міжнародними та міждержавними договорами та угодами.

Розв’язання сучасних екологічних проблем в Україні можливе тільки в умовах широкого й активного міжнародного співробітництва всіх країн у цій сфері. Це зумовлено насамперед такими обставинами:

- глобальним характером екологічних проблем;
- транскордонним характером забруднення навколишнього середовища;
- міжнародними зобов’язаннями України щодо охорони навколишнього

природного середовища;

- необхідністю міжнародного обміну досвідом і технологіями, можливістю залучення іноземних інвестицій [1, с.35].

Україна є учасником понад 20 міжнародних конвенцій та двосторонніх угод, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища. Міжнародні зобов'язання України щодо навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки впливають з положень вже ратифікованих а також тих, що знаходяться в стадії розгляду конвенцій та угод.

Виконання Україною зобов'язань, що впливають із зазначених багатосторонніх угод, потребує приведення внутрішнього законодавства у відповідність з нормами міжнародного права й урахування існуючої міжнародної практики під час розроблення нових законодавчих актів.

Разом із виконанням зобов'язань України, що впливають із багатосторонніх договорів у галузі охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки, в перспективі має важливе значення подальше розширення міжнародного співробітництва за такими напрямками:

- співробітництво з міжнародними організаціями системи ООН у галузі охорони навколишнього природного середовища (ЮНЕП – програма ООН щодо навколишнього середовища, ЄЕК ООН – Європейська Економічна комісія ООН, ПРООН – Програма розвитку ООН; МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергетики ООН; ФАО – Організація з продовольства й сільського господарства; Центр ООН щодо населених пунктів; Комісія сталого розвитку; Глобальний екологічний фонд та ін.);

- участь у регіональних природоохоронних заходах (Чорне море, Дунай, та ін.).

Беручи участь у міжнародному співробітництві, Україна отримує допомогу в галузі охорони навколишнього природного середовища від міжнародного співтовариства. Слід зазначити, що кількість фінансових ресурсів, що виділяються в Україні на охорону навколишнього середовища, відрізняє її від багатьох розвинутих держав і навіть від деяких країн Центральної та Східної Європи. Це пов'язано з пізнім усвідомленням необхідності та вигідності інвестицій в охорону навколишнього середовища. Однак, саме це дає змогу Україні розраховувати на міжнародне співробітництво і можливість отримання фінансової допомоги [2, с.27].

Чорне море відособлене географічно і є типовим прикладом внутрішнього напівзамкнутого моря. Його екологічні проблеми визначаються особливостями економічного розвитку прибережних країн і, як наслідок, господарською діяльністю, в першу чергу, у водозбірних басейнах річок, що впадають у нього. Слід враховувати внесок прибережних територій, що представляють велику соціально-економічну цінність через їх природно-кліматичних умов. В історично сформованій системі природокористування прибережні області завжди займали важливе місце в економіці регіонів, хоча акценти у їх розвитку та використання ресурсів (портове господарство, суднобудування і судноремонт, перевалка вантажів, рибальство і туризм та рекреація і т.д.) з часом змінюються.

Феномен контактності прибережних областей служить потужним стимулом “тяжіння” різного роду об’єктів та видів господарської діяльності, що призводить до підвищення екологічної напруженості.

Сучасний екологічний стан Чорного моря дуже напружений. На Чорному морі промисловий розвиток і зростання населення прибережних країн, збільшення обсягу нафтових перевезень, інтенсивний розвиток судноплавства, будівництво, розвиток рекреації, дампінг (скидання і затоплення відходів) зумовили серйозне забруднення вод, у тому числі в районах активного рибного промислу. Основні джерела забруднення моря - річковий стік; скидання відходів промислових, побутових і сільськогосподарських підприємств у прибережній зоні, особливо в районах великих міст і портів; господарська діяльність на акваторії моря (судноплавство, втрати нафти при її транспортуванні, дампінг та ін.). Результати екологічного моніторингу свідчать про значне забруднення морських вод і донних опадів нафтовими продуктами, пестицидами, токсичними важкими металами, поліхроматичними гідроуглеводородами і радіонуклеїдами, що призводить до деградації екосистеми моря.

Екологічні проблеми Чорного моря виникли в процесі господарського освоєння прибережних територій і водозбірних басейнів річок, що впадають у море.

Масштаби забруднення вод Чорного моря характеризуються наступними оцінками:

- Підприємствами комунально-побутового господарства в Чорне море щорічно скидається близько 33,8 тис. тонн завислих речовин, 8,8 тис. тонн азоту, 2,6 тис. тонн фосфору і 24,1 тис. тонн нафтопродуктів;

- Зі стоком малих річок із зони сільськогосподарського виробництва Приазов’я, Причорномор’я і Криму в Азовське і Чорне моря надходить близько 11,6% незасвоєного азотних і 13% фосфорних добрив, 6% пестицидів [3, с.146].

При цьому основне навантаження лягає на північно-західну, найбільш мілководну частину Чорного моря, де продукується до 65% всіх живих організмів і розташовані основні нерестовища.

Загальна екологічна ситуація в прибережних районах Чорного моря визнається дуже складною, що знаходиться близько до критичної. В останні десятиліття відзначається збільшення забруднення вод загальним фосфором і азотом (Дунаю), нафтопродуктами (район Севастополя та узбережжя Грузії), миючими засобами (детергентами) і фенолами (зона південного берега Криму), фенолами і пестицидами (узбережжя Одеси), причому якість прибережних вод визначається не тільки місцем надходження до них забруднюючих речовин і шириною континентального шельфу, але також характером і інтенсивністю течій в конкретних районах.

Забруднення морів нафтопродуктами при судноплавстві багаторазово посилюється в разі аварій. Тільки за останнє десятиріччя на Чорному морі сталося понад 200 аварій суден.

Як приклади можна навести такі великі аварії.

2 березня 1997 р. в Одеській нафтогавані з судна “Athenian Faith” під мальтійським прапором за борт вилилося 50 т. нафти, яка надовго порушила

екологічну рівновагу в тому районі [4, с.12].

Значний внесок у розширення регіонального співробітництва внесла Конвенція ООН з морського права 1982 р., яка забезпечила міжнародно-правове регулювання суб'єктно-просторових масштабів співробітництва. Встановлюючи обов'язок держав у вирішенні тих чи інших питань, Конвенція 1982 р., у багатьох випадках прямо чи опосередковано визначає його суб'єктні і просторові рамки, наказуючи або рекомендуючи вирішувати їх на універсальному, регіональному, субрегіональному чи двосторонньому рівні, альтернативно або в поєднанні один з одним.

Конвенція 1982 р., безумовно поширює обов'язок держав співпрацювати при вирішенні проблем охорони морського середовища від забруднення і на регіональний рівень. Конвенція 1982 р., містить значну кількість правових норм, що конкретизують цей обов'язок і наповнюють її певним змістом, що дозволяє говорити про закріплення в Конвенції принципу регіонального співробітництва в галузі морської діяльності, і зокрема, у сфері охорони морського середовища від забруднення [5, с.127].

У даний час охорона середовища Чорного моря правовими засобами здійснюється в рамках національного законодавства Причорноморських держав і за допомогою міжнародних угод. Серед останніх особлива роль належить регіональним угодам.

Регіональне співробітництво дозволяє значною мірою враховувати особливості Чорного моря, як унікального району Світового океану, при визначенні принципів і завдань охорони його середовища від забруднення. Ефективність регіональної співпраці забезпечується як невеликим числом учасників, так і загальною зацікавленістю Причорноморських держав у збереженні Чорного моря і його ресурсів.

Серед важливих чинників, що підвищують значення регіонального співробітництва з охорони середовища Чорного моря від забруднення, є різний ступінь участі Причорноморських держав у прийнятих багатосторонніх універсальних конвенціях з цього питання.

Базисом регіонального співробітництва є Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, підписана в Бухаресті в квітні 1992 р. Причорноморськими державами і що вступила в силу в 1994 р. після ратифікації її всіма державами-учасниками. Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992 р., містить загальні зобов'язання держав вживання необхідних заходів щодо запобігання забруднення морського середовища.

Конкретні заходи містяться в трьох протоколах, які є невід'ємною частиною Конвенції 1992 р.: “Протокол про захист морського середовища Чорного моря від забруднення з берегових джерел”; “Протокол про співробітництво в боротьбі з забрудненням морського середовища Чорного моря нафтою та іншими шкідливими речовинами в аварійних ситуаціях”; “Протокол про захист морського середовища Чорного моря від забруднення внаслідок скидів”.

Конвенція 1992 р., поширюється на басейн Чорного моря. Її учасники прийняли зобов'язання виконувати положення Конвенції в межах своїх

територіальних вод, виключаючи економічну зону кожної з країн. Незважаючи на те, що Конвенція 1992 р. не поширюється на внутрішні води держав-учасників, вони повинні враховувати негативні наслідки забруднення “внутрішніх вод на морське середовище Чорного моря”.

Конвенція 1992 р., не поширюється на кораблі, допоміжні та інші судна військово-морського флоту або літальні апарати, які є власністю або використовуються державою в даний час виключно в рамках урядової некомерційної служби. Однак кожен учасник Конвенції 1992 р., зобов’язується вживати відповідних заходів, щоб їх експлуатація, наскільки можливо, відповідала положенням цієї Конвенції.

Положення Конвенції 1992 р., не впливають жодним чином на суверенітет держави над відкритим морем і на права і юрисдикцію у виключній економічній зоні і на континентальному шельфі, а також на права і свободу мореплавства суден і літальних апаратів цих держав, передбачених міжнародним правом [6, с.120].

Учасниками Конвенції 1992 р., є Причорноморські держави у ст. XXVIII передбачена можливість приєднання до Конвенції будь-якого з нечорноморських держав. Умовою приєднання до цієї Конвенції є запрошення зацікавленого нечорноморської держави усіма учасниками Конвенції.

Конвенція 1992 р. і Протоколи до неї охоплюють як джерела забруднення із суші, так і з повітря, суден і морських бурових платформ. У Додатках до Конвенції та протоколах міститься широкий перелік речовин і матеріалів, поставлених під контроль Причорноморськими державами, скидання яких заборонено або обмежено.

Протоколом про співробітництво у боротьбі зі забрудненням морського середовища Чорного моря нафтою та іншими шкідливими речовинами в аварійних ситуаціях передбачені необхідні заходи щодо взаємодії у разі виникнення серйозної небезпеки для узбережжя і морського середовища Чорного моря, забруднення або загрози забруднення в результаті великих розливів нафти або потрапляння в середовище інших шкідливих речовин.

Конвенцією 1992 р. передбачено створення Комісії щодо захисту Чорного моря від забруднення, Комісія сприяє реалізації положень Конвенції 1992 р., Вносить рекомендації щодо необхідних поправок до неї, виробляє критерії та рекомендації щодо запобігання, зниження і контролю забруднення морського середовища Чорного моря, ліквідації наслідків забруднення, взаємодіє з відповідними міжнародними організаціями у цих цілях.

Таким чином, Конвенція по захисту Чорного моря від забруднення є найважливішим елементом стратегії в рамках регіонального співробітництва, спрямованим на порятунок і охорону Чорного моря. Іншим елементом стратегії є Екологічна програма по Чорному морю (BSEP), створена в 1993 р. Основною метою Програми є зміцнення та створення регіонального потенціалу з метою управління екосистемою Чорного моря, розробка та здійснення відповідної політики і правової основи для оцінювання, контролю та запобігання забруднення і для збереження і розвитку біорізноманіття.

Конкретні заходи щодо захисту, збереження та відновлення середовища

Чорного моря передбачені також Міністерською Декларацією щодо захисту Чорного моря, підписаною міністрами екології Причорноморських країн у квітні 1993 р. Міністерська декларація має регіональний характер і є проміжним етапом у Плані Дій щодо Чорного моря згідно з резолюцією 3 Дипломатичної конференції з захисту Чорного моря від забруднення.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок про формування системи міждержавного регіонального договірною регулювання щодо збереження морського середовища Чорного моря. Однак варто зазначити, що в рамках цієї системи відсутній ефективний механізм запобігання забруднення з суден нечорноморських держав за межами територіальних вод учасниць Конвенції 1992 р. Це обумовлено обмеженням сфери застосування Конвенції тільки територіальним морем, і винятком економічних (морських) зон кожної з договірних сторін зі сфери дії Конвенції (ст. 1) [7, с.432].

Література:

1. Андрейцев В.І. Екологічне право: Особлива частина: Підруч. Для студ. Юрид. Вузів і фак.: Повний акад. Курс/ За ред. АпрН В.І. Андрейцева, К.: "Істина" - 2001. - 544с.
2. Короткий Т.Р. Международно-правовая охрана морской среды от загрязнения с судов. - Одесса, 2002. - 120с.
3. Гриневецкий С.Р., Жильцов С.С., Зонн И.С. Черноморский узел. – М.: Международные отношения, 2007. – 200с.
4. Богачов В. Необхідність підвищення екологічної безпеки в Україні [Текст] / В. Богачов// Економіст. - 2008. - №9. - 184с.
5. Молодцов С.В. Международное морское право. - М.: "Международные отношения" - 1987. - 216с.
6. Шишко А. А. Взаимосвязь международного права и внутреннего права в области охраны окружающей среды // Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве. Киев.: "Слово". - 1992. – 230 с.
7. "Конвенція про захист Чорного моря від забруднення" від 21.04.1992р. (Конвенцію ратифіковано Постановою ВР N 3939-ХІІ від 04.02.94 р.) // Зібрання чинних міжнародних договорів України - 2004 р., № 4, Книга 1 – 544 с.

OFENSIVA ARMATEI ROȘII ÎN BASARABIA ȘI STAREA DE SPIRIT A POPULAȚIEI DIN ZONA DIN PREAMBA FRONTULUI, MARTIE-AUGUST 1944

Igor Cașu,

Lect. univ., dr.

Centrul de Studiere al Totalitarismului,

Universitatea de Stat din Moldova

Red Army offensive and public mood in Bessarabia in the front line (March-August 1944)

The article is based on the new archival documents from KGB and party archives in Chisinau recently disclosed. In May – August 1944, a great part of central and northern Bessarabia as well as a part of Transnistria, has been evacuated partially or entirely from the 25 km area near the frontline. The Soviet authorities promised the peasants that their houses and properties will be protected, but the documents are suggesting that in reality they tolerated and sometimes even encouraged the plundering of properties. This situation brought the local population in deep despair

and stimulated them to resist against the new regime.

La începutul lunii martie 1944, trupele sovietice au atins linia Nistrului. În data de 16 martie 1944, Armata Roșie a forțat Nistrul la Soroca, iar 12 aprilie a cucerit orașul Tiraspol și a creat un cap de pod pe teritoriul Basarabiei, la Șerpeni. În fața ofensivei sovietice, regimul antonescian a sperat că Basarabia mai putea fi salvată. Optimismul guvernanților nu reușea însă să anuleze panica populației localităților din preajma frontului. Până și autoritățile din Iași, când frontul ajunsese la 4-5 km de oraș, la sfârșitul lui aprilie și începutul lui mai 1944, au părăsit orașul. Graba retragerii a pus în discuție situația bunurilor culturale din oraș, chiar cărțile Bibliotecii Universitare având de suferit. În această situație, s-a implicat personal Mareșalul Antonescu, care a dat ordin ca toate valorile culturale și depozitele, inclusiv cele din Basarabia, să fie evacuate în interiorul țării [1].

De la sfârșitul lunii martie capitala temporară a RSSM a fost stabilită la Soroca. Din acest moment, numeroși agitatori și propagandiști comuniști au împânzit teritoriul basarabean. Ei încercau să convingă populația locală să nu intre în panică, deoarece, perorau ei, puterea sovietică le va aduce eliberarea adevărată și moșierii germani care au vrut să-și însușească pământul poporului vor fi alungați pentru totdeauna [2]. Localnicii aveau însă motive să se îndoiască de cele spuse de agitatorii veniți de peste Nistru, care vorbeau – prin comparație cu perioada antebelică [3] – în cel mai bun caz o limbă română aproximativă. Mai mult, experiența unui an de putere sovietică, 1940-1941, i-a determinat pe țăranii basarabeni să fie suspicioși și neîncrezători cu privire la promisiunile emisarilor moscoviți, așa încât ei nu s-au ferit să le adreseze acestora întrebări iscoditoare, așa cum ar fi : „țăranii bogați vor fi iarăși trimiși în Siberia ca și în 1940-1941?”, „cum trăiesc cei strămutați în Siberia, nu-i bate nimeni, nu-i omoară?”, „se vor înființa din nou colhozuri?”[4]. Alte întrebări ridicate se refereau la religie, anume dacă era adevărat că în Uniunea Sovietică se permitea deschiderea bisericilor sau la probleme politice – dacă va fi instaurată puterea sovietică în țările în care ajunsese Armata Roșie și de ce bulgarii nu erau recrutați în armată? [5] Alte probleme vizau relația cu România, „dacă (basarabeni – n.n., I. C.) vor putea să-și viziteze rudele și să facă cumpărături în România” sau „dacă moldovenii mobilizați de români în armata română vor fi lăsați să meargă acasă sau nu”. Unii basarabeni ar fi întrebat, de asemenea, „dacă gospodăriile țărănești de la care românii și germanii le-au luat vitele și carele vor fi recompensate” și „ce se va întâmpla cu cei care au colaborat cu germanii și românii”. Unii aveau curiozități excentrice privitoare la soarta lui Hitler și Antonescu [6]. Îngrijorarea era sporită de teama că practicile din primul an de ocupație sovietică se vor repeta, iar unii țărani s-au interesat chiar de consătenii deportați în noaptea de 12 spre 13 iunie 1941 (dar și în timpul altor deportări individuale sau în grupuri mici operate între iunie 1940 și iunie 1941). Exista și temerea că ei, basarabeni, nu vor putea circula liber peste Prut, așa cum s-a întâmplat în primul an de regim sovietic de dinaintea războiului. Preocuparea basarabenilor viza și abuzurile comise de autoritățile românești în retragere, aspect menționat în documentele de arhivă, dar care nu a fost cercetat pe larg nici în istoriografia din Republica Moldova, nici în cea din România.

Documentele sugerează că basarabeni erau tentați să devină loiali noului regim, dar nu cu prețul de a suporta repetarea fărădelegilor din primul an de ocupație

de dinaintea războiului. Ei erau la curent cu intențiile declarate ale lui Stalin de a promova reforme după încheierea ostilităților: crearea de unități militare pe criterii naționale, asigurarea dreptului la libertatea conștiinței, măsură promițătoare din moment ce, în 1943, conducătorul sovietic a reabilitat biserica ortodoxă rusă, dar erau nedumeriți de faptul că li se interzice să facă rugăciuni, că sunt tratați ca „simplă carne de tun”, fiind plasați în prima linie a frontului. Se remarcă și curiozitatea basarabenilor față de probleme de politică europeană, a consecințelor războiului pentru alte state în care a pătruns Armata Roșie, dar și a felului în care înțelegeau sovieticii să facă dreptate, prin pedepsirea unei colectivități întregi din cauza indisciplinei unui individ. Prin urmare, se poate constata o diferență clară de mentalitate între basarabeni și noii veniți, din mai multe puncte de vedere, așa cum demonstrează și alte documente pe care le vom invoca în continuare. Rușii sosiți în Basarabia după 1944 erau alții decât cei pe care îi cunoscuseră basarabeni pe timpul țarului: erau atești vehemenți, erau mai intoleranți și mai agresivi față de tot ce era românesc și „burghez”.

Un alt aspect care merită o atenție deosebită și care a fost abordat doar tangențial în istoriografia de la Chișinău, este legat de starea de spirit a populației locale față de decizia autorităților sovietice de evacuare în masă a populației din preajma liniei frontului. Decizia respectivă a fost adoptată în data de 5 mai 1944 și trebuia dusă la îndeplinire peste 2 săptămâni, mai exact la 20 mai 1944. Aceasta prevedea strămutarea parțială, iar alteori completă a unor localități aflate în raza de 25 km de la linia frontului. Este de remarcat faptul că această decizie a fost adoptată de către autoritățile militare sovietice, mai exact de Consiliul militar al frontului al 3-lea ucrainean, care făcea trimitere la o directivă a Statului Major al Șefului Suprem al Armatei Roșii din aceeași zi de 5 mai 1944. Semnată de generalul de armată Malinovski, comandant al Frontului al 3-lea ucrainean și doi subalterni de-ai lui, locotenent generalul Jeltov și general maiorul Laiok, ordinul stabilea modalitatea de efectuare a evacuării populației din preajma frontului până în cele mai mici detalii. Hotarul zonei era trasat, din nord spre sud, după cum urmează: Novâi Butor, Slaveano-Serbka, Vladimirovka, Baden, Liebnekcht, Karstahl, Tatarka, Klein-Libentahl, Alexandrovka, Iliciiovka. Organele care trebuiau să coopereze cu autoritățile militare în vederea organizării evacuării teritoriului în cauză erau Sovietul Comisarilor Poporului RSS Moldovenească (stabilit între timp la Soroca, după cum s-a menționat mai sus) și Comitetul executiv regional Odessa al deputaților muncitorilor. În scopul eficientizării acestei operațiuni de strămutare în masă a populației era preconizat alcătuirea unui plan detaliat cu specificarea exactă a localităților care urmau a fi evacuate și a localităților de destinație, precum și numirea unei persoane responsabile pentru efectuarea evacuării în termenul stabilit. Evacuarea populației trebuia făcută după o campanie de lămurire care să convingă oamenii locului de necesitatea unei asemenea acțiuni. În scopul acesta, decretul sus-numit prevedea organizarea pazei proprietăților lăsate de țărani, a caselor și terenurilor însămânțate, care trebuia să fie asigurată de trupele speciale sovietice, precum și de un reprezentant al sovietului din fiecare localitate. Pentru a fi cât mai convingător, documentul cu pricina stabilește numirea unui paznic din rândurile populației locale,

câte unul la fiecare 10 gospodării țărănești, având misiunea de a proteja averile lăsate [7].

Conform acestei decizii, au fost evacuate în total 71.461 de gospodării, ceea ce alcătuia o populație de 263.776 persoane. Evacuării au fost supuse 16 raioane ale RSSM, inclusiv orașul Tiraspol, de pe malul stâng al Nistrului. Din totalul de 16 raioane, din 8 s-a efectuat strămutarea completă a populației, mai exact din raioanele Ungheni, Cornești, Brăviceni, Orhei, Susleni, Dubăsari, Slobozia și Criuleni. În alte 3 raioane - Sculeni, Chișcăreni și Telenești au rămas între 3 și 6 sate neevacuate. La rândul lor, în 5 raioane s-a făcut doar strămutarea parțială a populației locale: este vorba de Fălești, Sângerei, Chiperceni, Grigoriopol și Tiraspol. Evacuarea populației nu a decurs fără incidente. De exemplu, la 19 mai 1944, câteva persoane din raionul Dubăsari, după ce inițial au dat curs ordinului de evacuare, s-au răzgândit și au hotărât să revină la locuințele lor. În scopul de a-i convinge să se întoarcă din drum, au fost trimiși imediat câțiva reprezentanți ai Armatei Roșii. Aceștia au încercat să le explice țăranilor că evacuarea se face spre binele lor, pentru a evita victime în rândul populației civile în momentul în care operațiunile militare vor fi reluate. Câteva persoane, numite peiorativ „culaci”, au protestat, declarând că „soldații Armatei Roșii ne-au luat pâinea, ne-au distrus gospodăriile, au împușcat în icoanele noastre”. Țăranii revoltați spuneau că cine vrea să plece în Siberia, n-are decât, dar ei nu vor pleca, preferând mai degrabă să moară pe loc. În timpul altercației s-au înregistrat și incidente violente, un ofițer fiind rănit grav cu un obiect contondent. Ca urmare, în ajutorul soldaților a fost trimis un întreg batalion, dar nici după asta țăranii nu s-au liniștit fiind decizi să se opună planului de evacuare. Unul dintre protestatari, Efim Ular, categorisit drept „culac”, a chemat consătenii săi la rezistență și a amenințat cu folosirea toporului. La un moment dat, o femeie l-a lovit cu sapa chiar pe șeful batalionului, un locotenent colonel. La ordinul acestuia din urmă, femeia a fost executată pe loc de un subaltern de-al său. Au fost arestate 6 persoane, percepute ca lideri ai grupului de rezistență, după care s-a efectuat strămutarea țăranilor la locul de destinație conform planului de evacuare. În legătură și cu acest incident, organele de partid și cele represive, precum NKVD și NKGB, au pus problema identificării țăranilor susceptibili de a exprima atitudini critice sau chiar dușmănoase față de puterea sovietică. În acest sens, organele de securitate sovietice din teritoriu au emis o directivă în data de 5 iunie 1944, potrivit căreia urmau să fie identificați în timp record (10 zile) „culacii” care au reușit să fugă din locul de detenție (referire la cei deportați în 1940-41 din Basarabia, dar și la cei din RASSM în anii 1930), precum și cei din RASSM care au fugit în România înainte de 1940 și s-au reîntors în timpul războiului în locurile natale. Aceștia urmau, conform acestei directive, a fi arestați și trimiși în lagăre de concentrare sau așezări speciale pentru „dușmanii poporului”, în Siberia sau Asia Centrală [8].

Alt incident s-a înregistrat în satul Malovata, raionul Susleni. Țăranii din localitate au acceptat inițial evacuarea, dar la un moment au refuzat să meargă mai departe. Câteva persoane au înconjurat soldatul sovietic care însoțea convoiul, l-au lovit puternic, acesta pierzându-și cunoștința. Pentru a aplană situația au fost trimise două detașamente ale SMERȘ, care au arestat 19 persoane participante la bătaia soldatului. După care, a urmat „munca de explicare” și evacuarea a continuat [9].

Uneori, autoritățile sovietice au recunoscut că evacuarea s-a făcut cu abateri flagrante de la planul și directivele stabilite. De exemplu, în raionul Dubăsari (în partea stângă a Nistrului) locuitorilor li s-a explicat că evacuarea va fi făcută numai pe o perioadă de o săptămână. În realitate, ei au fost evacuați pe două luni de zile. Drept urmare, țăranii nu și-au luat provizii necesare, haine ș.a. Când au revenit la casele lor, în ciuda interdicției de a reveni în localitățile lor, au constatat că pâinea a fost rechiziționată samavolnic de către unitățile militare ale Armatei Roșii, iar hainele și alte bunuri fuseseră furate. Ministrul Afacerilor Interne al RSS Moldovenești, Markeev, care aduce la cunoștință primului secretar al CC al PCM, Nichita Salogor, această situație la mijlocul lunii august 1944, subliniază că pe fondul acestor „aparținuturi nesănătoase și critici dure la adresa conducătorilor raionului care se fac responsabili de evacuare”[10].

Un caz deosebit a avut loc în satul Zozulenii Noi. Nimeni alta decât soția locuitorului președintelui sovietului sătesc din localitate a luat vaca, câteva haine și a pornit-o spre linia de front a nemților. Soldați sovietici au tras în direcția acesteia, ea a lăsat vaca și lucrurile și a fugit spre tranșeele germane. În legătura cu acest caz a fost intentat un dosar și a fost arestat soțul femeii. În satul Chișcăreni au fost înregistrate acțiuni similare.

Documentele înregistrează, în acest sens, numeroase probe care justificau atitudinea basarabenilor față de puterea sovietică. În loc să protejeze averea țăranilor evacuați, soldați și ofițeri ai Armatei Roșii se dedau jafului și stricăciunilor. Imaginea negativă a acestor acțiuni a obligat noua putere să creeze diferite comisii pentru a identifica făptașii și de a-i trage la răspundere. Una dintre aceste comisii formată din reprezentanți ai CC al PC (b) M, secretarii de partid din județele cu pricina, ai organelor de partid din raioanele Chiperceni, Fălești și Sculeni, ai statului major al frontului al doilea ucrainean, ale trupelor NKVD însărcinate cu protejarea spatelui frontului al doilea ucrainean, precum și ai armatei a 4-a și a 52-a, urmărirea elucidarea situației din județele Bălți și Orhei. S-au cercetat infracțiunile comise în 14 localități rurale, precum și în 4 centre raionale, unde au fost înregistrate furturi din gospodăria țărănească, distrugerii ale spațiilor locative, școlilor, bisericilor, livezilor etc. Astfel, în satul Lucăceni, raionul Sculeni, distrugerilor au fost supuse aproximativ 90 la sută din locuințele țărănești, fiind scoase totalmente ușile, ferestrele, tavanele și podeaua. Au fost furate, de asemenea, toată vesela, hainele și alte lucruri persoanele ale populației. S-a constatat că aceste acțiuni au fost săvârșite de soldații corpului 5 de tancuri și ai batalionului de artilerie 315 din cadrul armatei a 27-a. În încăperile subterane ale batalionului 150 de rezervă, situate în preajma localității, au fost găsite ramele și ușile acestor locuințe, precum și alte obiecte de uz casnic: paturi, perne, scaune, covoare, oglinzi, fier de călcat ș.a. Acțiuni similare au fost semnalate în satul Valea Rusului, raionul Sculeni, de unde au fost furate și rezerve alimentare, vin etc. În satul Celacu Vechi, raionul Fălești, deși existau încăperi speciale pentru îngrijirea cailor, ostașii sovietici au preferat să transforme două case de locuit în grajduri. În satul Horești, au fost stricate geamurile de la școală, au fost scoase ferestrele, băncile etc. Din școala tehnică din Cucuruzeni, raionul Chiperceni, în loc să fie protejate, au fost furate 50 tone de porumb, 50 de paturi, au fost distruse fără nici un motiv cabinetele de tâmplărie, fierăria, lăcătușăria. În satele Horești, Bușila și Răspopeni a

fost devastată arhiva bisericilor din localitate, picturile murale au fost găurite cu gloanțe, icoanele scoase de pe pereți și aruncate pe jos, iar podeaua și tavanul distruse. Făptașii acestor acțiuni din urmă au fost identificați ca fiind soldați și ofițeri ai brigăzii mecanizate numărul 56 ai armatei a 52-a [11]. Atitudinea „specială” pe care soldații Armatei Roșii au arătat-o față de biserică și religie în general era un rezultat al celor peste două decenii de educație ateistă, dar și a faptului că, potrivit rapoartelor poliției politice sovietice din vara anului 1944 biserica ortodoxă din Basarabia, precum și numeroase confesiuni religioase (numite peiorativ „secte”) erau foarte active și pregăteau rezistența populației față de noul regim[12].

Aceste materiale cu privire la jafurile și devastările comise de Armata Roșie au fost trimise trei ori - la 12. 06, 13.06 și 14.07 1944 - de CC al PC (b) M, de către Nichita Salogor personal, lui Susaikov, membru al Consiliului Militar al Frontului al 2-lea ucrainean. Nu s-au luat însă nici un fel de măsuri pentru a pedepsi sau contracara asemenea fapte. De aceea, Salogor trimite o scrisoare cu toate aceste detalii personal lui Gheorghii Malenkov, secretar al CC al PC(b) Unional, în care îi solicita acestuia pedepsirea fărădelegilor „care discreditează ofițerii și soldații Armatei Roșii în ochii populației, aduc pagube enorme economiei și creează teren favorabil pentru declanșarea acțiunilor ilegale antisovietice” [13].

Deși făptașii acestor acțiuni de jaf și huliganism nu au fost pedepsiți probabil niciodată, există situații în care probe concludente arată preocuparea noilor autorități de a aresta și condamna pe cei vinovați. Este cazul acțiunilor de jaf însoțite de ciocniri violente între soldați ai Armatei Roșii și autoritățile sovietice locale sau de omorârea unor persoane civile nevinovate. Conform unei scrisori trimise de Beria lui Stalin, în data de 20 iulie 1944, se menționează arestarea a 15 militari în serviciu ai Armatei Roșii, care devastau și jefuiau populația basarabeană. Este invocat un incident din 15 iunie 1944, când un grup de soldați în frunte cu comandantul de tanc Hasanov a sosit în satul Șestaci, raionul Cotiujeni pentru produse alimentare și vin, în schimbul cărora își ofereau munițiile. După ce s-au aghesmit de-a binelea, au început să împuște în stânga și dreapta, punându-i pe fugă pe lucrătorii sovietului sătesc din localitate. La 18 iunie, în cadrul altui incident, alți tanchiști, la ordinul locotenentului major Lujanski, au venit în satul Cușmirca să se aprovizioneze, au schimbat la fel munițiile lor pe produse alimentare și vin. După ce s-au îmbătat, au revenit la cetățeanul Martin, cu care au făcut schimbul amintit, au început să împuște și să ceară munițiile înapoi, au luat tot vinul care îi mai rămăsese acestuia. Înainte de a pleca, au distrus o parte din acareturile de pe lângă casă. Pe drum înapoi spre unitate, sub amenințarea cu executarea, au confiscat de la un cioban 12 oi, de la o femeie au confiscat un vițel și obiecte de uz casnic. Tot în acest sat, soldații respectivi l-au mai jefuit pe un cetățean pe nume Martolog și au jefuit-o și violat-o pe N. Z., de 55 de ani. În urma acțiunilor de mai sus, a fost instrumentat un dosar și au fost arestați responsabilii, inclusiv Hasanov și Lujanski [14]. Ancheta respectivă a fost transmisă tribunalului militar al Frontului 2 ucrainean. Există, de asemenea, alte cazuri când acțiunile de jaf sau banditism ale unor soldați ai Armatei Roșii au fost pedepsite, de anchetarea vinovaților ocupându-se într-o primă fază departamentul SMERȘ, din cadrul unității militare de care aparțineau făptașii [15].

Situația risca să scape de sub control, așa încât problema jafurilor săvârșite de reprezentanți ai NKVD și ai Armatei Roșii în timpul transferării capitalei de la Soroca la Chișinău a fost ridicată la o ședință a CC al PCM, în data de 12 septembrie 1944. Organele de partid au criticat aspru comportamentul reprezentanților NKVD, cu referire și la încălcările grave ale „legalității revoluționare”[16].

În concluzie, perioada martie-septembrie 1944 reprezintă un segment temporal extrem de interesant din perspectiva percepției populației basarabene față de Uniunea Sovietică, dar și față de România. Simpatia față de administrația românească se schimbă în sensul diminuării ei progresive pe măsura înaintării Armatei Roșii. Dinamica acestei percepții trebuie privită ca un argument în favoarea faptului că moldovenii locali nu se percepeau ca o națiune aparte de români, așa cum a stipulat sistematic istoriografia sovietică; era o reacție firească față de o realitate cruntă, o revenire la o identitate regională dublată de sentimentul de resemnare în fața intemperiilor istoriei. Pe de altă parte, până la revenirea în forță, sovieticii erau percepuți cu o simpatie amestecată cu indiferență și mai puțin cu frică, din perspectiva omului disperat și dezorientat – „numai să se termine totul odată și să fie liniște în provincie, să știm cine e stăpânul”. Venirea Armatei Roșii și jafurile soldaților sovietici a creat teamă pentru populația basarabeană anulând orice potențiale așteptări anterioare. Unii basarabeni au decis finalmente să plece peste Prut. Percepția față de Uniunea Sovietică în primăvara-vara anului 1944 s-a schimbat, întrucât reprezentanții noului regim în teritoriu s-au manifestat ca ocupanți. Informațiile pe care le-am avut la dispoziție până la momentul de față, provenite de la arhiva partidului și a serviciilor secrete sovietice de la Chișinău, sugerează că a existat o aprobare tacită a acestor acțiuni de jaf și devastări din partea comandamentului suprem al Armatei Roșii și a lui Stalin personal.

Bibliografie:

1. Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat, eds., *Stenogramele Ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. XI (mai-august 1944), Arhivele Naționale ale României, București, 2008, p. 12-13.
2. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 127, f. 17.
3. Cristian Troncotă, Alin Spânu (editori), *Documente SSI privind spațiul sovietic, 22 august 1939 - 23 august 1944*, București, INST, 2004, p. 85-86.
4. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 125, f. 34.
5. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 125, f. 34.
6. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 125, f. 34.
7. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 47, f. 17-19.
8. Arhiva Serviciului de Informații și Securitate al Republicii Moldova (în continuare ASISRM), Fond 4 (secretariat), inv. 6, d. 1, f. 35.
9. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d, f. 3.
10. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d, f. 3.
11. AOSPRM, F. 51. inv. 2. d. 36, f. 24-27.
12. ASISRM, F. 4, inv. 6, d. 1, f. 68.
13. AOSPRM, F. 51. inv. 2. d. 36, f. 24-27.
14. V. N. Haustov, V. P. Naumov, N. S. Plotnikova (eds.), *Liubeanka. Stalin i NKVD-NKGB-GUKR „SMERȘ”, 1939-mart 1946*, Mosocova, Fond Demokratiiia, Izdatelstvo Materik, 2006, p. 441.

15. A. Ia. Livşit, I. B. Orlov, *Sovetskaia povsednevnost' i massovoe soznanie, 1939-1945*, Moscova, ROSSPEN, 2003, p. 386.
16. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 73, f. 80.

ЗМІСТ

Оборона Одеси: погляд з ХХІ століття ("круглий стіл")

Ветров І.Г.

Переміщення промислових підприємств
південних областей України на схід
на початку війни 3

Грицюк В.М.

Військові плани та реалії: Південь – 1941-й 7

Дзинглюк О.С.

Соціальні можливості неповнолітнього
населення Одеської області в роки окупації та в
постокупаційний період (1941-1945 рр.) 14

Красюк О.І.

Неизвестные подвиги юных патриотов 20

Кринко Є.Ф.

«Мы сошли в Одесском порту...»:
К. Симонов об обороне Одессы в 1941 г. 26

Мінаєв П.О., Левченко В.В.

Відлуння оборони Одеси (на матеріалах пошукової
діяльності «Військово-історичного центру
«Пам'ять і слава») 31

Лисенко О.Є.

Південноукраїнський сектор збройного
протистояння в роки Другої світової
війни: військово-політичні, економічні
та соціокультурні аспекти 35

Михайлов В.А., Смолянников С.А.

Его звали Жуков (имя Г.В. Жукова в истории
ВОВ как организатора обороны Одессы) 42

Михайлуца М.І.

Міфи та правда про «73 героїчні дні» 47

Кислюк Л.Ю., Михайлуца М.І.

Воздушные бои над Одессой
(лейтенант Михаил Шилов) 50

Кашеварова Н.Г.

Документи оперативного штабу
рейхсляйтера Розенберга як джерело
з історії Півдня України
періоду Другої світової війни 54

Романько О.В.

Устрій окупаційної влади на

території Криму в період Другої світової війни (1941-1944)	59
Рогозовська А.В., Романюк І.М. Одеська піхотна школа – перший військовий крок у житті подолянина, генерала армії І.Черняхівського	62
Савченко В.А. Приморська армія під час оборони Одеси 1941 р.: проблеми дослідження тактичних операцій	67
Tuluş A. Aspecte privind repatrierea etnicilor Germani din sudul Basarabiei (Bugeac) la sfârşitul anului 1940	70
Урсу Д.П. Осада Одессы по румынским документальным источникам и новейшей литературе	77
Черкасов А.А. Этнический состав и социальное положение кандидатов в румынскую муниципальную полицию Одессы (декабрь 1941 г.)	84
Шайкан В.О., Шайкан В.О. Пропагандистські акції самостійницьких формувань на завершальному етапі Другої світової війни	88
Історія народів та етносів Півдня України в часи імперій, тоталітаризму, демократії	
Бажан О.Г. З історії опозитивного руху на Миколаївщині в 1950-1960-х рр.	93
Бачинська О.А. Традиції боротьби з «мазепинством» у долі козацтва кінця XVIII ст.	97
Вінцковський Т.С. Революція 1917 р. і становище прибалтійських народів у Таврійській губернії (за матеріалами газети “Южные ведомости”)	101
Дегтярьов С.І. Чиновницький склад Одеського Комерційного суду в I пол. XIX ст. (за матеріалами “Полного собрания законов Российской империи”)	105
Ігнатуша О.О. Зарубіжні ресурси сталінської індустріалізації: приклад Запорізького регіону	

(кін. 20-х – 30-ті рр. XX ст.)	109
Крамар Ю.В.	
Особливості депортаційно-переселенських процесів з Польщі до Південної України в 1944-1947 рр.	114
Moldoveanu V.	
Consideratii privind geneza complexului cultural Nova-Sabatinovka-Coslogeni	119
Моїсєєва Т.М.	
Дамське товариство допомоги бідним породіллям м. Одеси (кін. XIX – поч. XX ст.)	126
Осипенко О.В.	
Збитки аграрного сектору Одеської області нанесені румунсько-німецькою окупацією	131
Приймак О.М.	
Потенціал матричного аналізу в дослідженні векторів соціальної мобільності південноукраїнського селянства кін. XIX – поч. XX ст.	134
Сидорович Є.С.	
Перебування представників французької нації на території Новоросійського краю в 1-й чверті XIX ст. (за матеріалами канцелярії управління Новоросійського генерал-губернатора	138
Срібна М.А.	
Червоний Хрест Південної України (кін. 30-х – поч. 40-х рр. XX ст.)	141
Стецкевич В.В., Стецкевич Л.М.	
Буджак – поліетнічне прикордоння: спроби міждисциплінарних вимірів	145
Тригуб П.М.	
Селянське господарство на Миколаївщині в пореформений період (60-і рр. XIX ст. – поч. XX ст.)	149
Тюрменко І. І.	
Шкільне будівництво на Півдні України у 1950-х – 1960-х рр.	155
Хмарський В.М.	
Особливий рік у житті одного українця в Одесі: М.М. Аркас у 1875 році	160
Циганенко Л.Ф.	
Роль дворян-українців в освоєнні південноукраїнських земель (II пол. XVIII – XIX ст.)	164
Шишко О.Г.	
Одеська радянська республіка: від	

узурпації влади до її краху	170
Юрченко О.А.	
Миколаївські авіатори у боротьбі за відбудову післявоєнного краю	176
Проблеми української термінології і термінографії, мовні взаємовпливи	
Бербер Н.М.	
Щодо питання про терміносистему поетонімології	180
Боєва Е.В.	
Роль запозичень у розвитку сучасної української номінації	183
Боєва Е.В., Шлемко О.К.	
Фітоніми в діалектному мовленні: словотвірний аспект	188
Гогуленко О.П.	
Функціонування фонових онімійних розрядів у прозі П.Мирного	192
Гогуленко О.П., Вацек А.О.	
Іменникові антоніми	196
Крупеньова Т.І., Холодова П.А.	
Терміни як емоційно-експресивний елемент поетичного дискурсу Івана Франка та Ліни Костенко	200
Мамич М.В.	
Проблема семантичної організації української термінології (на матеріалі дослідження юридичних термінів)	205
Мирошниченко М.І.	
Пресупозитивна оцінка у семантичній будові Nomina agentis	208
Форманова С.В., Форманова О. В.	
Концепти “любов” та “кохання” в українській лінгвоментальності	212
Культура і духовність, традиції та обрядовість української та “сусідніх” етнокультур	
Дроздова О. В.	
Деякі аспекти книговидавничої діяльності та мовної політики щодо релігійності населення Півдня України кін. XIX – поч. XX ст.	219
Коваленко С.М.	
Діяльність чеських національно-	

культурних товариств у місті Одеса в роки незалежності	223
Коробко Т.О. Комічне як складовий елемент барокового театру	228
Левченко В.В. Діяльність учених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941-1944 рр.) та їх доля	233
Левченко Г.С. Під егідою Рішельєвського ліцею: газета «Одесский вестник» в умовах лібералізації суспільного життя на Півдні України наприкінці 50-х рр. ХІХ ст.	239
Ленська В. В. Шкільництво Півдня України в добу Другої світової війни	244
Мануїлова К.В. Вплив політики українізації на вибір мови селян національних меншин Півдня України в 1929-1930 рр.	250
Міщук С.М., Міщук Г.А. Викладачі Новоросійського університету – дослідники рукописно-книжкових пам'яток України (2-га пол. ХІХ – 10-і рр. ХХ ст.)	254
Мягка О.А. Польські робітничі клуби Півдня України в 20-х рр. ХХ ст.	259
Непомнящий А.А. К вопросу о научной коммуникации профессора Николая Эрнста в 20-30 годы ХХ века	263
Окаринський В.М. Вацлав Северин Ржевуський (Жевуський, 1785-1831), «Емір», «Ревуха» як постать культури романтизму в суспільному та культурному житті Півдня України	268
Онїпко Т.В. Внесок одеської консервної фабрики споживчої кооперації у вирішення продовольчих проблем і розширення експорту України у 20-і рр. ХХ ст.	274
Петренко І.М. Розлучення через тривалу відсутність одного із подружжя в повсякденних практиках соціуму південноукраїнських земель 2-ї пол. ХVІІІ ст.	279

Петровський Е.П. Одеське студентство 1930-х рр. як об'єкт освітянських експериментів Радянської влади (на прикладі історичного факультету ОДУ)	283
Попов О.Д. Ялта и Ницца в XX веке: кросс-культурный диалог двух «курортных столиц»	288
Ревенко В.В. Діяльність сільських клубів на Півдні України в повоєнний період (1945-1955 рр.)	293
Стельмах И.Ф. Социокультурный феномен общественного музея (на примере Крыма)	297
Тургенєв К.О. Особливості становлення системи викладання предметів релігійного спрямування у світських навчальних зкладах Півдня України у 1861-1919 р.	301
Шаповал Л.І. Кримчаки – етнічна спільнота Півдня України: історико-етнографічний нарис	307
Історія християнської церкви та доля інших конфесій у регіоні	
Oleg Bercu Conceptul religios la Găgăuzii din Basarabia	313
Верховцева І.Г. Церковно-державні відносини у Подунав'ї в добу радянзації краю	316
Діанова Н.М. До питання про кризу православної церкви в Херсонській єпархії на початку XX ст.	321
Enache G. Aspecte privind istoria cultului creștin de rit vechi (lipovenii) în România în perioada interbelică și la începutul regimului comunist	325
Каліновський В.В. Херсонський монастир Святого Володимира та П.С. Уварова: перипетії взаємовідносин	331
Кязимова Г.Х. Державно-правові стосунки радянської влади і православної церкви у післявоєнні часи (на матеріалах Одеської єпархії)	336

Лахно О.П. Діяльність опозиції серед євангельських християн-баптистів на Одещині упродовж I пол. 60-х років ХХ	339
Тригуб О.П. Релігійні трансформації на Півдні України в ХІХ – на поч. ХХ ст.	343
Федорова А.І. Федор Ефимович Мельников в годы оккупации (1942-1943 гг.)	348
Филипенко А.О. Просвітницька діяльність митрополита Кишинівського і Хотинського Гавриїла (Бенулеску-Бодоні) в Бессарабії та на Півдні України	354
Шкрібітько О.О. Заснування й економічний розвиток Свято-Григоріївського Бізюкова чоловічого монастиря (кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст.)	359
Міжнародні, правові та міжрегіональні зв'язки і відносини	
Варинська А.М., Гусєва С.О. Деякі аспекти етнорегіональної політики в Одеській області	364
Ибрагимов М.М. Чеченская республика: история и современность	368
Иванов В.М., Борщевич А.П. К истории познания и построения правового государства	371
Логінов О.В. Історичні аспекти розвитку екологічного Законодавства та міжнародних угод у Чорноморському регіоні	377
Igor Cașu Ofensiva Armatei Roșii în Basarabia și starea de spirit a populației din zona din preajma frontului, martie-august 1944	382

ББК 63.5:81.2:86.3 (2Укр)
УДК 94:39:81.2:314.127.7 (477)

Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15–16 квіт. 2011 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2011. – 397, [1] с.

Збірка наукових праць присвячена історії етносів та народів Півдня України, проблемам української термінології та термінографії, українській культурі та духовності сусідніх етнокультур, історії православ'я та долі інших конфесій в регіоні, міжнародним та міжрегіональним зв'язкам. До збірки також увійшли матеріали “круглого столу”, присвяченого 70-й річниці героїчної оборони Одеси.

Видання розраховане на вчених-істориків, краєзнавців, мовознавців, вчителів, студентів та усіх, хто цікавиться історією та духовністю народів Півдня України.

Українською мовою
Російською мовою
Румунською мовою
Англійською мовою

Текстовий редактор – М. Фесан
Коректори – О. Гоголенко, О. Дзинглюк,
М. Мирошниченко

Здано до набору 16.03.2011 р.
Підписано до друку 30.03.2011 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times Nev Roman. Друк офсетний
Ум.-друк. арк. – 23,70. Ум.-вид. арк. 24,85.
Наклад 110 прим.
Замовлення №
Видавництво «ВМВ»
Проспект Добровольського, 82-а
тел. 54-50-48